

Doromb

Közköltészeti tanulmányok 3.

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 3.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

reciti
Budapest • 2014

Készült az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Pannónia Print Kft.

Tartalom

Előhang a <i>Doromb</i> harmadik kötetéhez	7
VADERNA GÁBOR	
A közköltészet kutatása és az irodalomtörténet	13
SZIGETI CSABA	
Magyar <i>contrainte</i> -ek és francia megkötések	51
VADAI ISTVÁN	
A <i>Pajkos ének</i> szerzője	105
BOGNÁR PÉTER	
Az 1592-es kolozsvári <i>Cisio</i> két prognosztikonjának forrása	133
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN	
„Bujdosom szoros utakon” A régi magyar bujdosóénekek poétikája, I.	139
PETNEHÁZI GÁBOR	
A Mic bán-monda eddig ismeretlen verses feldolgozása	187
PERGER GYULA	
Az 1751. évi „vadosfai vérengző támadás” verses krónikája	199
NAGY JÁNOS	
„Ha nézem a Papokat, mind ellenünk vannak” A káptalani követek ábrázolása a XVIII. századi országgyűlési pasquillusokban	237

BALOGH PIROSKA

Adalékok egy „közlekedőedény” természetrajzához

Az *Ephemerides Budenses* és a közköltészet 249

HOVÁNSZKI MÁRIA

A Verseghy-énekek kéziratossági hagyományozódása

– avagy hová tűnt Steffan, a császári-udvari zeneszerző? 265

TÓTH ARNOLD

Nyomtatott vőfélykönyvek, vőfélyverses ponyvák a XIX. században 285

KÜLLŐS IMOLA

Famennykő, somfakolbász, szárítófa

Eufemisztikus büntetésnevek egy XIX. század eleji kéziratban 309

VOIGT VILMOS

Georg von Gaal: *Sprichwörterbuch in sechs Sprachen* (Wien, 1830)

A kéziratossági hagyományok konkordancialistája 341

KOBZOS KISS TAMÁS

Tóth István fülöpszállási kántor kéziratossági dalgyűjteménye

(*Áriák és Dallok Verseikkel*, 1832–1843) 363

TARI LUJZA

Szövegösszevonás és tiszta szövegkiadás a *Népdalok és mondákban* 385

Szemle

KNAPP Éva: „A Lói Tanács Zabolázója” (Csörsz Rumen István) 421

Summary 431

Előhang a *Doromb* harmadik kötetéhez

egymás nélkül sötétben vagyunk
(József Attila)

Az olly kicsinységek mint a' Csarmasz vára, Névnapi 's lakodalmi versek, csak kicsinységek maradnak, ha maga Homér énekli is azokat. Mi szépet, mi nagyot mondjon az ember ezekről? Pedig a' Poetának szépnél, nagynál egyebet mondani nem szabad.

A' Poesis nem egyéb mint lelki mu'sika. A' szép mu'sika gyönyörködtet, a' rossz pedig boszont: Így a' vers is. A' musikának a' dorombtól fogva Heyden Concertjéig számtalan nemei vagynak; így a' Poesisnak is a' konyha daloktól fogva Pindarus Hymnusáig. Az a' kérdés tehát, hogy dorombolni akar-e a' Poeta vagy lantolni? Ha lantolni akar, olly tárgyakat valosszon, melyek a' lanthoz ille- nek, egyéb eránt Pindarus lantján is csak konyhadalokat fog pengetni.¹

A *Doromb* előző köteteinek élén gúnyosabb idézetek fogadták az Olvasót. Berzsenyi Dániel jóval megengedőbben fogalmaz, amikor 1814. július 5-én elküldi e levelet Dukai Takách Juditnak. Szavai még a magyar közköltészet és műköltészet egymás-ismerésének, kényszerű vagy örömteli összeforrottságának korát idézik, jöllehet épp arra szolgálnak, hogy lebeszélje a költőnőt a „lantidegen”, alacsony vagy érdektelen tárgyakról. Nem teszi szóvá, de e témák megverselőiből épp elég akad az akkori mezőnyben. A békekességvágyó Berzsenyi csak azért nem említi a napóleoni háborúk épp csak lezárult korának katonai tárgyú alkalmi költészetét, a hazafias indulók és oratorikus vitézbiztatók özönét, mivel Dukai Takách Judit úgysem írna ilyesmit.

Mai szemmel – különösen Marót Károlyra kacsintva, akinek a *közköltészet* kifejezést köszönhetjük² – persze Homérosznál és Pindarosznál is felfedezhetjük a köztes, közvetítői funkciókat. Ha másért nem, az orális epika vagy a görög kultuszok korábban le nem írt rítusszövegei miatt; ráadásul e szerzők sem ma-

1 Berzsenyi Dániel Dukai Takách Judithoz (Nikla, 1814. júl. 5.) = BERZSENYI Dániel *levelezése*, s. a. r. FÓRIZS Gergely, Bp., Editio Princeps, 2014 (Berzsenyi Dániel Összes Munkái), 358–359 (166. sz.); a levél fogalmazványa uo., 165. sz.

2 Lásd VADERNA Gábor tanulmányát kötetünkben.

guk jegyezték le a műveiket, tehát éppúgy közvetítőkre, szöveggazdákra voltak utalva, mint elődeik. Haydn koncertjei mögül is kihallható az új, hamar valóban klasszikussá váló zenei nyelv egyik alapja, a német és közép-európai zenei „zsargon”, benne a korai verbunkos témák. Maga Berzsenyi sem kerülte el, hogy néhány verse (*Az esthajnalhoz* éppúgy, mint *A magyarokhoz* írt ódák), illetve aforizmaként használható sorai már életében bekapcsolódjanak a közköltészeti hagyományláncba. Az elit művészet ekkoriban még aligha mondhat volna le erről a másodlagos nyilvánosságról, bár jellegéből adódóan sose fogja tudni irányítani azt, s a legszebb versek gyakran a fércművekkel együtt terjednek. Amitől Berzsenyi óv, nem a képzelet szüleménye, hanem egy pontos látélet egy szinkretikus korszakról, amelyben sokkal több versnek volt kettős helyi értéke, mint ma gondolnánk. Igen, Pindarus néha konyhadalokat pötyögött, egyes dorombjátékosok pedig a lant szavát utánózták.

Lehet-e nagyobb öröm bármely szakmai közösségben, mint amikor egy eddig elhanyagolt vagy csak kevesek előtt ismert kutatási téma „egyik napról a másikra” érdekessé, mi több: hasznosíthatóvá válik az egyébként más területekre specializálódott kollégák számára? A XVIII. század (előzményeivel és következményeivel együtt) bőven tartogat ilyesmit; ezek közkinccsé tételeét évtizedek óta alapfeladatának érzi az MTA (BTK) Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztálya. Valóságos robbanás volt az *iskoladráma* és a korai magyar színjátsk-hagyomány felfedezése a Drámakutató Csoport révén: az utóbbi 25 évben szisztematikusan feltárt Régi Magyar Drámai Emlékek és a hozzájuk kapcsolódó kutatások valósággal egy Atlantiszt „csempészték vissza” a régi írásbeliség és a másodlagos oralitás rendszerébe. Hasonló sodrása van a *historia litteraria* kutatásának, amely új térképet ad kezünkbe a *litterae* világához, egyaránt megkönynyítve ezzel a hazai források közti eligazodást és a nemzetközi kapcsolatháló, minták és módszerek megismerését. Az utóbbi években a korszak *tudományos irodalma* is kezdi elnyerni az őt megillető helyet a magyar kritikátörténetben az új forráskiadás (*Magyarországi gondolkodók*) révén.

Már régóta sejtettük, akik sokat foglalkoztunk a közköltészettel, hogy e témában ugyancsak óriási tartalékok vannak. Tudtuk, hogy egyszer eljön a pillanat (amelyre Horváth János népiesség-monográfiája óta vártunk), amikor a felhalmozott szöveg- és adattenger valóban hozzájárulhat a magyar irodalomtörténeti narratíva formálásához, egyes folyamatok újraértelmezéséhez vagy felfedezéséhez. Ezt azonban sem siettetni, sem erőltetni nem szabad. Az elvégzendő feladatok szinte kimeríthetetlenek, a textológiai és interdiszciplináris összefüggések pedig oly bonyolult hálózatot alkotnak – amint azt már a szűrőpróbaszerű kutatások is jelezték –, hogy vétek volna elhamarkodott kijelentésekkel elszűrkitenünk a képet, idejekorán lezárni vagy fékezni a kutatói érdeklődést. Ezen a területen mindenkinek jut felfedezni- és értelmezni való.

Sem a közköltészet vizsgálata, sem bármely, róla való szakmai állítás nem válhat kevesek „mulatságává”, de csakis akkor lehet érvényes dolgokat mondani róla, ha integrálni tudjuk az eltérő szakterületek eredményeit, s ha a szakirodalom kincstári mondataitól el-eltávolodva tapasztalati úton, a források labirintusában szerzünk saját szövegélményeket.

A *Doromb* sorozat egyrészt katalizátora, másrészt hű tükre szeretne lenni a szakmai diskurzusnak, amely a magyar közköltészetet érinti, bármilyen irányból közelítsenek hozzá a kutatók. Így kerülhet egymás mellé forrásközlés és programtanulmány, tárgy történeti és műfaji áttekintés, illetve a néprajz, történet- és zenetudomány ide vágó eredményeinek bemutatása. A szerkesztő legfőbb szándéka, hogy a közös megjelenés lehetőségével még ott is párbeszédet kezdeményezzen, ahol eredetileg erre nem volt esély, s a sokfelől érkező tudáselemeket engedje egy közös, de – a kutatott tárgyhoz méltó módon – heterogén, szerves, önszabályozó, akár önellentmondásoktól sem mentes kutatói irányná formálódni.

A sorozat harmadik kötetéhez várakozáson felüli számban és minőségben csatlakoztak a szerzők. A névsor magáért beszél: az akadémiai és az egyetemi kutatóhelyek jeles képviselői mellett kiváló muzeológusokat és egy Kossuth-díjas művészt is üdvözölhetünk közöttük.

A 2014-es év két, szempontunkból is jeles évfordulója, úgy érzem, sokunknak adott ötleteket. Erdélyi János születésének 200. évfordulóján az Akadémia emlékülést szervezett a sokoldalú tudós és költő életművének jobb megismerésére; az ott elhangzott előadások az Irodalomtörténeti Közlemények 2014/4–5. számában jelentek meg. Sorukba illeszkedik Tari Lujza itt megjelenő tanulmánya, amely a reformkori népdalfogalomhoz, illetve Erdélyi kiadói módszereihez ad új szempontokat két kézirat részletes elemzésével. Ugyancsak idén emlékeztünk meg Kerényi Ferenc születésének 70. évfordulójáról: Kiskőrösön emléktábla-avatással, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében emléküléssel. Kerényinek, a magyar színháztörténet és Petőfi-kutatás apostolának óriási szerepe volt abban, hogy a közköltészet részévé vált a magyar irodalom- és társadalomtörténeti narratíváknak; ehhez mind Pest vármegyei monográfiájában (2002), mind Petőfi-életrajzában (2008) nagyszerű példát adott. A biztatás pedig, amellyel akár a szerkesztő, akár más szerzőtársak pályakezdését támogatta, nem beszélve az állandó filológiai segítségről és eszmecseréről, örök útítárs és egyre magasabb mérce a pályánkon. Nem csupán a kötetet ajánljuk tehát az ő emlékének, hanem magát a szándékot is, amely a közköltészetet makacsul vissza akarja hozni az irodalomtörténet színpadára, hogy ezzel szövegszintű és mentális összefüggések egész sorozatát keltse életre, amelyek nélküle rejtve maradtak volna.

A kötetet nyitó két nagyobb tanulmány a fenti ars poeticának sokszorosan megfelel: több korszakot érintenek, s valóságos kritikátörténeti újratervezést

provokálnak. Vaderna Gábornak írása felér egy kutatástörténeti összeggel (benne Peter Burke és Marót Károly elveinek összevetésével), ugyanakkor új pályákat is nyit. Az irodalomtörténész szakma eddigi legbővebb „befogadó nyilatkozatát” tette meg ezzel, hangsúlyozva a közköltészet néprajzon túli fontosságát, sőt az irodalmi nézőpont elsődlegességét. Saját kutatásaiban is kipróbálta a populáris kultúra vizsgálatának néhány módszerét, s textológiai és filológiai érdekességeket tárt fel egy elfeledett magyar vers változatai kapcsán Erdélyi János gigászi szövegbankjában. A régi magyar irodalom kutatói közül elsőként Szigeti Csaba lép színre, rejtélyes kérdések és hiánypótló magyarázatok egész arzenáljával. Nem kevesebbet állít, mint hogy a kora újkori francia poétikákban, különösen Étienne Tabourot kézikönyvében (1572) bemutatott kuriózus műfajok, a *contrainte*-ek az egyházi és világi elit segítségével Magyarországra is eljutottak a következő századokban, s nagyobb hatással voltak a hazai latin és magyar nyelvű irodalomra, mint gondolnánk. „Nem akarunk rébuszokban beszélni” – vagy mégis? A többit az Olvasóra bízunk.

A tanulmányok innentől kezdve a vizsgált témák és alkotások kronológiai rendjében sorakoznak, de szinte mindegyik szerző több korszakot érint. Most csupán a felvetett problémák mezőösszefüggéseire hívjuk fel a figyelmet.

A társadalomtörténeti tematika, amely a 2. kötetben szinte minden szöveget érintett, továbbra is fontos szervező elv maradt, s a szokott módon párbeszédre hívja a különböző korokat érintő tanulmányokat. Vadai István az egyik legkorábbi magyar nyelvű közköltészeti alkotás, a XVI. századi *Pajkos ének* új szempontú strukturális elemzését adja, s megfontolandó javaslatot tesz a szerző személyére. A látszólag rablómonológként, a deviáns személy önvallomásaként olvasható ének tehát kilép a téma szociokulturális teréből, s szerzői alkotássá válik; Vadai fontos összefüggéseket sugall a régi hegedős énekmondók profeszionális, szerepjátszó attitűdjét illetően is. A törvényen kívüli lét a későbbi korokban éppígy állandó tematikát kínált a populáris költészet számára. Erre utal Küllös Imola forrásfeltáró cikke, amelyben egy 1820-as évekbeli pozsonyi kézirat rendhagyó nyelvészeti példatárából válogat: a hajdani feljegyző a büntetések és kivégzések eufemisztikus megnevezéseit gyűjtötte szorgosan. E formulák nemcsak Dugonics közmondás-kötetével állnak kapcsolatban, hanem a modern magyar és külföldi szlenggel (akár az amerikai börtönfilmek idiómáival) is. A proverbiumok iránti érdeklődés XIX. századi nagy korszakát egy másik dolgozat is megidézi. Gaal György többnyelvű antológiájának (1830) kéziratoss forrásbázisához Voigt Vilmos részletes konkordanciajegyzéket készített, így sok apró eltérést és néhány figyelemre méltó variánst is feltárt.

A társadalmi érintkezés közköltészeti emlékei közül váratlanul előtérbe kerülnek az eddig kevésbé kutatott epikus műfajok. A Bocskai család eredetmondáját már a XVII. században megverselték, ám erre a témára még száz esztendő múltán is akadt jelentkező. Petneházi Gábor egy anonim szöveget közöl, amely

Erdélyben, hosszú lappangás után került elő. Éppígy csak másodlagos adataink voltak arról a 218 szakaszos verses históriáról, amelyet talán egy elkallódott ponyvakiadás későbbi másolataként fedezett föl Perger Gyula. 1751-ben a rábaközi Vadosfán egy kápolnaépítés kapcsán véres összecsapásra került sor a helyi evangélikusok és a katolikusok között – a megtorlás sem maradt el, s a tehetős dunántúli protestánsok elkobozott pénzéből fejezték be a templomot. A vers az események katolikus olvasatát adja, s a mártírtörténetekre emlékeztet. Nagy János e korszak egyháztörténetének egy másik verses emlékét idézi fel: a papi személyek, főként a káptalani követek ellen írt országgyűlési pasquillusokat, amelyek vélt és valós hátterét is feltárta, lehetővé téve a kontextuális(abb) olvasást. E műfaj még sok kutatnivalót tartogat történészeknek és irodalmároknak egyaránt.

A régi populáris irodalom nyomtatott forrásairól két tanulmány tudósít. Bognár Péter az 1592. évi kolozsvári *Cisio* egyik versének német mintáit kutatta fel – erős a gyanú, hogy későbbi kalendáriumi költészetünk is gyakran merített a Magyarországra eljutott német naptárakból. Tóth Arnold az első magyar nyelvű verses vőfélykönyveket ismerteti (családfájukat is összeállította). Ezek ponyvakiadásai 1793-tól napjainkig végigkísérik, sőt sok helyütt szövegszinten is meghatározzák e műfaj hazai történetét és folklórját.

Ne gondoljuk azonban, hogy a közköltészet csak az „alacsony” regiszterek irodalmát jelenti akár a régiségben, akár később. Egyrészt a mindenkori alkalmi költészettel is szoros kapcsolatokat ápolt, amint arra Balogh Piroska egy egész meglepő forráscsoportból hozott példákat. Az *Ephemerides Budenses* című, jórészt latin nyelvű hírlap (1790–1793) gyakorta közölt vagy említett alkalmi verseket, melyek az értelmiségi olvasók számára az új médiumban is fenntartották a régi köszöntőversek sok poétikai vonását s főként közösségi szerepüket. Másrészt a személyesebb, lírai műfajok is állandó kölcsönhatásban álltak a műköltészettel: e sorok írója a bujdosóénekeket vizsgálja e szempontból. Ha vázlatosan is, de megkísérli feltárni a vallásos ihletű vagy közösségi eredetű, végvári vitézek vagy diákok körében keletkezett műfajcsoport néhány vonását és inspirációit Balassitól Beniczky Péterén át a ponyvákig és az erdélyi népköltészetig.

A hagyomány őrzésének és formálásának fontos eszköze az énekelhetőség, amely nemcsak a régi közköltészetnek volt sajátja, hanem a vele gyakran kölcsönhatásban álló műdalköltészetnek is. Ez utóbbi a XVIII–XIX. század fordulóján valóságos irodalmi programmá szerveződött, amelyben Csokonain túl a ma ritkábban emlegetett, de hajdan igen divatos Verseghy Ferencnek is kulcsszerepe volt: ő lett volna a fő ideológusa a magyar énekelhető poézisnak, ha pályáját nem törik derékba a börtönévek. Hovánszki Mária bemutatja Verseghy erre vonatkozó elveit, majd közreadja legismertebb, hajdan kottával is publikált dalainak közköltészeti „térből”, főként diák melodiáriumokból

visszakereshető változatait: mivé váltak e dallamok közkézen? Kobzos Kiss Tamás sokoldalú zenész és tanár régóta érlelt dolgozata is a reformkori vidéki értelmiséghez vezet. A debreceni kollégiumból, talán Csokonai közvetlen tanítványaként induló Tóth István ráckevei, fülöpszállási, majd izsáki kántorként meghatározó alakja volt a kunsági zeneéletnek. Kottás gyűjteménye máig kiadatlan, holott elsődleges forrása az egykorú mődal- és népdalismeretnek is.

A *Doromb*-sorozat újítása, hogy a továbbiakban egy-egy recenziót is közöl – olyan könyvekről, amelyek meghatározhatják a jövőbeni közköltészeti kutatásokat. A szerkesztő csak kísérletképp vállalta magára; a fő cél, hogy kedvet csináljon másoknak a folytatáshoz. A bemutatott mű Knapp Éva háromkötetes monográfiája és bibliográfiája (2007), amelynek segítségével ma már könnyebben tájékozódhatunk egy Csokonai-kortárs vándorpoéta, a „megélhetési költő” prototípusának számító Berei Farkas András életművében.

A szerkesztő ez úton köszöni a (részben visszatérő, részben új) szerzők bizalmát és kiváló dolgozatait, Szilágyi N. Zsuzsa tördelői, képszerkesztői és korrektori munkáját, továbbá Csirkés Ferenc angol lektori segítségét. A kötet az OTKA 104758. sz. pályázat keretében jelent meg.

Csörsz Rumen István

A közköltészet kutatása és az irodalomtörténet*

(történelem és folklór)

A közköltészet fogalma nem új keletű a magyar irodalom történetében. Bizonyos alapvonásait, ha nem is pontosan *e terminus technicus* használnán, már a XIX. század elején viszonylag pontosan leírták; e költészeti hagyomány létezéséről, ha nem pontosan ugyanarra a költészeti anyagra gondoltak is, tudott mindenki, aki behatóbban foglalkozott az irodalom történetével. A XIX. században a közköltészet egy ellendiskurzust képezett. Egyrészt ehhez képest lehet meghatározni az igazi poézist, amely az esztétikai szép jól körülhatárolt, autonóm területén belül működik, amely egy irodalmi intézményrendszer által hitelesített szövegkorpuszra épült, és amelyet hivatásos értelmezők kanonizáltak. Másrészt élesen el lehetett különíteni és választani az igazi népköltészettől, attól a kulturális szövegkorpusztól, mely az ősidőktől fogva a nép ajkán szájról szájra hagyományozódott egészen addig, míg tudós gyűjtői rá nem letek. A XX. században aztán folyamatos és kitartó érdeklődés mutatkozott a közköltészeti jelenségek iránt, ám a XVIII–XIX. századi anyag tekintetében e figyelem jobbra a „művelődéstörténeti érdekességek” feltárásának szolt, s a történeti folyamatok „árnyalásának” céljával született meg máig is nagyon hasznos és alapvető tanulmányok sora az „igazi irodalom” „alatti” világról. A történeti folklórkutatás más irányból közelítette meg a kérdést. Bár többször is megfogalmazódott a népi kultúra kutatásának fontossága, a költészeti anyag szisztematikus feltárása meg is indult,¹ ám a folklóryanag és a közköltészet közötti viszony pontosabb meghatározása sokáig elmaradt.

* A tanulmány írásakor az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíjában részesültem. A szöveghez Csörsz Rumen István és Szűcs Zoltán Gábor fűzött számos értékes megjegyzést – köszönet értük.

1 Ennek a legjelentősebb teljesítménye Stoll Béla folyamatosan bővülő bibliográfiája: *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., jav., bőv. kiad., összeáll. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2002 (a továbbiakban: STOLL).

Az utóbbi időben – s ezt most már teljes egyértelműséggel kijelenthetjük – elmozdult a kutatás a holtpontról, sőt szokatlan intézményesülési tendencia vette kezdetét. Csak a fontosabb eredményeket említve: megkezdődött a XVIII. századi közköltészeti anyag szisztematikus feltárása, a Régi Magyar Költők Tára XVIII. századi alsorozatában eddig három vaskos, közköltészeti anyagot tartalmazó kötet jelent meg;² a kutatások vezető személyisége, Küllös Imola egy impozáns monográfiában foglalta össze eredményeit;³ tanítványa, követője és kollégája, Csörsz Rumen István egy, az irodalomtörténeti alapfogalmainkat is újragondoló kismonográfiát tett közzé;⁴ s elindult egy évkönyvként megjelenő sorozat, mely a közköltészet kutatásának szélesebb körű perspektíváit mutatja fel, hiszen egyfelől több diszciplína kutatói megszólalnak (persze elsősorban folkloristák és irodalomtörténészek), másfelől nemcsak a klasszikus magyar irodalom körére korlátozódik a tanulmányok vizsgálati köre, hanem a régi magyar irodalomtól a XX. századig terjed – s ez a tanulmány is az egyik kötetben olvasható.⁵ A közköltészet kutatásához kapcsolódóan felélenkült az irodalmi művek zenetörténeti vizsgálata.⁶ Az intézményesülési folyamat egy újabb állomásaként értékelhetjük, hogy nemrégiben Küllös Imola egy olyan tanulmánykötetet tett közzé, melyben összegyűjtötte pályájának bő negyven évnyi anyagából a legfontosabb írásokat, s így módon az az út is látványosan összeállt, amiként a népdal fogalomtörténetének kutatása mintegy szükségszerűen vezette el a kutatót a közköltészetéhez.⁷

- 2 *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4); *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas, 2008 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8); *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14).
- 3 KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhagyomány).
- 4 Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere (1700–1840)*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165).
- 5 *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2012; *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2013.
- 6 1988 óta működik Csörsz Rumen István vezetésével a versek életre keltésével foglalkozó Musica Historica együttes. Nemrégiben megjelent Kobzos Kiss Tamás és az együttes közös munkájaként a Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészetét megszólaltató cédé (Bp., Helikon, 2008). Lásd még: HOVÁNSZKI Mária, *Csokonai és az érzékeny énekelt dalköltészet*, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2013 (Csokonai Könyvtár, 53). Korábról lásd *Énekes poézis: Válogatás Pálóczi Horváth Ádám Ó és új mintegy ötödfélszáz énekek ki magam csinálmányja, ki másé című, 1813. évi kéziratos dalgyűjteményéből*, vál. KATONA Tamás, utószó, jegyz. KÜLLÖS Imola, zenei jegyz. DOMOKOS Mária, Bp., Magyar Helikon, 1979; *Különbféle magyar nóták a 19. század elejéről*, s. a. r. TARI Lujza, Bp., Balassi, 1998.
- 7 KÜLLÖS Imola, *Közkézen, közzájon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2012. Ehhez lásd SZILÁGYI Márton recenzióját: ItK, 117(2013), 227–231.

A történeti folklórkutatások és a különböző történettudományok (mint a történetírás vagy az irodalomtörténet-írás) közötti közeledés nem csupán a magyar tudomány sajátossága. Peter Burke – akinek a munkásságáról még lesz szó – a kétezres évek elején publikált egy esszét, melyben röviden vázolta a történeti tudományok és a folklórkutatások XX. századi tudománytörténetét.⁸ Egy utat mutatott be, ahol a „harmónia korától” a „gyanakvás korszakán” át az „egymásra találás vagy közelítés koráig” (*age of rapprochement*) jutunk. A folklór és a modern történettudomány XIX. századi születésekor és elkülönülésekor még hasonló kérdések foglalkoztatták a kutatókat, s az első világháború végéig tartó időszak olyan szimbolikus alakjai, mint az angol James Frazer vagy a német Wilhelm Heinrich Riehl még egyaránt írtak kultúrtörténeti és folklorisztikai munkákat. Kár volna azonban nosztalgiával gondolkunk e korra – mondja Burke –, hiszen a történettudomány és az etnológia intézményesülése során szinte mindent kizártak a kutatás területéről, ami nem az államhoz vagy az egyházhoz tartozik. A XX. század derekán, a gyanakvás korszakában a diszciplináris határok átjárhatatlanabbak lettek. Burke – bár az olyan tiszteletre méltó kivételeket sem felejtí el megemlíteni, mint Johann Huizinga, Lucien Febvre, Gilberto Freyre vagy R. G. Collingwood – úgy véli, hogy a történeti folklór a jelen irányába szűkült be, míg a történeti tudományok a múlt (s ott is elsősorban a politikátörténet) tanulmányozása felé fordultak. A harmadik korszak a történettudománynak ahhoz az 1970-es évekbeli fordulatához kötődik, melyet általában (új) kultúrtörténetnek (*[new] cultural history*) neveznek, s melynek egyik kezdeményező alakja maga Burke volt.⁹ Az alulról jövő történelem (*history from below*),¹⁰ a populáris kultúra történetének felfedezése, a „folklorikus kultúra” (*culture folklorique*) újrafelfedezése,¹¹ a történeti folklorisztika történeti antropológiával való szoros kapcsolata, ugyanakkor a történettudomány antropológiai fordulata, az írásbeliség és szóbeliség kérdésének radikális újragondolása – ezek mind megannyi szimptomái e közeledésnek.¹²

8 Peter BURKE, *History and Folklore: A Historical Survey*, Folklore, 115(2004)/2, 133–139.

9 Melissa CALARESCU, Filippo de VIVO, Joan-Pau RUBIÉS, *Peter Burke and the History of Cultural History = Exploring Cultural History: Essays in Honour of Peter Burke*, eds. Melissa CALARESCU, Filippo de VIVO, Joan-Pau RUBIÉS, Farnham, Burlington, Ashgate, 2010, 1–28.

10 Jim SHARPE, *History from Below = New Perspectives on Historical Writing*, ed. Peter BURKE, University Park, Pennsylvania State UP, 2001², 25–42.

11 Jacques LE GOFF, *Culture clericale et traditions folkloriques dans la civilisation merovingienne* = J. L. G., *Pour un autre Moyen Age: Temps, travail et culture en Occident: 18 essais*, Paris, Gallimard, 1977, 223–235; Uő, *Culture ecclésiastique et culture folklorique au Moyen Age: Saint Marcel de Paris et le Dragon* = uo., 236–280. Idézi: BURKE, *History and Folklore*, i. m., 136.

12 Összefoglalóan: Peter BURKE, *What is Cultural History?*, Cambridge, Polity, 2008.

Peter Burke e némiképp idealizáló¹³ leírását azért is tanulságos felidézni, mert egy olyan tudománytörténeti elbeszélés bontakozik ki belőle, melynek alapján a történettudomány és a folklorisztika magyarországi „egymásra találása” is könnyebben elhelyezhetővé válhat. Bár az 1970-es évek fordulata – bizonyos előzmények után¹⁴ – az 1990-es évektől szivárgott be a történeti tudományokba, s – olyan más irányzatokkal együtt, mint az *Annales*-kör különböző hullámai, a mindennapok történelme (*Alltagsgeschichte*) vagy a mikrotörténelem – intézményesen betagozódott az átfogóan *társadalomtudomány*nak nevezett irányzatba, végeredményben hasonlóan alapvető kérdéseket provokál ki, mint amelyek az 1970-es évektől kezdődően átalakították a kultúrtörténetről való gondolkodást.¹⁵

Amennyiben a közköltészet iránti érdeklődés élénkülését az új kultúrtörténet új kérdéseire adott valamiféle válaszként értékeljük, megállapítható, hogy annak tanulmányozása egyaránt jelent radikális kihívást az irodalomtudomány és a folklorisztika számára. Nemcsak arról van szó, hogy a kultúrtörténet újraértékel vagy felfedez bizonyos témákat és forrásokat, melyek hagyományosan marginálisnak tekinthetők, s nemcsak arról, hogy az ezáltal befogható történeti anyag és a témák bősége gazdagítja történeti tudásunkat egy adott korról, avagy napvilágra hoz eddig homályban hagyott történeti komponenseket, de arról is, hogy a tágan értelmezett kultúra fogalma – mely átfog magas és alacsony kultúrát, elit és mindennapi kultúrahasználót, a legváltozatosabb kultúrtechnikákat és médiumokat – mintegy a kutatás (feltárás, közreadás, ér-

13 David Hopkin hívta fel a figyelmet arra, hogy Burke leírásával szemben a történészek még mindig inkább csak ráhagyatkoznak a folkloristák feltáró munkájára, s érdeklődési irányuk megváltozása is inkább az *Annales* harmadik generációjához vagy a történeti antropológiához kapcsolható. David HOPKIN, *Voices of the People in Nineteenth-Century France*, Cambridge, New York, Cambridge UP, 2012 (Cambridge Social and Cultural Histories, 18), 15–16. A folklór iránti érdeklődés amúgy sem általános tendencia a kultúratudományokban. Lynn HUNT példának okáért a nyelvi fordulathoz köti: *Introduction: History, Culture and Text = The New Cultural History*, ed. Lynn HUNT, Berkeley, University of California Press, 1989 (Studies on the History of Society and Culture), 1–24. Arról már nem is beszélve, hogy vajon Burke leírása mennyiben általánosítható a világ minden tudományára, s mennyiben specifikusan európai jelenség.

14 Peter Burke is idézi például HOFER Tamás egy cikkét: *The Perception of Tradition in European Ethnology*, *Journal of Folklore Research*, 21(1984), 133–148.

15 Ehhez lásd CSÍKI Tamás, HALMOS Károly, TÓTH Árpád, *A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig = Bevezetés a társadalomtörténetbe: Hagyományok, irányzatok, módszerek*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Bp., Osiris, 2003, 229–234; SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura), 43–60. A társadalomtörténet és a kultúrtörténet egyébként mindig is rokon tudományok voltak – itt csak emlékeztetnék a kultúrtörténet marxista gyökereire. Az újabb historiográfiai fejleményekről, a két diszciplína viszonyáról – persze nem a magyar viszonylatokra vonatkozóan: David HOPKIN, *The Ecotype, or a Modest Proposal to Reconnect Cultural and Social History = Exploring Cultural History*, i. m., 31–54.

telmezés) folyamatában újra is képezi azokat az alapvető viszonyokat, melyekre a kultúra rendszere épült. A kultúrtörténet nem számolja fel azokat a diskurzusokat, melyeket vizsgál,¹⁶ ám a használatra, működésre, kultúrtechnikára, a kultúra mindennapjaira való figyelem mégis teljesen átrendezheti azokat a diskurzusrendeket, melyeket a XVIII–XIX. század fordulóján kiépülő kulturális intézményrendszer rögzített. Ahogy Peter Burke klasszikus történeti munkájának (*Népi kultúra a kora újkori Európában*) második kiadásában megfogalmazta: „a kultúrtörténészek nem olyan elkülönülő területek kutatóiként határozzák meg magukat, mint a művészet, az irodalom vagy a zene, hanem inkább értékek és szimbólumok megkülönböztetett halmaza révén, melyre bárhol rátalálhatunk, úgy a hétköznapi emberek mindennapi életében, mint az elit számára készített speciális előadásokban”.¹⁷ E szemléletmód révén nem pusztán a kanonikus pozíciók rendeződhetnek át – sőt talán azok a legkevésbé –, hanem olyan fogalmainkra pillanthatunk rá valamiféle új irányból, mint a *szerző* (és a szerzői jog), a *szöveg* (és a könyv).

A közköltészet kutatása egyfelől próbaterepe és reprezentánsa egy történeti irányzatnak, másfelől a kultúrtörténet kérdései nélkül voltaképp észre sem vennénk a létezését, vagy legalábbis nem tulajdonítanánk neki különösebb jelentőséget. Azáltal viszont, hogy a közköltészet kutatásának eredményei – most minden pejoratív vagy gúnyos felhang nélkül – hagyományosabbnak tekinthető irodalomtörténeti kutatások mellé kerülnek, a különböző közelítési módok a kultúrához és irodalomhoz kölcsönösen kérdéseket tesznek fel egymásnak. Példának okáért a *Régi Magyar Költők Tára* sorozatában olyan szerzői kötetek mellett kaptak helyet a közköltészeti munkák, mint Kazinczy Ferenc összes versei, Dayka Gábor összes művei vagy Virág Benedek *Poétai munkái* című versgyűjteménye. Vajon Kazinczy Ferenc *ultima manus* elvre építő kiadása, a Kazinczy keze nyomát eltüntető Dayka-kiadás vagy Virág egy jelentős kötetét közreadó, tehát alapvetően „könyvalapú” kiadás miképp értelmezhető újra a közköltészet eredményeinek fényében? Vajon Kazinczy „politikai gondolkodásának” van bármi köze a közköltészeti anyaghoz, Virág poétai társalkodásai miképpen viszonyulnak a közköltészet kommunikációs technikáihoz, s Dayka érzékenysége mutat rokonságot a közköltészet alanyi szerelmi lírájával?

A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy vázlatosan áttekintsem azokat a fontosabb problémákat, melyeket a közköltészet eddigi kutatása vetett fel, illetve hogy összegezzem azokat a fontosabb tanulságokat, melyek némiképp átértelmezik az irodalomtörténeti folyamatok leírására használt alapfogalmainkat.

16 Szemben például Tony Bennett híres esszéjének következtetésével: „Nincs is olyan, hogy populáris kultúra.” Tony BENNETT, *Popular Culture: A Teaching Object*, Education, 34(1980), 28.

17 Peter BURKE, *Popular Culture in Early Modern Europe*, Aldershot, Brookfield, Ashgate, Scolar, 1994², 18–19.

(a népi kultúra újragondolása)

Peter Burke alapvető könyve, mely utóbb a népi kultúra (*popular culture*) kutatásának alapkönyve lett, a *Népi kultúra a kora újkori Európában* először 1978-ban jelent meg – érdemes hát ennek a kritikájából kiindulni. Ha a könyv szerkezetére vetünk egy futó pillantást, rögtön feltűnik egy különös vonása gondolatmenetének: ott végződik, ahol kezdődött. A könyv elején ugyanis egy fejezetet olvashatunk a nép és a népi kultúra XVIII–XIX. századi felfedezéséről, míg a kötet utolsó, harmadik nagy egysége éppenséggel azt tárgyalja, hogy miképpen vonul ki az elit a népi kultúrából, s milyen esztétörténeti hatások eredménye az, hogy az elit és a népi kultúra oly élesen vált szét a XVIII–XIX. századra, hogy újra fel kelljen fedezni az utóbbit. A könyv témája a kora újkori népi kultúra, érhető hát, ha az újkor története afféle keretként szolgál vizsgálataihoz. E módszerrel Burke egyfelől elkerüli, hogy a középkor felé kelljen kinyitnia vizsgálódásait,¹⁸ másfelől egy olyan keretet biztosít a kora újkori kultúra számára, ahonnan az bemérhetővé, amihez képest sajátossá válik. Ráadásul ez a beállítás egyúttal azt is implikálja, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján elkezdődő újrafelfedezés mintegy saját korunk történeti problémáinak geneziséét is megadja. „Könyvem témáját – teszi fel a költői kérdést Burke – ilyen értelemben XVIII. századi értelmiségiek egy csoportja fedezte fel – vagy találta ki?”¹⁹ Ha figyelembe vesszük a mondat mögött megbújó finom iróniát, akkor is igen erős ez az állítás. Johann Gottfried Herder, Jakob és Wilhelm Grimm, Joseph Görres vagy Thomas Percy népfogalma és népi kultúra-fogalma azonos volna azzal, melyet ma is használunk?

A népi kultúra visszaszorulását Burke igen összetetten ábrázolja a harmadik fejezetben. Először is már a XVI. század második felétől kezdődően igen erős igény mutatkozik a keresztény egyházak részéről, hogy a népi kultúra bizonyos rítusaival leszámoljanak. Ezek a purifikációs törekvések egyfelől elnyomták a hagyományos népi kultúrát (legalábbis annak bizonyos elemeitől megtisztították a népi rítusokat és szokásokat), másfelől azonban – és ez az érem másik oldala – a katolikus és protestáns megújulás szellemi mozgalma és annak műveltség-

18 Feltűnő, hogy Gurevicsnek a középkor népi kultúrájáról írott könyvét vagy Jacques Le Goff vonatkozó munkáit egyszer sem, Bahtyinnak a középkor és a reneszánsz nevetéskultúrájáról írott munkáját pedig mindössze egyetlenegyszer hivatkozza, miközben előrefelé az időben rendre tesz utalásokat. Lásd Aron Jakovlevics GUREVICS, *A középkori népi kultúra*, ford. KÖVÉR György, F. NAGY Géza, Bp., Gondolat, 1987 (Társadalomtudományi Könyvtár); Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, ford. KÖNCZÖL Csaba, Bp., Európa, 1982; Le Gofftól a korábban idézettek mellett a témában magyarul is megjelent: Jacques LE GOFF, *Az értelmiség a középkorban*, ford. KLANICZAY Gábor, Bp., Osiris, 2000.

19 Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, ford. BÉRCZES Tibor, Bp., Századvég-Hajnal István Kör, 1991 (Metamorphosis Historiae), 23.

terjesztő hatása is e folyamat révén érkezett el a kézművesek és parasztok világába. A második hullám (1650–1800) már tulajdonképpen ahhoz a nagyszabású és komplex társadalmi változássorozathoz köthető, mely elválasztja egymástól a kora újkori és újkori társadalmakat: a kereskedelem forradalma, a politikai nyílvanosság és kultúra átalakulása, az írott kultúra hatalmának kiterjedése (más terminussal az általános alfabetizáció) stb. Ez utóbbi során vonul ki az elit a népi kultúra fogyasztásából. Korábban is elvált egymástól népi és elit, mondja Burke, de e ponton élesebb határok jönnek létre, s az elit innentől kezdve már csak egzotikumként tekint a primitív népi kultúrára. Ha visszakanyarodunk a könyv gondolatmenetének elejére, Burke könyvének első fejezetében – igen vázlatosan – a nép felfedezését három eszmetörténeti hatásnak tulajdonítja: egyfelől a primitivizmus vonzásának és valamifajta klasszicista művésziességgel való szembefordulásnak; másfelől a felvilágosodás racionalizmusával való leszámolásnak; s végül a nemzeti önmeghatározás iránti igénynek.²⁰ E folyamatok persze fel is erősíthették egymást, ám így egymás mellé téve a két elbeszélést, válik csak igazán szembeötlővé a különbség a két történeti probléma kidolgozottsága között. Míg a népi kultúra kizárására vonatkozó megfontolások árnyalt társadalomtörténeti elemzésen keresztül bontakoztak ki, az újrafelfedezésre mindössze néhány sommás, tulajdonképpen közhelyes eszmetörténeti állítás jutott a felvilágosodás ráció és a felvilágosodást tagadók primitivizmus iránti vonzalmáról. Kérdésként merül fel: miért nem a racionalizmus fénykorában jött egy ilyesfajta ellenhatás, miért nem vonzotta az embert a primitivizmus némileg korábban már, s miért éppen a rengeteg ismétlést és sémát tartalmazó népi kultúrában találták meg egy nemzet egyediségét? Nem állítom, hogy Burke könyvének e kérdésekre válaszolnia kellett vagy illetett volna, mindenesetre e ponton talán érdemes tovább árnyalni a kérdést.

Problémát jelenthet az a kérdés is, hogy vajon a népi és elit kultúra megkülönböztetése mennyiben a mi utólagos leíró szempontjaink elválasztása, s miképpen váltak szét a diskurzusok az újkor hajnalán. Induljunk ki abból a szöveghelyből, ahol Burke felidézi Herder megkülönböztetését, mondván „Herder ténylegesen használta a »népi kultúra« (*Kultur des Volkes*) kifejezést, szembeállítva a »tanultak kultúrájával« (*Kultur der Gelehrten*)”.²¹ Csakhogy Herder a kultúra fogalmát a legritkább esetben tagolta, azt olyan alapvető egységként gondolva el, mely egyfajta adottságként áll a népek rendelkezésére. Az effajta társadalmi differenciálás teljesen idegen volt tőle, s csak akkor merészkedett el idáig, amikor a távol-keleti kultúrák korai történelmét tanulmányozta. A „tudósok kultúrája” tehát Kína, Tibet, India és más kisebb ázsiai országok történetének elemzésekor kerül csupán elő, s annak a megfigyelésének az alátámasztására szolgál, hogy

²⁰ Uo., 24–29.

²¹ Uo., 23.

a legfejlettebb keleti birodalmak, bár despotikus zsarnoki hatalmon alapultak, mégis adtak a műveltség terjesztésére, s hatalmukat az biztosította, hogy a szűk elit által felhalmozott tudást a nép felé közvetítették (allegóriák és mesék formájában).²² Persze ez is kevés lett volna a despotizmus megszilárdításához, ezért szükség volt arra is, hogy az emberek – s ez velük született kulturális adottságuk – a rájuk nehezedő súlyos terhet „hajlandók elviselni, azaz nem érzik annyira nyomasztónak”.²³ Szó sincs tehát arról, hogy bármilyen európai viszonylatban Herder felismerte volna a népi kultúra és az elit kultúra közötti különbséget.²⁴

Mindez persze önmagában nem vonja kétségbe Burke leírásának hitelét és magyarázó erejét. Inkább azért idéztem fel, mert szerettem volna rámutatni arra, hogy a XVIII–XIX. századi újrafelfedezés mily komplex folyamatként áll össze. A népi kultúra akkulturációja ugyanis nem az elit és a népi kultúra ekvivalensként való elismerését jelenti, sokkal inkább azt, hogy abból a halmazból, mely korábban egy másik kulturális regiszterhez tartozott, bizonyos elemeket az elit kultúra legitimként fogad el, támogat, sőt esetenként kisebb kultuszt is épít köré. Az arisztokratikus és populáris regiszter megkülönböztetése, mely a középkor kapcsán még működőképes lehet,²⁵ s mely a kora újkorban a népi és az elit kultúra megkülönböztetésében élt tovább, az újkorban ugyan látványosan megbomlik, de az elit kultúra intézményesülésével együtt a frissen bekeverülő elemek is villámgyorsan átesnek a népi kultúra akkulturációs folyamatán. A magyar irodalomtörténet viszonylatában Milbacher Róbert monográfiája e folyamat részeként a kirekesztés, a helyettesítés és a sterilizáció folyamataira figyelmeztet, s a *népies* ellenfogalmaként megképződő *pórias* bűvópatakként előelőtűnő hagyományának analizálásával szembeesíti az elit hagyományát.²⁶

22 Johann Gottfried HERDER, *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról* = J. G. H., *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*, ford. IMRE Katalin, ROZSNYAI Ervin, vál., előszó RATHMANN János, Bp., Gondolat, 1978 (Gondolkodók), 205–213. Az ominózus összehasonlítás: „A tudósok kultúrája különbözik a nép kultúrájától.” *Uo.*, 207.

23 *Uo.*, 212.

24 A filológiai hiba Burke munkája óta szinte közhelyszámba megy. Lásd például Karl-S. KRAMER, *Volkskultur: Ein Beitrag zur Diskussion des Begriffes und Seines Inhaltes* = *Volkskultur – Geschichte – Region: Festschrift für Wolfgang Brückner zum 60. Geburtstag*, hg. Dieter HARMENING, Erich WIMMER, Würzburg, Königshausen & Neumann, 1990 (Quellen und Forschungen zur europäischen Ethnologie, 7), 14; Holt N. PARKER, *Toward a Definition of Popular Culture*, *History and Theory*, 50(May 2011), 148. (Utóbbi még a pontos helyet is megadja.)

25 Pierre BEC, *La lyrique française au Moyen-Age (XIIe–XIIIe siècles): Contribution à une typologie des genres poétiques médiévaux: Études et textes*, Vol. I, Paris, A. & J. Picard, 1977. Idézi: HORVÁTH Iván, *A vers: Három megközelítés*, Bp., Gondolat, 1991 (2000 Könyvek), 22. A legfontosabb adaptációs kísérlet is az ő nevéhez fűződik: HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982.

26 MILBACHER Róbert, „...földben állasz mély gyökökkel...”: *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlatja*, Bp., Osiris, 2000 (Doktori Mestermunkák), 25–73.

Az a hagyomány, melyet Burke a kora újkor népi kultúrájaként elemzett, bár az elkülönülő elit kultúra jelentős részét kizárta az általa használt kulturális javak közül, az újkorban nem szűnt meg, hanem tovább élt, s amikor a XVIII–XIX. század fordulóján újból felfedezik azt, a felfedezés gesztusa paradox módon a népi kultúra jelentős részének újbóli kizárásával és körülhatárolásával jár együtt.²⁷ Elfogadom Burke állítását, miszerint ez a „felfedezés” az első kizárás ellenhatásaként történt meg, másfelől viszont ezt azzal is érdemes kiegészíteni, hogy a népi kultúra kizárásának problémája továbbra is fennmaradt, sőt az intézményesülő kulturális rendszerek minden korábbinál élesebben vontak meg újabb és újabb határokat az egyes regiszterek között. E folyamat következtében persze az újbóli és újbóli felfedezései történhettek meg a társadalmilag és kulturálisan differenciálódó kulturális regisztereknek – nem egyszer a kánonrombolás szándékával. Ismét a magyar példára utalva: az irodalmi népiesség történetének újabb és újabb hullámai a XIX. század elejétől egészen a XX. század derekáig újabb és újabb kísérleteket jelentettek arra nézvést, miképpen lehetne integrálni a népi kultúra nyelvét, formakincsét az elit kultúrájába.

S végezetül arra is érdemes emlékezni, hogy a népi kultúra problémája sajátos módon eshet egybe a populáris kultúra problémájával. Hofer Tamás figyelemztetett egy fogalomtörténeti összefoglalásban, hogy Burke kultúrafogalma egyfelől jóval szűkebb a magyar néprajz vizsgálati körénél, amennyiben „a termelőmunka vagy házi fogyasztás, táplálkozás, öltözködés, a családszervezet és általában a társadalom szervezete nincs benne”, másfelől tágabb is, amennyiben a társadalom eliten kívüli teljes spektrumát átfogja (így városi vagy vándorló elemeket, mint például a katonák, matrózok, iparosok, vándor mulattatók, kol-dusok stb.).²⁸ Nemcsak arról van szó, hogy az angol terminus, a *popular culture* lefedi a szónak mind a két jelentéstartományát (‘népi’ és ‘népszerű’), s nemcsak arról, hogy e kutatások révén olyan csoportok (parasztok, nők, gyermekek, a társadalom periferiájára szorult rétegek, deviánsok) kaphattak szót, akik korábban eltűntek a történelem süllyesztőjében, hanem arról is, hogy míg az elit kultúra hagyományosan *formaelvű*, addig a populáris kultúrát – legyen szó akár egy kocsmai dalolásról, akár ponyvanyomtatványok olvasásáról, akár egy tévésorozat rendszeres fogyasztásáról – a *használata* révén definiálhatjuk. Az elit kultúrától való megkülönböztetés ilyenformán *szinte* értelmét is veszíti, hiszen az elit kultúra rajongói is fogyasztják a populáris kultúra termékeit – az persze

27 A közköltészet népköltészetre alakításáról lásd S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 285–286.

28 HOFER Tamás, *Népi kultúra, populáris kultúra: Fogalomtörténeti megjegyzések = Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás: Tanulmányok*, szerk. KISBÁN Eszter, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1994, 239.

más lapra tartozik, hogy miként vélekednek róla, és hogy baráti társaságukban ebből mit mernek és merhetnek bevallani.

(a közköltészet mint népi kultúra)

A népi kultúra kifejezés több tárgyra is vonatkozhat. Először is jelentheti emberek egy társadalmilag meghatározott csoportját, akiket népként határozhatunk meg. A szónak e használatához tartoznak azok az esetek, amikor valamilyen alacsonyabb rangú vagy naiv kultúrát helyezünk szembe az elit kultúrával. A fogalomnak az eddig tárgyalt kultúrtörténethez kapcsolható újabb használatai nyilvánvalóan elvetik e definíciókat, s eszerint a „népi” olyan „hitekre, irodalmi és vizuális alkotásokra, gyakorlatokra és ünnepekre vonatkozik, melyek széles körűen elterjedtek egy adott társadalomban és varázsuk abban áll, hogy gyakran (bár nem mindig) lépnek át a vagyon, a születés, a vallás és az etnikai háttér korlátain”.²⁹ A népi kultúra kutatása – s joggal számíthatjuk ide Bahtyin 1970-es évekbeli nyugati reneszánszát is – tulajdonképpen ezen átlépések vizsgálatának köszönhetette vonzerejét. Azt ígérhette, hogy egy olyan kultúra körvonalai sejlenek fel, ahol a korábbi határok elmosódnak, ahol olyan kulturális energiák szabadulnak fel, melyek addig rejtve maradtak a saját formakultúrájába zárt euroatlanti ember előtt. A népi kultúra kutatásához tehát eredendően hozzátartozott a felszabadítás forradalmi gesztusa, s ez még sokáig lehetett egyszerre erénye és hátránya a kultúrtörténetnek. S bár a népi kultúra kissé körvonalazatlan és túlföntül általánosító fogalmát már az 1990-es évektől kezdve árnyalták a szűkebb miliőre irányuló (helyi, regionális, felekezeti, egyes társadalmi rétegekre vonatkozó) kutatások,³⁰ az utóbbi évtizedek legnagyobb módszertani kihívásának még mindig a mikro- és makroperspektívák összehangolása tűnik.³¹

A kultúrtörténet azonban a maga felszabadító vonatkozásait nem feltétlenül a kutatás társadalomtörténeti vonatkozásaiból merítette. Nincs ez másként a *közköltészet* esetében sem. Bár magát a fogalmat egy nemzetközi vizeken is evező klasszika-filológus találta ki, kialakult egy, sajátosan a magyar tudományosságra jellemző fogalomhasználat. Nézzük hát végig vázlatosan azt az utat, amiként a közköltészet Burke kultúrtörténeti modellje felé közelített a hazai kutatásokban.

29 Natalie ZEMON DAVIS, *Mixtures and Margins*, The American Historical Review, 97(1992)/5, 1411.

30 Maga Burke is pontosította keretfogalmait: Peter BURKE, *Overture: The New History, Its Past and Future = New Perspectives...*, i. m., 1–23.

31 Lásd Emma GRIFFIN, *Popular Culture in Industrializing England*, The Historical Journal, 45(2002)/3, 628; HOPKIN, *Voices of the People...*, i. m., 253–261. A probléma újabb távlatairól: SZIJÁRTÓ M. István, *A történetész mikroszkópja: A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*, Bp., L'Harmattan, 2014 (Mikrotörténelem, 7), 181–243.

A közköltészet terminust Marót Károly vezette be a II. világháború után írt cikkeiben, melyek egy részében a népköltészet kérdéseivel külön is foglalkozott, más részében pedig az antik hősi epika történetét taglalta.³² Számára a közköltészet olyan poétikai alapfogalmat jelentett, mely szó szerint a nép, azaz mindenkinek a költészetét foglalta magába. Ez az elképzelés látszólag megfeleltethető annak, mely a népi kultúra alatt az „emberek” kultúráját értette,³³ ám ha közelebb lépünk Marót írásaihoz, láthatjuk, hogy ő az antik szóbeliség újra-gondolása közben jutott arra a következtetésre, hogy a népköltészet és műköltészet kettőséhez hozzá lehet érteni egy olyan kultúrtechnikát, mely bár a kettő elemeiből épül fel, mégis valami elementárisan mást jelent. E kutatással Marót a Homérosz-filológia azon nagy, ekkoriban születő és formálódó hagyományához kapcsolódott, mely szerint a szóbeliségből az írásbeliségbe történő átmenettel magyarázhatók a homéroszi szövegek zavarba ejtő filológiai vonatkozásai.³⁴ Ahhoz, hogy pontosan megértsük Marótnak az idézőjeles „népköltészetről” leírt szavait, érdemes hát az antik hősi epikáról írott munkáihoz fordulnunk. Először is a közköltészet e felfogás szerint elsősorban szóbeli költészetet jelent, melynek lejegyzése viszonylag esetleges (Homérosz esetében a diktálás révén került át az írásbeliségbe).³⁵ Másfelől Marót nem egyéni és kollektív alkotás skáláján képzei el a költészetet (melynek tulajdonképpeni adekvát formája a közköltészet volna), hanem úgy gondolja, hogy „minden alkotás kollektív productum”, s ugyanakkor az egyén nélkül „soha, még a zenében sem, jöhet létre ily kollektív alkotás”.³⁶

Az egyén és közönségének viszonyrendszerében megragadott irodalom az, ami visszatér a közköltészet maróti definíciójában is. Eszerint a közköltészet „olyan érzéki megnyilatkozásoknak, szavaknak olyan költemény-formába öltözködéseit [jelenti], amelyek ugyan egy egyéni lélek vágyai és kikívánczolásai szerint jöttek létre, mégis a lehető legnagyobb tömegek számára alkalmasak a

32 Marót és a magyar folklorisztika kapcsolatáról: VOIGT Vilmos, *Marót Károly és a magyar néprajztudomány*, Antik Tanulmányok, 34(1991)2, 154–162.

33 Küllös Imola – Horváth Iván nyomán – el is marasztalta ezért Marótot. KÜLLÖS, *Közköltészet és népköltészet*, i. m., 11–12.

34 *The Making of Homeric Verse: Collected papers of Milman PARRY*, szerk. Adam PARRY, Oxford, Clarendon, 1971; Albert B. LORD, *The Singer of Tales*, Cambridge MA, Harvard UP, 1960 (Harvard Studies in Comparative Literature, 24). A kérdéshez lásd SIMON Attila, *Szóbeliség és írásbeliség az archaikus és klasszikus kori görögség világában: Eric A. Havelock elmélete – néhány lehetséges kultúratudományi összefüggés* = S. A., *Dionysos színrevitele: A közvetítés kulturális technikái az antik irodalomban és filozófiában*, Bp., Ráció, 2009 (Classica & Theoria, 1), 201–223; Gregory NAGY, *A homéroszi szöveg és a többalakúság problémái*, ford. RUNG Ádám = *Metafilológia 1: Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs, KELEMEN Pál, KRUPP József, TAMÁS Ábel, Bp., Ráció, 2011 (Filológia, 2), 413–415.

35 MARÓT Károly, *Az epopeia helye a hősi epikában*, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja, 1964, 109.

36 MARÓT Károly, *Mi a „népköltészet”?*, Ethnographia, 58(1947), 169–170. Vö. még Uő, *Homeros: „A legrégibb és legjobb”*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1948, 94–95.

lehető legtágabb-körű egyéniség-kivetítéseknek lehető legörvendetesebb felszabadítására és kiegyensúlyozására”.³⁷ Itt valóban a tömegek kultúrájáról esik szó, ám a költészet nem lesz sem egyéni (műköltészet), sem közösségi (népköltészet), hanem egyén és közösség együttes munkálkodásának eredményeként áll elő. A mű- és népköltészetre vonatkozó különbség tehát „nem a lényegre, egyedül a művek létmódjára vonatkozik”.³⁸ Végző soron arról a felismerésről van szó, hogy a költészeti vagy legalábbis az ebben az értelemben vett közköltészeti alkotás magában az előadásban létezik, melyet nagy mértékben befolyásol az, hogy a befogadó közösség (s itt őket kell a tömeg alatt értenünk) miképpen reagál a művészeti produkcióra.³⁹ (Rádadásul – mint Simon Attila Marótról írott nagyszerű írásában bemutatja – Marót a közönség alatt nemcsak a konkrét hallgatóságot, de a várható utókor receptív szemléletét is értette.)⁴⁰ E felfogás természetesen nem minden elemében egyezik azzal, amiképpen ma a közköltészetet elgondoljuk,⁴¹ a közköltészet mint kultúrtechnika definíciója ugyanakkor figyelemre méltó. Mindezzel nem állítom persze azt sem, hogy Marót „megelőlegezte” volna a mai médiatörténeti kutatásokat, s már csak azért sem, mert igazat adhatunk Horváth Ivánnak abban, hogy „[n]em könnyíti meg Marót Károly műveinek olvasását az a rugalmasság, amellyel szakszókincset alkalmazza”.⁴²

Ugyanebben az időszakban született meg, s Marót elképzeléseire adott konkrét válaszként is olvasható a közköltészet kutatásának másik alapvető tanulmánya Stoll Béla tollából. A közösségi kultúrahasználát újfent kulcskérdése az 1958-as írásnak, mely tulajdonképpen szintúgy a népköltészet és a műköltészet viszonyrendszerében szeretné elhelyezni a közköltészetet.⁴³ A nagyfokú variabilitás, a szerző személyének negligálása, a szövegek gátlástalan átdolgozása, a mű- és közösségi költészet kölcsönös szövegcsereje, a hosszú léptékű szövegfejlődés, a népköltészet dallamaival való szoros kapcsolat – mindezen tényezők szinte azonossá teszik a közköltészetet a népköltészettel.

37 MARÓT Károly, *Népköltészet és műköltészet*, Puszták Népe, 2(1947)/1, 17. Ennek az 1946-os előadásnak a szövegében Marót még a „népköltészet” újfajta értelmezéséről beszél, e definíció pontosítására ugyanakkor már a következő évben kitalálta a *közköltészet* terminust.

38 MARÓT, *Mi a „népköltészet”?*, i. m., 162.

39 Lásd MARÓT, *Homeros*, i. m., 81–95.

40 SIMON Attila, *Recepció és médium: Marót Károly irodalomszemléletéről* = S. A., *Dionysos színrevitele*, i. m., 256; MARÓT, *Mi a „népköltészet”?*, i. m., 165.

41 BORBÍRÓ Zsóka [KÖSZEGHY Péter] megfogalmazásában: „Elméletét sem a folklórkutatók, sem a klasszika-filológia művelői nem fogadták el kritikátlanul, ám a szerencsés szóalkotás túlélte eredeti jelentését”. *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, VI, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2006, 297.

42 HORVÁTH Iván, *A vers*, i. m., 17–18.

43 Talán a kifejezést is Maróttól vette, legalábbis hivatkozik egyik cikkére. STOLL Béla, *Közösségi költészet – népköltészet: Megjegyzések a XVIII. [sic! valójában: XVII.] századi kéziratos szerelmi lírához*, ItK, 62(1958), 170–176.

Annak elkülönítését Stoll alig indokolja, hacsak nem annyival, hogy „a XVII. századi kéziratos líra az irodalomalatti költői műveltség rétegébe tartozik, melyet közösségi költészetnek nevezhetünk”.⁴⁴ Mindez az irodalom *alá* helyezi a közköltészetet, az igazi művészetén kívülre, mintegy a *kulturális maradék* kétes státuszát rendelve hozzá.⁴⁵ Mindazonáltal kár volna lebecsülni Stoll e kezdeményezését. Egyfelől azért, mert igen pontosan definiálta a közköltészet működésének bizonyos alapvonásait; e cikkétől kezdve vissza-visszatérően és egyre árnyaltabban írt a közköltészetéről (többek között ő jegyzi a *Spenót* közköltészetre vonatkozó sorait);⁴⁶ sajtó alá rendezőként és sorozatszerkesztőként közreműködött az XVII. századi vonatkozó RMKT-kötetek kiadásában;⁴⁷ s végül, de egyáltalán nem utolsósorban elkészítette alapvető, a közköltészet kutatásában nélkülözhetetlen bibliográfiáját.

Mindenesetre annyi látszik e korai, s a későbbiekre nézvést is meghatározó kezdeményezésekből, hogy a magyar kutatások a néphagyományt és a népi kultúra történeti rétegeit megkísérelték elválasztani egymástól, s a közköltészet kategóriája épp a kettő közötti űr kitöltésére – Marótnál a népköltészet és műköltészet helyettesítésére – jött létre. Mindezt úgy is értelmezhetjük, mint egyfajta választ arra a réges-régi dilemmára, hogy a kulturális javak miként cserélődnek különböző kulturális regiszterek között: felülről áramlanak lefelé, s a népi kultúra az elit kultúra csökevényes változata volna, vagy éppenséggel fordítva, az

44 Uo., 176.

45 Jellemző, hogy a közköltészet kutatói rendre mentegetőzni kényszerülnek tárgyuk miatt. Például Csörsz Rumen István remek összefoglalójának, mely amellettt érvel, hogy egy tervezett irodalomtörténeti kézikönyvben helyet kellene szorítani a közköltészetnek, már a címe is beszédes: *Közköltészet – irodalom alatt, kultúrák fölött*, *Literatura*, 32(2006), 273–282.

46 „Ez a hosszú ideig tovább élő, folyton variálódó, közösségi jellegű költészet bizonyos tekintetben átmeneti típus a folklór és a műköltészet között: egészében irodalom alatti réteget jelent, a népköltészettől mégis határozottan elkülönül szerzőinek, másolójának iskolázott, értelmiségi volta következtében. A parasztság csak másodlagosan ismerte, egyes darabjait alkalmilag átvette, de saját spontán énekkincse nem innen került ki. A napi igényeket kielégítő közköltészet határvonalai azonban mind a műköltészet, mind a folklór irányában erősen elmosódnak, egyes termékei hol az egyik, hol a másik réteggel mutatnak közeli rokonságot. A népszerű költészet ezért igen változatos; tudakosabb szerzemények és naivabb alkotások váltakoznak benne; a némi szerzői öntudatot is eláruló versektől a teljesen személytelen, általános tartalmú énekekig terjed skálájuk.” *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964 (*A Magyar Irodalom Története*, II), 94. E definíció már jóval határozottabb formában különíti el a közköltészet területét, bár az „irodalom alattiság” itt is megtalálható.

47 A Stolltól sajtó alá rendezett kötet: *Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (*Régi Magyar Költők Tára*: XVII. század, 3). További vonatkozó kötetek, részben közköltészeti anyaggal: *Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981 (*Régi Magyar Költők Tára*: XVII. század, 10); *Énekek és versek (1686–1700)*, s. a. r. JANKOVICS József, Bp., Akadémiai, 1991 (*Régi Magyar Költők Tára*: XVII. század, 14) – ez utóbbi kötet közköltészeti anyagához is jórészt Stoll Béla írta a jegyzeteket.

elit kultúra önmagában újra meg újra kiüresedhet, ha nem fordulna megtermékenyítő impulzusokért a népi kultúrához. A tudománytörténetben e vitát leginkább a XX. század elejére szokás datálni,⁴⁸ de Peter Burke már XVII. századi nyomait is regisztrálta.⁴⁹ Burke és más kultúrtörténészek ehelyett olyan összetett modelleket dolgoztak ki, melyek a népi és elit közötti *folyamatos kulturális transzfer* hangsúlyozták. Így van ez a legutóbbi, Küllös Imola által bemutatott modell esetében is, melyet Burke népikultúra-modellje alapján készített: ő a közlekedőedény metaforájával kísérli meg leírni a populáris, az elit és a folklorikus regiszterek közötti mozgást.⁵⁰ A metafora nagy erénye, hogy egy olyan kísérleti eszközhöz hasonlítja e rendkívül összetett kulturális rendszert, ahol a különböző anyagok (folyadékok) közötti cserefolyamatok zavartalanul folynak, s ilyenformán jól kiemeli a kulturális transzfer komplexitását. Csakhogy több problémát is felvet e hasonlat (mely problémák Burke modelljét is érintik, s melyekre Küllös könyvének későbbi fejezetei amúgy válaszokat kínálnak). Egyfelől a kulturális transzfer nem feltétlenül az egyensúlyi állapot felé törekszik, hiszen az elit és a népi kultúra között igen sokféle, s nem egyszer aránytalan viszony is kialakulhat. Másfelől e modell azt is sejteti, hogy folklorikus, populáris és elit zavartalanul szétválaszthatók, s még ha alul az edények (a hagyományok és konkrét szövegek) össze is kapcsolódnak és cserélődnek, az egyes edények felső részei mégiscsak elkülönülnek egymástól, s a kultúra befogadója vagy – még inkább – tudós kutatója szét tudja választani azokat. Pedig a népi kultúra kutatásának egyik legnagyobb problémája éppen ez: egyáltalán nem bizonyos, hogy népi és elit, népi és folklorikus oly könnyen megkülönböztethetők.

(a XVIII–XIX. század közköltészetének sajátosságai)

Bár a népi kultúra modelljei efféle kérdéseket szükségszerűen vetnek fel, mindez nem jelenti azt, hogy maga a népikultúra-kutatás tévutakon bolyongana. Nincs tökéletes modell, s főleg nincs tökéletesen működő általános modell. A közköltészet kutatásakor ez különösképpen szembetűnő, hiszen épp egy olyan szemléleti keretet igyekszünk körülírni, mely már eleve adottan és igen radikálisan kontextualista. A közköltészet ugyanis elsősorban kulturális praxisként érthető meg, s nem annyira a (normatív) irodalmi forma felől, bár kétségtelen, hogy formai sajátosságai is leírhatóak. Némi kapaszkodót jelenthet az időbeli diffe-

48 A történeti folklór tekintetében Hans Naumann könyve váltott ki messze ható vitát: HANS NAUMANN, *Primitive Gemeinschaftskultur: Beiträge zur Volkskunde und Mythologie*, Jena, E. Diederichs, 1921.

49 BURKE, *Népi kultúra...*, i. m., 78.

50 KÜLLÖS, *Közköltészet és népköltészet*, i. m., 19–21.

renciálás, mely elkülöníti egymástól 1) a közköltészet régi magyar irodalmi formáit, 2) a XVIII. századon átívelő, főként kéziratosságból és nyomtatványokból kibontakozó, egyre szélesedő hagyományt, mely mélyen benyúlik a XIX. századba, 3) illetve a XIX. században, az irodalmi népiességre válaszként született újabb közköltészeti hagyományt, mely immár javarészt a magyar nótákra épült, melyeket – Bartók Béla szavaival – az „úriosztályból származó dilettáns szerzők komponáltak”, s köreikben népdalként funkcionált.⁵¹ (Ezen időbeli határok miatt van, hogy bár a XVIII. századi sorozatban jelennek meg a közköltészeti szövegkiadások, voltaképpen az 1840-es évekig feldolgozzák az anyagot, miképpen a Stoll-bibliográfia is 1840-ig tartalmaz tételeket.)

A régi magyar irodalom és a XVIII–XIX. századi anyag közötti váltásról – bár az időbeli cezúrát némileg korábban húzza meg – Küllös Imola így nyilatkozik:

Ekkor, a XVII. század első felében játszódik le először a magyar irodalom történetében az a folyamat, melynek során számos, eddig csak szóbeli hagyományban létezett mű bekerül az írásbeliségbe (egy másodlagos, reprodukív írásbeliségbe, a kéziratosságból a nyomtatványokba) és fordítva: ekkor érhetjük tetten azt a jelenséget, hogy a magas kultúrában hivatásos énekesek által alkotott énekeltek, alkalmi költemény a népi hagyományban (szöveg- és dallam-) változatokban él tovább, illetve a könnyebb felidézhetőség kedvéért lejegyzésre kerül, és másolatok útján is variálódik.⁵²

Hogy a szóbeli hagyomány miként működött a régi magyar irodalomban, csak sejtéseink lehetnek, a XVIII. század azonban ehhez képest mindenképpen fordulatot jelent: nagy mennyiségű szöveganyag kerül rögzítésre kéziratosságból. E váltásnak több, akár egymással összefüggő oka is lehet. Egyfelől a XVIII. század az alfabetizáció nagy korszaka, s noha Tóth István György kutatásai azt mutatták, hogy az írni és olvasni tudás terjedése ekkor közel sem volt annyira gyors, mint azt az iskolaügyi reformok szakirodalmi korábban sejtetni engedte, lassú, de határozott fejlődés mégiscsak kimutatható e téren.⁵³ Másfelől ezzel párhuzamosan gyakran emlegetik, olykor túl is hangsúlyozzák a szabadidő meg-

51 BARTÓK Béla, *Mi a népzene?* = BARTÓK Béla *Válogatott zenei írásai*, összeáll. Szöllősy András, bev. SZABOLCSI Bence, Bp., Magyar Kórus, 1948 (A Zenetörténet Kézikönyvei, 3), 19. idézi: STOLL, *Közösségi költészet...*, i. m., 175. Arról, hogy miként lehet a modern kor népi kultúráját értelmezni: Hermann BAUSINGER, *Népi kultúra a technika korszakában*, ford. SZIJÁRTÓ Zsolt, Bp., Osiris–Századvég, 1995.

52 KÜLLÖS, *Közköltészet és népköltészet*, i. m., 16.

53 TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*: Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1996 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 17). Vö. még a szerző némileg tágabb kitekintésű munkájával: Uő, *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*, Bp., Central European UP, 2000.

jelenésének és az irodalmi olvasás terjedésének összefüggéseit. S végül az olvasáskutatások a XVIII. században forradalmi változásokat regisztrálnak (egyre szélesedő olvasótábor, irodalmi fikció előtérbe kerülése a vallásos szövegekkel szemben, női olvasóközönség megjelenése stb.).⁵⁴ Ha elfogadjuk a XX. század második fele médiatörténetének azon állítását, hogy a kultúra médiumai befolyásolják az emberi tudat működését, s hogy az áttérés egyik médiumról a másikra komoly következményekkel járhat, akkor a szóbeli hagyomány írásbelivé alakulásának is nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk annál a megállapításnál, hogy ami eddig szóban forgott, mostantól írott formában is terjedt. A közköltészet esetében a lejegyzés érzékelhető expanziója látványos módon jár együtt azon írásgyakorlatok terjedésével, melyek a mindennapi élet megszervezését hozzákötötték a lejegyzés gesztusához.⁵⁵ A memorizálás írásbeliséghez kötött formáinak megjelenése egyszerre segítette a felhasználót egyfelől, s gyorsította a szövegek és dallamok cseréjének folyamatát másfelől. A XVIII–XIX. századi közköltészet elképesztő variabilitása (Csörsz Rumen István terminusaival: a vario- és topogenezis elve)⁵⁶ innen is magyarázható.

Ha olyan komoly változásokat nem is tudunk regisztrálni, mint amiről Eric Havelock beszél a görög írásbeliség elterjedése kapcsán,⁵⁷ s a XVII. és XVIII. század között nem fogunk tudni olyan radikális átalakulásról számot adni, mint amilyeneket Walter J. Ong megragadott az elsődleges szóbeliségtől a másodlagos szóbeliségig vezető – persze a mienknél jóval hosszabb – úton,⁵⁸ mégis érdemes lehet figyelni a XVIII–XIX. század fordulójának „kevert szóbeliségére”.⁵⁹ A másik oldalról – a nyomtatás és kéziratosság különbsége felől –

54 Az olvasáskutatás korlátairól és lehetőségeiről: Jonathan ROSE, *Rereading the English Common Reader: A Preface to a History of Audiences*, *Journal of History of Ideas*, 53(1992)/1, 47–70. Az olvasástörténet tudománytörténeti értékeléséhez: Leah PRICE, *Egy könyv történetétől egy „könyvtörténet”-ig*, ford. TÓTH-CZIFRA Júlia = *Metafilológia 2: Szerző – könyv – jelenetek*, szerk. KELEMEN Pál, KULCSÁR SZABÓ Ernő, TAMÁS Ábel, VADERNA Gábor, Bp., Ráció, 2014 (Filológia, 3), 414–440.

55 Ehhez lásd korábbi könyvem vonatkozó fejezetét: VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Bp., Ráció, 2013 (Ligatura), 211–230.

56 CSÖRSZ, *Szöveg szöveg hátán*, i. m., 32–35.

57 Eric A. HAVELOCK, *Preface to Plato*, Cambridge MA, Harvard UP, 1963. Lásd SIMON, *Szóbeliség és írásbeliség...*, i. m.

58 Walter J. ONG, *Szóbeliség és írásbeliség: A szó technologizálása*, ford. KOZÁK Dániel, utószó HORÁNYI Özséb, Bp., Gondolat, 2010.

59 A kifejezést Paul Zumthor használta a középkor jellemzésére. Lásd Paul ZUMTHOR, *La poésie et la voix dans la civilisation médiévale*, Paris, Presses Universitaires de France, 1984. Ismerteti: KESZEG Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*, Kolozsvár, KJNT–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2008, 19. Már az 1960-as évektől jelentek meg olyan munkák, melyek kifogásolták, hogy a kérdés kutatását Európa kultúrtörténetére szokás leszűkíteni (lásd például a nem európai társadalmakat is tanulmányozó tanulmány-

Margaret Ezell hívja fel a figyelmet arra, hogy a kéziratos kultúráról hajlamosak vagyunk úgy gondolkodni, mint a nyomtatott kultúra előkészítő fázisáról.⁶⁰ Holott a kézirat is egyfajta publikáció, van saját olvasótábora, terjesztési köre, sőt a közköltészeti szövegek sem csak szóban terjedtek, hanem kéziratos füzetből kéziratos füzetbe is. Sajátos következményekkel járhat ez bizonyos szövegek kanonizációjára nézvést is, hiszen egyfelől minél jobban forgott egy szöveg – Küllös Imola tanulmánykötetének címére utalva – közkézen és közszájon, annál több változatban található meg a fennmaradt forrásokban; másfelől viszont egy-egy egyedi kötet sikerét az is mutathatta, hogy mennyit használták, egy adott közösség, akár több generációnyi tulajdonosok mennyire tudták mindennapi kultúrpraxisaikban bevetni azt – ilyenformán épp a legsikeresebb kéziratos vagy akár nyomtatott énekeskönyvek kallódhattak el.⁶¹ Míg az első esetben az egyedi szövegek írásbeli fennmaradásának esélyei növekednek, a második szempont épp ellenkező folyamatra mutat rá a versetket őrző kéziratos csomók és kötetek tekintetében.

A XVIII–XIX. század fordulóján induló gyűjtőmunka is magyarázható ezen írásgyakorlatok felől. A herderi népiesség fogalmának térhódítása, a jelentős értelmezési különbségek ellenére, kétségtelenül alapot jelentett a gyűjtések kezdetéhez, s komoly szerepet játszhatott az értékmentés szándéka is. Másfelől a gyűjtésnek ez az archivárius vonatkozása felgyorsította a kéziratos és nyomtatott irodalom közötti összjátékot.⁶² Természetesen a közköltészetnek korábban is létezett nyomtatott változata (főként ponyvanyomtatványok és kalendáriumok jelentették ennek bázisát), ám a XVIII. századtól kezdődően, s egyre jelentősebb mértékben kerültek be a nyomtatott nyilvánosság műköltői alkotásai a közköltészet világába. Küllös Imola becslései alapján Amade László világi verseinek mintegy harmada (!) került át a közköltészetbe a XVIII. század

gyűjteményt: *Literacy in Traditional Societies*, szerk. Jack GOODY, Cambridge: Cambridge UP, 1968). A nagyobb szemléletváltozás, mely komplexebb rendszerek építését javasolta, s jobban figyelt az *melleltiség* formáira, az 1980-as évektől bontakozott ki, vö. Joyce COLEMAN, *Túl Ongon: A szóbeliség-írásbeliség módosított elméletének alapjai*, ford. LEHMANN Miklós = *Kép, beszéd, írás*, szerk. NEUMER Katalin, Bp., Gondolat, 2003, 110–142; vagy Horst WENZELNEK a vizualitás formáit is számba vevő kutatásait: *Hören und Sehen: Schrift und Bild: Kultur und Gedächtnis im Mittelalter*, München, C. H. Beck, 1995. A kérdéshez lásd még Sz. KRISTÓF Ildikó, *A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?*, Acta Papensia, 2(2002)/1–2, 3–6.

60 Margaret J. M. EZELL, *A társas szerző: Kézirat-kultúra, írók és olvasók*, ford. RUNG Ádám = *Metafilológia* 2, i. m., 112–118.

61 A közköltészeti forrásokról lásd KÜLLÖS, *Közköltészet és népköltészet*, i. m., 53–64; Csörsz, *Szöveg szöveg hátán*, i. m., 36–45. A nyomtatott források elkallódásához lásd a váci *Énekes Gyűjtemény* példányainak történetét: Csörsz Rumen István, *Az első magyar lírai antológia: a váci Énekes Gyűjtemény (1799, 1801, 1803, 1823)* = *Doromb* 1, i. m., 143–148.

62 A szóbeli hagyományként értett népköltészet definíciójának kritikájához lásd például David ATKINSON, *Folk Songs in Print: Text and Tradition*, Folk Music Journal, 8(2004)/4, 456–483.

végén,⁶³ Csörsz Rumen István Csokonai Vitéz Mihály verseinek nagy mértékű folklorizációjáról számol be (bizonyos versek igen nagy mennyiségben maradtak fenn, ami egyfajta fokmérője a népszerűségüknek is),⁶⁴ Petőfi Sándor versei gyors folklorizációját pedig annak is köszönhetette, hogy saját népies költészete közköltészeti hagyományokból táplálkozott.⁶⁵ Másfelől a gyűjtés nem feltétlenül jelentette a nyomtatott formára való fordítást: Jankovich Miklós gazdag gyűjteménye, Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekei* és egyéb gyűjtések (melyek jelentős része az Erdélyi János-féle népdalgyűjtés dokumentációs anyagában maradt fenn a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában) arra utalnak, hogy a gyűjtés nyomtatott formája csak az egyik, de nem az egyetlen lehetőséget jelentette.

Ráadásul, sejtésem szerint, a nyomtatásnak komoly szerepe lehetett abban is, hogy a népdal fogalma egyáltalán kialakulhasson.⁶⁶ Eredetileg, Rát Mátyás 1782-es felhívásától kezdve még igen sokáig a gyűjtés a „köznép dalait” célozta meg. Szükségszerűen keveredett hát össze egymással közköltészet és népköltészet (ráadásul olykor a „régit” vagy „eredetit” keresték e szövegekben, így a régi

63 KÜLLÖS Imola, *Amade László verseinek folklorizációja* = K. I., *Közkézen, közszájon, köztudatban*, i. m., 239–240.

64 CSÖRSZ Rumen István, *Csokonai közkézen, avagy egy költő kéziratok toplistája* = „S végre mivé leszél?": *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*, szerk. HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2007 (Ráció-Tudomány, 10), 278–294. Hasonló módszertannal Faludi Ferenc műveiről lásd VOGEL Zsuzsa, *Faludi Ferenc verseinek recepciója a XVIII–XIX. századi kéziratok énekeskönyvekben* = *Doromb* 1, i. m., 103–140. Egyetlen Csokonai-vers „népszerűségének” kérdéséhez lásd MIKOS Éva, *Szelemdal... megjegyzések egy Csokonai-vers népszerűségéről, valamint társadalom- és művelődéstörténeti kapcsolatairól* 19. századi kalendáriumok alapján = *Mindenes gyűjtemény II: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. GULYÁS Judit, TÓTH Arnold, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005 (*Artes Populares*, 22), 169–189.

65 CSÖRSZ Rumen István, *Pönögei Kis Pál, avagy Petőfi és a közköltészet* = *Ki vagyok én? Nem mondom meg...: Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 203–226. A Petőfi-versek folklorizációjának társadalmi bázisáról lásd KERÉNYI Ferenc, *A Petőfi-kultusz korai szakaszának szociológiájából (1844–1867)* = *Az irodalom ünnepei: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 9), 198–203. Csokonai és Petőfi kultuszának és folklorizációjának társadalomtörténeti összefüggéséhez lásd SZILÁGYI, *A költő mint társadalmi jelenség*, i. m., 395–408.

66 Elisabeth Eisenstein könyve óta közhelyszámba megy, hogy a könyvnyomtatás technológiája a kora újkortól kezdődően alapvetően befolyásolta, sőt meghatározta az európai gondolkodás történetét. Vö. Elisabeth L. EISENSTEIN, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge UP, 1979; Uő, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge UP, 1983. Bár éppen a kézirat és nyomtatott kultúra éles elhatárolása miatt érték bírálatok a szerzőt – vö. Roger CHARTIER, *A könyv történetétől az olvasás történetéig: a francia röppályák*, ford. Kovács Krisztina = *Metafilológia* 2, i. m., 393–396 –, hogy e leíró rendszerek kölcsönösen meghatározták egymást, könnyen belátható.

magyar irodalom ponyvairodalma és közköltészete is felszínre bukkanhatott). Küllös Imola 1973-ban írt fogalomtörténeti dolgozatában még igen óvatosan fogalmaz a különböző népdalkoncepciók számbavételekor,⁶⁷ a 2000-es években viszont már kijelenti: „az elmúlt öt évtized folklorisztikai és művelődéstörténeti kutatásai nyilvánvalóvá tették, hogy a XIX. századi népköltészeti kiadványokban megjelenő verses folklór nem hiteles”.⁶⁸ Kőszeghy Péter egy polemikus írásában arra a következtetésre jut, hogy a népköltészet és a *popular poetry* elválasztása egymástól tulajdonképpen értelmetlen, mivel a fogalmak eltérő síkokon mozognak.⁶⁹ Előbbi egy XIX. századi ideológia, melynek értelmében – idézi ezen irány elméleti betetőzőjét, Horváth Jánost – a nép „nem valamely politikai vagy társadalmi osztállyal azonos, hanem az egy nyelvet beszélők azon rétegét jelenti, mely egyáltalán nem, vagy csak alkalmilag olvasó közönsége az irodalomnak, s mind a mellett rendelkezik bizonyos költészeti hagyományokkal”.⁷⁰ Márpedig e definíció nemigen teszi lehetővé a közköltészet megítélését, a nyelvi közösségként értett nép művészetének darabjait folytonos munkával tisztították meg attól a népszerű műveltségi anyagtól, mely nem tartozik annak ősfarmájához.⁷¹ Utóbbi koncepció azonban jóval szélesebb, s a régiségben csak bajosan lehet elkülöníteni egymástól a népi és a populáris elemet, sőt a népiesség születésekor a népdalkincs annak alapján körvonalazódott, hogy mi az, ami kiállta az idők próbáját.⁷² Erre az együttállásra – persze némileg más perspektí-

67 KÜLLÖS Imola, *A magyar népdalfogalom története* = K. I., *Közkézen, közszájon, köztudatban*, i. m., 13–34.

68 KÜLLÖS, *Közköltészet és népköltészet*, i. m., 31.

69 KŐSZEGHY Péter, *A népiesség fogalma az irodalomtudományban* = *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I: Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján*, szerk. JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Wolfram SEIDLER, Bp., Bécs, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1989, 183–189.

70 HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1927, 7.

71 A népköltészet „tisztaságának” elvi kifejtése: ERDÉLYI János, *Népköltészetéről* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, SZATHMÁRI István, Bp., Akadémiai, 1991 (Fontes: *A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai*, 13), 101–109.

72 A Küllöstől is idézett Niedermüller Péter ugyanerre a következtetésre jut: „A »nép« és ennek összefüggésében a folklór egy olyan kulturális artikuláció volt, amelyet nem a folklór hordozói, hanem egy »másik« csoport alkotott meg, de a folklór hordozóinak jellemzésére.” NIEDERMÜLLER Péter, *Adatok a magyar folklór szövegbázisának megkonstruálásához a 19. században* = *Népi kultúra és nemzettudat: A magyarságtudomány könyvtára VII*, szerk. HOFER Tamás, Bp., Magyarságkutató Intézet, 1991, 22. Hasonlóképpen értékeli a helyzetet: PAKSA Katalin, *A népdal a 19. századi polgári életben és a tudományban* = uo., 26–27. Legutóbb Kerényi Ferenc a következőképpen fogalmazott: „A népdal-definíció megalkotása ma is nyitott etnomuzikológiai feladat, amelyet csak a szociológiai, a zenetörténeti szempont egyidejű érvényesítésével, a nyelvvel való kapcsolat figyelembevételével lehet megközelíteni.” KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest Megye Monográfia

vából – már Arany János is felfigyelt, mondván: „a *nép* és *nemzet* elnevezés egy jelentéssel bírt; midőn a nemzet színe, java, bár külsőleg míveltebb, csinosabb, daliásabb – szellemileg ép oly naív állapotban élt, mint a köznép.”⁷³

Ha áttekintjük a XVIII–XIX. századi gyűjtéseket, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy az anyag nagy része közköltészeti, s bőséggel akad – autorizált, de főleg név nélküli – műköltészeti anyag is, mely az elit költészetből érkezett. Küllös Imola egy, az Erdélyi-gyűjtésről nemrégiben tartott előadásában úgy becsülte, hogy a kiadott anyag legalább 40%-a közköltészeti lehet.⁷⁴ Amikor magam beletúrtam ebbe a hatalmas kéziratos anyagba, meglepődve tapasztaltam, hogy a felhívás egyértelműsége ellenére mily sokan küldtek be szerzővel is rendelkező versanyagot.⁷⁵ Úgy látszik, hogy az anyag együvé tartozását inkább annak használati köre határozta meg, azaz ha egy közösség használta, a lejegyző annak ellenére leírta, hogy jól tudta, az nem közösségi alkotás. (Nem tanulság nélkül való az sem, hogy az első kötet megjelenése után érkező anyagban hányan tettek a korábban megjelent kötetekhez megjegyzéseket, újabb változatokat beküldvén a dalokból. A nyomtatásban való megjelenés egyszerre segítette a terjedést, ugyanakkor a későbbiekben a variabilitás ellen is hathatott.) Úgy tűnik tehát, hogy amikor a „köznép dalait” beküldték a Kisfaludy Társaság számára, a gyűjtők ugyanúgy a versek használati módjait tartották szemük előtt, mint amiképpen a mai közköltészet-kutatás is arra összpontosít. Ilyenformán a közköltészet

Közalapítvány, 2002 (Előtanulmányok Pest Megye Monográfiájához, 3), 237.

73 ARANY János, *Naiv eposzunk* = A. J., *Prózai művek 1: Eredeti szépprózai művek, szépprózai fordítások, kisebb cikkek, tanulmányok, iskolai jegyzetek*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962 (Arany János Összes Művei, 10), 1962, 269.

74 KÜLLÖS Imola, *Szikra? Fatörzs? Forrás? Adatok Erdélyi János néphagyomány-felfogásához és népköltészet-ismeretéhez*, ItK, 118(2014), 595–610. Az utóbbi években Csörsz Rumen István tanulmányok sorozatában tekinti át ezt az anyagot, ahogy ő fogalmaz: „a közkézen forgó, közköltészeti dimenzióban élő magyar verskincs együttes kiadását”. Csörsz Rumen István, *A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai*, ItK, 118(2014), 611–628. Lásd még Uő, *Toldy Ferenc küldeménye Erdélyi János Népdalok és mondák című kötetéhez = Építész a kőfejtőben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára / Architect in the Quarry – Studies Presented to Péter Dávidházi On His Sixtieth Birthday*, szerk. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, Bp., rec.iti, 2010, 321–343; Uő, *Szirmay Antal és a szájhagyomány = Folklor és nyelv*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2010 (Folklor a Magyar Művelődéstörténetben, 5), 277–296; Uő, „*ki magam tsinálmányja, ki másé*”: *Közköltészet és írói program Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz Énekek (1813) című gyűjteményében = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, Bp., rec.iti, 2011, 319–346; Uő, *Az első magyar lírai antológia, i. m.*; Uő, *Kultsár István és a Hasznos Mulatságok „köznepi dall”-ai (1818–1828) = Doromb 2, i. m.*, 143–204. John Bowring gyűjtéséhez kapcsolódóan pedig lásd VOIGT Vilmos, *Rumy Károly György magyar népdalai – John Bowring számára = Doromb 1, i. m.*, 217–243; Uő, *Toldy Ferenc tizenöt magyar népdala = Doromb 2, i. m.*, 205–229.

75 Vö. ERDÉLYI János, *[Felszólítás gyűjtésre] = E. J., Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások, i. m.*, 220.

kutatása a korai gyűjtések örököse – természetesen egészen más eszmetörténeti környezetben, eltérő módszerekkel és célokkal.

A XVIII. század anyagának elrendezésekor a kritikai kiadás szerkesztői ugyanígy a használati módokra koncentráltak. Az előzetes terv szerint, melyet az első kötetben mutatott be Küllös Imola, a következő egységek szerepelnek:

- *Mulattató költészet*: csúfolók és tréfás panaszok, mendikáns rigmusok és hazugságversek, tréfás dalok, quodlibetek és halandzsák, paródiák és travesztiák
- *Mulatódalok*: bordalok, ivónóták, tusok, táncdalok, a lakodalom intő és oktató házaseénekei, illetve mulattató költészete.
- *Történeti és társadalmi tematikájú költészet*: a kuruc mozgalmakat kísérő hatalmas populáris verstermésen túl a latorénekek, katonaénekek, bujdosóénekek, panaszdalok (ide értve az ún. női dalokat, feleségpanaszokat is), rabénekek, történeti eseményekről szóló énekek, társadalmi csoportokhoz, foglalkozásokhoz (jobbágy, pásztor, betyár, vándorló mesterlegény) fűződő dalok és minden, a diákélettel kapcsolatos, nem mulattató jellegű vers.
- *Szerelmi költészet*: a reneszánsz lírai nyomait mutató, régies udvarló dalok, szentimentális epekedő „érzékeny” énekek, szerelmi vallomások, párosítók, szerelmi témájú dalfüzérek és balladás dalok, valamint a trágár szövegű, erotikus latrikánus énekek.
- *Alkalmi költészet*: jelesnapi (névnap, keresztelő) köszöntők, temetési búcsúztatók, a naptári ünnepek (karácsony, újév, húsvét, farsang, pünkösd) rigmus- és szokásköltészete.⁷⁶

Az egyes kategóriák – amint az első pillantásra is látszik – keresztülmetszik egymást: a mulattatókhoz lehetne sorolni a mulatódalok jelentős részét, miképpen az alkalmi költészethez is átsorolhatóak volnának stb.⁷⁷ Az így kialakított rendhez nyilvánvalóan az anyag szerkezete, valamint műfaj történeti megfontolások vezettek.⁷⁸ Ugyanakkor jól látszik az is, hogy a versek elhangzásának társadalmi használata (mikor hol ki használta azt és mire) együtt mozog a műfaj történeti szemlélettel, s e kettő kölcsönösen feltételezi egymást, amennyiben bizonyos társadalmi szokásrendek bizonyos műfajokban nyilvánultak meg.

76 KÜLLÖS, *Közköltészet és népköltészet*, i. m., 28.

77 Csörsz Rumen István e tanulmányomhoz fűzött egyik megjegyzésében jelezte, hogy az egyes kötetek a negyedik kötetből kereszthivatkozásokkal lesznek összekötve. Ennek a filológiai teljesen korrekt és szükséges eljárásnak is van azonban annyi hátránya, hogy nyilván csak visszafelé lehet így utalni, a már kiadott versanyagból nem látszik, hogy a további kötetekben milyen kapcsolódási pontok lesznek.

78 Lásd KÜLLÖS Imola korábbi írását a szerelmi népdalok tipologizálási lehetőségeiről: *Kísérlet a magyar népdalköltészet szerelmi dalainak tipologizálására* = K. I., *Közkezen, közzájon, köztudatban*, i. m., 35–51.

Mint minden szövegkiadásban, természetesen itt is akadnak veszteségek. Ez a kiadási forma ugyanis több dolgot elrejt. Egyfelől az egyes versgyűjtemények önállóan nem jelennek meg, nem rekonstruálhatók egykönnyen (talán majd a Stoll-bibliográfia kiegészítése az RMKT-megjelenések adataival ezen némileg segíthet a későbbiekben).⁷⁹ Másfelől eltűnik a „köznépi dalok” korabeli paradigmája is, amennyiben a kiadás kihagyja a műköltészeti anyagot. Márpedig – amint az imént láttuk – ezek a kortársak számára még igen sokáig szerves részét képezték ennek a kulturális világnak. Vajon a folklorizált Amade- vagy Csokonai-versek, melyek a szerző nevének ismerete nélkül terjedtek az énekes füzetekben, közköltészetnek tekinthetők-e manapság, vagy érdemes inkább korrigálni a XIX. század eleji írnokokat e téren? Mivel a kiadás eleve a versek használatára helyezte a hangsúlyt, lehet, hogy itt is érdemes volna erre koncentrálni. (Sokat segítené az Erdélyi-hagyaték kritikai igényű feldolgozása, mely egy nagyobb anyagon mutathatná be ezt a kulturális sokszínűséget.) S végül – harmadik hiányként – megemlíthetjük a funkcionálisan hasonló költemények problémáját. Amennyiben bizonyos társadalmi események költészeti kísérőjelenségeit kutatjuk (például lakodalmi szövegeket keresünk), akkor felmerül a kérdés, hogy mit csinálunk a funkcionálisan hasonló, ugyanerre a használati módra épülő műköltészettel, mely amúgy nem került bele abba a jórészt kéziratos költészeti korpuszba, melyet a közköltészet variált, hanem megmaradt egyedi műköltői szövegnek. Nem is a rendi költészet hasonló műformáira gondolok (például nászdalok ott is tömegével születtek), hanem mondjuk a mesterkedők verseire. A mesterkedők ugyanis nagy költői öntudattal művelték a közköltészettel számos tekintetben rokon alkalmi művészetüket. Kérdés, hogy vajon a használatra összpontosító szemlélet nem vonhatná-e maga után e bizonyos tekintetben elit, bizonyos tekintetben népi kultúra megszólaltatását. Természetesen tudom, hogy mindhárom hiány kitöltése szétfeszítené egy efféle vállalkozás kereteit, s mindössze két kutató mégoly áldozatos tevékenysége révén sem valósítható meg.⁸⁰

79 A közköltészeti kötetek kiadása mellett az utóbbi időben megindulni látszik az énekeskönyvek kiadása is: *Bándi Péter énekeskönyve, 1837*, DOMOKOS Pál Péter hagyatékából s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Bukarest, Kolozsvár, Kriterion, 2000 (Téka); *Bocskor János énekeskönyve, 1716–1739*, DOMOKOS Pál Péter hagyatékából s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2003 (Téka); *A Pongárcz-versgyűjtemény = „Vedd szívessen csekély iratomat...” (Irodalom családi használatra): Margócsy József 85. születésnapjára*, s. a. r. MARGÓCSY István, Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 2004 (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai II: Közlemények, 31), 105–166; *Margócsy József (1837–1917) versgyűjteménye = uo.*, 189–238; SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképekben*, ford. VIETÓRISZ József, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008 (Téka); *Győri énekeskönyv*, szerk. PERGER Gyula, Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2009 (Raritates Jaurienses).

80 E dilemmákkal természetesen a közköltészeti kötetek sajtó alá rendezői is számolnak. Lásd CSÖRSZ Rumen István, KÜLLÖS Imola, *A XVIII. századi közköltészet textológiai problémái*,

A továbbiakban egy konkrét példán keresztül mutatnám be a szövegek vándorlásának egy olyan esetét, mely jól jellemzi a kulturális transzfer komplexitását. Erdélyi János a *Népdalok és mondák* III. kötetének 218. darabjaként közli a következő költeményt:

Rajta vitéz! paripára,
Rajta! csata piaczára!
Nézz az István zászlójára,
Hiveinek int.

Sohajts egyet istenedhez,
Küldj egy csókot kedvesedhez,
Légy hűséges vezéredhez,
Harczpiaczra ronts.

Né Nézd: sok-e ellenséged,
Mindent győző vitézséged,
Régtől fénylő dicsőséged
Feljebb viszi még.

Édes hazád, királyodért,
Ki segelmet tőled most kért,
Kiönteni minden csepp vért
Mindig készen állj.

Édes hazám, szép országom,
Hol van arany szabadságom?
Boldogító kebeledben
Vigan élek én.

Benned élni, érted halni,
Örökre felmagasztalni,
Hiv őseink Árpád alatt
Megtanulták már.

It, 85(2004), 345–355. Legutóbb: Csörsz Rumen István, *Kisbolygók nagy bolygása: A 18. századi magyar közköltészet kritikai kiadásáról = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28., szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 435–446.*

Rontsad bontsad ellenséged,
El ne hagyjon reménységed,
Meg ne gyalázd nemzetséged,
A ki magyar vagy!

Eleidnek szép példája,
Vezérednek bokkrétája,
Vezéreljen a csatába.
Halni tanulj ott.

*Jászság.*⁸¹

A költemény első négy versszaka a műköltészetből érkezett: gróf Teleki Ferencnek (1785–1831) költeménye. A szöveg alapján az is nyilvánvaló, hogy az Erdélyi Muzéum utolsó, tizedik füzetéből⁸² került át ide, s nem a későbbi, Döbrentei Gábor által sajtó alá rendezett összkiadás alapján formálódott.⁸³ A szövegnek fennmaradt autorizált kéziratos változata is abban a versesfüzetben, mely alapján Döbrentei kiadta a Teleki-verseket,⁸⁴ de az a lejegyzés már az Erdélyi Muzéum-beli közlés után készült (1829-ben), s így azt nem tudjuk, hogy Döbrentei az első közléskor (Erdélyi Muzéum) elfogadta-e a változatot – a többi közölt vers fennmaradt kéziratai és a levelezés alapján ez nem valószínű –, vagy inkább arról van szó, hogy Teleki fogadta el Döbrentei korábbi javításait, melyeket halála után Döbrentei még további javításokkal egészített ki. Mindez csak azért érdekes, mert azt valószínűsíti, hogy Teleki verse nem kéziratos közegen, hanem a kinyomtatott változathoz ment át a közköltészetbe.

81 *Népdalok és mondák*, Harmadik kötet, A Kisfaludy-társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, Pesten, nyomtatott Beimel Józsefnél, 1848, 120–121.

82 Gróf TELEKI Ferencz, [*Versek*] = Erdélyi Muzéum, Tizedik Füzet (Pesten, Trattner János Tamás' Nyomtató-műhelyében), 1817, 15–20. Itt: 19–20.

83 Gróf TELEKI Ferencz' *Versei*, 's néhány leveléből töredékek, kiadta DÖBRENTAI Gábor, Budán, a' Magyar Királyi Egyetem nyomtatása, 1834, 26–27.

84 MTAK Kt, RUI 4r 43. sz. 46.

Az Erdélyi Múzeum szövege

Az Erdélyi János közölte „népdal”
első része

Csata-dal.

(Az ismeretes Muszka ének nótájára.)

Rajta Vitéz paripára,
Rajt’ a’ csata’ piaczára:
Tekints István’ zászlójára
Híveinek int.

Rajta vitéz! paripára,
Rajta! csata piaczára!
Nézz az István zászlójára,
Hiveinek int.

Sohajts egyet Istenedhez,
Küldj egy csókot kedvesedhez,
Légy hűséges Vezéredhez
‘S harcz piaczra ronts.

Sohajts egyet istenedhez,
Küldj egy csókot kedvesedhez,
Légy hűséges vezéredhez,
Harczpiaczra ronts.

Ne nézd, sok é ellenséged?
Mindent győző vitézséged,
Régtől fénylő dicsőséged
Feljebb viszi még.

Né Nézd: sok-e ellenséged,
Mindent győző vitézséged,
Régtől fénylő dicsőséged
Feljebb viszi még.

Édes Hazád s Királyodért,
Ki segelmet tőled most kért
Kiönteni minden csepp vért
Mindég készen állj.

Édes hazád, királyodért,
Ki segelmet tőled most kért,
Kiönteni minden csepp vért
Mindig készen állj.

Ha egymás mellé tesszük a két változatot, akkor lényegesebb különbséget csak az első versszakban találunk (félkövérrel ki is emeltem). Ezek közül az első könnyedén megmagyarázható a *lectio difficilior* elvével, hiszen a hiátus alkalmazása a névelő beiktatásához nehezen tagolhatóvá teszi a verset, ráadásul ha élőszóbeli közlés alapján jegyezték le a költeményt, össze is mosódhatott a két szó. (Az efféle hiátusos játék amúgy sem a közköltészet kedvelt eljárása, annál inkább az antik költészetet imitáló, a versújítás vívmányait is felhasználó elit költészeté.) A *tekint* ige cseréje is némi egyszerűsödést jelent talán (bár az időbeli távolság, valamint az erdélyi és a járszági korabeli nyelvhasználat pontosabb ismerete nélkül ez nehezen meghatározható).

További kérdéseket vet fel a költemény eredeti nótajelzése, s az csak nehezen válaszolható meg, hogy az vajon mennyire volt megfejtendő a vers olvasói számára, s egyáltalán e dallam élt-e tovább a verssel annak folklorizációja során. Az 1829-ben összeállított versgyűjteményében Teleki három katonadalt helyez egymás mellé, melyek – a nótajelzésekkel együtt – a következők:

Egy Kozák dal. /: Muszka nyelvből :/
Csata-dal. /: Az elébbi Muszka dal nótájára. :/
Más Csata-dal. /:la Sentinelle notájára :/⁸⁵

A középső az általunk keresett és folklorizálódott dal. Döbrentei utóbb megtartotta ezt a sorrendet, s alig változtatott valamit, amikor 1834-ben sajtó alá rendezte a verseket. Egyrészt a kéziratos gyűjtemény utolsó harmadából előrehozta ide a *Huszár-Ének* című költeményt, melynek eredeti nótajelzését („Kurtz, es ist entschieden nótájára”) elhagyta,⁸⁶ majd így hozta a verseket – ismét nótajelzésekkel:

Huszár dal.
Kozák dal. Muszka szerint.
Csatadal. Az elébbi muszka dal nótájára.
Csatadal. La Sentinelle nótájára.⁸⁷

Aprócska változtatásnak tűnik, hogy annál a költeménynél, mely a rejtélyes „Muszka nyelvből” jelzést viselte a kéziratban, Döbrentei a „Muszka szerint” kifejezésre vált. Sejthetően maga sem tudta eldönteni, mire is gondolt itt Teleki: hogy e dalt orszóból fordította, talán egy orosz eredetit imitált, vagy esetleg van egy orosz dallam, melyre itt utal. Ha összeszedjük Teleki nótajelzéseit, akkor három nótajelzést kapunk e katonaverseknél. A három közül a „Kurtz, es ist entschieden” kezdetű dal forrására nemcsak én nem jöttem rá, de feltehetően Döbrentei sem ismerhette (s valószínűleg ezért is hagyta azt el). A *La Sentinelle* egy francia románcos dal a napóleoni háborúk idejéből, szövegének alkotója egy bizonyos Brault, zenéjét pedig Alexandre-Étienne Choron szerezte.⁸⁸

A muszka dal forrása némi nyomozást igényel. Teleki 1818. január 24-én küldte el a verset Döbrenteinek első ízben. Sajnos mind a levél, mind az eredeti küldemény kézirata elkallódott, s így csak a Döbrentei által közölt levélszemelvény áll a rendelkezésünkre, mely a következő:

Paszmos, Januarius 24d 1818.

Si vales gaudeo, ego quidem, male valeo! Már hat hete, hogy görcs állott gyomromba és valóban életem is vagy két versben veszedelemben volt. Csak ugyan

⁸⁵ *Uo.*, 45–48.

⁸⁶ *Uo.*, 200–201.

⁸⁷ Gróf TELEKI Ferencz' *Versei, i. m.*, 21–30.

⁸⁸ Egy későbbi kiadását lásd *Chansons nationales et populaires de France*, précédées d'une histoire de la chanson française et accompagnées de notices historique et littéraires par [Theophile Marion] DU MERSAN, Paris, Martinon, 1866¹⁷, 84.

igaz, hogy a' test gyengülése lélekre is nagyon hat, mert ezen gonosz gyomor-görcs eszemet is meggörcsölte. Kedvem sincs semmihez.

Közben 2–3 nap ereszkedvén, egy csatadalt penderíték az ismeretes muszka nótára: *Durch den Don schwimt.* – Szeretném tudni, eltaláltam-e a' módját. Ide írom:

Rajta vitéz paripára, ('stb. *lásd itt a' 26^d lapon*).

Ha valami fontost végeztek a' magyar játékszin iránt Marosvásárhelyen, 's valami aláírás kell, csak bátran ird fel nevemet helyettem.⁸⁹

Ha elkezdjük visszafejteni az utalást, gyorsan rátalálunk a megoldásra. A „*Durch den Don schwimmt*” incipit Theodor Körner egy költeményére utal, mely a *Russisches Lied* címet viseli. A *Kozák dal* című Teleki-költemény voltaképpen e vers szabad fordítása, így adódik, hogy a következő dal is ugyanerre a dallamra menjen vissza. Hogy az olvasó felismerte-e Körner keze nyomát, nem lehet tudni. Döbrentei valószínűleg nem, mert jó alaposan átírta a költeményt, s némiképp távolította az eredetitől (a nagyszámú Schiller-fordítás esetében inkább figyelembe vette a német eredetit, amikor módosította a Teleki-féle átiratokat):

Theodor Körner	Teleki Ferenc	Teleki Ferenc Döbrentei Gábor átiratában
Russisches Lied. Nach einer bekannten Melodie.	Egy Kozák dal. /: Muszka nyelvből :/	Kozák dal. Muszka szerint.
Er.		
Durch den Don schwimmt kampfentschlossen Der Kosack mit den Genossen, Sagt zuletzt noch seinen Rossen, Seiner Braut Ade.	Usz a' kozák Don partjának, Valét mond szép Mátkájának, „Rajta! szollal kis lovának „Harczban megyünk mü.	A' kozák úsz Don partjának, Válét mond szép Rózsájának, Rajta! így szól kis lovának: Harczba szép fakóm.
Sie		
Willst du treulos von mir scheiden, In die Schlacht des Todes reiten? Warum glaubt' ich deinen Eiden! Weh mir Armen, weh!	„Meg állj kincsem kérésemre „Tekints vissza keservemre „Hogy hagysz engem így vesztemre „Csak egyedül itt.	„Állj meg kincsem kérésemre, Pillants vissza még szememre, Ah ne hagyj el így vesztemre Egyes együl itt.”

89 Gróf TELEKI Ferencz' *Versei, i. m.*, 214–215. (A vers lapszámára való utalás az idézetben ugyane kiadvány belső hivatkozása.)

Er.

Ringe nicht die zarten Hände,	„Ne rontsd ingyen nagy	„Lyán ne öntsd keservedet,
Mich die Augen von mir	szemedet,	És ne kócsold kis kezedet;
wende,	„Ne kocsoljad kis kezedet,	Elnyered te kedvesedet, –
Kehr’ ich siegreich doch am	„Dicsőségél kedvesedet	Megjő majd dicsőn.”
Ende	„Vissza nyered majd.	
Aus des Kampfes Glück.		

Sie.

Denkst du wohl noch an mich	„Nem kell nékem a dicsőség,	„Nem kell nékem név ’s di-
arme	„Ha te enyim, ’s hiv vagy,	csőség; –
In der wilden Krieger	elég.	Légy enyim te híven, elég:
Shwarme?	„Szép szerentse, jo egészesség	Szép szerencse hát ’s egész-
Kehre treu in meine Arme,	„Véled légyen mind.”	ség, –
Kehre bald zurück. ⁹⁰		Csak hogy vissza jőjj.”

Amint látható: Teleki a második versszakot írta át a leginkább, máskülönben igyekezett a lírai párbeszéd fontosabb motívumait visszaadni. Az első három szakaszban, de különösen a leginkább átköltött másodikban a versnyelvet közelítette a közköltészet toposzaihoz és rímtoposzaihoz. Valószínűleg a magyar nyelvű költemény dalszerűségének érzékeltetésére választotta ezt a megoldást, s inkább ragrímekre hangszerelte át a viszonylag komplex rímeket bevető német eredetit. Az is érdekes, hogy a német szöveg alcíme éppen ugyanaz, mint ami a *Csata dal* 1818-as változatáé volt: „Az ismeretes Muszka ének nótájára”.

Ráadásul Körner szövege már maga is átírat, méghozzá egy ukrán dal német átíratának átírata – ez volna az a bizonyos ismeretes dallam. Christoph August Tiedge adaptálta a dalt 1808-ban *Der Kosak und sein Mädchen* címmel, s ez a változat lett közhírt és folklorizálódott „Schöne Minka, ich muß scheiden” incipittel. Utóbb a dal annyira népszerű lett, hogy számos zenei feldolgozása készült, többek között Johann Nepomuk Hummel, Ludwig van Beethoven vagy Carl Maria von Weber is felhasználta. A dal (*Gyöngyöm Minkám el kell válnom*) magyar nyelvű változatainak is vannak nyomai, ráadásul e nyomok viszonylagos népszerűséget sejtetnek. Jókai Mór az *Egy magyar nábob* című regényében és a *Ne nyúlj hozzám!* című novellájában is említi, mind a két esetben olyan népszerű és közhírt szöveggént, mely valamiféle alacsonyabb stílusregiszterhez tartozik.⁹¹ A szöveg

90 A szöveget az alábbi korabeli kiadásból írtam ki: Für Theodor KÖRNERs *Freunde*, Dresden, gedruckt bei Carl Gottlob Gärtner, [1814], 49.

91 Az *Egy magyar nábob*ban Mayer Fanny megrontási kísérletének egyik epizódjában olvassuk: „A derék regens chori [ti. a templomi karnagy] egy délután, mikor az ifjaknak jókedvük volt, énekelni hallotta Fannyt. Valami »Gyöngyöm, Minkám, el kell válnom«-féle együgyű nóta lehetett az, de a műértő karnagyot meglepé a szép csengésű fiatal hang, nem tartóztathatá

aprónyomatványként is megjelent (nem tudni, mikor),⁹² s a Stoll-bibliográfia is tud öt különböző előfordulásáról,⁹³ Gálos Rezső pedig két újabb kéziratot változatot közölt 1937-ben.⁹⁴ Ha ezen adatokat összenézzük, akkor a népszerűség mellett feltűnhet még valami: a dalról való információink némileg későbből származnak, s úgy tűnik, hogy csak az 1820-as évektől számolhatunk komolyabban magyar nyelvű közköltészeti jelenlétével. Ez pedig azt jelenti, hogy Teleki Ferenc versének írásakor feltehetően nem magyar nyelvű közköltészeti alkotásokra támaszkodott, sőt még csak nem is a német költemény valamely folklorizálódott változatára, hanem annak egy bizonyos műköltői átíratára: a Körner-félére. A *La Sentinelle* és az azonosítatlan dallam feltehetően szintén nyomtatott forrásokon keresztül (talán kottával, talán anélkül) jutott el hozzá. Mindenesetre a közköltészeti toposzhasználatra fordítás gesztusa azt mutatja, hogy e kulturális világok igen közel álltak egymáshoz. A *Csata dal* folklorizálódása és továbbírása nyilván e kulturális közelségnek tudható be, ugyanakkor az már nem azonosítható, hogy az „ismertes muszka nóta” dallamjelzést a korabeli felhasználók megértették-e, vagy pedig éppen akkor került be a közköltészet véráramába, amikor a *Gyöngyöm Minkám el kell válnom* megérkezett oda.

A költemény nyilván a XIX. század eleji inszurrekciós költészet részeként született.⁹⁵ E téren igen komolyan egymásba hajlik az elit költészet, azon belül is

magát, hogy ki ne mondja, mennyire érdekes volna Fannynak a Stabat mater áriáját betanítani, hogy azt a templomban elénekelje.” JÓKAI Mór, *Egy magyar nábob* (1853–54): I. kötet, s. a. r. SZEKERES László, Bp., Akadémiai, 1962 (Jókai Mór Összes Művei: Regények, 5), 222. Jókai egy 1877-es elbeszélésében is visszatér erre a közhelyre: „Lehetett itt hallani aztán gyöngynél gyönygebb sonetteket és madrigálokat. Az ujjabbkori népdal-félék akkoriban nem vették még be a jó társaságba; hanem azok helyett a félig olasz, félig német modoru dalok uralkodtak: »Isten hozzád, te csendes ház.« – »Gyöngyöm, Minkám meg kell válnom.« – »Fakadj piros ro-o-o-óza, fakadj csendesen.«” JÓKAI Mór, *Ne nyulj hozzám* = J. M., *Ne nyulj hozzám és más elbeszélések*, Bp., Lampel Róbert, é. n. [1899] (Magyar Könyvtár, 154), 24–25.

92 *Két dallok: Első. Gyöngyöm Minkám elkell válnom 's a' t.: Második. Fehér László lovat lopott, a' fekete 's a' t.*, Nyomtatottatott ebben az esztendőben. Fotómásolata: A bizonytalan eredetű, pár lapnyi aprónyomatvány egy példánya felkerült több Internetes oldalra, többek között a Google Books-ra: <<http://books.google.hu/books?id=cGMAAAAcAAJ&dq=Gy%C3%B6ngy%C3%B6m%2C%20Mink%C3%A1l%20el%20kell%20v%C3%A1lnom&hl=hu&pg=PA13#v=onepage&q&f=false>> Az eredetileg a müncheni Bayerische Staatsbibliothek állományában lévő példányt (jelzete: P.o.rel. 1262) a könyvtári katalógus 1838 körülre datálja. A Petrik-bibliográfia megadja a nyomdai adatokat is: „Budán, Gyurián és Bagó bet.”

93 *Dalok* (1823) STOLL, 1243. sz., 14a; *Balla Pál-ék.* (1827), STOLL, 741. sz., 22a–b; *Oblectamenta animi* (1827), STOLL, 1277. sz., 24–28; R. G. *énekeskönyve* (1840 k.), STOLL, 1369. sz., 8a–b; *Sárosi Mihály-melodiárium* (XIX. sz. 1. fele), STOLL, 1403. sz., 15b.

94 GÁLOS Rezső, *Tiedge Kozák-dalának ismeretlen fordításai*, ItK, 47(1937), 407–408.

95 Erről lásd MEDGYESY S. Norbert, „Akkor jöhetett és örvendezhetett, hogy insurgeált!”: A Napóleon elleni magyar nemesi felkelések indulói, énekei kéziratok gyűjteményekben (1790–1825) = *Franciák Magyarországon, 1809* (II. kötet): A Győri Mediawave Fesztivál keretében 2009. április 29–30-án megrendezett nemzetközi tudományos konferencia előadásai, szerk.

a rendi költészet egyik hagyománya és a közköltészet. Esetünkben egy arisztokrata inszurrekciós verse folklorizálódott, mely egy olyan forrásból származott, mely egyértelműen az elit kultúra részét képezi.

Kérdés mármost, hogy mit lehet kezdeni az Erdélyitől közölt vers további versszakaival. A második négy szakasz forrását nem találtam meg, de az ötödik versszak nyitása más közköltészeti forrásban ismeretes. A szerelmi költészet közköltészeti toposzait variáló vers a *Nihelszki Dávid-énekeskönyv*ben maradt fenn, mely a XIX. század elejéről (1806–1824) tartalmaz igen értékes – és a közköltészet világán belül meglehetősen egyedi – versanyagot:

XCIII. Dall.

- 1) Édes hazám szép országom,
Ott van arany szabadságom,
- 2) Tizen hat esztendő's voltam.
Csuda dolog lönn azomba,
- 3) De én abba olly' ártatlan
Voltam, hogy abba semmit se tudtam.
- 4) Kedves Madár ki el hagyál
Csendes Fojó vizet igyál,
Ott is voltam gondolkozzál.⁹⁶

Azt nem lehet tudni, hogy Erdélyi János jázsági forrása milyen dallammal ismerte a költeményt (ha nem éppen írva találta valahol), mindenesetre itt bizonyosan dallamcsere is történt, hiszen a Nihelszki Dávid-féle variáns nyolcas sorai nem felelnek meg az „ismeretes muszka ének”-nek. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Erdélyi pontos forrását nem sikerült megfejtennem. Feltehetően Galambos István küldte be Jászkiserről,⁹⁷ Erdélyi pedig nem gyanakodott műköltészeti forrásra. Rummy Károly György hagyatékát, mely Rummy fiától, Ágostontól érkezett be, Erdélyi valószínűleg már csak a *Népdalok és mondák* harmadik kötetének megjelenése után nézte át tüzetesebben. Itt ugyanis megtalálhatta volna Teleki versét, s ráadásul Rummy a forrást is ismerte, hiszen nemcsak a szerző nevét adta meg, hanem a meg-

BANA József, KATONA Csaba, Bp.–Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára–Magyar Országos Levéltár, Mediawave Közalapítvány, 2012, 123–165; PORKOLÁB Tibor, *Szemponatok a francia háborúk inszurrekciós költészetének textológiai és filológiai vizsgálatához = Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann, SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014 (Csokonai Könyvtár, 55), 191–214.

96 *Nihelszki Dávid-ék.* (1806–1824), STOLL, 584. sz., 109.

97 *Népdalok. Összegyűjté Galambos István Jász Kis-éren*, MTAK Kt, RUI 8r 206/164. A jelzet alatti anyag már bő száz éve teljes egészében elkallódott.

jelenési helyet is.⁹⁸ De nemcsak Erdélyi filológiai hibája miatt érdekes ez az előfordulás, hanem azért is, mivel Rummy feltehetően szintén közköltészeti alkotásként jegyezte azt fel gyűjteményébe. (Azt persze nem lehet tudni, hogy folklorizálható műköltészeti szöveggént írta le, vagy pedig maga egészítette ki a vonatkozó adatokkal, amikor folklorizálódott szöveggént találkozott vele.)

Ez a meglehetősen szövevényes ügy arra mutathat rá, hogy mily bonyolult kulturális cserefolyamatok játszódhatnak le a kultúra elit és népi használatai során. Az alapforrás kinyomtatása (a Döbrenteitől közölt 1817-es szöveg) nyilván ebben sokat segített: annak szinte semmi esélye sem volt, hogy a főúri költészet egy darabja énekelt hagyományként vagy a kéziratossá terjedés útján jusson el a közköltészetbe, hiszen az ezzel kapcsolatos kommunikáció leginkább főúri (családi) körben, illetve az arisztokrata családok által patronált-támogatott irodalmárok között zajlott. A közköltészetbe válás pillanatában a szöveg elvesztette szerzőjét. A XVIII. századtól kezdődően intézményesülő szerző-funkció, melyet Michel Foucault írt le nagy hatású vitacikkében,⁹⁹ a közköltészetben hiányzik. A szöveg identifikációja és irodalmi műtárggyá válása nem szerzői nevek alapján történik meg, bár olykor a szerzői nevek is felbukkannak. S mivel egy szerző nem identifikálja egy osztatlan egységként a szöveget – a korabeli használókat egyáltalán nem érintette meg a kialakuló szerzői jog problémája¹⁰⁰ –, a szöveg is elkezd átalakulni-módosulni. A mi esetünkben konkrétan új versszakok kerülnek az eredeti költemény után, melyek metrikailag és témájukban rokon szövegegységeket jelentenek.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy a közköltészet nemes egyszerűséggel kívül marad a kultúrának azon az intézményesülési folyamatán, mely a XVIII. században vette kezdetét, s a XIX. század első felében ki is alakította a maga logikáját, jogi-gazdasági hátterét és instrumentális-szervezeti kereteit. Itt számos dologra utalhatunk az iskolarendszer átalakításától kezdve a sajtó differenciálódásán keresztül az olyan szervezetek megalapításáig, mint a Tudós Társaság vagy a Kisfaludy Társaság. A Teleki-esetnek tekintetében így foglalhatjuk össze: egy arisztokrata *műköltői* szövege (a hagyományos és nagyrészt kéziratossá rendi költészet terméke) belépett ebbe az *intézményesült* rendbe, amikor publikálták az Erdélyi Múzeumban, mely az érzékeny emberesszémény egyik legfontosabb kora-

98 MTAK Kt, RUI 8r 206/172/a. Rummy Károly György dalgyűjteménye, beküldte fia, Rummy Ágoston. 77. sz. dal, 55r.

99 Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?*, ford. ERŐS Ferenc-KICSÁK Lóránt = M. F., *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, szerk. SUTYÁK Tibor, Debrecen, Latin Betűk, 2000, 119–145. Roger Chartier egy kicsit más szempontból úgy írta le a történetet, mint ami a mű korszakából átvetve a név korszakába. ROGER CHARTIER, *A könyv metamorfózisai*, ford. ÁDÁM Anikó, Bp., Francia Intézet, é. n. [2001].

100 Martha WOODMANSEE, *A zsenialitás és a szerzői jog: A „szerző” létrejöttének gazdasági és jogi feltételei*, ford. KISÉRY András, *Vulgo*, 2(2001)/3–5, 363–378.

beli reprezentációs médiuma volt;¹⁰¹ a szöveg innen folklorizálódott, lett a (köz) népi kultúra közkinccse, szövege variálódott, átalakult, szerző-funkciója (mely az egyik legfontosabb eleme a kialakuló intézményi struktúrának) elhalványult; s végül, amikor a XIX. században az elit kultúra legfontosabb irodalmi intézményei (a Kisfaludy Társaság és részben az Akadémia) azon kezdenek el dolgozni, hogy a népi kultúra bizonyos termékeit (folklorikus és közköltészeti verseket, ha ezeket meg lehet egyáltalán különböztetni ekkor) a magyar nyelvű irodalmi kultúra részévé avassanak, ismét rátalálnak az időközben folklorizálódott szövegre, s visszailesztik azt az elit kultúrába, ám immár folklorikus szöveggént. A kérdés mindezek után az, hogy ezt a szöveget miként identifikáljuk most, szűk kétszáz év elteltével: 1) a rendi költészetnek a nyomtatott kultúrában megjelenő termékeként; 2) az Erdélyi Múzeum művelt olvasóinak szánt irodalmi érdekességként, az elit költészet erős kanonizációs gesztuson átesett darabjaként; vagy 3) kibővült-átalakult szövegével közköltészeti szöveggént? Számolnunk kell az olyan szövegidentitásokkal, ahol nemcsak a variáns dicséretét zenghetjük,¹⁰² de amelyet a társadalmi használat különböző módozatai is radikálisan megsokszoroznak.¹⁰³

(a közköltészet és a líra születése)

A Kisfaludy Társaság számára beküldött kéziratok füzetek és csomók a kultúrához való viszony számos módozatát reprezentálják.¹⁰⁴ A nyomtatott és a kézirat irodalmi közeg közti átjárás, melyet az imént bemutattam, rámutathat a két médium közötti szövegmozgások jelentőségére is. Eddig inkább a kézirat kultúra felől pillantottunk rá a közköltészetre: hogy miképpen folklorizálódott a nyomtatott vers, s került később vissza népdalként a nyomtatott kultúrába. Most fordítsuk meg a dolgot, s a nyomtatott közköltészeti anyag hatástörténetének lehetséges perspektíváit villantsuk fel. A Teleki-példa arra is rámutatott, hogy az elit és népi közötti kulturális csere egyik fontos katalizátora lehetett a szövegek nyomtatása. Ott az elit kultúra egyik darabja

101 Lásd CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990 (Irodalomtudomány és Kritika), 294–331.

102 Bernard Cerquiglini érvel nevezetes könyvecskéjében amellett, hogy a középkori szövegeknek nincsen egyetlen alapszövege, hanem már eleve és kizárólag variánsokban létezik: Bernard CERQUIGLINI, *A variáns dicsérete: A filológia kritikai története*, ford. KESZEG Anna = *Metafilológia 1*, i. m., 219–297.

103 E problémához egy remek esettanulmánnyal lásd George BORNSTEIN, *Hogyan olvassuk a könyvoldalt?: Modernizmus és a szöveg materialitása*, ford. VINCE Máté = *Metafilológia 1*, i. m., 81–117.

104 CsÖRSZ, A Népdalok és mondák..., i. m.

ment át a kéziratos kultúrába. A XVIII. század végétől azonban – ezt már többször említettük – olyan törekvések is megfigyelhetők, melyek a kéziratos verses anyagok kinyomtatására irányulnak. A népszerű kiadványok, ponyvanyomtatványok, kalendáriumok szintén a népi kultúra részeit képezték.¹⁰⁵ Az utóbbi évtizedek könyvtörténeti kutatásai számos modellt kidolgoztak annak a kérdésnek a kezelésére, hogy az egyes kulturális termékek miként áramlottak annak létrehozóitól az olvasóig. E kutatások amellet hoztak fel meggyőző bizonyítékokat, hogy a népszerű kiadványok, mint például a *Bibliothèque bleue* vagy a különböző pornográf szövegek nagyobb eszmetörténeti hatást gyakoroltak, mint a társadalmi elit szűk köreinek filozófiai-irodalmi vitái.¹⁰⁶ Ha ennyire erős állításhoz nem is szeretnék eljutni, annyit mindenesetre felvetnék, hogy a nyomtatott közköltészeti anyagnak nagyobb költészettörténeti relevanciája lehet, mint amennyire azt utóbb az intézményesült irodalomtörténet-írás beállította.

Példáink a váci *Énekes Gyűjtemény* különböző kiadásai lesznek. Már Csörsz Rumen István utal rá, hogy e kiadványok nem pusztán azért jelentékenyek, mert közvetítették és széles körben terjesztették a közköltészet szövegkincsét. Természetesen ez is rendkívül fontos. Ugyanakkor az sem mindegy, hogy a közköltészet szövegbázisának mely sajátosságaira mutat rá az így közzétett kompozíció. Csörsz átfogó elemzésében arra a következtetésre jut, hogy az anyag nagy része anonim módon közölt műköltészet, tehát „kétségkívül megkönnyítette e dalok terjedését, hogy nyomtatott kiadáshoz jutottak” korábban, s innen kerültek az *Énekes Gyűjtemény* valamelyik kötetébe.¹⁰⁷ Ez nyilván igaz a későbbiekben magára a váci gyűjteményre is: hogy valami megjelent az *Énekes Gyűjtemény*

105 Ezek kutatásáról lásd DUKKON Ágnes, *A kalendáriumok művelődéstörténeti jelentőségéről a XVII–XVIII. század fordulójáig = A megváltozott hagyomány: Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*, szerk. HOPP Lajos, KÜLLŐS Imola, VOIGT Vilmos, Bp., [MTA Irodalomtudományi Intézet], 1988, 295–312; SZELESTEI NAGY László, *Kalendáriumok a XVIII. századi Magyarországon = uo.*, 313–361; DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Bp., ELTE Eötvös, 2003, 19–40; a kalendáriumokról mint kultuszképző médiumokról: MIKOS Éva, *Árpád pajzsa: A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*, Bp., L'Harmattan (Szóhagyomány), 2010. A világi ponyvakultúráról átfogóan pl. POGÁNY Péter, *A régi hazai népies ponyvakutatás problémái*, Ethnographia, 69(1958), 578–593; Uő, *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823)*, I, Vásári ponyvairatok, Bp., MTA Irodalomtörténeti Intézete–Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 24); Uő, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., Magyar Helikon, 1978; lásd továbbá e kötetben TÓTH Arnold tanulmányát.

106 Lásd Roger CHARTIER, *The Cultural Use of Print in Early Modern France*, transl. Lydia G. COCHRANE, Princeton, Princeton UP, 1987, különösen: 3–12, 240–264. Lásd még Robert DARTON, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, New York, London, Norton, 1996.

107 CSÖRSZ, *Az első magyar lírai antológia*, i. m., 152.

valamely edíciójában már önmagában segíthette a szöveg túlélését és terjedését további kéziratos és nyomtatott források irányába.¹⁰⁸

Csörsz alapos összefoglalóját a kiadások történetéről itt most nem szükséges részletesen ismertetnünk. Röviden elég annyit elmondani, hogy a feltehetően 1799-ben és 1801-ben megjelent első két kötet alapján 1803-ban született egy kompilált kiadás, majd egy 1823-as negyedik edíció voltaképpen az első kiadás „második darab”-járá ment vissza.¹⁰⁹ A legtudatosabb szerkesztői munkát a harmadik kiadás mutatja – legalábbis ebből a kiadásból derül ki a legtöbb a szerkesztésről –, mivel nemcsak a szöveggondozás és -válogatás tűnik jóval átgondoltabbnak és koncepciózusabbnak (a kötetkompozíció tekintetében Csörsz ezt már alaposan körbejárta),¹¹⁰ de ráadásul egy szerkesztői előszó is kapcsolódik hozzá, mely ha a kötet későbbi felhasználóinak motivációiról és olvasási (illetve éneklési) gyakorlatairól keveset árul is el, annyit mindenesetre láthatóvá tesz, hogy a kötet összeállítói miként vélekedtek az anonim populáris kultúráról.

Az 1803-as kiadás „Igaz szívű Hazafiak” által jegyzett bevezetése (*Elő-szó*) a magyar nyelv felvirágoztatásának gondolatával indít. Az itt következő rövid érvmenet azt bizonygatja, hogy „Magyar Nyelvünk’ tulajdonságaira nézve nem alábbvaló akármelly Európai Nyelveknél”, egyszerre alkalmas arra, hogy uralkodókkal, főrangúakkal társalkodjunk, általa képesek vagyunk „Jó Barátainkkal, a’-vagy a’ szép Nemmel érzékenyen, ’s édesdeden nyájaskodni”, illetve alkalmas arra, hogy „a’ régi Történeteket, és véres tsapásokat” leírja.¹¹¹ A nyelv kifejezőképességének problémája ekkor már évtizedek óta szerves része mind az irodalmi, mind a politikai közbeszédnek,¹¹² s igen gyakran esik egybe – miként ebben a példában is – a társalkodás művelődésformáló erejébe vetett elképzeléssel. Az utóbbi két évtized eszmetörténeti szakirodalma ezt a diszkurzív együttállást a csiszoltság kultúrájaként (*culture of politeness*) kísé-

108 Uo., 167–178.

109 A következő példányokból dolgoztam: *Énekes Gyűjtemény. Első Darab* [Vác, 1799.]; *Énekes Gyűjtemény. Második Darab*. [Vác, 1801.] – egybekötött példányuk: FSZEK SZ2541; *Énekes Gyűjtemény. Első darab*. Váton, Máramarossy Gottlieb Antal’ költségével. 1803. – OSZK 25.515/1803; *Énekes Gyűjtemény. Öszve-szedegtetett ártatlan multságára az érzékeny szíveknek kedvéért ezer nyoltz-száz huszon-harmadik esztendőben*. Első darabb. Váton, Marmarossi Gottlib Antal’ és Ruttkay Gábor Betűivel és költségével. – OSZK 25.514/1823 (csonka példány).

110 Csörsz, *Az első magyar lírai antológia, i. m.*, 159–167.

111 *Igaz szívű Hazafiak, Elő-szó* = *Énekes Gyűjtemény. Első darab*, 1803, i. m., I. (Az egész szöveget újraközi: Csörsz, *Az első magyar lírai antológia, i. m.*, 165–166.)

112 A korabeli nyelvelméleti gondolkodás kutatásának korlátairól lásd Margócsy István rendkívül kritikus hangütésű tanulmányát: MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszéri kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen: Kossuth Egyetemi, 1996 (Csokonai Könyvtár, 8), 251–259.

relte meg megragadni. Most elegendő annyit kiemelni, hogy e politikai nyelv vagy ideológia pozitív utópiája a civilizáció folyamatos fejlődésének egyik garanciáját abban látja, hogy az emberek folyamatos önművelés révén csiszolják ízlésüket. E társas művelődési folyamat részeként – miközben a társadalomban élő egyének egyre nagyobb tudásra tesznek szert – olyan gyakorlati életbölcsség fejlődik ki, mely megvédi az embert az aszociális viselkedésformák csábításától. Az így létrejövő társadalmi forma azért maradhat fenn hosszú távon, mert a társadalmi elitet alkotó gentlemanek csoportja folyamatosan ütközteti nézeteit, társalkodik, s ezáltal mintegy automatikusan a tévedéseket, hamis tanokat, a rajongás elvakultságát is kiszűri. E társalkodás során magától értetődően nemcsak az ízlés csiszolódik, de a nyelv is egyre kifinomultabbá lesz, amiként egyre szellemesebb mondanivalót közölnek általa.¹¹³ Az *Elő*-szó ehhez a diskurzushoz csatlakozik, egy olyan beszédmódhoz, mely alapvetően az elit kultúra fejlesztését tartja elsődleges feladatnak. A magyar nyelv gazdagságának és kifejezőerejének bizonyítása voltaképpen annak az állításáig is elvezet itt, hogy az *Énekes Gyűjtemény*ben közölt dalok már eleve az elit kultúra részei volnának. (Ezt szolgálja a jeles magyar költők felsorolása – akik közül többen névtelenül szerepelnek is a kötetben –, illetve a Horatius-hoz való viszonyítás.)¹¹⁴ Tehát egy érdekes és egyben jellemző megfordítás jelenik meg a sorok között: éppen a köz dalai azok, melyek bizonyítják, hogy az érzékenység már eleve adva van a magyar nyelvben: „Egek! Azoknak hangra kelő kedveségében mely szépen olvadoznak a’ Magyar Szűzek, és Ifjak! mely szívre ható érzéssel keseregnek a’ Magyar Szeretői!”¹¹⁵

Innen válik megragadhatóvá az értékmentő szándék jelzése, mely a nyomtatást az orális és a kézirat használat helyezi szembe.¹¹⁶ S innen érthető az is, hogy miért vált át a szöveg igen gyorsan a nyelv dicséretéről az érzékeny költészet apológiájára:

113 Lawrence E. KLEIN, *Shaftesbury and the Culture of Politeness: Moral Discourse and Cultural Politics in Early Eighteenth-Century England*, Cambridge, New York, Cambridge UP, 1994.

114 „A’ vers írásra pedig, és főképpen a’ Dallokra, úgy láttzik, mintha éppen tsak szülte volna nyelvünket a’ szív, és ész; oly könnyen, és kedvesen folyik, akárminémű rámára készítessek. Ezt beszéllik Faludi Ferentznek, Ányos Pálnak, Rájnis Józsefnek, Virág Benedeknek, Kazinczy Ferentznek, Péteri Takács Jó’sefnek, Illei Takáts Károlynak, V. Csokonai Mihálynak, és másoknak gyönyörű Versei, ezt beszéllik Hymfinek arany munkátskája; ezt beszéllik azok a’ Hazánk’ minden részén elől-forduló Énekes Dallok, melyekben sokszor annyi elmésség, érzékenység, és természeti eleven ki-fejtések találtnak, hogy Horátiusz Énekes Dallaival az elsősegről minden magunk-való hízkeledés nélkül vetélkednek.” Igaz szívű Hazafiak, *I. m.*, [I–II].

115 *Uo.*, [II].

116 „És tsak azoknak gyenge ajakin forjanak é ezek a’ magokat ajánló lágy szépségek? azután a’ por emészttett papirosokkal együtt huljanak, ’s veszszenek é-el?” *Uo.*

Mind olyan darabok [vannak a gyűjteményben], melyek a' tiszta igaz erköltsöt meg-nem zavarják; mind olyanok, melyekben a' nyájas tréfa kellemetes érzéssel jádzik. Jobbára a' leg-nagyobb indulatot, a' barátságot, és a' szívnek leg-édebb érzését, a' szeretetet fejtegetik. Vagynak némelly andalító képzeléseknek festegetései is; de a' melyeket csak azok fogják Vénus Cyprussának nevezni, a' kik a' tiszta tisztas é r z é k e n y s é g e t vakmerően kárhoztatják; a' kik a' testből, 's vérből épült szívet ki-akarják mint tulajdon, mint az emberek mellyéből szakasztani; a' kiknek az érzékenységet káprázó szavak' olvasására leg-ottan eszek vész, vagy szívek el-tseppen.¹¹⁷

Az érzékenység kultuszát ért gyakori vádak ellen védekeznek az *Elő-szó* szerzői: e vád szerint az érzékeny szövegek olvasói maguk is oly érzékenységet mutatnak, hogy elvesztik józan ítélőképességüket, tönkremennek. (Persze ez a beállítás elfedi, hogy a gyűjtemény tartalmaz olyan költeményeket is – például inszurgens verseket –, melyek kevésbé „érzékenyek” ebben az értelemben.)

Mindez azért nagyon fontos a számunkra, mivel megmutatja azt, hogy egyszerű értékmentésnél többről van itt szó: a közköltészet és az elit költészet oly módon közeledik itt egymáshoz, hogy kölcsönösen legitimálják egymást. A közköltészet az elit költészet névtelenül közölt darabjai közé keveredik egyfelől, s az elit költészet antropológiai horizontjában értelmeztetik másfelől. Ez az elit költészet azonban már elsősorban nem a rendi költészetet jelenti, hanem a neoklasszicista érzékenységet. Míg a rendi költészetet leginkább az alkalmiság és a hasonló használati módok kötötték össze a közköltészettel, itt egy olyan értelmezés sejlik fel, ahol a költészet antropológiai horizontja – ti. az érzékenység kifejezése – kapcsolja össze a dalkultúra különböző regisztereit. A Teleki-eset azt mutatta meg, hogy mily könnyen fordul egymásba rendi költészet és közköltészet, ha poétikailag van kapcsolódási pont közöttük – márpedig az igen gyakorta úgy adódik. Ez még persze a váci *Énekes Gyűjtemény*ről is elmondható lenne. Ám itt már a kapcsolódást az énekelhetőség mellett a költemények antropológiai látásmódjának újraértelmezése jelenti. Mindez sarkosan így fogalmazható meg: a közköltészet dalköltészetének és az antik költészet imitálására épülő érzékeny dalköltészetének egymás felé közelítésével lesz a dal a magyar (nemzeti? elit? intézményesült? kanonizált?) költészet egyik legfontosabb műfaja.

Ez a folyamat persze nem egyik pillanatról a másikra ment végbe. A kéziratos és szóbeli hagyományozásra épülő közköltészet még akkor is jelentős mennyiségű költészeti anyagot termel – ami ugyebár széles körű használatára mutat –, amikor már az eddigiekben bemutatott irodalomtörténeti folyamatok eredményeként létrejött dalköltészet fordul vissza e közegebe az 1820-as, az 1830-as

117 *Uo.*, [III–IV].

vagy az 1840-es években.¹¹⁸ Mindenesetre a XIX. századi dalköltészet létrejöttét a nyomtatott nyilvánosságra való átállás történeteként is el lehet beszélni. A Verseghy Ferenc összeállította *Magyar Aglája* kötete például roppant tanulságos vállalkozás ebből a szempontból.¹¹⁹ Egyfelől e rendkívül heterogén anyagot felvonultató versválogatás felmutat közköltészeti vonásokat – az anonimitásnál itt sokkal fontosabb a szerelmi költészet népi kultúrában gyökerező változatainak megidézése, melyet már Kazinczy Ferenc is kifogásolt,¹²⁰ vagy az, hogy a kötet végén kottákat közöl bizonyos versekhez¹²¹ –, ugyanakkor a kötet elején egy tudós értekezés az antikos verselés és a magyaros verselés összefüggéseiről értekezik (egyik első megfogalmazása ez a magyar jambus poétikai használhatóságának), s a versanyag maga az érzékeny (sokszor a közköltészetre rímelő) dalköltészet mellett ott vannak a rendi költészet modernizált formái is, igen sok vers antik versformában íródott. Másfelől a költészet itt már alapvetően és elsőrendűen a könyvek világába utaltatik. Azaz: maguk a versek olyan szövegekként tételezik magukat, melyek már eleve könyvbe íródtak, s az emberi művelődés terjesztésében is a könyvnek szánnak elsődleges szerepet. Miként *A' Könyvek* című költemény kezdő disztichonja megállapítja:

Könyveket olvasván, fordítsd meg benne az embert,
hogya világunkonn csendesen élni akarsz.¹²²

118 Csörsz példája erre a folyamatra a sárospataki dalgyűjtemény: *Régibb és újabb részint érzékeny, részint víg, többnyire eredeti dalok gyűjteménye*. S. Patakon. 1826 – OSZK 186.606; *Érzékeny és víg dalok gyűjteménye*. Második meg bővített kiadás. Sáros-Patakon, 1834 – OSZK 188.414.

119 [VERSEGHY Ferenc], *Magyar Aglája, avvagy kellemetesen mulató nyájaskodások külömbféle versnemekben*, Budánn, a' Kir. Magyar Univers. betűivel Eggenberger József' Pesti Könyvárosnak költségére nyomtatott, 1806.

120 [KAZINCZY Ferenc], *Magyar Aglája, avvagy Kellemetesen mulató nyájaskodások külömbféle versnemekben*, Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume, Jahrgang 1809, I. Band, Januar bis Juny. Wien. Im Verlage bey Anton doll. Gedruckt bey Anton v. Haykul. 1809. Juny 1809., 262–264. Újraközölve: *Verseghy Ferenc összes költeményei*, I, kiad. CSÁSZÁR Elemér, MADARÁSZ Flóris, Bp., Franklin-társulat, 1910 (Régi Magyar Könyvtár, 24), 323–329.

121 *Magyar Aglája, i. m.*, 209–239. (Az általam használt példányból ez a rész hiányzik – OSZK 814.305. Egy teljesebb – a kötet címlapja elé kötött metszetet nélkülöző – példány megtalálható az Österreichische Nationalbibliothekban Bécsben (jelzete: 29076-B), mely felkerült a Google Booksra is: <<http://books.google.hu/books?id=er9WAAAACAAJ&lpq=PA251&ots=mJygOLDsmK&dq=%22magyar%20agl%C3%A1ja%22&hl=hu&pg=PA6#v=onepage&q&f=false>>). A kottamellékletéről és Verseghy dalköltészeti programjáról bővebben lásd HOVÁNSZKI Mária tanulmányát e kötetben.

122 *Uo.*, 204–205, itt: 204.

(kézirat, könyv, közköltészet)

A közköltészet kutatása tehát több szempontból is alapvetően írhatja újra az irodalommal, irodalmisággal kapcsolatos fogalmainkat. A későbbiekben nemcsak annak következményein lesz érdemes elgondolkodnunk, hogy a közköltészet jelensége alapján mit is jelentenek a *szerző*, a *szöveg* és a *variáns* fogalmai, de azon is, hogy a XVIII. század végével felgyorsuló újkori kulturális folyamatok (népszerű nevén „az olvasás forradalma”) miképpen rajzolták újra azt a kulturális feltételrendszert, melyben az irodalom mint esztétikai tárgy megjelent és használatba vétetett. A közköltészet történetének tanulmányozása ugyanis segíthet, hogy megértsük azt a folyamatot, 1) amiként a népi kultúra elkülönült és újra meg újra visszakapcsolódott a társadalmi elit kultúrájába, 2) amiként a különböző médiumok alakították a versek kulturális használatának formáit, 3) amiként a lírai köznyelvben – ha szabad ilyen általánosítással élni – az alanyi dalköltészet válik a XIX. század egyik legfontosabb lírai formájává.

Magyar *contrainte*-ek és francia megkötések

(Első közlemény)

A tanulmányomban elemzett műfajcsoportot az elmúlt fél évszázadban az OuLiPo (az *Ouvroirs de Littérature Potentielle*, vagyis A Lehetséges Irodalom Műhelyei) *contrainte*-eknek, ki- vagy megkötéseknek nevezi. E többnyire sok évszázados, olykor több mint kétezer esztendőös hagyománnyal büszkélkedő szövegproduktív területre egyaránt igényt tartottak a mindenkori poétikák és a retorikák is. Így például az *ekhós verset* többnyire poétikai kategóriaként tartották számon, ellenben a *korrelációs verssorokat* retorikai-szintaktikai alakzatként. A poétikák és a retorikák közötti területabló háborúk története nagyban befolyásolta a *contrainte*-ek szemléletének, megítélésének a történetét is. De olykor születtek olyan értekezések, amelyek általános szövegproduktív elveknek tekintették a megkötéseket, és úgy látták, ezek a kutatás vagy a vizsgálat autonóm területét képezik (vagyis elhessentették mind a poétikák, mind a retorikák hívogató szirénhangjait). De évszázadokon keresztül mind a poétikák, mind a retorikák ezekkel a bizonyos *contrainte*-ekkel vagy megkötésekkel, bár érintőlegesen, mégis foglalkoztak.

Amikor a XIX. század közepén a *Deutsche Verslehrer*ek mintájára megjelentek a magyar verstanok, e megkötések sorsa megpecsételődött: a magyar verstanokban amolyan függelékes helyet kaptak csupán, valamint nagyon erős leminősítést. Ezek *artificialis* fogások avagy eljárások, és e szót szinte lehetetlen helyesen fordítani magyar nyelvre: a 'művészi'-ből könnyen lesz 'művészies', hogy a 'művészkedő' jelentést megkaphassa; és az *ars* szó másik alapjelentéséből (mesterség) könnyen előjöhethet a 'mesterséges' és a 'mesterkél't jelző. Első önálló magyar verstanunk szerzője, Greguss Ágost úgy érezte, hogy a *contrainte*-ekkel élő költészetet, amely még a közelmúlt költészetének is része volt, a költészettörténeti múlt hátborzongató tartományába kell száműznie, miközben nem vette észre, hogy az időközben a gyakorlatból kiesett *contrainte*-ek helyén nem valamely egészséges érzelem, realista és ideakövető képzelet, fenségesség jelenik meg, hanem csak másféle, újabb megkötések. Az a Greguss Ágost, akinek a verstana másfél évszázadra kihatóan a magyar verstanok alapvető mintázatát rajzolta fel, s aki nagy hatással elsőként csinált

a retorikák végén vagy a poétikák elején korábban helyet foglalt *metricából* verstant, ugyanazokkal az érvekkel gorombította volt le a mesterséges versek költőit, mint később Alszegey Zsolt a XVII. századi ún. főrangú lírikusokat, vagy ahogyan még később a fiatal Szilágyi Ákos fogja üres formalizmussal elmarasztalni Weöres Sándort:

208. §. Külső szépséget is igen ritkán, de belsőt még ritkábban tüntetnek fel a többnyire hiú időtöltés szülte mesterségesnél mesterségesebb versek, melyek rendszeren oly időszakában valamely irodalomnak szoktak támadni, midőn a tiszta lelki forrás kiapadt s a vásottság megölte az ízlést. A hanyatlás ezen idejében nem az kell többé, a mi valóban szép, de az, a mi nehéz; a művészetinek helyét a mesterséges foglalja el, és pusztá virtuositás pótolja a genialitást, – míg végre az elfajulás a művészet minden ágaiban annyira terjed, hogy a műalakzatok egészen kivetkeznek költői tartalmukból s nem eszmét érzékitenek többé, hanem egyenesen csak érzéki ingerlés eszközeivé aljasodnak. Az egészséges érzelmet érzélgés, a valóság jelentékével és eszmei belsővel bíró képzelmet képzelgés, a fenséget dagály, a kellemet külső czifraság és cziczoma váltja fel, s a mű utoljára úgy kiüresedik, hogy a tartalom mivolta már nem is jó számításba s egyedül a technikai ügyesség lesz uralkodóvá.¹

De ez még csak egy rövid bevezetés, amit a körmondat iskolapéldája követ: benne felsorolva mindazok a megkötések, amelyek érezhetően jelentős szerepet játszottak költészettörténetünkben. Ugyan roppant elítélő értékeléssel, de Greguss Ágost 1854-ben katalógusát adja mindannak a nyelvi-poétikai jelenségnek, melyek a jelen tanulmány tárgyát alkotják.

Ilyenkor történik: hogy tudós értekezések is versben iratnak; hogy a rím nélküli mértékes sorok rímeltetnek (mintha szobrot festenének be) s a híres leoninusok előállanak; hogy viszhanggal ellátott versek gyártatnak (echo); hogy sorok készítettetnek nagy fejtöréssel, melyeket vagy betűn-, vagy szavanként visszafelé is olvashatni, vagy melyekben valamennyi betű vagy beszédrész előfordul, vagy melyeknek kezdő-betűi (olykor a sorok végső, sőt középső betűi is) együttvéve nevet, mondatot képeznek (acrostichon), vagy melyeknek egyes jelentékenyebb betűiből rajzképletek állanak elő (kereszt, csillag, lóbor, pohár, köb stb.); hogy verseket állitnak össze más költőknek ismeretes soraiból, vagy valamennyi versmértékes idomokból; hogy a szavakat tagonkinti növesztéssel vagy fogyasztással következtetik egymásra (versus scalares); hogy csupa hosszú vagy rövid szavakat függesztenek össze; hogy verseket faragnak, melyeknek római számokat jelölő betűi bizonyos kívánt évszámot adnak (chronostichon); sőt hogy, minden

1 GREGUSS Ágost, *Magyar verstan*, Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1854, 84–85.

betűnek számjelentést adván, oly verset kerekítenek, mely szintén évszámot jelöljön (versus cabbalisticus); stb. stb.²

Greguss Ágost a hazai költői gyakorlatban meghonosodott contrainte-ek közül – mint majd látni fogjuk, vélhetőleg Kisfaludy Károly és Kölcsey Ferenc miatt – egyedül a verses talányoknak kegyelmez meg, némi fenntartással: „Rokonok ezen mesterkelt versekkel, melyekben máris vajmi nehéz megőrizni a költői tartalmat, az ugynevezett versjátékok, melyek közül némi szépirodai értékkel legfeljebb a verses talányok (betű-, tag- és szórejtvények) bírhatnak, – ezek is csak akkor, ha valódi költő tollából erednek.”³

E tanulmányban, vagy inkább áttekintésben a francia szövegkutatások három korpuszából indulok ki, amelyek egyébként nagyban építenek egymásra, pontosabban a későbbi értekezések igen erősen támaszkodnak a korábbiakra. Az időben hozzánk legközelebb álló értekezés és egyben a contrainte-ek legtömörebb modern kifejtése Raymond Queneau-tól való, címe: *A Li. Po.*⁴ Ez egy megalapozó, rövid és összefogott írás, amelyet később gyakorlati szövegelőállító munkák követtek az OuLiPóban, valamint a contrainte-ek katalógusai és résztanulmányok tömege. Ami a queneau-i megkötések elgondolásának és szemléletének a közvetlen hagyományát vagy előzményét illeti, a Transzcendens Szatrapa két előfutárt nevezett meg: Ferdinand de Gramont grófort (1812–1897), aki a megkötések költészet gyakorlásának Queneau szerint igen jelentős alakja volt, valamint Gabriel Peignot-t, aki a contrainte-ek filológiájában jeleskedett. A bibliográfus Étienne-Gabriel Peignot G. P. Philomneste álnéven 1808-ban adta ki Dijonban a számunkra legfontosabb művét, a *Filológiai mulatságokat*, amelynek nagyobb része a megkötések katalógusát adja.⁵ Igen fontos már maga a könyv címe is: a megkötések alkalmazó vagy contrainte-ekkel élő verses műveket Peignot szórakoztató, mulattató munkáknak érezte, a velük való foglalatosságot pedig *vidám filológiának*. Amikor a contrainte-ekre építő irodalmi gyakorlatot egy egyetemi szemiárium órán 1964-ben az OuLiPo egyik alapítója, Raymond Queneau röviden bemutatta, tudván, hogy a ki- vagy megkötések jól formalizálhatók, a munkálatok egyik jellemzőjeként a mulattatást nevezte meg:

2 Uo., 84–85.

3 Uo.

4 Raymond QUENEAU, *Bâtons, chiffres et lettres*, Paris, Gallimard, 1965. Magyarul: R. Q., *Lehetséges irodalom*, ford. SZIGETI Csaba, [Pécs], Szépliteratúrai Ajándék, 1998/2–3, 151–165.

5 [Gabriel PEIGNOT], *Amusemens philologiques ou Variétés en tous genres*, troisième édition, revue, corrigée et augmentée par G. P. PHILOMNESTE, A. B., Dijon, Victor Lagie librairie-éditeur, 1842.

Mi a célja munkálatainknak? Új, matematikai természetű „struktúrákat” kínálni fel az íróknak, pontosabban új, mesterséges vagy mechanikus eljárásokat találni fel, az irodalmi tevékenységet serkentendő: hogy úgy mondjam, ihlet-támasztékokat adni, vagy pontosabban a kreativitás segédeszközeit.

Mi nem az OU.LI.PO?

1) Nem mozgalom vagy irodalmi iskola. Az esztétikai értéken innen helyezkedünk el, ami nem jelenti, hogy lebecsülnénk azt.

2) De nem is tudományos szeminárium, vagy nem valami – időzjelbe téve – „komoly” munkacsoport, jöllehet egyikünk tagja a Bölcsészettudományi, egy másikunk pedig a Természettudományi Karnak.

Végül 3) szó sincs kísérleti vagy aleatorikus irodalomról (mint például Max Bense stuttgarti csoportja esetében).

Most rátérek arra, hogy mi is az OU.LI.PO, pontosabban hogy én minek gondolom. Kutatásaink:

1) *Naivak*: a naiv szót perimatematikai értelemben használom, ahogyan a naiv halmazelméletben szokás. Amúgy túlzott kicsiszolás nélkül haladunk előre. Menet közben próbálunk megtanulni járni.

2) *Kisipari jellegűek*: de ez nem lényeges. Sajnáljuk, hogy nem rendelkezünk masinákkal: üléseinken folyamatos a *lamento*.

3) *Mulattatóak*: legalábbis számunkra.⁶

A contrainte-ek költői alkalmazásának és vizsgálatának ezt a pihentető és szórakoztató jellegét mind Queneau, mind Peignot előfutára – akire szinte folyamatosan a hivatkozásaik –, a dijoni Étienne Tabourot (1547–1590) is hangsúlyozta. Ő maga gyakorló költő is volt, ahogy a lexikonok fogalmazni szoktak, „vidám, bizarr és különös darabok”, vagyis megköltéses művek szerzője. A mi szempontunkból az 1572-ben megjelent és csak *Bigarrures*-ként emlegetett értekezése a fontos, de jelzés értékű a mű egykorú népszerűsége is: 1660-ig 8 újrakiadása volt (legutóbb Francis Goyet adta ki hasonmás kiadásban).⁷ Maga a *bigarrures* szó idővel műfaji típusú, vagy inkább egy adott tónust jelölő megnevezéssé vált: jelentek meg filozófiai és zenei bigarrure-ök is. Jöllehet már tanulmányok születtek e szó jelentéséről – ahogyan Tabourot önmagát nevezte – az Akkordok Uránál, a pontos jelentését nem könnyű megadni. 2013-ban ideiglenesen és közéletileges módon a *tarkabarkaságok* szót javasoltam.

Mi jellemző Tabourot, Peignot és Queneau megköltéseire általánosságban? Egyrészt az, hogy Európán belül e megköltések *univerzálisak*. Például akrosztichonokat, centókat, ekhós verseket vagy anagrammákat héberül, görögül, vagy

6 QUENEAU, *Bâtons...*, i. m., 321–322.

7 A következő kiadást használtam: Étienne TABOUIROT, *Les Bigarrures dv Seignevr des Accord*, A Poitiers, par Iean Bavhv, 1606.

latinul ugyanúgy létre lehet hozni, mint az egyes vulgáris nyelveken. A contraintes-eknek vagy megkötéseknek éppen ez az egyetemes jellege hatalmaz föl arra, hogy áttekintést adjak a magyar nyelvben működtetett constraints-ek látható történetéről és kutatottságáról. De a megkötések a működésük során bizony *szingulárisak* is. Egyediek abban az értelemben, hogy mindig valamely adott nyelvben működtetjük őket, a megkötések mindig az adott nyelvből „hoznak ki” valamit, a nyelv mélyéről. Ez a megkötéses szövegek óriási többségének a fordíthatatlanságával jár a gyakorlatban: nem szójelentéseket kell fordítani, mert így a megkötés nem jön át, hanem azonos vagy analóg megkötéseket lehet és kell működtetni a fordítás során. Magyarán szólva: *traduction* helyett *transduction*ot kell alkalmazni, hogy a *beau présent* (a szép jelenlévő) oulipói megkötésével fejezzem ki magam. Fehér holló az olyan eset, amely pontosan és jól fordítható. Például a *belle absente* (gyönyörű hiányzó, ami a szép jelenlévő ellenpárja) megkötése valamely betű hiánya egy adott szövegben. Jacques Roubaud egyik kötetének címe *La belle Rose*, vagyis *A szép Róza* – természetesen a *La belle prose* helyett, ami kivételesen magyarul is tökéletesen működik: *A széppRóza*.

Másrészt az jellemzi a constraints-eket, hogy elvileg *semlegesek a műnemekre és a műfajokra* nézve. Ami annyit tesz, hogy számos megkötéssel élhet a közbeszéd is, prózai szövegbe éppúgy beléptethetők, mint versesbe, s legfőlőbb annyit mondhatunk, hogy egy adott megkötés egy bizonyos időszakban egy vagy két költészeti műfajban feltűnően gyakori volt. Mert a constraints-ek önmagukban nem képeznek műfajt, mint ahogyan *önmagukban véve* nem is műfajkonstituensek.

Odaadó semlegességüket mi sem mutatja jobban, mint az, hogy *önmagukban véve* nincsen irodalomszociológiai státuszuk, vagyis közvetlenül nem kötődnek például magas kultúrához vagy tömegkultúrához, arisztokratikus vagy populáris regiszterhez, társadalmi berendezkedéshez, rezsimek típusához. Persze egy-egy megkötésről minden időszak kialakított magának valamilyen értékelést, de a pozitív vagy negatív értékminősítés időszakonként változhat – látni fogjuk majd, hogy olykor milyen drasztikusan. A constraints-ek *önmagukban véve értékszemlegesek*. Fenti Queneau-idézetünkben erre vonatkozik az a kijelentés, hogy „Az esztétikai értéken innen helyezkedünk el”, vagyis arra, hogy ugyanazon megkötés beléptetése vagy működtetése esztétikailag igen erős műalkotást ugyanúgy létrehozhat, mint rettenetesen gyengét. E tanulmány Olvasóját is arra kérem, az olvasás idejére függessze föl esztétikai ítélőerejének működtetését, és építse ki magában az ítélkezés-mentesség semlegességét!

Talán a constraints-ek⁸ mennyisége megszámlálhatatlan – de bizonyosan nem végtelen számú. Mivel e tanulmány műfaja „áttekintés”, egyelőre még

8 A constraints igen közelálló jelenség ahhoz, amit az orosz formalisták *npüēm*nak, a francia strukturalisták *procédé*nek neveztek, de nem azonos vele.

azt a kérdést is korainak látom fölvetni, hogy mely jelenségeket tekintsük *contrainte*-nek, melyeket ne. Előveszem Étienne Tabourot értekezésének 18 fejezetcímét, vagyis előveszek 17 általa vizsgált megkötést; majd ezt kiegészítem Gabriel Peignot értekezéséből néhány olyan szövegelőállító eljárással, amelyek érzésem szerint megkötéseként működnek, s amelyek a magyar költészettörténet szempontjából is fontosaknak tűnnek. Végül javaslatot teszek olyan megkötések definiálására, amelyek bár nem rokontalanok, a mi költészetünkben sokkal erőteljesebben voltak jelen, mint más népnyelvű költészetben. Az egyes megkötések diagnosztizálásakor a lehetőség szerint a következő eljárást követem: 1) adom Tabourot definícióját (az olykor felbukkanó alosztályokkal vagy alesetekkel egyetemben); 2) felsorolom az általa említett hivatkozásokat „a régiségre” (többnyire a görög és latin, majd az európai humanista hagyományra); 3) ismertetem közel-kortársi vagy kortársi hivatkozásait; 4) olykor, ha kell, utalok az OuLiPo vonatkozó mai írásgyakorlatára. Ezek után térek át a magyar anyagra: 5) az esetleges magyar definíció(k)ra; 6) a ma legkorábbiaknak tekinthető előfordulásokra, valamint a *contrainte* későbbi jelenlétére vagy hiányára a költészettörténeti idő múlása során; 7) az eddigi regisztráltság és kutatottság jellemzésére, s végül 8) a *contrainte* meglétére az ún. közköltészetben vagy ahhoz közeli anyagban. Mivel látni való, hogy a „közköltészet” fogalma éppen mostanság jelentős átalakuláson megy keresztül (ami visszamenőlegesen jelentősen befolyásolni fogja a XVII. századi közköltészeti anyag kiterjedését és határait is), ezt a magam és a jelen tanulmány számára pragmatikusan közelítem meg és kezelem. Közköltészet számomra az az anyag, amit Stoll Béla adott ki a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának 3. kötetében, közköltészetinek tekintem a Varga Imre által sajtó alá rendezett *A kuruc küzdelmek költészete* számos darabját, valamint a Régi Magyar Költők Tára XVIII. századi sorozatában eddig megjelent három kötetet. Munkámtól azt remélem, hogy talán némileg serkenti majd a régi magyar költészet történeti poétikai, történeti retorikai és történeti folklorisztikai megközelítéseit a maga új problémalátásával és közelítésmódjával.⁹ Mindez csupán – javaslat.

9 *Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 3; továbbiakban: RMKT XVII/3); *A kuruc küzdelmek költészete*, szerk. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977; *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4); *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8; a továbbiakban: RMKT XVIII/8); *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14).

1. §. *Des lettres vtilité & inuention d'icelles* (A betűkről, hasznosságukról és feltalálásukról, Tabourot, 10r)

E tulajdonképpeni bevezető és legelső fejezet még egyetlen megkötést sem tárgyal, viszont a később vizsgálandó *contrainte*-ek értelmezéséhez általános szemléleti keretet ad, s ezt alapvetően, bár nem teljesen kizárólagosan, belerögzíti az írásbeliségbe. Áttekintő tanulmányom végén kívánok röviden kitérni arra az igen fontos kérdésre, hogy eddigelé látható magyar nyelvű megkötéses irodalmunk mennyire szkripturális, és milyen mértékben, mennyire működött a szóbeliségben, elszakadva tolltól, tintától, papirostól. Ennek a fejezetnek a XIX. század elején a Tabourot szellemiségét követő Peignot-nál már semmi nyoma. Tabourot betűfogalma tágabb volt, s egy olyan korábbi hagyományra ment vissza, amely ebben a kora újkori formájában a XVIII. században a franciáknál lezárult. Ugyanis Tabourot-nál a *lettre* nem csupán a héber, a görög, a latin, a francia betű: „Azért nem említem kifejezetten a Hieroglifikákat – írja –, mert egy másik helyre tartogatom őket; nem mint egyszerű betűket, hanem mint emblémákat és jeligéket”.¹⁰ Ez Étienne Tabourot könyvének egyik legfontosabb forrásával függ össze, a *Champ Fleury* címmel 1529-ben megjelent könyvvel,¹¹ amelyben a szerző, eredeti nevén Geoffroy Tory de Bourges a képes rébuszok kapcsán a hieroglifikákat is tárgyalta. A *Champ Fleury* ugyanolyan *devise*-e volt Tory de Bourges-nak, mint a *Seigneur des Accord* volt Tabourot-nak. Ráadásul az előszóban valami nagyon oulipósat, quenien-it, Peignot és Tabourot (no meg Marcel Proust) szája ízére valót írt műve megírásának körülményeiről: 1522-ben, alvás és pihenés után reggel az ágyában fantáziált, és mozgatta elméje kerekét, ezer apró fantáziát gondolva, melyek egyszerre voltak komolyak és vidámak¹² – mint az elkövetkezendő megkötések.

10 „Je n'ai point fait mention expressement des Hieroglyphiques, pource que ie les reserue en vn autre lieu à part; non comme simples lettres, mais comme emblemes & deuises”. TABOUROT, *i. m.*, 15v.

11 [Geoffroy Tory DE BOURGES], *CHAMP FLEURY: Au quel est contenu Lart & Science de la deue & vraye Proportion des Lettres Attiques, quon dit autrement Lettres Antiques, & vulgairement Lettres Romaines proportionnees selon le Corps & Visage humain*, Paris, 1529.

12 „Le matin du iour de la feste aux Roys, apres auoir prins mon sommeil & repos, & que mon estomac de sa legiere & iouyeuse viande auoit faict sa facile concoction, que lon comptoit M.D.XXII. me pris a fantasier en mon lict, & mouir la roue de ma memoire / pensant a mille petites fantasies, tant serieuses que ioyeuses, entre lesquelles me souuint de quelque lettre Antique que iauoys nagueres faicte pour la maison de mon seigneur le tresorier des guerres maistre Jehan groslier Connseiller & Secretaire du Roy nostre sire, amateur de bonnes lettres, & de tous personnages sauanns, desquelz aussi est tresame & extime tant de la que deca les mons”. *Uo.*, Ir.

2. §. *Des Rebus de Picardie* (A pikárd rébuszokról, Tabourot, 16r)

Sorrendben legelső megkötésünk a *rébusz*, amelynek a következő fejezetben Tabourot-nál különféle al- vagy egyéb fajai kerülnek majd elő, itt azonban egy sajátos fajtája, a *pikárdiai* rébusz. Ennek ismertetése rögtön a nemzetközi kutatásban elhíresült definícióval kezdődik, „*devises par seules peintures*” (‘csak képekből álló devizák’).¹³ Az e tárgyban roppant fontos francia *devise* szónak, miután idővel roppant sok jelentést vett föl, szerintem itt a ‘címerábra’ jelentést kell adnunk: valamely olyan képet vagy ábrát, amelynek látható elemei verbalizálható jelentést tartalmaznak. A pikárdiai rébuszt tárgyalva valamely kép vagy ábra egyértelmű szóbeli lefordítására és kimondására szólít fel Tabourot:

Az elmúlt időkben, szerintem mintegy három vagy négy évszázad óta kitalálták a csak képekből álló címerábrát, amit Rébusznak neveztek, imígyen határozza meg: Különféle általánosan ismert dolgoknak a lefestései, melyek nem egyenként, sorjában kimondva bizonyos nyelvezetet adnak ki: avagy még rövidebben, Ezek az ábra és a szó egyenrangú megfelelései.¹⁴

A *pikárdiai rébuszt*, mivel a földrajzi jelzője lokalizálja, Tabourot nem ajándékozhatta meg antik eredettel, hiszen – mint írja – ezek a rébuszok 1572-ben még csak három-négyszáz éve léteztek. De a „legelső és legrégibb betűk”, az egyiptomi hieroglifák segítenek! Mivel a 11r lapon Tabourot kifejti, hogy némelyek szerint elsőként Mennon ötlött ki rébuszokat. Egyiptomban; mások a földrajzi hellyel ugyan egyetértenek, de szerzőjüknek Mercuriust tartják. Kitálalását Platón egy bizonyos Vhetasnak tulajdonítja, mások azt mondják, eredete Etiópiában lelhető föl. Feltalálásának elsőségéért versenyeznek még egymással a föníciaiak, a frígek, a szírek, az asszírok és a zsidók. Étienne Tabourot annak a híve, hogy mind a betűk, mind a rébuszok a hieroglifákból erednek, de azt mondja, hogy ennek kifejtését későbbre hagyja. A hieroglifák kultusza mögött kétségtelenül egyfelől a Háromszor Hármas Hermész iratainak felfedezése áll, pontosabban az a meggyőződés, hogy ezek az iratok Mózes könyveinél koráb-

13 Bár Étienne Tabourot nélkül, de a francia rébuszok tárgyalásánál előkerül e rövid meghatározás Voigt Vilmos további hazai rébusz-kutatásra felhívó tanulmányában: VOIGT Vilmos, *A rébusz*, 2000, 2013. január, 65.

14 „Sur tout les follastres inuentions du temps passé, i'e ntens que depuis enuiron trois ou quatre cens ans en cà, on auoit trouué vne façon de deuise par seules peintures qu'on souloit appeller des Rebus, laquelle se pourroit ainsi definir, Que ce sont peintures de diuerses choses ordinairement cognues, lesquelles proferees de suit sans article font vn certain langage: ou plus briefuent, Que ce sont equiuoques de la peinture à la parole”. TABOUIROT, *i. m.*, 16.

bi időből származnak (amit csak 1614-ben fog visszavonhatatlanul megcáfolni Isaac Casaubon); másfelől a nevezetes „Horapollo”, amely 1422 óta közkézen forgott; először 1505-ben adták ki nyomtatásban, majd Johannes Frobenius 1518-as és Platonides 1517-es kiadása után a XVI. századi Európa szinte mindenütt olvasott, kultikus könyvévé vált.¹⁵

Ami a *pikárdiai rébusz* elnevezését illeti, ismereteim szerint Étienne Tabourot a legelső, aki Clément Marot-nak az 1570-es évek elejére már jócskán megkopott tekintélyére hivatkozik. E hivatkozás őt követően végigkíséri a rébusz francia poétikájának irodalmát. Tabourot legelső példája ez a Marot-idézet (amely nem pikárd rébusz! – különben is a Marot-k, apa és fia, *quercyens*-ek voltak, Quahors-en-Quercy-ben születtek):

Ami a pikárdiai melléknevet illeti, melyet a rébuszoknak adtak, ennek oka az, hogy a pikárdok minden franciánál végtelenül jobban kedvelték & gyönyörködtek bennük, amit *coq à l’asne*-jában Marot tanúsít:

Car en Rebus de Picardie
Vne faulx, vne estrille, vn veau,
Cela faict, estrille fauveau. [16v]

Később is előkerül majd Marot-költemény, de a rébuszok más alfajában. Ugyanez a költemény (*Coq à l’asne à Lyon Jamet*) vezeti be 1833-ban a példák sorát a rébuszra C. Lebernél is.¹⁶

Ám egyáltalán nem volt ilyen jó véleménnyel Gabriel Peignot a rébuszokról 1808-ban megjelent könyvében! Rosszindulatának jelzése kiterjed Étienne Tabourot álnevének finom megváltoztatására is: nála a *Seigneur des Accords*-ból *Seigneur Désaccord* lesz, vagyis az Összehangzások Urából az Egyenetlenségek Ura válik. A rébuszokról szóló rövid rész címe a tartalomjegyékben: „*Rébus, genre détestable*”, rébusz, ez az utálatos fajta. Ellentétben Tabourot-val, Peignot már a tudományos gondolkodás és feldolgozás magasáról tekint le tárgyára, a filológia Himalájáról. Mit mond a rébusz szó eredetéről 1808-ban?

15 Az „egyiptomi varázslat” történetéről a reneszánsztól a felvilágosodásig összefoglalóan: Jean-Pierre MAHÉ, *La Renaissance et le mirage égyptien = From Poimandres to Jacob Böhme: Gnosis, Hermetism & the Christian Tradition*, ed. Roelof VAN DEN BROEK, CIs VAN HEERTUM, Amsterdam, In de pelikan, 2000, 369–384. A hieroglifák Champollion előtti olvasásának szemiotikai vitáiról és ezek következményeiről lásd a mára klasszikussá vált értekezést: Gérard GENETTE, *Mimologiques: Voyage en Cratylie*, Paris, Éditions du Seuil, 1976.

16 M. C. LEBER, *Coup-d’œil sur les médailles de plomb, le personnage de fou, et les rébus, dans le Moyen Age: Pour servir D’introduction a l’essai sur les monnaies inconnues des évêques des fous* par M. R., d’Amiens, Paris, J.-S. Merlin Librairie, 1833, 96.

Összességében látható [...], hogy a *rébuszok* faja milyen szájalomra méltó és mennyire rossz ízlésre vall. Elvileg azért nevezik *pikárdiai rébusznak*, mert hajdan a pikárdok kitűntek ezekben a haszontalanságokban [bagatelles]; a szó ennek köszönheti eredetét; íme, milyen alapon: a bazoches-i¹⁷ szerzetesek e vidéken évente karnevált rendeztek, olyan hirdetésekkel, melyeket így hívtak: *de REBUS quae geruntur* (dolgozók, amelyek megestek): [...] és a nép, aki latinul hallotta a *de rebust*, azt hitte, ez franciául *des rebus*, és ezután e haszontalanságoknak a *Rébus* nevet adta, így franciásítván el.¹⁸

Már Étienne Tabourot azzal magyarázta a rébusz földrajzi jelzőjét, hogy bár másutt is terem mustár, mégis Dijonhoz kötjük (hogy hazabeszéljen). Ahogyan a *vaudeville* (vaux-de-ville, veau-de vire) normandiai, úgy pikárd a *fatras* és a rébusz is: egy-egy vidék lakosainak észjárására és kedélyére jellemzőek, mint nálunk az állítólagos székely furfang. Gabriel Peignot rébuszellenességének vélelmezhető okára később még visszatérek.

A pikárd rébuszhoz közel áll több késő középkori, XVI. századi és még későbbi jelenség, olykor műfaj. C. Leber 1833-ban megjelent könyvében ilyen a *blason*,¹⁹ a *devise* (címerfelirat, jelmondat), az *embléma* (a maga hatalmas egykori elterjedtségével és mai óriási szakirodalmával),²⁰ az *épitáfium*,²¹ a *proverbium* vagy közmondás. És ezek még mindig nem a tulajdonképpeni értelemben vett műfajok! Mert a következő §-ban látni fogjuk, hogy – mint előzetesen már mondtunk – minden contrainte, így a rébuszé is képes megjelenni bármilyen műfajban, sőt az irodalom terepén kívül is.

A pikárd rébusz általános kérdésköréhez annyit még feltétlenül hozzá kell tennünk, hogy képi rögzítettsége ellenére nem feltétlenül szkripturális jelenség, amennyiben a Lotman-követő szemioták nyomán az 'írás' fogalmát nem ter-

17 Basoche helységnév, a bolondünnep, a hamis (?) pénz François Rabelais *Pantagruel*jének II. könyvéből adatolható. Erről Adrien BLANCHET, *Les écus du Palais et la monnaie de Basoche*, extrait de la Revue Numismatique, Paris, Feuardent Frères, 1927.

18 [Gabriel PEIGNOT], *Amusemens philologiques, ou Variétés en tous genres [...] par G. P. PHILOMNESTE*, B. A. V., Paris, 1808, 124.

19 Eredetileg a francia heraldikában a címerbe foglalt képek jelölője, de a XVI. század első felében költészeti műfajjá, népszerű költői verseny tárgyává vált, amiben nem kis része volt Clément Marot-nak is.

20 „[...] egy harmincmillió lelkes nemzetet egy rébusz képvisel: Franciaországnak, a Galli, a kakasok régi honának emblémája egy Kakas”. LEBER, *i. m.*, 103.

21 Hazai példa Voigt Vilmostól, aki a szöveget és az ábrát ki is olvassa (miként a rébuszokról szóló irodalom a kezdetektől teszi): „ez VGVHA /a tetején D/R MRT NiRT M A /a tetején d/ R Holnap M + mind a hat szövegsor együttes magasságának megfelelő két áso férfi rajza. A magánhangzókat rendre kihagyó és ismert rébusztipográfiát követő (pl. i = kis i betű; A [a tetején d] = A-n dé betű) szöveg megfejtése az ismert rigmus: *Vége Vig Andrásnak, mert neki sirt ásnak. Ma ásnak Andrásnak, Holnap ásnak másnak*. Ezt a szöveget egyébként a »nevető fejfák«, sírfeliratok közlői is idézni szokták, noha biztosan nem volt sírfelirat.” VOIGT, *i. m.*, 69.

jesztjük ki szinte mindenre, ami emberi eredetű és sorozatszerű produktum. Vagyis a pikárd rébusz virágozhat az írástudatlanság és a vele szorosan összefonódó oralitás talaján is, ad analogiam *Biblia Pauperum*. 1833-ban a (kizárólag) képes rébuszoknak erre a megfontolandó tulajdonságára hívta föl a figyelmet C. Leber: „Az érzékek számára készített rébuszok olyan emberek könyveivé válhattak, akik nem tudtak olvasni. Ez olyan kép, mely csak a szemekhez beszél [...]”.²² Ilyen ’olvasható’ Voigt Vilmos idézett tanulmányában is (69).

Látni fogjuk, hogy a következő §-ban Étienne Tabourot továbbra is a rébuszokkal foglalkozik, csak némileg más jellegűekkel, mint a pikárd rébuszok. A mi számunkra következtetésként azt vonhatjuk le a XVI. század második feléből származó osztályozásból, hogy a pikárd rébusz vagy teljes egészében, vagy részlegesen képekből áll. Az ettől eltérő rébuszokat a következő fejezet tárgyalja.

A pikárd típusú rébuszra igen sok magyar példa áll rendelkezésünkre, de ezek vagy viszonylag kései adatok, vagy folklorisztikus jellegűek, azaz a múltó kulturális-történeti időben nem a keletkezésükkel, csak a felbukkanásukkal helyezhetők el. A kép-rébuszoknak lelkes híve volt Mikszáth Kálmán, Arany János és főleg Jókai Mór. Ez utóbbi, mivel gyakorlott rajzoló is volt, szakmányban készített képes rébuszokat szórakoztató lapok számára.

3. §. *Autres facons de Rebus de Picardie par Lettres, Chiffres, notes* (A pikárd rébusz egyéb módjai betűkkel, számokkal, hangjegyekkel; Tabourot 24r)

E különálló fejezettel nyílik meg a rébuszok roppant tágas világa. Ami a *rébus par lettre*-et illeti, definíciója alapján igen könnyen belátható a minéműsége. Az eddigiek után, írja Tabourot, most „[...] egy másik sorozatnyit adok, melyek a betűk egyszerű kimondásából állnak a mi franciáinknál, akik így ejtik, bé, cé, dé, ef, gé, ache, ka, elle, ame, ane, pé, qu, erre, esse, té, miként az olaszok így ejtik ki, bi, chi, di, &c”.²³ Szerzőnk hozzáteszi, hogy ezt a gyakorlatot űzik spanyolok és németek is, majd egy olasz példát hoz fel, görög betűket felhasználó példát, egy meg nem nevezett, de egyszerű Messertől:

*Nella φ. δ. φ. v. ρ. la β.
Nella fidelta finiro la vita.*

Vagyis franciául:

En fidelité ie finiray la vie. [24v]

²² LEBER, *i. m.*, 101.

²³ „[...] ie donne une autre suite, qui se font selon la prolation des lettres simplement, & ce parmy nos François qui prononce [...] bé, cé, dé, eg, gé, ache, ka, elle, ame, ane, pé, qu, erre, esse, té, ce que les Italiens prononcent bi, chi, di, &c”. TABOUBROT, *i. m.*, 24r.

És magyarul: *Hűségben végzem be életem.*

Gabriel Peignot ilyen betűsort adott:

g, a, c, o, b, i, a, l, n.

ami rébuszként kiolvasva azt jelenti: *J'ai assez obéi à Hélène*.²⁴ Ha ezt magyarra fordítom, egy másik megkötésbe ütközünk: a monovokalizmuba, vagyis az azonos magánhangzókat használó *contrainte*-be. De ez csak e magyaráításra érvényes: *Eleget engedtem Helennek*.

És ha már a devise kapcsán utaltunk jelmondatokra, hadd idézzem be egy bretagne-i udvarház betűrébuszos feliratát! „A bretagne-i Kergos-ház jelmondatként ezt a betűrébuszt viselte: M qui T M.”²⁵ Kiejtve a betűket: *Aime qui t'aime*. Szeretem, aki szeret téged.

Ám érdekesebb, amikor számjegyeket kell kiolvasni, hogy létrejöjjön a rébusz értelme. Tabourot könyve 25r lapján Maurice Scève-től idéz ilyen, s megjegyzi, hogy a kijelentés erősen proverbialis:

1. ç. 9. 7. 1. p. a. 10.

Kiolvasva: Un con neuf sept un par a dix.

Megfejtve: Vn con neuf c'est vn paradis.

És valóban, az *Egy új pina egy Paradicsom* mondatban van valami olyan általános életbölcseesség, mely a közmondásokéra emlékeztet.

Betű- és számrébusz kombinálódhat egymással:

ooooo, eeee, sont aaaaa pons.

Cinq o, quatre e sont cinq a pons.

Vagyis:

cinq coqs chastrez, sont cinq chapons. (25v)

Gabriel Peignot megjegyezte, hogy a rébuszokat az egyes elemek térbeli elhelyezkedése is irányíthatja. „Olykor bizonyos szótagok elhelyezése, egyeseket másikkra téve, vagy egyeseket másikkal *alá*, vagy egyeseket másikkal *közé* téve, adja a rébusz rejtélyét, amit a *sur*, *sous*, *entre* (*rá*, *alá*, *közé*) prepozíciókkal kell kiolvasnunk, melyek ugyan nincsenek kiírva, de hozzáteendőek a szótagok el-

24 PEIGNOT, 1808, i. m., 120.

25 Charles GRANDMAISON, *Dictionnaire héraldique [...]*, publié par M. L'Abbé MIGNE, Paris, 1852, 255.

rendezéséhez.”²⁶ Tanulmánya végén Voigt Vilmos elmeséli a következő betűrébusz magyar kulturális környezetét:

Margócsy István hívta fel a figyelmemet arra, hogy Jókai Mór: *A debreceni lunátikus* című kisregényében van több latin nyelvű betűrébusz, amelyek a betűk egymás alá és fölé írásából keletkeznek, ilyen például a következő, a vizsgáztatósi jelenetben:

fontos hogy egyes betűk más betűk felett (super) állnak, és az, melyik betűt hányszor (ter = háromszor, bis = kétszer) írták egymás után:

o	quid	tua	te
b	bis?	bia	abit
aaa	s	et in	amamam a a!

A megoldás: o (super)be! quid (super)bis? tua (super)bia te (super)abit!
A latin szöveg fordítása: Ó, dölyfös! Mit dölyfölsz? Dölyföd téged ledölyföl!

Föld vagy és földdé mulsz el!

Jókai egyértelműen a debreceni kollégiumi hagyományra utal ebben a vonatkozásban.²⁷

Igen, valamint a diszpozíciós rébuszok egyik őstojására! Étienne Tabourot-nál olvasható 1572-ben:

Tous ces autres sont par noms surentendus, comme.

O.	cur,	tua	te
B.	-bis,	bia	abit

Il ne faut sinon adiouster *super* entre la premiere & derniere ligne, il y aura, O super-b, cur super-bis, tua superbia te superabit.” („E többi mind hozzáértendő szavakkal él, mint: [következik a fenti példa]. Csak be kell illeszteni a *super*t az első és az utolsó sor közé, így lesz O super-b, cur suber-bis, tua super bia te superabit.” (26v–27r)

Hogy e rébusz milyen úton jutott el Jókai Mórhoz, nem tudom. Természetesen megvan Gabriel Peignot-nál is.

26 PEIGNOT, 1808, *i. m.*, 121

27 VOIGT, *i. m.*, 74.

Ha a dobókocka egyes lapjait felhasználó rébuszokat odahagyjuk, Tabourot-nál maradnak még a hangjegyeket felhasználó rébuszok (30r–31v). Ekkor a hiányos szövegbe a szöveg fölötti kotta hangjegyének a nevét kell beleolvasni a rébusz megfejtéséhez. Korzenszky Miklós Richárd a XVII. század végi latin nyelvű magyarországi anyagban talált két ilyen példát. Az

sorba a fölötté álló hangjegyek elnevezéseit kell beleilleszteni ahhoz, hogy megkapjuk a *Mi-rte sol-es medio canta-re la-bo-re fa-brili* verssort. A kézirat a költeményt *epigramma musicum*nak nevezi.²⁸ A megkötésre – és ez igen erős restriktó ám! – az epigrammákon belül a tanulmány szerzője ebből az időszakból még csak egyetlen példát tudott említeni, holott azért e területen is több van. Említettem, és lényegesnek tartom, hogy a *contrainte*-ek, köztük a képes és a betűrébuszok is, semlegesek a műfajokra nézve. Ami annyit tesz, hogy elvileg bármely kanonizálódott műfajban írott szövegben működésbe léptethetők, miként ezt Johann Baptist Adolph a zenei rébusszal tette az epigrammában. Az egyik legkorábbi nyomtatott, 1521-ben megjelent poétika Második Könyvében, amikor Pierre Fabri, a Nagy Retorikusok közelmúltbeli és kortársi gyakorlatának e nagyszerű összegzője leírta a rondó változatait, idézett egy rébuszban írott rondót.²⁹ Tabourot is idézett egy „régí rondót” Jean Molinet-től, e nagy és jelentős retorikustól (Tabourot, 32r–v). Voigt Vilmos tanulmányában fotómásolatban látható és olvasható a XVI. századi olasz költő, Giambattista Palatino képes rébuszokkal alkotott szonettje. De ismétlem, a rébusz mint megkötés e költeményekben sem viselkedik műfajszerrűen, még csak műfajkonstituensnek sem nevezhető (miközben az adott műfajú egyes költemények konstituens eleme).

Ellenben kétségtelen, hogy olykor, nevezzük egyelőre így: a rejtvényvers kvázi-műfajként jelenik meg, vagy legalábbis a modern filológia e megjelenéseket a műfaj példáiként értelmezi. Az európai népnyelvű költészet hajnalán született, *Faray un vers de drey[g]t nien...* kezdetű, IX. Vilmostól való költeményt ugyanúgy *aenigmaként* kezeli, pontosabban ennek egyik alosztályaként, *devinalh*-ként, ahogyan mi Balassi Bálint *Aenigma* című költeményét. Mindkét esetben némileg bizonytalan értelmezési területen járunk. De egészen bizonyos, hogy a rejtvény-versek a XVIII–XIX. században egész Európában teljesen világos al-

28 KORZENSZKY Miklós Richárd, *A magyarországi latin nyelvű költészet egyik barokk kori képviselője: Johannes Baptista Adolph*, ItK, 83(1979), 516.

29 Pierre FABRI, *Le grand et vraie art de pleine Rhétorique*, [Rouen, 1521]; *Seconde Livre. – Poétique*, publié avec introduction, notes et glossaire par A. HÉRON, Rouen, 1890, 69.

osztályokkal jelentek meg. A *Mercure de France* minden száma közli a megelőző folyóiratszám megfejtéseit *Mots de l'Enigme & des Logogriphe*s cím alatt, az évszázad utolsó harmadától kezdve pedig minden szám három darabot közöl, egy *charade*-ot, egy *énigme*-et és egy *logogriphe*-et. A Lipcsében 1792-től évente megjelenő *Taschenbuch zum geselligen Vergnügen* – a mi *Auroránk* mintaképe – egy-egy kötetében több mint 25 verses darabot közölt *Charaden und Räthsel* cím alatt, melyek között találhatók *Logogryphek* is. És ezek magyar nyelvű megfelelője nálunk először a Mindenes Gyűjteményben (1789–1792), majd a Hasznos Mulatságokban bukkant fel,³⁰ s az 1820-as évek elejétől folyóirat- és almanachirodalmunkban elharapódzott. A Regélő 1838. évének legutolsó száma a féléves tartalomjegyzék végén közli az egyes (és majdnem mindig verses, ám olykor prózai) rejtvények sorszámát. Ez a lista igen pontosan adja a verses rejtvények alosztályait, ábécérendben (az utaló számokat elhagyom):

R e j t v é n y e k.

Betűrejtvény
Csererejtvény (Anagramma)
Hasonszórejtvény
Kérdőrejtvény (Calembour)
Komolyrejtvény (Aenigma)
Számrejtvény
Szórejtvény
Tagrejtvény
Tréfarejtvény
Visszasrejtvény (Palindrom)³¹

Ez már a rejtvényversek egy igen tagolt, igen kifinomult osztályozása, különösen, ha a Hasznos Mulatságok 1823-as évfolyamának műfaji típusú minősítő kategóriáival vetjük össze. Itt még csak három alosztály neve szerepel: a *Mesés kérdések* prózai formájú találós kérdések, a verses *Mesék* jelentése: találós kérdés,³² a *Rejtett szavak* pedig a logogryphumok. Ez utóbbiaknak nemcsak a mű-

30 E folyóirat rejtvényeiről legújabbban: VARGHA Kata, *Források és rendszerezési javaslat a 19. századi magyar találósok antológiájához = Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról*, szerk. GULYÁS Judit, Bp., ELTE Folklore Tanszék, 2008 (Artes Populares, 23), 13–57.

31 Regélő: Szépművészeti Első Magyar Folyóirat, Hatodik Évi Folyamat, 1838-ki II. Kötet (Alapítá és szerkeszté MÁTRAY Gábor), 104. szám, Pesten vasárnap december 30^{kán} 1838 [lapszámozás nélkül].

32 A mese szó történeti szemantikájáról bővebben: GULYÁS Judit, *A mese szó használata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között, A magyar nyelv nagyszótárának történeti korpusza alapján = Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról, i. m., 165–241.*

faji típusú karakterisztikája kötött és sziklaszilád, de megkötött az a nyelvezet is, amely valamely szó felbontásának technikájára vonatkozik. A verses *rejtett* szóban maga a kitalálendő szó egyes szám első személyben árulkodik magáról, s az ilyen kifejezések, mint: „főm”, „lábom”, „törzsem”; „eleje”, „vége”, „közepe”, „első tagom”, „utolsó tagom”, „középső tagom” – teljesen egybehangzik a latin, a német és a francia nyelvű logogrifek kifejtésmódjával. Számomra kissé váratlanul jelent meg a *Mercure de France* 1737. évfolyamában egy latin nyelvű verses munka. Teljes egészében idézem, hogy megfigyelhessük a szó felbontásának a terminológiáját.

LOGOGRAPHUS.

Partibus è septem conflor, miscere potentes
 Abjectis novi; sceptrum, pedumque tego.
 Tolle caput membrumque sequens. En utile monstrum,
 Tertia cum pedibus, scrinia, scripta voro.
 Tertia, cor, cervix, pedibus jungantur utrisque;
 Qua doceor; linguâ reddere non valeo.
 In capite et scapulis prodit conjunctio. Tollas
 Cor, caudam; et vertas; sordida terra patet.³³

Vessük ezt össze egy francia nyelvű *logogriphe*-fel 1791-ből! Szerzője egy bizonyos J. B. Calvet, Rignac-ból (Aveiron tartomány); a nyelvi rébusz megoldása a 'szabadgondolkodás': „*Libertinage*, melyben megtalálható *Age, Tage, la Reine, Rat, Elie, Neige, Ane, Lie, Lait, Liberté, Ligne, Gerbe, l'An, Bal, Air, Ange, Nil, Lit.*” Csak az első 8 sort idézem:

DANS Paris plus qu'ailleurs j'exerce mon empire,
 Tel qui vit dans mon sein se prépare au martyre...
 Lecteur, tu peux ici me chercher sans péril;
 Onze pieds font mon tout: sans un plus long babil,
 J'offre ce que cache une fille;
 De plus, un fleuve de Castille:
 En me décomposant, tu trouveras en moi
 Un objet que chérit Louis notre bon Roi³⁴

Nem könnyű feladat megítélni e verses feladványok irodalmi értékét. Igen ritkán egy-egy jelentős költő is írt e nemben, de jó esélyünk van arra is, hogy a

33 *Mercure de France*, dédié au Roy, A Paris, Septembre 1737, 1990.

34 *Mercure de France*, 19 Mars 1791, 92.

szerző neve a műve folyóiratbeli közlésével örökre titok marad. Mert a magyar verses feladványok a XIX. század első felében javarészt névtelenül jelentek meg, olykor monogrammal, a név kezdőbetűinek a rövidítésével, és ugyanez volt a helyzet a francia kiadványok esetében is: a beküldő többnyire *egy előfizető nő* vagy *egy előfizető férfi*. Még a német rejtvényversek szignáltak a leggyakrabban. Így nem tudhatni, hogy például Vörösmarty Mihály két disztichonból álló *Rejtett-szó* című versecskéje megjelent-e név nélkül valamely folyóiratban. A vers Görbőn készült 1823-ban, és a kritikai kiadás vonatkozó jegyzete szerint 1845-ben jelent meg először nyomtatásban a Bajza–Schedel szerkesztette *Vörösmarty' Minden Munkái* 1. kötetében. Így szól:

Három tagja elül könnyen forog a' vizek árján,
A' két végsővel gyáva csalásra mutat.
Bús az egész, 's ha hideg kezeit mellünkre lenyújtja,
Elhül benne szívünk, 's lágy dobogása megáll.³⁵

A vers tökéletesen beilleszkedik az időszak több száz általam ismert logogrifje közé, s bár az autográf kéziratban a szöveg után Vörösmarty odaírta: Halál, mind a szó felbontása (hal + ál), mind a terminológia (három tag elöl, két végső a végén, valamint az egész, egyben) szokványos. Ami valamelyest érdekesebb: 1823-ból ismerünk valakit, aki előszeretettel készített rejtvényverseket, sőt ezeket névvel szignálva publikálta is. Ha összeállítjuk a Hasznos Mulatságok 1823. évi első félévéből a rejtvényversek szerzőinek, pontosabban a szignatúráknak a listáját, a következőt kapjuk: B. B. B., Cseh László, Dubecz, Egyed Antal, Folkusházy József, H. J. E. P., Hekly András, Hornok Márton, N., Sárkány János (S. J.), Sz. G., Tóth János. E sorozatból a rejtvénykészítők társadalmi hovatartozására nem következtethetni. Viszont feltűnő Egyed Antal neve, aki az 1820-as évek elején Vörösmarty idősebb barátjaként bonyhádi plébános volt, s igen jelentős hatást tett a költői pályáját kezdő Vörösmartyra. 1824-ben az autográf *Vörösmarty Mihálytól avtographiai Töredék* című rövid írásában a költő így írt az akkor már Paksra költözött Egyedről. „Nem tudtam még ekkor, hogy egyebek is vannak, egyedül Édes Gergelyt forgattam, 's igen megörültem, hogy a' magyar nyelv olly könnyen perdült Római rend szerént. [...] Későbbben ösmerkedtem Egyedi és Teslér Pap urakkal Bonyhádön. Ezek közölték velem az Erdélyi Múzeumot, Kazinczy munkáit, és egyebeket.”³⁶ A ma már oly kevésbé emlegetett irodalmár pap, az Ovidiust és Tibullust fordító költő (aki 1824-ben alagytát jelentetett meg szentkatolnai Cseh László – láttuk

35 Vörösmarty Mihály összes művei, I, Kisebb költemények (1826-ig), s. a. r. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1960, 256.

36 Uo., 389.

az iménti felsorolásban, hogy szintén rejtvényversek szerzője – halálára), jóval a pécsi püspöki stallum és az akadémiai levelező tagság előtt nem tartotta költő önmagához méltatlannak verses rejtett szavak szerzését, természetesen disztichonban.³⁷

A rejtvényversek imént ismertetett válfajai természetesen nem maradtak meg a folyóiratok utolsó oldalán. Kiléptek az évkönyvekbe is: 1831-ben például Zábori Záborszky Alajos *Rejtett szókat* tett közzé, szám szerint hatot, a következő jegyzettel: „A’ ki ezen fentebbi hat rejtett szót megfejti ’s megfejtésöket a’ kiadóhoz beküldi, a’ Sasnak I-XII köteteivel fog tiszteltetni.”³⁸ De már a folyóiratok ilyen irodalmát megelőzően és később ezektől függetlenül jelentek meg különféle rejtvényversek egyszerezős verseskötetekben. Fontos regisztrálni, hogy Faludi Ferenc II. számú pásztori éneke (kezdősora: *Minap egy kis kanász más juhász gyermekkel...*) verses találós kérdések versengése. Révai Miklós kiadásában 1786-ban jelent meg először nyomtatásban.³⁹ Említettem, hogy a megkötések általában, s így a verses rejtvények is a legkülönbözőbb műfajokban felbukkanhatnak. Édes Gergely *Enyelgései* között például egy házasságra írott költeményben (XIX. Enyelgés: *Egy Tiszt. Férfi’ párosodásakor. 1784-benn*), leoninusokban olvashatjuk az ifjú ara, Baranyai Edit Erzsébet nevét:

[...] Aszszonyi díszébenn ki ez? ezt el-rejtve nevébenn
Múza! velem ki-keresd ’s lopva meg-írni szeresd.
Nézz neve’ rendjébenn; hever egy ARANY az közepébenn
Melly aranyos nevezet drága nemére vezet.
E’ mese mit tészenn az aranyt mutató fele részenn
Tsak tapagasd ki-tehetd’, ’s egy karikába shehed.
B-ét feje’ gombjának ’s ’A-t, I-t az ARANY karikának,
Lába helyyett ha tehetsz Edipus egybe lehetsz.
Tégy ide még-is ehez a’ szinte le-írtt nevezethez
Erzsébet nevet is; érdemel ez betset is.⁴⁰

37 Például: Hasznos Multságok, 1823/48, 384; megfejtése: *Szív, ív; Uo.*, 1823/49, 392., megfejtése: *Tél, él*. Mindkettőnek a műfaji típusú klasszifikáló címe *Rejtett szó*.

38 Sas: *Vegyes tárgyú iratok az olvasni és tudni méltó minden ágaiból*, Több tudósokkal egyesülve kiadta THAISZ András, VII, Pesten, könyvtáros Wigand Otto sajátja, 1831. szept. 30., 144.

39 Faludi Ferentz’ *költeményes maradványai*, Egybe szedte, ’s elő beszédekkel, jegyzésekkel, és szükséges oktatásokkal meg bővítve közre botsátotta a’ Magyar Költeményes Gyűjtemény öregbedésére RÉVAI Miklós, Első kötet, Győr, Strajbig József, [a címlapon:] 1786, 110–111.

40 Édes Gergely’ *Enyelgései Avagy Időt töltő tréfás versei: Íródtak rész szerént még az Oskolába, rész szerént Hetennyenn, rész szerént Martosonn, A’ Vers-Szerző költségénn, Pozsonbann, Wéber Simon Péter betűivel, 1793, 27–28.*

Még a XVIII. század utolsó harmadából való Gyöngyössi János mikrociklusa, melynek címe *Mennyegzői Mesék*, s amely öt verses találós kérdést tartalmaz, megfejtéssel. A mikrociklus legelső darabját idézem:

Van Tordán egygy Alak igen szép formáju,
Mind elől, mind hátul azon-egy ortzáju:
A' kinek fejére ha ezeret számlálsz,
Változva Angyalok' Kenyerének találatsz.

Meg-fejtése: ANNA, akár elől, akár vissza-felé egy formán olvastatik. Tedd eleibe az *M*-et, lészen *Manna*.⁴¹

Annál érdekesebb azonban, amikor Gyöngyössi János egy epitáfiumot tett verses találós kérdéssé, de lábjegyzetben védekeznie kellett, mert számos olvasója és egy erdélyi nemes úr homályosnak tartotta magát a találós kérdést. Ugyanis a *Tordai kémény-seprő*, *Kis János epitáphiuma* azon apropóból íródott, hogy ez a kéményseprő, barátai biztatására – akik azt mondták, hogy a tordai hasadékból majd elrejtett kincsre lel – felmászott a hasadék északi oldalán, ott az egyik üregből át akart mászni egy másikba, de a derekánál beszorult. Hat napig szenvedett ott, míg 1780. augusztus 13-án meghalt, s minderről a Magyar Hírmondó is beszámolt. Az epitáfium így kezdődik (a kurziválás a költőtől való):

Hol lehet olly tár-ház, mellyben a' Kints tsupa sár-ház?
Hald meg pénz-kereső, kintset üregbe leső. (*)

(*) Ki-ki könnyen által-láthatja, hogy itten a' legelső rend nem egyéb, hanem egy meg fejtésre fel-tett kérdés, avagy Mese, azoknak számokra, a' kik a' földben, kövek' üregeiben 's egyebütt el rejtett pénzt szoktanak keresni. Még is számtalan tudósításból értettem, hogy ottan érthetetlen és sületlen homályt, 's erőltetést tudtanak azok képzelni, a' kik engemet verseimben való homállyal, és erőltetéssel szeretnek vádolni, melly abból-is esett, hogy némellyek a' második Rendben lévő *pénz keresőn* és *lesőn*, magát Kis Jánost, nem tudom mi okból, igen hibáson értették; holott én ottan közönségesen egy akármelly pénz-kereső a' féle korhelt értettem. Melly szerint a' dolognak értelme és önként való folyása nyilván vagyon, akárki megítélheti, mikor azt az üreget egy ollyan *tár-háznak* nevezem, mellyben nem más kintset, hanem egy *sár-házat* találhat ezentúl a' pénz kereső. Maga a' szent Irás nevezi az embernek testét *sár-háznak*. Hiszem,

41 Gyöngyössi Jánosnak *Magyar versei, mellyeket külömb-külobb-féle alkalmatosságokra készítet, és végre egyben is szedett*, Pesten, Találtatik Kilian Testvér. Könyv-Árosoknál, 1802, 357.

ez nem homályosság, vagy erőltetés! Ha én olyan szerencsétlen nem volnék, kivált a' *Distichonaimban*, sokak előtt, hogy homályossággal és erőltetéssel tsak vádoltatom, nem volna szükségem reá, hogy annyi sok Jegyzésekkel terheljem munkátskáimat, és azokkal magamnak 's másoknak-is alkalmatlankodjam. Kikérem alázatosan a' közönségtől az egyenes és részre hajlás nélkül való ítélet-tételt.⁴²

Kováts József a címben már terminus technicusként írta: *Rejtett szó*.

A Deák, a' Görög és a' 'Sidó R-nek

Öszve-tett hangzási itt bőven hevernek.⁴³

A feladvány megoldása olyan kézenfekvő és egyértelmű, hogy maga a verseskötet nem is adja meg: *er-ro-res*, vagyis a (betű)hibák hevernek szanaszét a könyvben. 1813-ban Szluha Ádám epigrammában írt szórejtvényt, megoldását a vers címébe rögvest befoglalva.⁴⁴ Verseskötetében Lauka Gusztáv *Rejtvény* címmel 1846-ban egy charade-ot és egy logogriphe-et adott közre, mindkettő tökéletesen megfelel a folyóiratokból megszokott elvárásoknak és terminológiának.⁴⁵ A XIX. század első felében a talán legismertebb szó-rejtvény Kisfaludy Károly *Rejtett szó* című költeménye volt (*Hat betűből állok, házi eszköz vagyok...*). Toldy Ferenc e költeményt „az első időszakból” való művek közé sorolta.⁴⁶ Megadta a verses talány megoldását is: *fűrész* (*fű, fűr, rész, ész*), s ezzel olyanná tette a verset, mint amilyen az asszonyi szív, Kisfaludy Károly szerint. A *leányörzö* című, 1827-ben írott vígjátékának egyik férfi szereplője mondja: „Az asszony csak teher, szíve olyan mint a' rejtett szó, ha egyszer eltaláltuk, nincsen érdeme.”⁴⁷

A nyelvi és költői képzelőerőnek a charade-oknál és a logogriphe-eknél jóval tágasabb teret adott a rejtvényversnek az a típusa, amelyet az európai és a magyar folyóiratok *aenigmának* neveztek, s amelynek legszilárdabb magyar nyelvi megfelelője a reformkorban a *mese* szavunkat lassan felváltó *talány* volt.⁴⁸ Amikor a XIX. század első felének tankönyveiben és kézikönyveiben a szerzők az általuk műfajként vagy műfajféleséggként kezelt rejtvényversekre *iskolapéldát*

42 Uo., 59–60.

43 Kováts József *Versei*, melyeket halála után eredeti kéz írásaiból öszve szedett 's ki adott FERDŐS Dávid gyönki professor, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1817, 53.

44 SZLUHA Ádám, *Fölibe írárok vagy is: versekbe foglaltt erköltsi, és polgári igazságok úgy egyébféle elmélkedések*, Szegeden, Grün Orbán, 1803, 11.

45 LAUKA Gusztáv, *Versek (1841–1845)*, Nagy-Károlyban, Gönyüi Pócs Gábor' betűivel, 1846, 127.

46 Kisfaludy Károly *minden munkái*, szerkeszté SCHEDEL Ferencz, Első kötet, 4. kiadás, Pest, Kilián, 1843, 23.

47 Uo., 49–50.

48 GULYÁS, i. m.

adtak, Faludi Ferenc és Kisfaludy Károly mellett Kölcsy Ferenc versszövegeit ismételték. Meggyőződésem, hogy esztétikai minőségét tekintve a rejtvényversek típusán belül a legmagasabb színvonalat Kölcsy Ferenc *Talányok* című, 9 darabból álló mikrociklusa képviseli. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy bár itt is egy, és csak egyetlen szó adja meg a helyes megfejtést, de (ellentétben a charade-okkal és a logogriphe-ekkel) az *aenigmae* nem a megfejtendő szó betűire vagy fonémáira, és nem elől, középen vagy hátul álló tagjaira utalnak, hanem a *jelentésre*. Ezért nem is olyan könnyű megfejteni őket, mint az előbbi két típushoz tartozó rejtvényverseket.⁴⁹ A későbbiekben áttekintendő magyar poétikákban a VII. darab jelenik meg tündöklő mintaképként (megoldása: a szem), számomra mégis a rákövetkező, a *Van egy, ki nincs; s az én vagyok...* kezdetű semmi-vers a legerősebb költemény. Egyrészt közel viszi az *énigme*-et, vagyis a rejtvényt a *mystère*-hez, vagyis a rejtélyhez;⁵⁰ másrészt a lehető legtermészetesebben kapcsolódik bele a semmi-versek, még pontosabban a semmi-enigmák hosszú európai láncolatába.⁵¹

Az 1790-es évtized első éveiből adatolható poétikai reflexiók után az időben legkorábbi fejtegetés Ungvárnémeti Tóth László *Aenigma*⁵² című írása 1817-ből. (Mivel kritikai kiadásban olvasható, fölösleges lenne idéznem.) A rejtvényversek hazai poétikájának következő darabja Bitnitz Lajostól való, 1827-ből. Erdemes figyelni az ő három alosztályára (a találós mese és a rejtett szó mellett megjelenik az anagramma), a rejtvényversek esztétikai értékének kijelölésére és a terminológiára. A vonatkozó részt egészében idézem:

49 Az első Kölcsy-összkiadás ezért meg is adta a megfejtéseket: I. a selyemhernyó; II. a bor; III. a gondolat; IV. a feledés; V. a zászló / a hírnév; VI. a lepke és a láng; VII. a szem; VIII. a semmi; IX. leány. *Kölcsy Ferencz' minden munkái*, szerkesztik B. EÖTVÖS József, SZALAY László, SZEMERE Pál, Első kötet, Pest, Heckenast Gusztáv, 1840, 73–76. Vö. KÖLCSEY Ferenc, *Versek és versfordítások*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2001 (Kölcsy Ferenc Minden Munkái), 81–93. sz., jegyzet: 689–701, a verscsoportról különösen 699–701.

50 Aenigma és mysterium egymás mellettsége 1817-ben fölmerült Ungvárnémeti Tóth Lászlónál. A Hasznos Multságokban ugyanebben az évben közölt *Aenigma* című, rövid és műfaji (!) megközelítésű írása mellett a Tudományos Gyűjteményben Ertsei Dániel *Philosophia* című értekezését bírálván „[...] a korábbi műfajelméleti tanulmányához képest pontosabb tipológiát ad: e szerint léteznek mendemondák (*fabula*), fejteni való mesék (*aenigma*) és szent titkolózások (*mysterium*).” MERÉNYI Annamária, *Ungvárnémeti Tóth László irodalomesztétikai tájékozódása*, It, 2008, 37.

51 Az első népnyelvű költészetet, a *trobart* Jacques Roubaud a semmi enigmájából bontotta ki könyve első fejezetében, melynek címe: A semmi vitaverse és a trobar dilemmája – „A semmi csak enigma maradhat.” Jacques ROUBAUD, *La fleur inverse: L'art formel des troubadours*, 2e édition révisée et augmentée d'une postface, Paris, Les Belles Lettres, 1994, 23–30.

52 *Ungvárnémeti Tóth László művei*, s. a. r. MERÉNYI Annamária, TÓTH Sándor Attila, a görög szövegeket gondozta, BOLONYAI Gábor, Bp., Universitas, 2008 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 9), 550–551.

175. §. A' Találás mese, a' rejtett szó, és az anagramma.

Inkább az elmésség' könnyű és szempillanatnyi közvetlen gyönyörködést okozó játékainak, mint sem az érző tehetségben mélyen gyökerezett költői formáknak kell tekinteni a' találás mesét, a' rejtett szót és a' szómesét, vagy anagrammát. Ezek aesthetikai divatjokra nézve a' lantos, oktató és elbeszélő költés felsőbb műdarabjaival egy sorban soha sem állhatnak, ámbár tárgyak a' három fő osztály közül majd az egyikével, majd a' másikáéval rokon.

A' m e s e kis költői formában valamely tárgyat ad elő, mely ugyan meg nem neveztetik, hanem minden tulajdon és mivolti jegyei által pontosan leíratik, úgy hogy ezeknél fogva megesmertethessék 's kitalálthassák.

A' r e j t e t t s ó vagy mind a' tárgyat kifejező szónak egyes szótagjait, mind az egész szavat bizonyos jegyeknél fogva adja elő, hogy így a' lepel alá rejtett dolgot ki lehessen találni – és ekkor s z ó t a g m e s é n e k is mondatik; vagy pedig több, mind ugyan azon fő szóra vezető, olly meséből álló egész, melyekben annak szótagjai egyenként levannak [!] festve; a'mint annak betűji elhányatván más, a' versezetben hasonlóképp megjegyzett szavakat tesznek és ekkor betűmesén e k is neveztetik.

Végre az A n a g r a m m a, vagy szómesé, a' szónak bötűjit egészen más sorba rakja, és így egy egészen új, a' szónak eredeti jelentésétől különböző, [!] értelmű szavakat alkot.

Ezekre elég példát találni Kulcsár' Hasznos Mulatságaiban a' Szép Literaturai Ajándékokban, a' Hébe nevű Zsebkönyvben és Kis Superint. Ifjúság' barátjában.⁵³

A verses talány időben rákövetkező mikropoétikája Zimmermann Jakab magyar irodalomtörténete, 1843-ban jelent meg. Nem is annyira az érdekes az igen rövid definíciójában, hogy nála a *mese* terminust felváltja a *talány*, ez a nagyon nyelvújításos szó, hanem a pontos érzéssel kiválasztott két példája, mindkettő Kölcsey Ferentől. Az előbbi a fentebb emlegetett semmi-vers. Míg az utóbbi, nagyon 'erős' szerveződésű prózaverset nem találok a számomra elérhető Kölcsey-összesekben, de kizártnak tartom, hogy Zimmermann tévesen attribuált volna. A Kölcsey-filológia dolga megvizsgálni és adatolni a *Himnusz* költőjének *Rejtvényét*, ami adat tudható róla, azt a Kölcsey kritikai kiadás a jegyzetekben tartalmazza. Zimmermann Jakab kézikönyvének vonatkozó részét a példákkal együtt teljes egészében közlöm:

53 A' magyar nyelvbeli előadás' tudománya, Írta BITNITZ Lajos, a' szombathelyi egyházi megye' papja, philosophia' doctora, a' boroszlói tudós társaság' tagja, a' szombathelyi kir. lyceumban mathesis' és magyar nyelvtudomány tanítója, Pesten, Petrózai Trattner Mátyás' betűjivel, 1827, 421–422.

5. §. T a l á n y.

Talány bizonyos tárgyak körülírás általi ábrázolása, mellynek czélja, hogy a ki-találásra ingereljen. Itt tehát nem csak a tárgy maga nem neveztetik meg, hanem még közönséges viszonya is elmellőztetik. A talány annál tökélyesebb, minél élesebben s szokatlanabban van a tárgy rajzolva. Nemei a szótagtalány és szó-vagy betűtalány. Költészeti alak igen emeli hatását [!].

Példák:

TALÁNY.

Van egy, ki nincs, s az én vagyok. Nekem
Nincs kezdetem, nincs végem is; soha
Nem láthat engem ember, sem nem hallhat,
Nem is tapinthat; test és forma nélkül,
Lélektelen, megfosztva mindenektől:
Ím, így vagyok, szegény, rideg, s üres;
S még sem szegény, se nem rideg s üres;
Mert név s dolog nem is lehet sajátom.
Kinek belőlem áll csak gazdagsága,
Megvettetett bujkál az a világon;
S ki nem tud mást, csak engem, elméjében
Örög [!] sötétség vette thrónusát.
Én nem vagyok sehol; szükség reám
Nincsen, nem is volt, és nem is léssen;
Még sem lehet nélkülem nyelv s beszéd,
Ámbár jelentéssel nem bir nevem.
Találd, mi légyek, és ha feltalálsz,
Vedd azt jutalmul, a mi én vagyok.

Kölcsey.

REJTVÉNY.

Van eleje, dereka és farka.

Az első akkor kedves, ha tűz van benne; a középső akkor kedves, ha tűz van benne; az utolsó akkor kedves, ha tűz van benne; a három együtt csak akkor kedves, ha tűz van benne.

Kölcsey.⁵⁴

54 ZIMMERMANN Jakab, *Magyar irodalom*, nyomtatott Benko Antal betűivel, Bécsben, 1843, 180–181.

Két esztendővel Zimmermann kötete után, 1845-ben jelent meg Ballagi Mór *Költészeti kézikönyve*, amely nem más, mint iskolások számára készített szöveggyűjtemény. Jellemző, hogy a műfajok legvégén, a doromb-költészetet, vagyis szerintem nem a kollégiumi diákköltészetet, hanem a kifejezetten „pórias” költeményeket ledorongoló költemény után, a szöveggyűjtemény legvégén talál helyet két példája a rejtvényversekre. Ballagi Mór itt két alosztályt is szerepeltetett: a *talányokat* (enigmákat) és a *betűrejtvényeket* (logogryphumokat). Első példája Kölcsey Ferentől való, a *szem* megfejtésű, *Tükör vagyok, de nem szobád falán...* kezdetű költemény, Kölcsey mikrociklusának VII. darabja. A másik szerzője egy bizonyos Vincze, a szórejtvény megoldása *Baranya*.⁵⁵

Azt, hogy a poétikai-retorikai tárgyú tan- és kézikönyvek példaanyaga nálunk is milyen szívóssággal él tovább könyvről könyvre, jól példázza ezt a poétikák történetét kutatók régi tapasztalata. Tatay István – egyébként gondolatilag feltűnően igényes, az átlagos kézikönyvek színvonalát messze meghaladó – könyvében *talányokat* „Különféle szerzőktől” idéz, de ráutal egy fontosnak tűnő lutheránus oktatási segédletre, így: „Lásd: Edvi Illés, népt. k.” Edvi Illés Pál először 1837-ben, majd 1838-ban, később 1841 és 1844 között megjelent háromkötetes *Első oktatásra szolgáló kézikönyve minden néptanítók’ s tanulók’ számára készült*. Majd a talányok után Tatay István közöl *rejtett szokat*, Kisfaludy Károly már emlegetett *Hat betűből állok, házi eszköz vagyok...* kezdetű versét, Kölcsey Ferenc a *szem* megoldású talányát, végül – név vagy szignó nélkül – a *Baranya* megoldású *betűrejtvényt* „Vinczé”-től. Mindezt azért, hogy kimerítően illusztrálja kézikönyve *aenigma* című paragrafusát. Ezt is teljes terjedelmében idézem:

REJTVÉNY, (AENIGMA)

72. §. A rejtvény tulajdonképen csak külalakjára nézve tartozik a költészethez, mert inkább csak értelmi játék, melly valamely tárgyat úgy igyekszik előadni, hogy minden jegyeit és tulajdonait, bármi ellenkezők azok magokban, elbeszéli a nélkül, hogy a tárgyat megnevezné. A titokteljes, mi az előadásban nyugszik, s mi az elmét amaz ellentmondásoknak a név kitalálása általi megfejtésére ingerli, képezi a rejtvény érdekét, mellynek magas jelentősége abban áll, hogy a mindenségben szinte úgy, mint egyes elkülönzöt lényekben egymást színleg megsemmítő ellentmondások nem kevésbé mozdítják elő magát az egésznek összhangját. A rejtvény művészi föladata ennél fogva azon jegyeknek elmés föltalálásán s összeállításán, s a névnek a költőtől függő szép alakban ügyes rejtgetésén alapul.

55 [BALLAGI MÓR], *Költészeti kézikönyv, vagy magyar költemények példagyűjteménye, a költészet fajai szerint elendezve, költészet tanulók számára*, szerkeszté Dr. BLOCH MÓRICZ nyilvános oktató, Pesten, Kilian György tulajdona, 1845, 201.

A név ezen elrejtése vagy leplen keresztüli szemléltetése különfélelekép eszközölhető: vagy az egész megfejtendő szó általános értelmében lepleztetik el, mint az egyszerű talányban (a népnél találósmese) vagy egyes szótagokra oszlik s ezek jellemeztetnek egyes jeleik szerint, és végre összefoglaltatnak, a rejtettségben, (charade) vagy egyes betűkre osztatván [!], ezeknek elválasztása s áttétele több szót és így több rejtvényt képez a betűrejtvényben, (logogryph) vagy végre valamely betű elcserélésén nyugszik, mi által új szavak erednek, a csere–rejtvényben (anagramma). Ezeken kívül még többféle nevei is lehetnek, péld. a számrejtvény, képtalány (rebus) stb.⁵⁶

A reformkori hazai rébusz-poétikák sorának végén egy olyan szerző áll, akit már szoktak olykor emlegetni XX. századi retorika- és irodalomtörténetek is. Szvorényi József retorikája 1851-ben jelent meg először, s nála a *találós mese* már történetileg reflektáltan jelenik meg. Ő nem foglalkozik önállóan, külön a rejtvény-versekkel, talányokkal, rébuszokkal, de fontos példaként említi Faludi Ferenc II. pásztori énekét az *idyll* műfaján belül. Az ő – XVIII. századi, sőt még korábbi – felfogásában valamely *genre poétique* (költői műfaj) a lényegi összetevőinek felsorolásával definiálható. Ezeket az összetevőket – hogy archaikus műfajfelfogásunk ráncait felvarrjuk – az 1970-es években *műfajkonstituenseknek* keresztelték át, így tanították, és persze én is elhittem. Szvorényi József az idill nyelvét ilyen műfajkonstituensnek tekinti, jelesül a 4. számú műfaji jellemzőnek:

Nyelve az idyllnek, mint személyzete, legyen egyszerű minden keresettség nélkül; képeit, hasonlatait 's leírásait a' mező tárgyairól vegye, melyek mennél élénkebben 's rövidek legyenek. Fűszerezheti végül a' pásztorok' beszélgetéseit *példaszólások, talányok, mesék* stb. közbeszövésével. Ily talányokkal versengenek Faludinál:

Tityrus.

Mese-mese, miaz? ha kulcsát találod,
Igért báránnyal zsiros leszen tálod:
Piros, poccos, kövér; mégis picin falat,
Nincs hozzá hasonló a' kerek ég alatt.

56 TATAY István, *Költészeti és szónoklati remekek, magyar prosodiával, metrikával, s a költői és szónoki beszédnemek és fajok rövid elméleti fölvilágosításával eme' nemek és fajok szerint osztályozva, szónokköltészeti és bölcsészeti osztályu tanulók, nemkülönben egyéb serdültebb mindkétnemű olvasóknak használatára*, Pesten, Kilián György egyetemi könyvtárus tulajdona, 1857 [első kiadás: 1847], 496.

Koridon.

Mese-mese, mi az? nincsen az erdőben,
Fel nem találtatik a' tágas mezőben,
Nem fér a' pajtába, nem fér a' pincébe;
De szépkönnyen befér a' hajszál végébe' stb.⁵⁷

Ha ehhez még hozzávesszük a XIX. század tízes éveiből Ungvárnémeti Tóth László négysoros találós kérdését, amely így szól:

Találós Mese

A mi nints Libériában
Ad nekünk Libéria
Mi pedig ha divattyaban
Vólna sem adnánk. Mi a?

– akkor világosan látható lesz, hogy a *contrainte*-ek vagy megkötések, adott esetben a mi találós kérdéseink (rejtett szavaink, rébuszaink... stb.) költészet-szociológiai szempontból mennyire elhelyezhetetlenek, vagy még pontosabban micsoda körütekintéssel kell eljárunk, ha a 'folklor', a 'közköltészeti', a 'tömegirodalmi' vagy a 'műköltészeti' jelzők valamelyikét használni kívánjuk.

4. §. *Des Aequivoques Francois* (A francia azonos hangzású kétértelműségekről, Tabourot, 34r)

Étienne Tabourot e 4. fejezetben már él, mert élhet a vissza- és az előreutalás eszközével. És már láttuk, hogy bár a rébuszt egyetlen megkötésként szemlélte, a módjainak vagy fajainak (*façons*) különféleségét látva a taglalását két külön fejezetbe rendelte. Ugyanez a helyzet az *ekvivokalizás*, vagyis a *más* jelentéseket hordozó *azonos* hangzás jelenségével. A fejezet első bekezdése:

Fentebb bőven beszéltem a képnek a hanggal való megfeleltetéséről [ekvivalenciájáról, egyenértékűségéről], most egy másik fajtára térek át, a hangnak a hanggal való megfeleltetésére, amit a mi franciáink hosszú idő óta és leleményesen folytattak, valamint arra, hogy mennyi azonos hangzás hallható, akár általában véve az ugyanazon végződések szótagjaiban, akár a latin nyelvű rimes verssorokban, melyeket leoninus verseknek neveztek, s melyekről később beszélek majd, és arra is rátérek, hogy még ma is mennyi francia és itáliai költemény van, melyben kevés a kellem, ha két azonos hangzású hang nem találkozik két

57 SZVORÉNYI József, *Ékesszólástan vezérletül a' remekírók fejtegetése- 's a' szép-írásművek kidolgozásában*, 2. jav. kiadás, Eger, 1853, 107.

összerímelő verssor végén, amit a retorikusok a homoiuteleuton tulajdonnévvel neveztek el, vagyis ugyanolyan végű soroknak: Olykor az Ekvivokális szót sajátos értelemben veszem, tudniillik amikor egy vagy több szó egy másik vagy több más szóra vonatkozik, a fül számára ugyanazon hangzással, de különböző jelentéssel.⁵⁸

E problémát, tudniillik hogy maga a megkötéses jelenség igen tág nyelvi-irodalmi (és társadalmi) területre utal, s ezzel már-már kezelhetetlenné válik, Gabriel Peignot 1808-ban azzal oldotta meg, hogy *Az ekvivokális verssorokról* szólva a tárgyat rendkívül erősen leszűkítette (ellentétben Tabourot-val). De Peignot példája is Clément Marot-tól való, ráadásul ugyanaz a hat sor, mint amelyet legelső példaként a *Bigarrures* szerzője idézett a most tárgyalandó 4. fejezetben (az azonos hangzású sorvégek kiemelése dőlt betűkkel tőlem – Sz. Cs.):

E költeményfajta [genre de poésie] olyan, hogy két verssor utolsó szótagjai, bár a hangzásuk azonos, mégis más jelentésűek. Már Marot adott erre példát:

En m'ébattant je fais rondeaux *en rime*,
Et en rimant bien souvent je m' *en rime*.
Bref, c'est pitié entre nos *rimailleurs*,
Car vous trouvez assez de *rime ailleurs*.
Et quant vous plait, mieux que moi *rimassez*,
Des biens avez et de la *rime assez*.” (Peignot, 1808, 73.)

Ám ha az ekvivokálitás magyar jelenlétét keressük, abba a nehézségbe ütközünk, amely minden egyes megkötés esetében előáll: hogy a contrainte-ek mindig az adott nyelvben benne lévő lehetségest és lehető szabadítják fel, s mi sem természetesebb annál, mint hogy a magyar rímek története, fajtáik és használatuk olykor csak esetleges párhuzamokat kínálnak egy-egy francia rímfajta-hoz. Verssorok végén az ekvivokálitás nálunk akkor áll elő, ha az egybe- vagy különírás a tökéletesen azonos hangzású sorvégeket eltérő jelentésűvé teszi. Ez

58 „l'ay cy deuant parlé amplement des aequiuoque de la peinture à la voix, maintenant ie rapporteray l'autre sorte qui se fait de la voix à la voix, de long temps & ingenieusement traictee par nos François, & combien que le mot d'aequiuoque, selon que nous le prenons generalmente, se puisse entendre des sillabes de mesme terminaison, selon qu'on faisoit les vers Latins rimez, qu'on appelloit vers Leonins, dont ie parleray cy apres, & que ce sont encor aujourd'huy toutes les Poësies Françaises & Italiennes, qui ont peu de grace, si deux voix vnisonnantes ne se rencontrent à la fin de deux vers s' entrerimans, ce que les Rhetoriciens ont appellé d'un nom propre Omioteleste, c'est à dire finissant de mesme: Neantmoins ie prens icy ce mot d' Aequiuoque pour vne espece particuliere, sçavoir quand vn ou plusieurs noms se peuuent rapporter à vn autre ou diuers noms, de mesme son selon l'aureille, & de diuerse signification.” TABOUROT, *i. m.*, 34 r–v.

az ekvivokáltság ugyanannyira restriktív, korlátozó felfogása, mint amit Gabriel Peignot-nál tapasztalhatni. De szabatosan megfelel neki például József Attila [*Leülekszik...*] című és kezdetű szonettjének szextettjében a rím:

Így eladott lány töpreng a hajón,
ha ráeszmél, hogy pártfogója foglár
s azért a ruha meg a durva boglár,
hogy enyhítsen a brazil óhajon.

Tudja: táncol majd s gépiesen apróz,
alája nyúlhat öklendező matróz,
ölelgethetik, ő már *nem ölel*.

Néki a gólya síró, tiszta úrt hoz,
azt is csak addig, míg a csend fülel
s majd nem vágyik és vágyat *nem öl el*.

Ilyen rímekkel a magyar közköltészetben vagy az ehhez közeli anyagban találkozhatni ugyan (*hat alma / hatalma* stb.),⁵⁹ de a jelenség messze nem oly gyakori, mint a francia költészettörténetben. Ilyen például a debreceni tűzvészről Szűcs Sára hajadon leány által írott és ponyván megjelent versek *Szűcs Sára kószorúja* című paródiájának következő helye:

Mert a' midőn vólna ezer nyóltz-száz *kettő*:
(Jaj! ha eszembe jut, szívem hasad *kettő*!)⁶⁰

A *rimes équivoques* már a Nagy Retorikusok poétikáiban, pontosabban második retorikáiban önálló és gazdag rímosztályt képezett, rengeteg alosztállyal.⁶¹ Egy névtelen szerző értekezéséből emeljük ki azt a példát, amely megkötésünket úgy mutatja be, hogy a hasonló kiejtés és a különböző értelem (*mots semblables de pronociation et différents de sens*) teljes sorokra kiejtőd: ez a szövegtapasztalat a későbbiekben hasznos lesz számunkra. A szövegkiadás 317. lapján olvasható:

59 Etédi Sós Márton hasonlóképp kecskerímes versét (*Ha szép nemzetet keresel, elég választott szép-e...*) idézi Antonius SZIRMAY de Szirma, *Hungaria in parabolis, sive commentarii et adagia* [...], Buda, 1804, 90. §., 49. Magyar nyelvű kiadás az 1807. évi bővített kiadás és a cenzorpéldány nyomán: SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképeiben (Hungaria in parabolis)*, ford. VIETÓRISZ József, s. a. r. Csörsz Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008 (Téka), 130–131.

60 Idézi SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai művei nyomában*, Bp., Akadémiai, 1981, 76.

61 M. E. LANGLOIS, *Recueil d'arts de seconde rhétorique*, Paris, Imprimerie Nationale, 1902, 316–321.

Tournay, entour sa folle oultrecuydance
Tournaye, en tour se affolle oultre qui dance.

E jelenségcsoportot vagy megkötést – rímfajtaként – Pierre Fabri 1521-ben poétikájának elején tárgyalta.⁶² Persze a XVIII. század második felében ezeket a rímeket már a régi rímek között emlegették, és az is természetes, hogy a rímszótárak az *Équivoque Rime*-re ugyanazt a példát idézik, Clément Marot-tól, amit korábban Tabourot, később majd Peignot idézett.⁶³

Valami azért csak föllelhető a mi költészetünk rímgyakorlatában is! Az egyik rímfajtat retorikai és poétikai kézikönyvében 1847-ben Tatay István *hangismétlő rím*nek nevezte, és a következőképpen jellemezte:

Ebben t. i. egy olyan szó vagy rag viszhangzik, melly hangra nézve egészen egy a' rimhanggal, de érteményre nézve egészen más. Ez itt-ott a' jobb költőktől is használtatik. [...] Jegyz. Meg kell jegyeznünk, miszerint egészben véve nincs igen sok hangismétlő rimünk [...]. Azonban – minden önhangzóink kifejeztére elégtelenek lévén betűink – főkép irva sok szavaink mutatkoznak úgy, mintha hangismétlő rímek volnának [...]

Példáiból néhány: *véle* (mit ihm) – *véle* (er meinte), *vésztek* (ihr nehmet) – *veszték* (ich verliere) – *vesztek* (sind verloren), *vérnek* (dem Blut) – *kövérenek* (dem Fetten).⁶⁴ Ha a legutolsó, a megelőzőektől némileg eltérő példát vesszük, megnyílik a magyar nyelvű ekvivokáltság óriási terepe. Az utóbbi évtizedekben érzékelésem szerint ez a contrainte Kovács András Ferencnél van a legerőteljesebben jelen. Olykor a legszigorúbb korlátozásnak megfelelően. A *Kiszámoló örült íreknek* így kezdődik:

Ángliusnak vermet ír ás:
Egyre egyre már fej meg írás.

És így fejeződik be: „G. B. Shaw! / Yeats! James Joyce! / Beckett! / Miért nem / Irsz / Még szebbeket? / Bum!” Azonban ennél sokkal inkább nyomra vezető a *Csokonai-rögtönzés, némileg átigazítva*:

62 FABRI, *i. m.*, 17–21.

63 P. RICHELET, *Dictionnaire de rimes, ou se trouvent, I, Les Mots & le genre des Mots; II, Un Traité complet de la Versification, & les Règles des différens Ouvrages en Vers*, Nouvelle édition, Paris, 1781, XIV.

64 TATAY, *i. m.*, 28.

Isteni, isteni, isteni, megvan a *szikrá*m!
Néha kipattan –
Néha baszik *rám*.⁶⁵

Kétségtelen, hogy a rímek e típusa többnyire mulattató célzatú, és a *Csokonai-rögtönzés* a XIX. század eleji diákirodalom felé mutat. Anekdota betétjeként maradt fenn például, hogy „A rektor uram pedig a község egyik érdemes gazdasszonyát ilyen búcsúztatta el:

Még ezelőtt öt-hat nappal szőtt, font és *varrt*,
Konyhájában drága ételeket *kavart*;
Éppen akkor fujt rá a mord halál *szele*,
Mikor a konyhában tormácskát *reszele*.
Fáj ez, hogy elsodort ez a dühös *orkán*
Mátyás bátyádnak is, ki lakik *Aporkán*.
Legeljen földeden bár több ezer *gulya*,
Mégiscsak olyan vagy mint a fa-*gurgulya* [...]”⁶⁶

A hasonló hangzás vonzása túlcsaphat az ekvivokális rímeken. Az alábbi példa Gyöngyössi Jánostól való, egy házasságkötésre írott költeményéből. Maga a példa is érdekes, de ennél fontosabb a költő önkomentárja, a hivatkozása Ovenus és Barleus tekintélyére, valamint a gyerekek játékaiban a megkötések működtetésére: a kreatív gyerekek ugyanis a már korábban játszott játékból új megkötést is bevezethetnek (‘ezt most ne így játsszuk, hanem úgy!’), és a megkötéshez mindaddig ragaszkodni kell, amíg meg nem unják. Vagyis a *contrainte* nem szabály (*règle*), s hát még mennyire nem törvény (*loi*)! A kurziválás Gyöngyössitől való, nem terjed ki valamennyi azonos vagy rokon hangzású szóra:

Oh ki *Haraszkereken* lakozol, ’s ülsz a’ Papi Széken!
Jól szalad a’ *Kereked*, már ha *Gerendre* reked.
Jó *kereket* tettél Szekeredbe, hogy útnak eredtél,
Addig azomba futál, aszszonyi kézbe jutál.
Új *Kereket* hoztál? Szükség; leg-alább, ha falaztál:
Nints mód, roszsz *Kereken*, futni *Haraszkereken*. (*)

(*) Az e’ féle Neveknek hangzásaival, és jelentéseivel való jádzást némelyek én bennem sületlen haszontalankodásnak lenni nézték, mint a’ melly igen alatonú!

65 Kovács András Ferenc, *És Christophorus énekelt*, Pécs–Bukarest, Jelenkor–Kriterion, 1995, 107 és 118.

66 *A nevető Magyarország*, összeáll. GRACZA György [1887], Bp., Helikon, 2013, I, 144.

tartoznék a' Poésisnek azon szép részére, mely *Inventionak Találmánynak* vagy *Gondolatnak* nevezetik. De ha én ebben majd minden Vers-íróknak nyomokon járok, nem lehet sületlenségnek bennem-is tartani. Tsak *Ovenusban*, *Barleusban* mennyi sokat olvasunk effélét! A' hol kivált valami jádzásra való alkalmatosságot lát a' Vers-író, ott éppen a' dolognak természetéhez illik ilyen találmánnyal-is élni. A' gyermek-játéknak-is vagyon a' maga természetéhez illő találmánnya, mely annak ékességére vagyon. [...] Még az orátorok' és Poéták fejedelmei-is olykor tettenek efféle példákat.⁶⁷

Ha a magyar *rimes équivoques* nyomába eredünk, a leggazdagabb anyagot kétségkívül a „rímkovács” Kováts József szolgáltatja. Amit Tatay István később hangismétlő rímnek nevezett, azokra Kováts kifejezetten vadászott: minden megkötés érvényesítése az anyanyelvben végzett kutatás. Ő rímhelyzetben sokkal több azonos hangzású, de különböző jelentésű szóra lelt, mint amennyit Tatay István (aki úgy ítélte meg, hogy „egészben véve nincs igen sok hangismétlő rímünk”) csokorba szedve bemutatott. Itt csak erősen válogatott bemutatót tartok, az idézetek után az 1817-ben megjelent kötet oldalszáma áll (a dőlt betűs kiemelés tőlem való – Sz. Cs.):

- (i) Bűbájos szépem! Te *levél*,
A' rám fűzött babér*levél'* (15)
- (ii) S Be-fedte gyermeki *korom'*
Hajnalát gyász füstös *korom*. (20)
- (iii) Mert a' bús szerelme *által*
Ezen formába tett *által* (20)
- (iv) Sugár termeted a' *buja*
Pompáju ligetbe *buja* (32)
- (v) Lármájok miatt ennek *hó-*
Halma közt jajgat az *ekhó*. (36)
- (vi) Jaj nálam a' kedves *élet*
Jó mézze keserűvé *lett!* (40)
- (vii) Hogy tsak gyöngy ortzáddal 's *havas*
Mejjeddel kérkedjen a' *Vas-*
Vármegye. (46)
- (viii) Szívem táblájára *én a'*
Te nevedet kis *Heléna*
Fel-írom. (47)
Idvezlégy hát fél *Istenné*
Tevő bársonyos *Istenné!*

67 Gyöngyössi Jánosnak *Magyar versei*, i. m., 51–52.

- [...] Pásitra dülék, ez *mivel*
 Bennem szent változást *mível*
 [...] Mind ezektől edgy bús *eset*
 Miatt szívem már el-*esett* (50)
- (ix) Irígy az ég 's illy *rettentő*
 Tsapással azért *rettent ő*; (51)
- (x) Bőgg az ágyú, 's erre ekhót *a' sír*
 Véres gyomrának siket jajja *sír!* (53)
- (xi) Hiába trantsirozza *zok-*
 Tsuklás halott *éneked*.
 Jer a' fák közé, majd *azok*
 Közt, mást súgok *én neked*. (65)
- (xii) Gyöngy Liza! ah Fébe *jobbán*
 Űlő legszebb és leg*jobb* *lyán* (66)
- (xiii) Úgy van, – ezen ditső vermet
 Be-nőtt virágos *málva* –
 Füvek alatt edgy gyöngy termet
 Lágyn pernyévé van *málva*. (71)
- (xiv) De nem jön a' bús *Isten*, – *nem*,
 Nem jön keseríteni!
 Sír reszketve, – 's jaj, *Istenem!*
 Edgy sírba süpped-le, ni!
 [...] Nyúgodj, szent halott! – hidd *el edgy*
 Bús lányt csak úgy él, ha itt
 Feresztheti vérrel *elegy*
 Könybe sírod tsontjait.⁶⁸

Ha az értekezések bőséges anyagára vetünk egy pillantást, feltűnő, hogy e jelenség is beágyazódik Tabourot-nál anekdotikus formában előadott köznyelvi használatba. Igaz, itt a nyelvi lelemény története kapcsán ritkán ír nevet („egy Desbordes nevű patikárius Champagne-ban”), az alanyok így jönnek elő: „egy tholose-i rímelő” (aki három- vagy négyszáz soros nőellenes művet szerzett ekvivokokkal), „egy languedoci idős úr”, „egy másik Bourgogne-ból”, „egy szerelmes ifjú”, „egy ügyvéd”, „egy diák”, „egy szegény fiú”. És előkerülnek ekvivokális proverbiumok,⁶⁹ köz- és szólásmondások. Mint amikor nálunk ezt olvassuk Kisviczay Péter latin–magyar adagiumtárában: „Mennél vényebb, annál fösvényebb”; vagy: „Magyar-

68 Kováts Jó'sef' Versei, i. m., 1817.

69 „C'est vn prouerbe commun qu'on ferme bouteille à bouchons, & flacons à vis, id est, flacons à vits.” TABOURET, i. m., 38v.

nak tsetz, Németnek Bétz”.⁷⁰ A magyarról magyarra menő ekvivokálisok jelenségét a leggyakrabban a félrehallások vagy a félreolvasások eredményezik, mint Kosztolányi Dezsőnél például a „disznótóri avatásra” szóló nyomtatott meghívó, amely természetesen díszdoktori avatásra invitált. Gracza György a színészek között egy egész sorozat magyar–magyar ekvivokális mondatot közölt *Amikor a színész nem tudja a szerepét* címmel:

Súgó: Reményem vak volt és nem sikerült.
Színész: Legényem vak volt és megsiketült.
Súgó: Búza földön dülő úton megy a lány.
Színész: Buja völgyön üsző hátán megy anyám.
Súgó: Csodás alkotásit az elmének...
Színész: A csordás aklot ás itt a tehénnek.
Súgó: Rejts el völgy, ha a nap fénye feljő.
Színész: Rejts el hölgy, ha aznap férjed eljő.
Súgó: Lement a nap, de csillagok nem jöttek.
Színész: Nevet a pap, de cipóját nem ette meg.
Súgó: Az árulkodás hitvány kereset.
Színész: A Samu kovács itt lányt keresett.⁷¹

5. §. *Des Aequiuoques Latins François* (A latin–francia azonos hangzású kétértelműségekről, Tabourot, 50v)

Az előző fejezetben általában tárgyalt jelenség vagy megkötés után ennek két alfajával találkozhatunk:

Az ekvivokálisok rendjét követve nem helytelen a franciáról franciára menők után a maga helyén a franciáról latinra menőket leírni: Melyekhez nem kell más meghatározás, mint az előbbi, s csak annyit tennék hozzá, hogy ezek közül némelyek szentenciákból vagy körmondatokból állnak, melyeknek tökéletes értelmük van latinul, és helyes értelmük van franciául is: mások latin szavakból állnak, melyeknek sorba rakva semmilyen értelmük nincs, de franciául tökéletesen értelmesek. Az előbbiekre ritka a példa, az utóbbiak meglehetősen szokásban vannak, amint a következő példákból is láthatod.⁷²

70 KISVICZAY Péter, *Selecta Adagia latino-ungarica*, Bártfa, 1713, 9 és 347.

71 *A nevető Magyarország, i. m.*, I, 219.

72 „En suyuant l’ordre des aequiuoques, il me sera mal à propos apres ceux du François au François, d’écrire ceux du François au Latin: Ausquels il ne faut autre definition que la precedente, i’adiousteray seulement que les vns se font de sentences ou periodes qui ont vn sens parfait au Latin, & rendent aussi vn bon sens en François: les autres se font de mots Latins, mis de suite qui ne font aucun sens en leur langue, mais rendent au François vn sens

Majd következnek előbb a verses példák, sosem jelentős költőktől. Ilyen a következő disztichon:

Errant sumpta meos folij sunt vela sécundi
O nos tanta venus omnia malo via.
Errant sont a Meaux, folz ils sont, voila ce qu'on dict,
O maux tant aduenus on y a mal obuie. (55v)

Pedig ez a technika a XX. század második felében a fordítás egyik igen különös fajtájává lépett elő. Miután Louis Zukofsky beházasodott a latin nyelvbe, vagyis feleségül vett egy latintanárnőt, Celia Zukofsky restituált kiejtéssel felolvasta neki Catullus összes ránk maradt költeményét, s erre a *hangzó* anyagra olyan angol fordítást írtak, amely ekvivokális viszonyban áll a latin eredetivel. Tabourot-val azt mondhatnók, ezek a költemények *Équivoques Latins-Anglais*. Hogy a talán legnevezetesebb catullusi kétsorost vegyem elő:

odi et amo, quare id faciam, fortasse requiris,
nescio, sed fieri sentio et excrutior

Az 1969-ben megjelent *Catullus (Gai Valeri Catulli Veronensis Liber)* című kötetben ez Louis és Celia Zukofsky fordításában így szól:

O th'hate I move love. Quarry it fact I am, for that's so re queries.
Nescience, say th' fiery scent I owe whets crookeder.⁷³

Maga a megkötés a mi irodalmunkban többnyire komikum forrása: a latinul nem tudók a hangzó anyagot magyarra magyarázván visznek értelmet névbe, szóba vagy szövegbe. A kollégiumi irodalomba illeszkedő, debreceni eredetű vígjáték, melynek egy másik lejegyzése a *Poétacenzúra* címet viseli, a költészetismeretet firtatta (*A híres Sós András és Szél Gáspár verseiből némely töredékek s ugyancsak nekik a debreczeni Muzsák közé való bévétetésének rövid históriája*):

parfait. Des premiers les exemples sont rares, des seconds ils sont assez familiers, comme tu pourras voir és exemples suyans.” TABOUROT, *i. m.*, 50v–51r.

73 A kérdéssel nálunk – e tanulmány szerzőjének biztatására – PÉTERFY Gergely foglalkozott: *Zukofsy Catullusa – avagy a szöveg klónozása = A fordítás és intertextualitás alakzatai*, szerk. KABDEBÓ Lóránt, KULCSÁR-SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, MENYHÉRT Anna, Bp., Anonymus, 1988, 282–288.

KUTI Hát esmeritek é Ovidiust?

SZÉL GÁSPÁR (*Gondolkozik felettébb, taszigálja a' Társát is, hogy feleljen.*) Nem lakik mi nálunk.

(Kinevetik.)

SÓS MIHÁLY Mi a'? Mi a'?

KUTI Ovidius.

SÓS MIHÁLY Hogy ne esmernének a' Vén Dióst, hiszen tü szomszédunkba lakik!

KUTI Nem az, öreg, hanem Publius Ovidius Naso.

SÓS MIHÁLY Papiros Sövény rázó? De már azt magam sem esmérem. No de tsak no, nem kell ki figurázni a' Fiaimat, jól kell cenzurázni!

KUTI Hallottátok é hírét a' Bucolikának?

SÓS meg SZÉL (*gondolkoznak, egymáshoz susognak, hogy mellyik feleljen, 's mind a' ketten mondják*) Nem lakik mi nálunk.

KUTI (*Gálnak*) A' hol van, ni!

SÓS MIHÁLY Mi a', mi a'?

KUTI Bucolica.

SÓS MIHÁLY Lu Kolika? Hogy nem tudnátok azt, hiszen abba döglött meg a' Fako lovunk. [...]

KUTI Sripsistine aliquando Carmina Sapphica?

SÓS MIHÁLY Rabfika?⁷⁴

Az ilyen típusú anyag roppant nagy, és egyelőre áttekinthetetlen. Ráadásul az anekdotán és a naiv vagy furfangos szóetimológiákon keresztül ez a *bigarrure* eljutott a viccek tartományába is:

Eszterházy Károly egri püspök egyszer Gödöllőn utazván keresztül, Grassalkovich herceg tudni akarta, ki megyen ott négylovas hintóban. Utánaszalajtott a hát cigány kengyelfutóját. A cigány nagy nehezen utolérte a hintót, s lihegve kérde: – Ki van a kocsiban?

– *Episcopus Agriensis* (az egri püspök) – felelt röviden a püspök.

Mikorra azonban a cigány hazaért, elfeledte a mondást, s Grassalkovichnak az üzenetét így jelenté be:

– A bizson eb is, kopó is, agár is.⁷⁵

A két világégés közötti filmvígjátékokból jól ismert a *Hippolyt – hippodrom*, vagy a *s'il vous plaît – szilvalé* ekvivokalizmus.

74 NAGY István, *Lakodalmi játék* (Túrkeve, 1796) = *Protestáns iskoladrámák*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század, 1/1; a továbbiakban: RMDE XVIII/1/1), 13. sz., itt: 323–324.

75 *A nevető Magyarország, i. m.*, I, 139.

6. §. *Des vers numeraux* (A kronosztichonokról, Tabourot, 113r)

A kronosztichonnak a magyar költészetben olyan óriási erejű és mennyiségű példája van, hogy pusztán példákat kiemelni fölösleges: itt inkább a korai elméleti reflexiók az érdekesek. A leoninusok egykori meg- és elítélése kapcsán idézni fogom a Sokféle rövid írását. A befejezés a kronosztichonokról szól: „A *Chronostichon* nevű Esztendőt jelentő Vers a *Leoninus* Vershez hasonló Érdem nélkül való Elmetörés, főképen ha ki Nyelvünkön tsinállya, mellyhez a Római szám úgy illik, valamint Török fejhez a Német kalap.”⁷⁶

De hát lehet-e kronosztichont másként csinálni, ha nem a római számoknak megfelelő betűk felhasználásával? Lehet, csak megkötés kérdése az egész. 1854-ben magyar verstanában Greguss Ágost közvetlenül a *chronostichon* után említette a *versus cabbalisticus*, s e terminushoz a következő lábjegyzetet illesztette:

A-tól i, j ig egyes számok (1 – 9), k-tól S-ig tizedesek (10 – 90), t től Z ig századosok (100 – 500). Valami orosz-barát 1829-re készített ily ármányverset; a benne kifejezett remény azonban nem teljesült s bizonyosan nem is fog teljesülni. Curiosum gyanánt ide tesszük:

Constantinopolis Niclam superata tuebor.

Hasonló számítás szerint készült ármány-sor a magyar ötös is:

Százás gögfi urak védve megejtik a hont.

A római számbetűkre alapított évsorok gyakoriabbak s a magyarban is számszámban használtattak.⁷⁷

7. §. *Des vers rapportés* (Az összefésült verssorokról, Tabourot, 128v)

Mind az alakzatelemek elrendezését, mind a jelenség kutatástörténetét, mind magát a jelenséget tekintve az egyik legizgalmasabb megkötés. Feltűnő, hogy míg antik előzményeivel együtt e contrainte rendkívül gyakori az európai népnyelvű költészetekben, a mi irodalmunkban a hiányával tűntet. Ám meglehet, hogy ez csak annak köszönhető, hogy nem azonosított alakzatként vagy eljárásként (ki- vagy megkötésként) felismerhetetlen maradt, hiszen amely megkötéstről nincs előzetes ismeretünk, azt nem is látjuk meg. Az ezt tárgyáló fejezet

76 Sokféle, Írá's egybe szedé SÁNDOR István, Hatodik darab, Győrött, Streibig Jó'sef' betűivel, 1799, 50–51.

77 GREGUSS, *i. m.*, 84–85.

legelején Étienne Tabourot éppen e megkötés elképesztő méretű elterjedtségét emlegette, és azonnal bemutatta régi és tekintélyes példáját, az ősmintát:

Látván, hogy régóta mily sokan gyakorolták elmésen az összefésült sorokban való írást, valamint hogy korunkban oly gyakori és általános lett, hogy sokasága inkább untató, mintsem gyönyörködtető, minthogy egyesek annyira kimódolttá tették az összefésüléseiket, hogy gyakran nem tudhatni, mit is akartak mondani, és így kellemes leleményüket túlzott kimódoltságuk rontja el, kevés példát iktatok ide neked. Vergilius művei között látható egy bizonytalan szerző Epitáfiuma, amelynél tudósabbat és naivabbat aligha kívánhatunk.

*Pastor, arator, eques, paui, colui, superau,
Capres, rus, hostes, fronde, ligone, manu.*⁷⁸

Ami a megkötés költőinek sokaságát illeti, Étienne Tabourot-nak igaza van: elterjedtségének mértékét azóta látjuk igazán, mióta a párizsi Centre de Poétique Comparée keretein belül az 1980-as években intenzív anyaggyűjtés folyt egy *corpus correlativum* létrehozására, kizárólag a XVI–XVII. századi szonettekben belül. Az Akkordok Ura igen sok szerzőt idéz e fejezetben, jobbra ötödrangúakat, kivéve Étienne Jodelle-t, számos „egybefésült sorokból álló” szonett szerzőjét.⁷⁹

E megkötést a görög költészet a *hüpszantoi* névvel emlegette (egybeszótt szavak), főleg epigrammákban élt vele, s innen vette át e contrainte-et a római epigrammaköltészet is. A XII–XIII. századi latin nyelvű poétikák szerzői (a Faral-anyagban), Hildebertus Lenomanensis, Mathieu de Vendôme és Alain de Lille alakzatot láttak benne, s *metrum applicatum*nak nevezték, amit csak a XVI. században váltott fel a *correlativi versus* elnevezés. Vagyis a *korrelációs*, az *applikációs*, a *rapportált*, sőt az *imbrikált* vagy *imbrikációs verssorok* elnevezés mind ugyanarra a jelenségre vonatkozik, csak az egyes nevek más-más időből származnak és különböző tudományágakból erednek.

78 „Veu que beaucoup de personnes ont practiqué de tout temps ceste spirituelle façon d’escrire en vers rapportez, & mesmes de nostre temps elle est si frequente & commune, que la multitude en est plus ennueuse que plaisante, pource qu’aucuns se rendent si affectez, que pour venir à leurs rapports, on ne sçait le plus souuant qu’ils veulent dire, & gastent ceste gentille inuention par leur trop grande affectation: le t’apporteray peu d’exemples. Entre les oeuvres de Virgile, se void sur l’Epitaphe d’un incertain autheur aussi docte & naïf qu’on sçauroit souhaitter.

Pastor, arator, eques, paui, colui, superau,

Capras, rus, hostes, fronde, ligone, manu.” TABOUROT, *i. m.*, 128v–129r.

79 Pierre LUSSON, Jacques ROUBAUD, *Lectures Rythmiques XI–XII. (Deux sonnets en vers imbriqués d’Étienne Jodelle)*, Mezura, 10(1980), 1–43.; УОК, *Sur la devise de „nœu du feu”: Un sonnet d’Étienne Jodelle, Essai de lecture rythmique*, Langue Française, 49(1981. február), 49–67.

Hogy e ki- vagy megkötés természete látható legyen, egy olyan példán keresztül mutatom be, amely az alakzat francia kutatói számára az egyik orvosi szerepét tölti be. Mivel a magyar fordítás pontosan és kitűnően adja vissza magát a megkötést, Rónay György fordításában teljes egészében idézem Étienne Jodelle (1532–1573) *Comme un qui s'est perdu...* kezdetű szonettjét, mert szinte a teljes szonett egyetlen összeszótt, összefésült költemény.

Mint aki elveszett az erdő sűrűjében,
s utat, tisztást, irányt, élőlényt nem talál;
mint akit tengeren dühöngő ár dobál,
s már-már elnyelnek a vad hullámok sötétén;

mint aki nagy mezőn bolyong, midőn vak éjben
merül el a világ: nincs ösvény, út, sugár
számomra, s eszemet vesztettem szinte már,
elvesztve, akitől üdvösségem reméltem.

Ám aki végre lát (ha múlnak a bajok),
erdőn, vizen, mezőn, tisztást, révet, napot,
felejtí kínjait, s úgy örül új javának.

Magam is, aki így gyötrődtem nélkülöd,
mindent felejték én, meglátva fényedet:
vak erdőt, vad vihart, fekete éjszakákat.

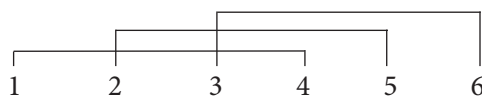
Bár szinte a teljes költemény korrelációs szonett, figyelmünket fordítsuk kizárólag a 10. sorra! E verssor úgy tartalmaz 6 elemet, hogy 3 + 3 elemet foglal magában. A következő elképzelt vagy visszaalakított sor tartalmazza a tárgyi-logikai kapcsolatokat az elemek között:

* erdőn tisztást, vizen révet, mezőn napot

Ezt úgy tudom korrelációs verssorrá tenni, ha a számokkal ellátott és egymás mellett lévő, egymással összekapcsolt elemeket egy-egy fésűnek fogom fel (ekkor három fésűvel rendelkezem), s minden egyes fésűnek két foga van. Ekkor a fenti elemeket a korreláció így rendezi át:

erdőn, vizen, mezőn, tisztást, rétet, napot

A visszaalakítás a „banális” mondatrendre ugyanúgy megtehető, mint a fordítottja, a „banális” mondatrend átalakítása korrelációs renddé. A szonett befejező sora a magyar fordításban nem korrelációs verssor: „vak erdőt, vad vihart, fekete éjszakákat”, de mi korrelációs sorra tehetjük, így: * *vak, vad, fekete erdőt, vihart, éjszakákat*. Sőt a két félsort fel is cserélhetjük, némi segédlettel:

* erdőt, vihart, éjszakákat, vakot, vadat, feketét.

Ha így teszünk, megkapjuk magyar nyelven Étienne Jodelle korrelációs szonettjének korrelációs befejezését:

Forest, tourmente, et nuit, longue, orageuse, et noire.

Ez egy háromelemű (ternáris, mert három fésűből álló) korreláció. A fésűk száma természetesen növelhető, ahogyan a fogak száma is, de arra gondosan ügyelni kell, hogy az egyes fésűknek ugyan tetszőleges, de mindig ugyanannyi foguk legyen, mert ellenkező esetben a korreláció összezavarodik, percepcionális problémák állnak elő. A fenti példa hármassága a petrarkista szonettekben azért messze a leggyakoribb korrelációs típus (és nem, mondjuk, a négyes korreláció), mert szerelemideológiai szempontból összefügg a férfiakra vadászó Diána hármasságával. Hiába a sok fegyver, tör, háló, horog, lándzsa, íj, nyíl, a szerelmi fegyverek, az *armes amoureuses* szeretnek hármassággal korrelálni egymással a XVI. században.

De térjünk haza, és nézzük meg a korrelációs megkötés példáit a magyar irodalomban!

Amikor Jókai Mór 1871-ben, *Eppur si muove. És mégis mozog a föld!* című regényének legelső fejezetében ismertette a csittvári krónika, e képzeletbeli miscellanea anyagát, a debreceni Hatvani István tanárhoz kapcsolta a következő „hagyományos verset” (ez Jókai Mór minősítése), s úgy tűnik, a fordítást maga készítette:

Infans, ut vervex, puerulus, nupta, maritus,
Cultello, flamma, fune, dolore cadunt.

(Báránként csecsemő, kis gyermek és anya és férj
Kés, láng és kötelen s fájdalom által esék.)

A rejtelmes epitaphium története az volt, hogy egy kisgyermek játékból csecsemő testvérét lekéselte; aztán féltében a kemencébe bújt, ott kenyérsütő anyja ráfűtött, az anya kétségbeesetten felakasztotta magát, s a hazaérkező férj fájdalomában szörnyet halt. – Ez eseményről írandó epitaphiumra Hatvani jutalmat tűzött ki, s a legrosszabb diák írta rá a legjobb verset. Persze hogy az ördög készítette azt neki.⁸⁰

Ez egy korrelációs disztichon. Ha az egymásba fésült mondat alakzatelemait banális elrendezésben adjuk, a következő kijelentést kapjuk: *Infans cultello, puerulus flamma, nupta fune, maritus dolora cadunt* (A csecsemő kiskés, a kisgyermek láng, a feleség kötél, a férj fájdalom által pusztult el). Ez a „hagyományos vers” annyira hagyományos, hogy ott szerepel Étienne Tabourot-nál, a *Bigarrures* 129. lapjának versóján:

Ce suuant est assez ioly:
Hircus cum pueris vnus, sponsa, maritus,
Cultello, lymphâ, fune, dolore cadit.

De ez a disztichon vajon miért és mitől „elégge bájos”? Annyi mindenesetre tudható, hogy a kétsoros epitáfium már 1572 előtt létezett. A költemény Tabourot által idézett szövegváltozata felbukkan Gabriel Peignot *Filológiai mulatságok* című könyvében is, amely könyv magát *furcsa vagy különös poétikának* is minősíti. Bár könyvében másutt Peignot többször hivatkozik név szerint is Étienne Tabourot-ra, a mi disztichonunk esetében az egyértelmű ráhagyatkozást az jelzi, hogy a két sort az Akkordok Urának szövegalakjában hozza. A megkötésről Peignot így ír:

Összefésült verssoroknak nevezzük azokat, amelyek – disztichonokba rakva – úgy vannak kicsavarva, hogy az első verssor szavai a gondolatban és abban a sorrendben, ahogyan előjönnek, összekapcsolódnak a második verssor szavaival:

Hircus cum pueris puer unus, sponsa, maritus,
*Cultello, Lymphâ, fune, dolore cadunt.*⁸¹

Az *Eppur si muove* cselekményének történeti idejéhez viszonylag közel, 1833-ban jelent meg a Meyer-féle latin epigramma- és költeményes szöveggyűjtemény. A disztichon szövege itt is csak az első sor elején módosult. A szövegkiadás 1008. darabjaként a II. kötet 44. lapján olvasható:

80 Jókai Mór, *Eppur si muove. És mégis mozog a Föld* = J. M., *Regények*, 22, s. a. r. MARGÓCSY József, MARGÓCSY Józsefné OBERLAENDER Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1965 (Jókai Mór Összes Művei), 23.

81 [Gabriel PEIGNOT], *Amusemens...*, i. m. (1808), 119.

*Vervex ut pueri unus, sponsa, maritus,
Cultello, limpha, fune, dolore cadunt.*

A kötet végén olvasható vonatkozó jegyzet merőben filológiai; nem utal szerzőre vagy ennek hiányára, sem keletkezési háttérre, pusztán a költemény korábbi kiadását sérelmezi (amely szöveggyűjteményt Meyer csak bővítette és javította), azt, hogy Burmann helytelenül helyezte el e szöveget a sírfeliratok közé, ráadásul hibásan adta ki.⁸²

Pedig e disztichon eredetileg csakugyan sírfeliratként jelent meg 1521-ben Jacobus Mazochius könyvében. Ő a feliratokat úgy csoportosította, ahogyan ezek Rómában megtalálhatók voltak, és a mi kétsorosunkat DE REGIONE CAMPI MARTI találjuk meg:

VERVEX ET PVERI PVER VNVS SPONSA MARITVS
CVLTELLO LIMPHA FVNE HIC DOLORE CADIT⁸³

Amikor szintaktikai alakzatunk valamely műfaj (epitáfium vagy epigramma) alcsoportjaként jelent meg, a hozzákapcsolt „rémtörténet” rendszerint elmaradt. Így az 1648-ban megjelent *Nugae venales* című gyűjteményben is, ahol a „nevettető” és „vicces-mókás” anyagban előbb egy *carmen* áll, „in quibus omnes primae literae incipiunt ab F” (ez is egy megkötés; Tabourot ugyanebben a könyvében külön fejezetet szentelt ennek is), majd *Carmen jucundum* címmel (!) (látuk, Tabourot „elégge bájos”-nak minősítette) következik a mi disztichonunk, itt *Hirsus cum pueris...* kezdettel.⁸⁴

Egészen más szál az, amelyen át ez a disztichon összesodródik a debreceni „magyar Faust”, Hatvani István alakját övező legendáriummal. Jókai Mór 1856-ban megjelent *A magyar nép adomái* című könyvébe már négy Hatvani-anekdotát vett föl, s ezek között szerepel *Az ördög és a diák* című anekdota, amelyben a beékelt verssorokban írott disztichon olvasható: a beékelés avagy rapportatio olyannyira artificális, olyannyira „mesterséges” a magyar költészettörténet felől nézve, hogy ilyen csak az ördög találhatott ki (ti. maga ez a contrainte vagy megkötés „ördögi” találmány):

82 „1008. Anth. IV. 11. ubi inter epitaphia male est collocatum. Secundum, quod ibi additur, distichon errore cum illo coniunctum est, idemque Burmannus digessit et auxit lib. I. op. 48. iam ediderat.” *Anthologia veterum latinorum epigrammatum et poematum*, Editionem BURMANNIANAM digessit et auxit Henricus MEYERUS Turicensis, II, Lipsiae, Apud Gerhardum Fischerum, 1833, függelék, 34.

83 *Epigrammata antiquae urbis* [colophon:] ROMAE, IN. AEDIS. JACOBI MAZUCH / ROMANAE. ACAD. BIBLIOPOLAE / M. D. XXI. APRIL, LXXXIIa.

84 *Nugae venales sive Thesaurus ridendi & jocandi*, Anno 1648, Prostant apud NEMINEM; sed tamen VBIQUE, 97.

Egykor történt az az eset Debrecenben, hogy egy szegény asszony kimenvén a piacra, két kis gyermekét azalatt magokra hagyta. Az egyik gyermek még csecsemő volt, a másik lehetett hároméves. Az asszony férje hentes volt, s a nagyobbik fiú, sokszor látva, miként öldösi apja az ürüket, azt gondolta ki, hogy kis öccsével ő is mészárosot fog játszani, s fogta az öreg kést, s azt a gyermek nyakába döfte. Csak akkor ijedt meg aztán, mikor látta, hogy megölte kis öccsét, s féltében elbújt a kemencében, melyet anyja telerakott szalmával, sütéshez készülve. Az asszony megjött, s legelső dolga lévén a kemencét befűteni, a kisfiú, ki odabújt, a lángok közt összeégett, ekkor az asszony ki akarta vonni a parazsat a szénvonóval, akkor látta meg, hogy gyermeke iszonyúan odaégett. Kétségbeesve rohan erre a szobába, s amint ott a másik gyermekét vérében fekvé találja, fog egy kötelet, ő a mestergerendára felakasztja magát. Néhány perc múlva érkezik maga a gazda, s amint első tekintetre családja mindhárom tagját oly irtózatosan kimúlva látja, a fájdalomtól egyszerre megszakad a szíve, s holtan rogyik össze. Az eset nagy zajt csinált a városban, a részvét általános volt. A közönség sírkövet akart emeltetni a szerencsétlenül kimúlt családnak, mely ily rendkívüli fátum által érte végét, s Hatvani jutalmat tett fel diákjai között annak, ki a legrövidebb és legjobban kifejező sírverset fog készíteni az esetre.

Volt a togátusok között egy Bóta nevű rendkívül együgyű ember, kit az egész kollégium minden gúny tárgyának tartott, kinek ostobaságánál csak a restsége volt nagyobb, ki ha leckét mondott, azt a tíz körmére írta s azon olvastatta le, s verset ha kellett írni, mindig a szomszédját kérte meg, hogy firkantson neki egyet. Most azonban jutalom és kitüntetés lévén a megoldott feladathoz kötve, senki sem akart neki verset írni; amice Bóta tehát sok tollat összerágott anélkül, hogy egy gondolatnak urává tudott volna lenni, s mikor Debrecen városában nem talált gondolatot többé, kiment a Nagyerdőre, hogy majd ott keres egyet.

Híttá-e az ördögöt vagy sem, azt már nem mondhatom, meglehet, hogy biz ő emlegetett olyasformát, hogy miért nem tud az ördög most őneki valami kész verssel előállani; elég az hozzá, hogy amint így töprenkednék magában, íme szemközt jó rá egy különös viseletű úriember, rendkívül furcsa színű ábrázattal, kancsal szemekkel és igen-igen görbe orral, ha jól emlékszem reá, még egy kicsit sántított is. Ez megszólítja amice Bótát, hogy mit töprenkedik? – Verset kell írnom erről meg amarról, felel bosszúsan emez, aztán nem akaródzik kijönni. – Ha csak az a baj, szól az idegen, írok én amicének egyet, hanem hogy el ne felejtsem a nevét, s majd otthon megláthassam, kérem, írja fel egy darab papírra, három csepp vérével. – Amice Bóta ráállt az ajánlatra, akár eret is kész lett volna vágatni magán egy versért, s miután megkarcolt kezének három csepp vérével nevét leírta a papírra, az idegen úriember átadta neki a kívánt verset, mely a következő két sorból állott:

Infans ut vervex – puerulus – nupta – maritus
Cultello – flamma – fune – dolore cadunt.

Amice Bóta beadta a verset, s íme azt egyhangúlag legjobbnak találták valamennyi között.

Mindenki csodálkozott rajta; mind professzorai, mind tanuló társai jobban ismerték Bótát, mint hogy tőle várhatták volna a legkitűnbőbbeket.⁸⁵

A továbbiakban Jókai elbeszéli, hogy Hatvani professzor miként jön rá a valódi szerző kilétére, s miként menti meg tanítványát az ördögtől.

Imre Lajos *A magyar Faust* című tanulmányában – Jókai egyik szövegének bekapcsolásával – a szóban forgó disztichont még szorosabban kötötte Hatvani István legendás élettörténetéhez, másrészt viszont okkal figyelmeztetett arra, hogy vándoranekdotáról van szó.

Jókai szerint ugyanis az a Veronka, vagyis annak a lelke jár haza, kit Hatvani szeretett, de a kit szülei, míg ő külföldön jár, egy hentes mesterhez adnak nőül s mire hazakerül, már két fia is van. A fiatal professzor elég vigyázatlan volt ahhoz, hogy a fiatal asszonyt megátkozta: „vigye el az ördög!” És az átok beteljesedik rajta. [...] Ennek az asszonynak szerez tehát nyúgalmat Hatvani az apa kérésére. [...]

Ugyanilyen esetet említ Weber Demokritosz III. kötetének 344–345. lapjain, avval a különbséggel, hogy a testvérét meggyilkoló fiút maga az anya szúrja le. A distichon itt így alakul:

Sus, pueri bini, puer unus, nupta, maritus
Cultello, lymphæ, fune, dolore cadunt.⁸⁶

Igen, a rendkívül népszerű weberi *Demokritos*-könyváradat 3. kötetében valóban ott van a Jókai Mór idézte disztichon (én a 3. kötet 1843. évi kiadását értem el). Itt a történet így szól:

[...] und das eine tragische Begebenheit schilderte Distichon, wo zwei Knaben eine Schweinemesselei nachahmen, der eine als Messger niederstösst, und da während dieser Scene ihr Kleines im Gabe ertrinkt, sich erhängt, worüber der Mann aus Gram stirbt, ist seine so leichte Ausgabe, und mit Geist gelöst:

85 JÓKAI MÓR, *A magyar nép élce*, Bp., Unikornis, é. n., 35–37.

86 IMRE LAJOS, *A magyar Faust* (Befejező közlemény), Erdélyi Múzeum, 10(1893)/4, 247–248.

Sus, pueri bini, puer unus, nupta, maritus
Cultello, lymphæ, fune, dolore cadunt.⁸⁷

A 13 kötetből álló weberi Demokritos 3–4. kötete, valamint az 5. kötet első 109 oldala megmaradt Jókai Mór könyvhagyatékában, az imént idézett szöveget tehát a regényíró *bizonyosan* ismerte, mert megvolt neki.⁸⁸ Egyszerűsödik a kérdés: honnan vette Carl Julius Weber a disztichont és a hozzá kötődött rémtörténetet? Nyilvánvalóan a Grimm-fivérek „mesekönyvéből”. Az 1812-ben megjelent 1. kötetben itt további útmutatásokat kapunk e költemény és a rémes történet múltjáról:

Die zweite [Rezension] findet sich in Martin Zeilers *Miscell.* Nürnberg. 1661. S. 388 der sie aus J. Wolf *Lectiones Memorabiles.* L a v i n g. 1600. fol. genommen. Es wird hinzugesetzt, der Papst, der zu Zeit dieser Geschichte gelebt und ein fertiger Poet gewesen, habe versucht sie in ein Distichon zu bringen, es aber nicht vermocht. Da habe er einen stattlichen Preis darauf gesetzt, den ein armer Student verdienen wollen, dieser habe sich auch lange umsonst gequält, bis er endlich unmühtig die Feder weggeworfen und ausgerufen: „kann ichs nicht, so mags der Teufel machen!” Dieser sey alsbad erschienen, habe gesagt er wolle es zu Stand bringen, die Feder aufgenommen und geschrieben.

Sus, pueri bini, puer unus, maritus
Cultell', lymphæ, fune, dolore cadunt.

Neuerdings hat Werner in seinem Trauerspiel der 24ste Februar die alte Fabel benutzt und damit die Macht menschlichen Poesie gegen den Teufel bewährt.⁸⁹

87 „[...] ez egy tragikus mozzanatot megörökítő disztichon, a történetben két fiú egy disznóvágást játszik el, az egyikük a böllért imitálva agyonszúrja a másikat, a jelenet alatt pedig a legkisebb gyermek belefullad a kádba, az anya végül felkötöi magát, amitől az apának bánatában meghal, s megkönnyebbülve lehelei ki lelkét:

Sus, pueri bini, puer unus, maritus
Cultell', lymphæ, fune, dolore cadunt.”

Carl Julius WEBER, *Demokritos oder hinterlassene Papiere eines lachenden Philosophen*, Stuttgart, Scheible, Rieger & Hattler, 1843, 335.

88 „Egy ember, akit eddig nem ismertünk”: A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa, 1, Könyvtára, szerk. E. CSORBA Csilla, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006, 907. tétel.

89 „A második (ismertetés) Martin Zeiler gyűjteményében található (Nürnberg, 1661) J. Wolf *Lectiones Memorabiles*ének 388. lapján. L a v i n, szül. 1560-ban. Hozzáteendő, hogy a pápa, aki ezen történetek idején élt és jó tollú költő volt, megpróbálta mindezt disztichonba foglalni, azonban nem járt sikerrel. Költői versenyt hirdetett, melyet egy szegény diák próbált megnyerni, sokáig gyötörte magát, míg végül dühösen eldobta a tollat és felkiáltott: »nem vagyok rá képes, csinálja meg az ördög!« Az ördög ekkor azonnal megjelent, és azt mondta,

Itt már maga az ördög is készen áll a debreceni egyszerűsített honosításra! Martin Zeiler az 1661-ben megjelent könyvében egyrészt visszautalt a történet és a kétsoros vers kapcsán az ő forrására, másrészt nála is készen áll minden: a szörnyű eseménysor, a verselő diák, és természetesen a végső szerző, az ördög is. A fejezet címe: *Az ördög*.

Man sagt ins gemein / der Teufel sey ein Tausent Künstler. Es erzehlet Wolfius in seinem Memorabilibus, dass einsmals ein Hausvatter hab Schwein geschlachtet / welches seine Kinder gesehen. Als Sie nun / Nachmittag miteinander spielen wollen / habe das eine Kind zum andern gesagt: Du solt das Schweinchen / und ich der Messger sein, habe darauff ein bloss Messer genommen / und es seinem Brüderichen in den Halss gestochen. Die Mutter welche oben in den Stuben gesessen / und ihr jüngstes Kindlein / in einem Zuber / gebadet / als Sie das Schreyen ihres andern Kindes gehöret / sey alsbad hinunter gelauffen / und als Sie gesehen / was fürgegangen / habe Sie das Messer dem Kinde / auss dem Halfe / gezogen / und es aus Zorn / dem andern Kinde / welches Messger gewesen / ins Hertz gestossen: Darauff seye Sie bald wieder nach der Stuben gelauffen / und habe sehen wollen / was Ihr Kin din den Badzuber / mache / welches aber / unter dessen in dem Bad ersoffen. Desswegen dann die Frau so voller Angst worden / dass Sie in Verzweiflung gerathen / sich / vom ihrem Befinde / nicht wollen trösten lassen / sondern selbst erhenckt. Der Mann sey vom Felde kommen / und als Er dieses alles gesehen / hab sich so bekümmert / dass Er kurz darauff auch gestorben. Der damalige Pabst / welcher ein guter Poet gewesen / als er von dieser erschrocklichen Histori gehört / habe versucht / Sie in ein Distichon zu bringen / hab es aber zu thun nicht vermocht; sondern ausrufen lassen / wer diese Histori mein Distichon, oder zween Vers bringen würde / dem wol Er eine statliche Verehrung geben. Als dieses ein armer Student gehört / hab Er sich daran gemacht / hab ihm aber auch mit angehen wollen. Entlich hab Er / aus Zorn / die Feder weggeworfen / und gesagt. Kan ichs dann nicht / so mag es der Teufel machen, welcher auch alsobald erschienen / und gesagt: Ja / ich will es machen; schreib:

*Sus, pueri bini, unus, Nupta, Maritus
Cultello, Lymphâ, Fune, Dolore cadunt;*

Sihe D. Schuppil Ehren Rettung / p. 95. seqq.⁹⁰

megcselekszi, felvette a tollat és írni kezdett: [...] Nemrégiben Werner szomorújátékában, február 24-én e régi mesét használta fel és ezzel az emberi költészet hatalmát bizonyította az ördög ellenében.” (Kántás Balázs fordítása). *Kinder- und Haus-Märchen*, 1, Gesammelt durch die Brüder GRIMM, in der Realschulbuchhandlung, Berlin, 1812, XVI–XVIII.

⁹⁰ „Úgy mondják / az ördög tehetséges művész. Wolfius is így meséli Memorabilibusában, hogy valaha egy férfi levágott egy disznót, / amit gyermekei láttak. Aznap / délután egymással

Innen már könnyű volt az út a Grimm fivérek mesegyűjteményéig, amelyben a rémséges történet 22. szám alatt és *Zum Kinderschlachtspiel* címmel szerepel 1812-ben.

Maga a „rémtörténet” vagy alaptörténet igen régi. A 175 és 235 között élt Claudius Aelianusnál még nem kapcsolódott hozzá sem a disztichon, sem – természetesen – az ördögi segítség a diáknak.⁹¹ Az „Aelius” nyomtatásban először 1545-ben jelent meg, ez után társult hozzá az „ördögi” korrelációs kétsoros vers, valamint a diák szerződésének története az ördöggel, hogy idővel hozzákapcsolódhasson a debreceni Hatvani István alakjához.

De lépünk tovább a kevés egyéb, ám hazai példákhoz! Jókai Mór gyakran eljátszott az összefésüléssel, és olykor egészen közel került a szabályos korreláláshoz. Például a *Szerelem bolondjai* című könyvének ebben a bekezdésében:

Az ám nem hízelgett, az megbántotta durván, vakmerőségével. Megbántotta őt akkor, amikor ha nem tisztelte benne a szűz hajadont, tisztelnie kellett volna benne a szegénységet. *Kinek nem arcát kellett volna, nem csókjával, nem meggyalázni: de kezét, de könnyeivel, de megszentelni.*⁹²

A következő példa szintén meglepő szövegkörnyezetből lép elő. Esterházy Péter *Hahn-Hahn grófnő pillantása* című regényében egy, a teljes szerkezet által kiemelt, hangsúlyos helyen, egy fejezet legvégén, a *forma* szóval összefüggésben olvashatjuk bizony a következő gyönyörű mondatot, melyet szintén saját kiemeléssel idézek:

játszottak / az egyik gyermek így szólt a másikhoz: te légy a disznó, / én pedig a böllér, fogott egy éles kést és / kisöccsét nyakon szúrta. Az anyjuk, aki a szobában ülvé / legkisebb gyermekét / egy csöbörben / fürdette, / amint a kiáltást meghallotta, / azonnal kiszaladt / és amint meglátta / mi történt / a kést gyermeke / nyakából kihúzta, / és dühében / a másik gyermeket / aki a hentest játszotta / szíven döfte: azzal visszarohant a szobába / és látta, hogy kisgyermeke / akit csöbörben hagyott / belefulladt a vízbe. Ettől az asszony annyira megrémült, / annyira kétségbe esett, / hogy vigaszt nemelve / inkább felkötötte magát. Amikor a férje hazajött a mezőről, / és meglátta mindezt, / annyira elkeseredett, / hogy rövidesen meg is halt. / Az akkori pápa, / aki egyébként jó költő volt, / ahogy meghallotta a szörnyűséges történetet, / megkísérelte / az egész disztichonba szedni, / ám nem járt sikerrel, / s kihirdette, / hogy aki ezt a történetet disztichonba vagy (?) versbe szedi, / állami díjat fog kapni. Amint egy szegény diák ezt meghallotta, / azonnal nekiveselkedett a feladatnak, / ám nem járt sikerrel. Végül pedig / mérgében / eldobta a tollat, és azt mondta, nem tudom megírni, hát írja meg az ördög, mire az ördög azonnal megjelent, és így szólt: / Rendben, megteszem hát: megírom [...]. (Kántás Balázs fordítása.) Martin ZEILER, *Miscellanea, oder Allerley zusammen getragene Politische / Historische / durchwürdige Sachen*, Gedruckt zu Nürnberg, Anno 1661, 388–389.

91 Az általam használt görög–latin nyelvű kiadás: Clavdii AELIANI sophistae *Varia historia et fragmenta*, cvm integro commentario Jacobi PERIZONII, Lipsiae, 1780, Tomvs II, 209–212.

92 JÓKAI Mór, *A szerelem bolondjai*, Bp., Magyar Helikon, 1972, 302.

Mintha egy jobb kanyar helyett *három* balt tennénk.⁹³ Nem mintha volna valaki, akit keresni lehetne. Utazó köteles nem egyéniség lenni, lenni akárki, azaz tartozik bóklászni a valaki és a senki között, tartozik lenni a végtelen, vagy álszerényebben a létező, a forma, lenni *egy bődön, egy bőrdön, egy börtön, mézestül, zoknistul, rabostul*.

Azért örülök annak, hogy mind a Jókai-eset, mind az Esterházy-eset prózában fordul elő, mert a korrelációs megkötés, mint láttuk, az európai költészetben volt rendkívül gyakori. A contrainte-et kutató Jacques Roubaud így írt a tapasztalatáról: „Az Alonso által lábjegyzetben említett néhány sallustiusi példán kívül nem találkoztam korrelációs esettel prózában.”⁹⁴

Verses formában persze a mi irodalmunkban is inkább várható a megkötés felbukkanása. Korrelációs latin nyelvű epigrammát talált 1979-ben Korzenszky Miklós Richárd Johannes Baptista Adolph latin nyelvű versgyűjteményében. A szintaktikai alakzat, vagyis megkötésünk elnevezése itt *paralellon*. „[...] a *paralellon* (másként: *correlativi*) ismét csak a szavak ügyes elrendezésén alapszik. Lényege, hogy az előző verssor egy-egy szava összefüggésben legyen a következő verssor sorrendben megfelelő szavával.” J. B. Adolphnál ez így néz ki:

Miles	Protector	Dux	Rector	Mysta	Patronus
Defendit	Servat,	Ducit	Regit,	Immolat,	Adstat,
Divos,	Commissos	Comites	Pia,	Numen,	Egenis. ⁹⁵

És jöjjön most a gyöngyszem, egy visszatéréssel az imaginárius csittvári krónika szellemi közegébe! A Baksai Dániel által 1832 előtt Debrecenben összeállított *Mindenek Gyűjtemény* Sárospatakon őrzött kéziratában olvasható a *Ki a jó férj?* című négysoros, amelynek utolsó két sora (3, 2) típusú korreláció (3 „fésű”, mindegyikőjük 2 „foggal”). Az alakzatelemeket dőlt betűkkel írom:

Az a jó férj, nagysád, ha tudni kívánja,
 Aki olyan, mint a pogányok bálványa,
 Azaz: *szája, füle, szeme* van, mint annak,
 Mégis *néma, siket* és ami legfőbb, *vak*.⁹⁶

93 A „három” arra vonatkozik, hogy egy hármas, vagyis ternáris korrelációt olvasunk.

94 Jacques ROUBAUD, *Sur le sonnet rapporté*, Cahiers de Poétique Comparée, 6, Publications Langue d’O, Paris, 1983, 93.

95 KORZENSZKY, i. m., 514.

96 BÁN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1964, 214.

8. §. *De l'Écho* (Az Ekhóról, Tabourot, 139r)

Egy látszólag jól ismert, de szerintem nem pontosan értett nemzetközi és magyar költészettörténeti jelenség ez. Nálunk a régi magyar költészet kutatói műfajt láttak benne – holott megkötés. S mivel e *contrainte-re* támaszkodva egy Balassi, egy Rimay és egy Zrínyi is írt ilyet, arisztokratikus műfajt láttak benne – holott a megkötés költészetszociológiai szempontból semleges, ami annyit tesz, hogy igen sok különböző költészeti-műveltségi tömbben találkozhatni vele. Étienne Tabourot azért is foglalkozott vele az akrosztichonokról írott fejezet után, mert e két megkötés, az akrosztichon és az ekhós verssor (és rím) egyugyanazon költeményben, egyszerre is működésbe léptethető. Amikor 1572-ben a fejezet elején Tabourot ismertette, akkor előbb a hagyományán keresztül definiálta, és ráadásul kettős módon: kulturális-történeti tradícióként Ovidiushoz kötötte, természeti-fizikai (akusztikus) jelenséggé Arisztotelészhez.

Tudnod kell, hogy a költői fikciók szerint Echo a kivételes szépségű Narcissusba szerelmes nimfa volt, aki annak dacára, hogy az ifjú megvetette őt, bár tűrte szerencsétlenségét, mégis halálosan szerette ezt a kegyetlen ifjút, & végül azért kiáltozott, hogy az Istenek kegyelméből hanggá váljék, és az istenek ilyen módon átváltoztatták őt, úgy, hogy a hangja a halálig elkísérte azt a nyomorult ifjút, aki belehalt az önmaga iránti szerelembe, & abba, hogy nem részesíthette magát gyönyörben; e fabulát kimerítően leírta Ovidius az Átváltozásokban. A Filozófusok, különösen Arisztotelész a problémák című írásában, úgy tartották, hogy ez nem más, mint a levegő visszaverődése; néhány szikla, üreg, boltozat vagy mezei grotta visszatartja a hangot & addig őrzi, mígnem az kiszökik s visszatér oda, ahonnan jött: & nem haladhat el hét szótagig, Lucretius tanúsága szerint *Sex etiam ac sepiem vidi loca reddere voces*, jóllehet a régiek följegyeztek két valódi helyet, ahol Echo hétszótagos volt, vagyis az olympiai oszlopcsarnokot, amit ez okból *Heptaphonos*nak neveztek, & a másik hely Cizique város a tornyaival, melyek ugyanennyi hangot vertek vissza. Én három helyet jegyeztem föl, melyek legalább hat szótagosak. Az egyik Tolose-ban van, közel a Roguets-hez, a másik a Langres-tól négy mérföldre lévő Vaulx faluban: És még másik van Itáliában, közel a Sibylla barlangjához, és még beszélő Charantoné is, közel Párizshoz. És Retatince nénémtól hallottam, hogy amikor ezek a hangok hallhatók, akkor bizonyosan szellemek róják le bűnbánatukat e világon. (Tabourot, 139r–140r)

Tabourot magyar kortársa, Balassi Bálint ugyanezt a kettős, ovidiusi-mitológiai és természettudományos-akusztikai eredeztetést adja az *Egy útonjáró szerzette ének* argumentumában:

Mely kérdezkedésének mindenikére választ és értelmet vesz az erdő hangosságátul mindenik vers végiben, mert erdőn menvén éneklette az útonjáró. De nem könnyen értheti meg az éneket, aki nem tudja, hogy micsoda az Ekhó. Az pedig semmi egyéb, hanem csak az hangosság, ki vagy palotátul, vagy erdőtül, vagy egyéb hangos helytül szokott embernek rikoltására vagy éneklésére az szózat után, az mondott igének végében feleletképpen esni. Ezt az Ekhót a régi bölcs versszerző deákok tündérasszonynak hirdették lenni s erdők között lakni s csak akkor szólni, midőn az útonjárók az erdőken általmentekben énekelnek. Azért az Ekhó semmi nem egyéb ugyan valóban igazán, hanem csak az erdő hangossága s ez az ének értelme.⁹⁷

Mivel Echo Balassinál egy útonjárónak felelget, a költemény valószínű mintája Johannes Secundus *Echo*, *Viator* című latin költeménye volt (kezdősora: *Quae Diua cauos colis recessus...*).⁹⁸

Étienne Tabourot világosan elmagyarázza, hogy az akusztikai magyarázat mellett miért van szükség az ovidiusi szcenírozásra: mert van a rímeknek egy olyan fajtája, az ún. koronás vagy megkoronázott rím (*rime couronnée*), amely nem más, mint „egy Echo lélek nélkül” (*vne Echo sans ame*). S amikor e rímfajtát imígyen definiálta, a példát rá természetesen Clément Marot-tól vette:

A koronás rímek, melyeket az elmúlt időkben szerzettek, nem mások, mint Echo lélek nélkül, és egy megkettőzött rím. Mint Marot-nál is, kivéve a második sort.

La blanche Colombine belle
Souuent ie vay priant criant [...].⁹⁹

Ebben pontosan követi Thomas Sébillet 1548-ban megjelent poétikai értekezését, még a marot-i példát illetően is. De Sébillet írt még valami fontosat koronás rím és ekhós rím azonosságáról és különbségéről is: „Ekho is ennek a koronásnak egyik fajtája: de itt a korona kívül van a verssor mértékén és kompozícióján: másként megismételve ugyanannak a hangzatnak vagy egy, vagy több szótagját, kettős értelemmel vagy kétértelműség nélkül: miként ebben az

97 Az argumentum Balassi 54. énekének (*Ó, magas kösziklák*) változatához járul a *Fanchali Jóbkódex*ben.

98 *Ioannis Secvndi Hagiensis poetae elegantissimi opera*, nunc secundum in lucem edita, Apud Andream Wechelum, sub Pegaso, in vico Bellouaco, Parisiis, 1561, 152r–153r.

99 „Les rimes couronnées qu'on faisoit au temps passé, ne sont autre, qu'une Echo sans ame, & vne rime redoublée. Comme celui-ci de Marot, hormis au second vers.

La blanche Colombine belle
Souuant ie vay priant criant [...]. TABOUIROT, *i. m.*, 143r.

epigrammában: Respon Echo, & bien que tu sois femme [...].”¹⁰⁰ A hangzás-szerkezetét tekintve azonos (équivoque), de kétféle rím, a koronás és az ekhós rím közti különbség világos: míg a megduplázott és a koronás rím esetében a rímfelelő szótagszáma beszámítandó a verssor szótagszámába, addig az ekhós rím szótagjai – *syllables non comptées* – nem számítandók bele, mert *kívül* vannak a verssoron. Balassi Bálint ekhós rímei túl és kívül vannak a később róla elnevezett versszak kötelező 57 szótagján, s természetesen túl és kívül vannak a versszak utolsó, 7 szótagú során. Később látható lesz, hogy felező tizenket-tőseiben Gyöngyössi Jánosnál viszont Ekhó válaszai bizony beszámítandók, csak a zárójelbe tett (Ekhó) hagyandó el a számlálás során. Étienne Tabourot a korábban Thomas Sébillet által idézett *epigrammát* idézi, ráadásul, mivel az idézett, ekhós rímű költemény erősen nőgyűlölő irányú, az Akkordok Ura ugyanezzel az ekhós megkötéssel készített nődicsérő példával ellensúlyozza. De ami ennél sokkal fontosabb a számunkra: Sébillet és Tabourot egy epigrammával illusztrálta az ekhós rím jelenségét mint egy olyan megkötetést, amely szinte bármilyen műfajban megjelenhet. Amikor Echo tündéraszony működésére Tabourot példákat hoz fel, első rangos francia példája Joachim du Bellay-tól való (a *Pieuse Echo, qui erres en ce bois...* kezdetű költeményből idéz). Ám amikor Erasmus 1526-ban írott *Echo* című dialógusára utal,¹⁰¹ akkor még az *ekhós vers* megjelölésről is le kell mondanunk, mert Roterodámi Rézmán munkája *ekhós próza*. De még az ekhós próza is az irodalom része: ám kihasználva azt, hogy az ekhó természeti-akusztikai jelenség, az Akkordok Ura a mindennapi életből vett mikroanekdotákat is elmesél, nemcsak Retatince nénye véleményét a szellemhangokról, de *il magnifico Senatore di Milano* esetét, akit egy mély vízmosság mellett éjjel rossz szellemek szedtek rá visszhanggal, és majdnem elveszejtették.

Ami az ekhós rímet illeti, technikai szinten ez annyit tesz, hogy ha bárki francia költő ismeri a rím fajtáit, köztük a megkettőzött és a koronás rím jelenségét, akkor egyúttal már az ekhós rímét is ismeri, mert csak két dolga van: szceníroznia kell, vagyis egy dialógus egyik fiktív beszélőjeként fel kell léptetnie Ekhót, valamint kivinni az Ekhótól elhangzó választ a verssor és a versszak szótagszámán kívülre. Ha bárki magyar költő, mint Rimay János, kiötli a *nép – ép* rímet, ez után bármikor ekhós rímként is fölhasználhatja. Ha valaki, mint

100 „Echo est aussy vne espe'ce de couronne'e: mais en ceste cy la couronne est hors de la mesure & composition du vers: autrement re'pe'tant ou vne ou plusieurs syllables mesmes de son, en ou san e'quiuiouque: comme en cest e'pigramme: Respon Echon, & bien que tu dois femme [...]”, Thomas SÉBILLET, *Art poétique François*, A Paris, 1548, 78v.

101 „A Költők a Költés kedves módját találták meg a szavak olyan megismétlésében, melyet Echónak neveztek el. Erasmushoz találunk egy kedves Dialógust ebben a formában.” „Les Poëtes on trouuë vne gentille façon de Poëtiser sur la repetition des mots qu'ils on surnommé vne Echo. Tu as en Erasme vn gentil Dialog en ceste forme.” TABOUROT, *i. m.*, 142r.

Liszi László, kitalálja a *magyar – agyar* rímet, ez után ekhós rímként bármikor felhasználhatja.

Gyöngyössi János is élt a megkötések halmozásának eszközével. Kemény Farkas és Kornis Mária 1775. április 23-án tartott menyegzőjére meglehetősen terjedelmes költeményt írt, amely a második részében »ekhós«, de ehhez egy újabb contrainte társul: az ekhós rím szó megismétlése a következő versszak legelején (amit aláhúzással jelzek – Sz. Cs.). A költemény befejező 4 versszaka így szól:

Aranyas' Vizei elébb meg-térjenek,
Kintses fővényei koldulni menjenek,
Mint sem ez Egygyé lett szivek meg-szűnjenek,
Vagy bal szerentsétől féljenek (Ekhó) Éljenek.

Éljen e PÁR, 's hozzá Júno szállást-kérjen,
Az Égnek szebb' 'sirja Házokhoz bé-férjen,
Vig életek meszsze nyúló határt mérjen:
'S számos esztendőket így esmérjen (Ekhó) Érjen.

Érjen, azt kívánom, és meg-ne zavarja.
Hireket az álnok nyelvnék zürzavarja.
A' mordály irigység kedveket ne marja,
Sőt azt a' kegyes Ég takarja (Ekhó) Akarja.

Akarja-is, midőn jobb-karján e' végre
Viselvén, állítja értz-talpra, nem jégre;
Hazánkban emeli Fényes'bb Felsőségre,
Onnét halhatatlan Ditsőségre (Ekhó) Égre.¹⁰²

Ami a stófa legvégéről a rákövetkező versszak elejére „átkígyózó” rímeket illeti, a versszakok ilyen (formális) összeláncolásának egyik módját megtaláljuk egy közköltészeti lakodalmi köszöntőben (*Kik vagytok? Pindusról jöttetek vagy honnan?*),¹⁰³ illetve azzal közel egy időben, 1794-ben az igen termékeny költőnő, Molnár Borbála verseiben. A formális összeláncolás elemeit dőlt betűvel kiemelve:

Látlak én *messzeségemben*
Nagy *messzeségemben*,
S lelkeddel beszélgetek;
Tsókjaidra *képzésemben*,

102 Gyöngyössi Jánosnak Magyar versei, i. m., 34–35.

103 RMKT XVIII/8, 113. sz.

Édes képzésemben,
Tsókokkal felelgetek.
Estvéli gyenge szellőktől
Kérdezd hollétemet
Megmongyák ők; s nyögésektől,
Tsendes nyögésektől,
Tanuld ki szerelmemet,
Hívségemet, hívségemet.¹⁰⁴

A strófa végén álló (itt és most esetlegesen: ekhós) rím megismétlése a következő versszak legelején (vagy a sorvégi rím megismétlése a rákövetkező sor legelején) régi rímfajtája a francia költészetnek, már a Nagy Retorikusok gazdagon éltek vele. A poétikákban az ilyen rímek a *rime fraternisée* nevet kapták, és végig ott vannak a francia poétikák és verstanok hosszú-hosszú sorában. Legfrappánsabb definícióját a XVIII. század legelején Pierre Richelet találta fel, olyannyira, hogy Gabriel Peignot idézőjel és hivatkozás nélkül szó és betű szerint csak megismételte. „A *testvériesült Rím*ben a verssor utolsó sora vagy teljes egészében, vagy részben megismétlődik a következő verssor elején, vagy azonos hangzással, vagy másféle módon.”¹⁰⁵ De ezt a poétikai-szerkesztési jelenséget az értekezések szerzői miért nem tárgyalták a *bigarrure*-ök, a *contrainte*-ek között? Nyilvánvalóan azért, mert a *rimes fraternisées*, valamint a hozzájuk igen közel álló *rimes enchainées* (összeláncolt rímek) benne maradnak költeményekben. Ellentétben Tabourot vizsgált nyelvi jelenségeivel, amelyek nem-költeményben ugyanúgy föllelhetők, mint közmondásokban vagy a közbeszédben.

Szilágyi Ferenc, úgy tűnik, végleges érvénnyel vitatta el Csokonai Vitéz Mihály szerzőségét a *Poétacenzura* című lakodalmi játéktól: Nagy István, Csokonai évfolyamtársa 1796. december 9-én adatta elő diákjaival a II. változatban kissé kínos ekhós rímet is tartalmazó darabot.

Dunyhát a' Zsupra, pénzt a' Salupra,
Rongyos a' palást, vegyünk hát, társ, mást.
(Echo) Csuprot, valyat, tolyást. [II: Rokás áldomást]¹⁰⁶

Ez ugyanaz a darab, mint amelyet Balassa József már 1895-ben közölt, egy másik, de szintén debreceni eredetű szövegforrásból.

104 Idézi MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Bp., Akadémiai, 1974, 173.

105 „Dans la *Rime Fraternisée* le dernier mot du vers est répété en entier, ou en partie au commencement du vers suivant, soit par équivoque ou d'une autre manière.” RICHELET, *i. m.*, xlv.

106 SZILÁGYI, *i. m.*, 100–101. A színdarab kritikai kiadása: RMDE XVIII/1/1, 330.

Hogyan jutottunk el ide a Balassik és a Zrínyik ekhós versei után? 2013-ban egy konferencián a következő kérdést tettem föl: „Van-e fogódzónk ahhoz, hogy valamely nyelvi-poétikai jelenséget, még pontosabban megkötést egyértelműen arisztokratikusnak vagy populárisnak, mű- vagy közköltészetinek tekintsünk?”¹⁰⁷ Kétségtelenül impozáns dolog, és még valamennyire védhető is kifinomultságra és arisztokratizáló poétikai hajlamra következtetni az ekhós versek sorozatában Balassi Bálinttól Rimay Jánoson át Zrínyi Miklósig. Csakhogy ekkor elfeledkezünk azokról a Kőrösi Radó Istvánokról és névtelenekről, akik szintén éltek az ekhó-fikció és az ekhós rím eszközével. 1630 körül a Batthyány-udvaron belül Kállay Kopasz Pál levéllel fordult Aranyasi Istvánhoz, aki versszerző is volt (egyébként Batthyány Ádám familiárisa) azzal a kéréssel, hogy az ő szerény verseit is juttassa ura kezébe. A megszólítás után rögtön egy rövid, Aranyassy István dicséretét zengő költemény következik, és a deák pozicionáltsága nyilvánvalóan azt követelte meg tőle, hogy „vágja ki a (poétikai) rezet”. Ezt a verset Balassi-strófában írta, és egyetlen helyen, a vers legvégén jelenik meg ekhó. A levélíró versét

Messzebb, míg engeded,
közöld, kikkel véled,
röpüllyön óltalmaddal,

rágalmazó torkot,
kit nyak béburétott,
tiszteld meg egy pisztránggal.
Echo: istránggal

Mind Aranyasi Istvántól, mind Kállay Kopasz Páltól egy-egy költemény maradt ránk a levéllel együtt a Batthyány-levéltárban.¹⁰⁸ Ennél jóval korábbi, talán az 1590-es évek első feléből való az a 7 Balassi-versszakból álló költemény, amelynek szintén csak a legvégén áll egyetlen ekhós rím. A cím viszont az akrosztichon és az ekhós rím párosítását követeli meg: *Szeretömnek megh tert kemensegeröl kynek neuet nem chak verssfyekben, hanem az vegebeis ECHO kepen helhesztetem*. Az akrosztichon a BATIANI nevet adja ki, az utolsó rímre („rakatha”) ez a válasz: „ECHO Kata”.¹⁰⁹

De mit szólunk Matkó István ekhós verséhez, amely a XVII. század második fele talán legalpárabb hangú hitvitájába szövődött bele? A jezsuita Sámbar

107 SZIGETI Csaba, *az magyar verseknek Annja (Egy levélről a Batthyány-udvarból 1630 körül)*, Előadás az *Irodalom, művészet, barokk reprezentáció Esterházy Pál udvarában* című konferencián, Kőszegen, 2013. május 24-én (megjelenés előtt a konferenciakötetben), vö. Uő, *Ginsii facta est*, Bp., Kortárs, 2014, megjelenés előtt.

108 A versek és a levél közlése: RMKT XVII/3, 61–62, 572–573

109 Uo., 15.

Mátyással folytatott le több csörtét. 1668-ban megjelent könyvének címe *X, ut Tök Könyvnek el-tépése Avagy Banyasz Csakany* (adatolt, hogy még Arany János is olvasta volt, mint a XIX. század első fele „pórias irányának” legszebb előképét). Matkó István megsokszorozta az ekhós rímeket a versben, mert ezek nemcsak strófavégeken állnak elő. És élt a *kígyózó rím* eszközével is: a sorvégi rím a következő sor elején megismétlődik.

Sambár oda van már mondgyad Echo ámbár,
Ámbár? nem számod-e? Nem had pirúllyon bár:
Bár? hát mit érdemel! Korpás csalán is kár:
Kár? kár; mert előtte a' jó gyöngy-is mind sár.

Páter ő tudod-é? Bizony mondom ater;
Ater? hogy fekete? Echo mondom bár ter;
Ter? Nem-is csak kétszer hanem sok ezerszer,
Mert disznó módgyára mindent öszve kever.¹¹⁰ [...]

Mondhatnánk persze azt is, hogy a szerelmi tematikához kötődve az ekhós rímű versek egyszerűen popularizálódtak, s ezzel párhuzamosan kiléptek a szerelmi tematikából. Csakhogy közvetlenül Balassi halála után az Echo mint megkötés túlságosan gyorsan jelent meg a legkülönbözőbb poétikai közegekben és tartományokban. Nem, ebben a jelenségkörben én azt látom, ismétlem, hogy egy *contrainte*-nek *önmagában* semmiféle költészet- vagy irodalomszociológiai elkötelezettsége nincsen, ismertté válása után bármikor és bárhol feltűnhet. Ez a természetes, mert a megkötések odaadó semlegessége alapozza meg.

(folyt. köv.)

110 *Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 10), 355.

A *Pajkos ének* szerzője*

1. A szöveg

Vitán felül áll, hogy a *Pajkos ének* régi költészetünk értékes darabja, egyedülálló módon mutat meg egy olyan énektípust, melyhez hasonlót a régiségből nem ismerünk. Ám számos, máig tisztázatlan kérdés veszi körül mind műfaját, mind szerkezetét, mind pedig keletkezésmódját illetően. Már azt sem lehet bizonyosan megmondani, hogy mikori a vers. A 16. század közepén, vagy – ahogy a szakirodalom egy része vélekedik – a 17. század elején keletkezett. Szövege a *Fanchali Jób-kódex*ben maradt ránk;¹ elsőként Klaniczay Tibor ismertette.²

Bizonyára az ének *pajkos* mivoltával, azaz vaskos tartalmával, a rablóének műfajával függ össze, hogy írásbeli terjedéséről nem tudunk, lejegyzése esetleges, egyszeri alkalom lehetett, Fanchali Jób János másolta le a róla elnevezett kódexbe 1606 novembere és 1607 novembere között. A dátum azért fontos, mert a *Pajkos ének* egy részlete egy ennél jóval korábbi időponthoz köthető. A vers ugyanis a végén (a 23. versszakban) emleget egy bizonyos *Drágfi Gáspárnét*, akiről tudjuk, hogy 1545 táján élt, és ezen az asszonynéven csak az 1540-es évek végén említették, hiszen megözvegyülve újra férjhez ment, előbb Homonnai Drugeth Antal felesége lett, majd Báthory György vette nőül. Miért nem maradt fenn semmi nyom erről az énekről hatvan év leforgása alatt? Vagy azért, mert a verset csak 1600 körül szerezte valaki, és csak emlegeti a jóval korábban élt Drágfi Gáspárnét, vagy pedig azért, mert a *Pajkos ének* a szóbeli kultúra része volt, és annyira az oralitáshoz tartozott, hogy írásos nyomot nem hagyott maga

* A tanulmány előadásként hangzott el a „*Jelentem versben mesémet*”: *Fikció és rejtett értelem a régi magyar irodalomban* c. konferencián (Szekszárd, 2014. máj. 23.).

1 Balassi Bálint *Szép magyar komédiája: A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, szerk. Ján MIŠIANIK, KLANICZAY Tibor, ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 25).

2 KLANICZAY Tibor, *A Pajkos ének* = *Uo.*, 199–207. A tanulmányban e cikket folyamatosan említjük, de a továbbiakban nem hivatkozunk.

után. Ez utóbbi esetben nem azt kell furcsának tartanunk, hogy miért nincsen nyoma, hanem azt, hogy 1600 körül véletlenül mégis leírja valaki.

Noha az ének szövege jól ismert a korábbi közlésekből és a szöveggyűjtemények, antológiák állandó darabjának számít, gondolatmenetünk követhetősége kedvéért mégis teljes terjedelmében közöljük, mivel a továbbiakban folyamatosan különböző versszakaira fogunk hivatkozni. A verset kétsoros versszakokra bontva szokás leírni. Elképzelhető lenne egy olyan közlésmód is, ahol minden versszak négy sorra bomlik, és van is olyan értelmezés, ami így közöl részletet a versből. Varjas Béla *A magyar irodalom története* című hatkötetes irodalomtörténeti munkában például a magyar népdal 6-os sorait emlegeti, és a *Pajkos ének* két versszakát ebben a formában tördelve mutatja be.³ A *Pajkos ének* teljes szövege a következő:

Pajkos ének

1. Dúdó, fejír, dúdó, majd megírik az zab,
Ha az zab megírik, kétszer adok enned.
2. Ohaj, nekem nevem bujdosó katona,
Mert hol kit találtam, bizonynal megfogtam.
3. Noha tolvaj vótam, ugyan jámbor vótam,
Kitől mit elvöttem, soha meg nem adtam.
4. Kit regvel megvertem, estve eltemtettem,
Kit estve megvertem, az regvelt nem érte.
5. Estvíre ha juttam, csak szállást kerestem,
Lovamnak abrakot pénz fejiben kírtem.
6. Maga erszinyemben csak egy pénzem sem vót,
Mégis gazda kírí tőlem abrak árát.
7. Gazdának megmondám, hogy egy pénzem sincsen,
Mégis gazda kírí tőlem abrak árát.
8. Nem engedí vala gazda abrak árát,
Őtet előfogám, s ugyan jól megverím.

3 *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964 (A Magyar Irodalom Története, 1), 410–411.

9. Lovamra fordulík mind abrak árával,
Sajószentpéterri gyorsan ellíptetik.
10. Ott régi gazdámhoz hamar el-bészállék,
Asztalához ölék, egy éneket kezdik.
11. Az szegín anyádot Sajószentpéterníl
Úgy vetik az vízben, ugyan megloccsana.
12. Ugyan jól esmírem, hogy hamar meghalok,
Mert valahul járok, mindenött tántorgok.
13. De hol elindula hét kalauz legín,
Az előtték járó az jó Méhes András.
14. Az másiknak neve: „Állj meg itt az utat!”
Harmadiknak neve: „Szedd el, vedd el tőle!”
15. Negyediknek neve: „Takaríts mind hozzád!”
Ötediknek neve: „Tedd le, mert nem tied!”
16. Hatodiknak neve: „Jertek tovább innyet!”
Hetediknek neve: „Az húson fintorgó.”
17. Nem kell neki túró, csak kell neki fúró,
Mert az örög leány gúnárnyakat kíván.
18. „Adj el, apa, adj el kevés katonának,
Mert ha te el nem adsz, bizonytal megbánod.
19. Felrúgom pártámot, az hadnaggyal hálók,
Éjjel véle hálók, reggel hópínzt várok.”
20. Társaim jók vótak, fára felhágtattak,
Alattam levágták, s csaknem nyakam szakadt.
21. Bánod, bíró, bánod, hogy lányoddal hálók,
Reggel inkább bánod, ha fazekat török.
22. Teperedett gazda, nyomorodott gazda,
Kikeletre kelvín téged eb szolgáljon.

23. Én el haza megyek az én asszonyomhoz,
Az én asszonyomhoz, Drágfi Gáspárnéhez.
24. Ő engemet jártat kék karazsiában,
Kék karazsiában, gallos gyócs gatyában.
25. Az legjobbik koncot tánérára teszi.
„Vigyík az kocsisnak, nem ehetem az kövír húst!”
26. Az legjobbik pohárt azt is megtöti,
„Vigyík az kocsisnak, nem ihatom az édes bort!”
27. Ez éneket szerzik egy omlott pincében,
Egy régi pincének szintén az lukában.

2. A strófák sorrendje

A szakirodalom egyetért abban a kérdésben, hogy a *Pajkos ének* szövege nehezen értelmezhető, mert a szövegből nem olvasható ki egyetlen összefüggő történet. A narrátor hol bujdosó katonának nevezi magát, hol Drágfiné kocsisaként jelenik meg, de még az is előfordul, hogy női szereplő jut szóhoz, egy leány beszél az apjához. Az bizonyos, hogy a vers részekre oszlik, kisebb összefüggő tömböket figyelhetünk meg benne. Vannak olyan versszakok is, amelyek egyik tömbhöz sem kapcsolhatók. Ezeknek a tartalmi egységeknek az áttekintéséhez Stoll Béla⁴ szövegkiadásának utószavát hívhatjuk segítségül, ő az alábbi részeket különíti el a szövegben:

1. versszak:	valaki a lovát biztatja
2–10. versszak:	egy tolvaj a „hőstetteivel” dicsekszik
11. versszak:	valakinek az anyját a vízbe dobták
12. versszak:	az énekmondó részegeskedése
13–16. versszak:	rablók gúnynevei
17. versszak:	csúfolódás egy öreg lányon
18–19. versszak:	a szerelemre éhes lány kéri apját, hogy házasítsa meg
20. versszak:	az énekes saját magáról ironizál
21. versszak:	erőszakátétel egy lányon
22. versszak:	az énekes szidja a gazdát

4 STOLL Béla, *Utószó = Pajkos énekek*, szerk. STOLL Béla, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Ritkaságok), 227–233.

- 23–26. versszak: Drágfi Gáspárné és kocsisának a szerelme
 27. versszak: záróstrófa, az ének szerzésének körülményei

Két olyan elképzelés is található a *Pajkos ének* szakirodalmában, mely ezt a rendet nem tartja elfogadhatónak. Klaniczay Tibor így vélekedik: „A nyilván összefüggéseiből kiragadott 11. és 12. strófával kapcsolatban megkockáztatnám azt a feltevést, hogy eredetileg az ének első versszaka után következtek, s ez esetben az énekes Dudo nevű lovának az anyját dobták Sajószentpéternél a vízbe.” Ez a megjegyzés talán abból fakad, hogy Klaniczay nem értelmezte helyesen a 11. strófát: visszariadt attól a lehetőségtől, ténylegesen valakinek (embernek) az anyját emlegetik. Ez a megjegyzés mégis rávilágít arra, hogy nem tartotta elképzelhetetlennek, hogy a vers strófái nem az eredeti rendben sorakoznak a kéziratban, hanem esetleg összekeveredtek.

A másik vélekedés, mely a versszakok sorrendjét igyekszik átértelmezni, Jung Károly elmélete.⁵ Ő elkülöníti a versből a 2–10. versszak (egy tolvaj a „hőstetteivel” dicsekszik), a 13–16. versszak (rablók gúnynevei) és a 23–26. versszak (Drágfi Gáspárné és kocsisának szerelme) tömböket, és a megmaradó versszakokat tekinti egyetlen önálló éneknek, melynek versszakai alaposan összekeveredtek. Ezeket a versszakokat *A vénlánycsábító katona balladája* címmel ellátva az alábbi sorrendben mutatja be tanulmányában: 1, 17, 2, 18–20, 12, 11, 21, 22. A Jung által „rekonstruált” sorrendet nem tartjuk elfogadhatónak, a szöveg fölé írt címmel pedig majd később foglalkozunk. Most csak a sorrend kérdését tárgyaljuk.

Ez az önkényes rend több szempontból is kifogásolható. Nincs semmilyen konkrét érv, ami Jung feltételezését támogatná. Pusztán azon az alapon átrendezni egy vers strófáit, mert úgy értelmesebbnek tűnik, nem tekinthető tudományos eljárásnak. De ha elolvassuk az általa javasolt sorrendben a versszakokat, még az is kiderül, hogy egyáltalán nem vált érthetőbbé a vers. Továbbra is hol egy katona szólal meg, hol egy leány, hol első személyben beszél az ének, hol harmadik személyben. Arról nem is beszélve, hogy Jung hogyan magyarázza a strófák ilyenén módon való összekeveredését. Ugyanis nem *keveredést*, hanem *keverést* képzel el:

Töprengésem másik sarkalatos pontja az volt, hogy a szöveg egészében három vers szépen elkülöníthető, tehát a megmaradó – homályosnak és zavarosnak definiált – strófacsoport is bizonyára hordozhat jelentést: ám valószínűleg nem abban a sorrendben, ahogy a kéziratban szerepel! Az sem elképzelhetetlen, hogy

5 JUNG Károly, *A vénlánycsábító katona balladája: A magyar népköltészet és az irodalom kapcsolataihoz a XVI. század második felében – a Pajkos ének példája* = Uő, *A Pannóniai Énektől a Mária-lányokig*, Újvidék, Forum, 2001, 88–156.

valaki – szinte enigmaként – szándékosan keverte össze a strófákat, mintegy megoldandó feladatot róva fel a kései olvasónak!⁶

Később pedig így folytatja:

Hogy a feltételezett (egybeénekelte) szövegegyüttes valóban úgy hangozhatott-e el a közönség előtt, ahogy az utókorra maradt, tehát egy rekonstruálható rejtett szöveggel (az eddigi elemzők szerint romlott szövegként), vagy pedig a negyedik ének szövege adta volna a megfejtendő talányt, az ebben a pillanatban nem dönthető el. Egy dolog azonban biztosnak látszik: az itt adott rekonstrukció megfejteni látszik a talányt, bár magam is vagyok annyira kritikus szemléletű, hogy olcsó megoldásoknak nem hinnék egykönnyen.”⁷

Lehet, hogy Jung valóban kritikus szemléletű, de ez az elmélet éppen az ellenkezőjét bizonyítja. Ez bizony olcsó megoldásnak tűnik. És nemcsak azért, mert a versszakok az új sorrendben sem tűnnek sokkal összefüggőbbnek, hanem azért, mert képtelenség találós kérdésnek, enigmának, rejtvénynek tekinteni a *Pajkos ének*et. Ennek az elképzelésnek leginkább a feltételezhető szóbeli előadásmód az oka. Az oralításban nem gondolhatunk arra, hogy egy ének strófáinak a sorrendje abszolút módon kötött lenne. A variálódás, változatképződés során könnyen bővíthet vagy rövidülhet az ének egy-egy strófával, vagy könnyen felcserélődhetnek egymással a szakaszok, ahogyan erre a RMKT közköltészeti anyagot bemutató kötetekben számos példa található. Egy ilyen ének tehát nem működhet olyan rejtvényként, ahol a strófák sorrendjét kell kitalálni. Ilyen rejtvényre semmilyen régi példát nem ismerünk. Jellemző, hogy Jung az első idézet végén maga is „olvasó”-ról beszél, vagyis leírt szöveget gondol el, nem pedig szóbelit. De még leírt szöveg esetén sem gondolhatnánk ilyen rejtvényre. A *Pajkos ének* ugyanis közköltészeti alkotás, tehát a megértéséhez semmiféle iskolás műveltségre nem volt szükség. Nem feladványként tették közzé, hanem kocsmában énekeltek. Nem kifinomult ízlésű emberek agytornája akart lenni, hanem vaskos, trágár, csúfolódó hangnemmű szórakoztató ének. Biztosan van benne rejtett tartalom, de az nem a strófák sorrendjének (szóban történő!) csereberélésével hámozható ki a hallgató számára, hanem a sorokban található metaforák, szóképek mögött található. Rejtvénynek lehet tekinteni például a *Pajkos ének* 17. versszakában található „fúró” szót, mert aki nem jártas a közköltészeti énekek szóhasználatában, nem biztos, hogy azonnal erotikus jelentésre gondol. Ugyanez mondható el a „gúnárnyak” szóról is.

6 Uo., 114.

7 Uo., 117.

De vegyük úgy, hogy Jung a fentebb idézett részekben túlzóan fogalmaz, és nem arra akarja helyezni a hangsúlyt, hogy szándékos rejtvénykészítésről van szó, hanem ezt csak esetleges lehetőségként tételezi fel. Tegyük fel, hogy nem szándékosan keverték a strófákat, hanem véletlenül kerültek olyan sorrendbe, ahogyan ma olvashatók, és tegyük fel (*ad absurdum*) azt is, hogy eredetileg tényleg az volt a sorrend, amit Jung elképzelt. Akkor is azt látjuk, hogy az általa „rekonstruált” szöveg összefüggéstelen, váltogatja a nyelvtani személyeket, nem mond el értelmes történetet, se eleje, se vége, se füle, se farka.

Nem tudjuk biztosan, hogy az úgynevezett „eredeti” sorrend maradt-e ránk, de mivel nincs jogunk alapos indok nélkül eltérni ettől, maradjunk meg annál, ami a *Fanchali Jób-kódex*ben olvasható. Nézzük meg most az egyes tartalmi egységeket Stoll felosztása szerint.

3. Értelmezés

1. strófa (valaki a lovát biztatja)

A különböző értelmezések nagyon eltérően foglalnak állást ennél a strófánál. A *zab* szó utal arra, hogy itt a ló a megszólított, és a következő strófa alapján gondolhatunk arra, hogy a bujdosó katona beszél a lovához. Az 5–9. strófákban egyfolytában az abrak áráról beszél a vers, és könnyű arra gondolni, hogy a „kétszer adok enned” kifejezés az 1. strófában szintén ezt az abrakolást jelenti. De egyáltalán nem biztos, hogy itt ló abrakolásáról van szó. Stoll Béla ugyanis bemutat egy olyan szövegpárhuzamot, ami alapján teljesen átértelmezhetjük a strófát.⁸ A *Pajkos énekek* című válogatásban is szerepel Pálóczi Horváth Ádám-nak a következő verse:

Gunárnyak

Nem kell nékem hosszú, vékony, se nem kell rövid, vastag,
Megelégszem akkorával, mint egy öreg **gunár-nyak**;
Süket legyen bár, vagy vak, legyen csonka, benna, vak,
Estve-reggel, szeget-szeggel, **dupla legyen az abrak.**⁹

Ez a vers majd a 17. versszak értelmezésénél kap szerepet, hiszen ebből derül ki egyértelműen, hogy mit is kíván a leány. A gunárnyak fallikus szimbólum, és

8 STOLL Béla, *A Pajkos-ének és a népköltészet*, ItK, 66(1962), 180–192. A továbbiakban e tanulmányra is többször hivatkozunk újabb jegyzet nélkül.

9 Pálóczi Horváth Ádám: *Ötödfélszáz énekek* (1813), 406. sz.

ugyanazt jelenti, mint a „fúró”. De most nem a 17. strófa értelmezése miatt idéztük Pálóczi Horváth Ádám versét, hanem azért, mert előfordul benne a „dupla legyen az abrak” részlet. A *Pajkos ének* 1. versszakában a „kétszer adok enned” nagyon emlékeztet erre, ezért lehet, hogy az első strófa vaskos erotikus célzást tartalmaz.

Jung határozottan így érti a szöveget, tehát nem a 2–10. versszak történetével kapcsolja össze a strófát, hanem nála rögtön a 17., gúnárnyakas versszak követi. A sorrenddel persze nem értünk egyet, de a két strófa erotikus célzása talán tényleg összekapcsolja a két helyet. Jung hosszasan értelmezi a *dudo* szó jelentését is. Szerinte itt „női alfél, vulva” jelentésben szerepel. Indoklásként Penavin Olga szlavóniai néprajzi gyűjtéséből idéz egy részletet:

A nők védték magukat a naptól, ahogyan tudták. Egyébként is vigyáztak szép fehér színükre, még babonás cselekményektől sem riadtak vissza. Húshagyó kedd reggelén napkelte előtt meztelenül kimentek az udvarra, felkínálták meztelen farukat a barnító böjti szélnek, inkább azt barnítsa le, mint az arcukat. Közben ezt mondták: „Büti szél, ne dudóm, böjti szél, ne dudóm!”¹⁰

Ezután Jung úgy véli, hogy a népszokásban előforduló *dudó* azonos a *Pajkos ének* első sorában kétszer is előforduló szóval. Több dolog is nehezé teszi azonban az értelmezést. Egyrészt gond van a leányzók testrészeivel, hiszen úgy gondolom, hogy a *far* és a *vulva* nem azonos, a népszokásban pedig a leányok a *feneküket* tartják oda a böjti szélnek. És a *vulva* vajon mitől lenne *fejír*? Tanulmánya más helyein Jung a *duda* szó jelentését emlegeti, de az meg inkább *mell* értelemben állhatna a szövegben. Azt persze megint nem értem, hogy miért *barnítana* napkelte előtt a böjti szél? Bizonyára nem szélről cserzett bőrű menyecskéket kell elképzelnünk.

Nem tudjuk tehát, hogy a *dudo* szónak van-e erotikus jelentése vagy nincs, de a kétszeres abrakolás alapján majdnem biztos, hogy a teljes versszaknak lehetséges ilyen értelmezése. Nem biztos tehát, hogy a strófa a rákövetkező 2–10. versszakok előzménye. Nem teljesen lehetetlen, hogy ez a strófa nem itt állt eredetileg, hanem a 17. strófa előtt vagy után, és azért kerülhetett az ének elejére, mert valaki nem értette a szöveget, és valódi abrakolásra gondolt, amiről a 2. strófától kezdődően valóban szó is van.

De a strófa konkrét értelmezésénél is akadnak problémák. Eltérnek a vélemények abban, hogy a *dudo* szó a ló neve, vagy amolyan lóbiztató, csendesítő szócska. Lehet, hogy a *fejír* nem a ló színét jelenti, hanem így hívták. Aszerint, hogy melyik szót tekintjük a ló nevének, a modernizált átiratban másképpen kell nagybetűzni és középpontozni a szöveget. A kérdés eldöntésében segítségünkre lehetnek az első sor ismétlés-szerkezetének analógiái:

10 JUNG, i. m., 99.

Dudo, fejír, **dudo**, majd megírik az zab...
 Adj el, apa, **adj el** kevés katonának...
 Bánod, bíró, **bánod**, hogy lányoddal hálok...
 Hozd el, gazda, **hozd el** az Szerémnek borát...¹¹

A három utolsó példában (és további népköltészeti darabok esetében is, pl. *Kelj fel, gazda, kelj fel, szállott Isten házádra...*) következetes szintaxis figyelhető meg, ahogyan erre Stoll is felfigyelt: állítmány – alany – megismételt állítmány. Ezek alapján az első sorban sem főnév – jelző – megismételt főnév szerepel, hanem a *dudo* az állítmány, és a *fejír* az alany. Vagyis a ló neve *Fejír*, a *dudo* pedig ismétléssel nyomatékosított igei állítmány, amit például nyugtató vagy biztató szócskának érthetünk.

2–10. versszak (egy tolvaj a „hőstetteivel” dicsekszik)

A 2–10. versszak folyamatos cselekményt mond el. Egy bujdosó katona megszáll egy fogadóban, pénz nélkül kér abrakot a lovának, de mivel nem akarnak adni neki, agyonveri a fogadóst. A történet főszereplője *bujdosó katonának* nevezi magát, és nyilvánvaló, hogy még nem gondolhatunk a kuruc kori bujdosókra, a 16. században e kifejezés egyszerűen *szökött katonát* jelent. Henceg az erőszakosságával, rablással és gyilkossággal kérkedik. A versszakok tartalmát összefoglaló megjegyzésből nem derül ki, de Stoll pontosan érti a *tolvaj* szó jelentését, ez a mai *rablót* jelentette, a mai *tolvajra* pedig a *lopó* szót használták. A versben megszólaló személy tehát szökött, garázda, rabló. Ez az útonálló zsvány a később emlegetett hét kalauz-legény egyike is lehetne.

Klaniczay figyelmeztetett arra, hogy a *Pajkos ének* 3–4. strófájával majdnem szó szerinti azonosságot mutató versszakot idéz 1639-ben Veresmarti Mihály:¹²

Noha Tolvaj voltam (ugy-mond) ugyan jámbor voltam;
 Kit estve meg-vertem, reggel el-temettem.

A közbevetett *ugy-mondot* leszámítva ezek mind a *Pajkos ének* szavai, bár két strófa mozzanatai is összecsúsztak, és felcserélődött a *reggel* meg az *estve*. Veresmarti a lapszélen megjegyzi: *Tolvaj dalolas*, ami ha akarjuk, egyszerű minősítése a versszaknak, ha akarjuk, akkor az ének pontos műfaji besorolása: *Rabló-ének*. Még tetszetősebb az az elgondolás, hogy a marginália tulajdonképpen címvariáns, hiszen tekinthető a *Pajkos ének* szinonimájának. Ez arra val-

11 E negyedik példa Nádasdy Tamás egy 1555-ben kelt leveléből való, később külön szó esik majd róla.

12 VERESMARTI Mihály, *Intő 's Tanító Levél*, Pozsony, 1639 (RMK I, 697), 150–151

lana, hogy Veresmarti az egész éneket ismerte, melynek ugyanúgy önálló címe volt, mint ahogyan a *Fanchali Jób-kódex*beli változatnak is van.

Itt kell kitérnünk egy újabb levélrészletre, melyet fentebb már részben idéztünk. Nádasdy Tamás országbíró egy Thurzó Györgyhöz intézett 1555-ös levelében a *Pajkos ének* szóban forgó strófáihoz nagyon hasonlót emleget: „juxta veterem illam cantilenam: *Hozd el gazda, hozd el az Szerémnek borát, Noha nincsen pénzem, de vagyon emberségem*”. Értelme szerint ez a szakasz a *Pajkos ének* 6. versszakának környékén lenne beilleszthető. A kóbor katona nemcsak a lovának kért abrakot, hanem bort is rendelt, miközben egyikre sem volt pénze. A levél keletkezése egybecseng a vers 1545–1550 körüli datálásával, meglehet, hogy Nádasdy énekünk egy épebb változatából idézett, és egy tíz évvel korábbi éneket nevezett réginek. De az is előfordulhat, hogy ez a két sor olyan közismert ének részlete, melyet a *Pajkos ének* használt fel alapanyagul.

A 2–10. versszakokból álló tömb azzal ér véget, hogy a katona bejelenti: a fogadós kirablása után Sajószentpéterre ment. Ez azért fontos, mert a 11. versszak ugyanezt a helynevet említi majd. Itt egy elkezdett énekről is szó van, amiről nem tudjuk, hogy mire vonatkozik. Lehet, hogy a 11. strófára, vagy a 11–12. strófára együtt, vagy a hét kalauz-legény történetére, de az is lehet, hogy a *Pajkos ének* nem mondja el ezt az éneket.

11. versszak (valakinek az anyját a vízbe dobták)

Klaniczay még úgy értette, hogy itt az énekes lovának az anyjáról van szó, és ezért is akarta azt a strófát az 1. versszak után elhelyezni. A strófát egyetlen tartalmi mozzanat köti össze a megelőző részekkel: a Sajószentpéter helynév, de ezen túlmenően nem illeszkedik a történetbe. Stoll szerint ez a vaskos rész a hallgatóság valamelyik tagjához szól, „Az ilyesfajta ma már elviselhetetlenül durva tréfálkozás a szülők haláláról akkoriban megengedhető volt.”¹³ Stoll arra is kitér (Varjas Bélára hivatkozva), hogy a vízbevetés egyenesen arra vonatkozik, hogy az emlegetett nőszemély parázna volt. Vagyis a szóban forgó sorok azt jelentenék, hogy a megszólított anyja volt parázna. Ez a sértő megjegyzés lenne tehát a durva tréfa, és nem valakinek a haláláról van szó, hanem az erkölcstelenségéről.

Jung ezt a részt is teljesen átértelmezi, és boszorkánypróbára gondol. Szerinte a *megloccsana* szóalak helytelen, mert a *megloccsanna* fejezi ki azt, hogy a próba során az a kérdés, hogy a vízbe vetett nőszemély megloccsan-e vagy nem. Ezt a feltevést megint túl komplikáltnak tartjuk. Nincs ugyanis semmilyen értelme annak, hogy valakinek az anyja boszorkány-e. Ez se nem vicces, se nem durva. Teljesen jó értelmet ad a *megloccsana* szóalak is, elbeszélő múlt idejű igealak, mint amilyen a vers többi elbeszélő részében van.

13 STOLL, i. m., 184.

12. versszak (az énekmondó részegeskedése)

Ez a versszak tekinthető az egész vers legfilozofikusabb részének. A beszélő úgy fogalmaz, mintha a tántorgásból következtetne arra, hogy hamarosan itt a világ vége. Valójában azt mondja, hogy folyamatosan részeg. Nem világos, hogy ezt hencegésből mondja, vagy inkább sajnáltatja magát. A halál emlegetése talán az utóbbit valószínűsíti.

Ez a strófa is önmagában áll, mint a 11. versszak. A két önálló strófa elválasztja egymástól a kocsmárost kirabló katona és a hét kalauz-legény történetét. A 12. strófa első személyű igealakja arra utal, hogy még ezt is a 2–10. strófa tömbjéhez kapcsoljuk, hogy itt talán még ugyanaz a „bujdosó katona” beszél, aki a vers elején. A Nádasdy-levél tanúsága szerint a kocsmában is borozott, a 10. strófa szerint Sajószentpéteren is asztalhoz ültették, volt tehát alkalma lerészegedni.

13–16. versszak (rablók gúnynevei)

A hét kalauzlegény története önálló részt, kerek egészet alkot. A *kalóz* szó ugyanúgy rablót jelent, mint a 3. strófa *tolvaj* szava, ezért az ének tematikája nem változik meg, ugyanolyan fajta *pajkosságról* esik szó most is, útonállásról, garázdaságról.

A *Pajkos ének* felsorolja a hét rabló nevét, de valójában csak a legelsőt nevezi meg igazi nevén. Méhes Andrásnak hívják, és talán ő lehet a rablóbanda vezetője. Klaniczay abból indul ki, hogy a versben később említett Drágfi Gáspárné Erdődön lakott, és ebben a környezetben keresett a Méhes András névalakhoz hasonló hangzású nevet. Egy Meszes András elő is fordul 1565-ben Erdődön, Klaniczay feltételelesen ezzel azonosítja a *Pajkos ének* rablóvezérét. Stoll arra figyelmeztet, hogy nem érdemes konkrét adatokhoz, időhöz, személyhez, helyhez kötni a verset, mert közköltészeti jellege miatt ezek az adatok pontatlanok, esetlegesen lehetnek. Mivel ő úgy véli, hogy a vers több különböző darabból állt össze, az is igaz, hogy a Drágfi Gáspárnét emlegető résznek semmi köze nincsen a Méhes András nevét tartalmazó részhez.

Mivel ez az egyetlen konkrét név a rablók felsorolásában, még arra is gondolhatnánk, hogy a rablóvezér saját magáról énekel. Ennek azonban ellentmond, hogy a vers egyes szám harmadik személyben beszél Méhes Andrásról, sőt a személynév elé még egy „jó” jelzőt is tesz, amit saját magára nem használna egy énekes. Ez tehát kizárja azt a lehetőséget, hogy Méhes Andrást higgyük a *Pajkos ének* szerzőjének.

A további hat rablónak nincsen neve, hanem a rablás során használt jellemző kifejezések szerint vannak megnevezve. Az „állj meg itt az utat”, „szedd el, vedd el tőle”, „takaríts mind hozzád”, „tedd le, mert nem tied”, „jertek tovább innen”

mind érthető mozzanatok: az útonállásnak, rablásnak és osztozkodásnak a vezényszavai. Egyedül az utolsó kifejezés, az „az húson fintorgó” nincs felszólító módban, ezért nem nevezhető vezényszónak. Nem is igazán érthető. Talán azt akarja kifejezni, hogy a rabló nincs megelégedve a zsákmánnyal, hogy lenézően, megvetéssel beszél róla. Érdekes, hogy ugyanez a mozzanat jelenik meg majd a következő strófában, bár ott épp a hús kívánásáról van szó, és a kép metaforikus. Ezután majd a 25. strófában találkozunk azzal, hogy valakinek nem ízlik a kövér hús, itt vélhetően nem metaforikusan értendő.

17. versszak (csúfolódás egy öreg lányon)

Ez a versszak okozta a vers értelmezése során a legtöbb félreértést. Azt a mozzanatot már említettük, hogy a „fúró” és a „gúnárnyak” fallikus szimbólumként értelmezhetők. Ezt most még azzal is kiegészíthetjük, hogy a gyermekmondóka formájában vagy inkább nyelvtörő gyakorlatként ismert szöveg is ide vonható: *Jobb egy lúdnak tíz tyúknyaknál.*¹⁴ Az, hogy a népdalok, gyermekdalok metaforái igen gyakran tartalmaznak erotikus, sőt szexuális utalásokat, közismert nézet. Bernáth Béla egy egész könyvet írt a szerelem titkos nyelvéről.¹⁵ Jung tanulmánya végén kitér arra is, hogy Bernáth könyve nem aratott elismerést sem a folklór-kutatók, sem az irodalomtörténészek között. Ezt érezhető nehezteléssel mondja, kiolvasható soraiból, hogy szerinte Bernáth értelmezési rendszere több elismerést érdemelne. Tanulmányában folyamatosan hivatkozik rá, és megfigyeléseit tényként kezeli, szinte minden egyéb indoklás nélkül von le belőle következtetéseket. Például ilyen más hivatkozást nem igénylő tétel az is, hogy a „Böti szél, ne, dúdóm, böti szél, ne, dúdóm!” sorban a szél hímnemű („kanszél”). Ezért érdemes Bernáth Béla könyvét alaposabban is érintenünk.

A szerelem titkos nyelvén első olvasásra nagyon érdekes, sőt meghökkentő olvasmány. Alaptétele az, hogy népdalainkban, közmondásainkban, szólásainkban folyamatosan jelen van egy szexuális utalásrendszer. Szinte minden szerelmi tárgyú népdal értelmezhető úgy is, hogy a sorok között, a képek, metaforák nyelvén a szexuális aktusról, annak kellékeiről, részleteiről van szó. Ez a jelenség néha a műköltészetben is megfigyelhető, például Weöres Sándor gyerekverseiben is. A szerelmi tárgyú népdalokat néha értjük, néha viszont a dal képei már elhomályosultak, nem nyilvánvaló, hogy milyen utalásokat használ. Bernáth könyve sok példát mutat erre a „titkos” jelentésre, és példái először határozottan

14 Első ismert adata: SZIRMAY Antal [Antonius], *Hungaria in parabolis* [...], Buda, 1804, 92 (a *Pronunciationes difficiliores* c. szócikkben).

15 BERNÁTH Béla, *A szerelem titkos nyelvén: Erotikus szólások és egyéb folklórszövegek magyarázata*, Bp., Gondolat, 1986.

meggyőzőnek tűnnek. Biztosan igaz, hogy a népdalok gyakran tartalmaznak erotikus mozzanatot, szexuális vonatkozású képeket. Stoll *Pajkos énekek* című gyűjteménye jó példa arra, hogy a régi költemények között is gyakori ez a jelenség. Az viszont nem igaz, hogy ez kizárólagos értelmezési lehetőség lenne, hogy minden szöveget egyetlen szemszögből kellene megközelíteni. Sem a népdalok, sem a régi versek nem egyetlen kulcsra nyílnak.

A *Pajkos ének* 17. strófája természetesen erotikus tartalmú, bár rögtön azzal kell kezdenünk az értelmezést, hogy a „Nem kell neki túró” félsor nehezen értelmezhető. Talán arra gondolhatunk, hogy a tej, a tejtermék gyermeki táplálék, és a leány már kinőtt abból a korból, hogy csak ételre vágyakozzon, másféle éhség jellemzi már.

És itt érünk el ahhoz a szóhoz, ami sok értelmezőt megtévesztett eddig. Az *öreg* ugyanis a régiségben nem azt jelenti, hogy *idős*, hanem azt, hogy *nagy*. Ebben az értelemben használták olyan dolgokra is, ahol nincs is értelme a dolog koráról beszélni. Az *öregharang* azt jelentette, hogy nagyharang, az *öregkapu* azt, hogy nagykapu, az *öregujj* a nagyujjra vonatkozott. Még ma is mondják a piacon, hogy a krumplinak az öregjét válogatják, vagyis a nagyobb darabokat. Ebből pedig az következik, hogy a 17. strófában szereplő leány nem *vénlány*, hanem *nagylány*.

Jung egyenesen azt a címet adja „rekonstruált” balladájának, hogy *A vénlánycsábító katona balladája*, holott a versben nincs is szó vénlányról. Ha arról lenne szó, akkor a versben talán az *aggnő* kifejezést találnánk, mint a *Körmöcbányai táncszóban*. A következő strófa szövegéből is az derül ki (hogya ugyanarról a lányról van szó), hogy egy eladó sorban lévő leány kívánja a szerelmet. Elég nagy már ahhoz, hogy a férfiakon járjon az esze, kinőtt már a kislány sorból.

Ez a kifejezés Stollt is megtéveszti, aki elválasztja ezt a strófát a következőtől, pedig ott is szerelemre éhes leány szerepel, igaz, hogy már beszélőként, megszólalóként. A „csúfolódás egy öreg lányon” ugyanis önálló műfaj, ez az úgynevezett *vénlánycsúfoló*. A közköltészeti gyűjtemények és a népdalgyűjtemények is jól ismerik ezt a műfajt, ahol a férj nélkül maradt vénlány panaszkodik sanyarú sorsáról, vagy éppen rajta csúfolódnak mások. Az igaz persze, hogy ezekben a vénlánycsúfolókban is olyan nők szerepelnek, akik éhesek a szerelemre, de már hiába, mert már eljárt fölöttük az idő, megcsúnyultak, és már nem kapnak férjet maguknak.

A *Pajkos ének* további strófaiból kiderül, hogy a lány férjhez akar menni, a katona pedig azzal fenyegeti az apát, hogy a lányával hál, sőt elveszi a szüzességét. Ez nyilván csak akkor feleltethető meg a 17. strófában szereplő lánynak, ha az *öreg leány* kifejezést *nagylánynak* értjük.

18–19. versszak (a szerelemre éhes lány kéri apját, hogy házasítsa meg)

A *Pajkos ének* soron következő két versszaka azért különleges, mert az eddigiektől eltérően egy nő szereplő szólal meg benne. Korábban egy kóbor katona beszélt (vagy legalábbis olyan valaki, aki probléma nélkül azonosítható volt ezzel a katonával), illetve egyes szám harmadik személyben szólalt meg a vers, elmondta a hét kalauz-legény történetét, vagy a leány szexuális éhségéről beszélt. Az új megszólaló miatt szokta a szakirodalom párbeszédesség jellegűnek nevezni a művet, talán emiatt mondja Klaniczay és Jung is balladaszerűnek a szöveget. Pedig ez a párbeszédesség nem az egész versre jellemző, csak a 18–19. és 21–22. strófákra.

A leány *kevény katonának* és *hadnagy*nak nevezi azt a férfit, akihez hozzá akar menni. A korábbi értelmezések inkább azt hangsúlyozták eddig, hogy a *bujdosó katona*, a *hadnagy* és a *kocsis* nem lehet ugyanaz a személy. Ez annak lenne bizonyítéka, hogy a *Pajkos ének* különböző, egymással tartalmi összefüggésben nem lévő részekből áll, tehát Stoll összeéneklés-elmélete mellett bizonyítana. A *hadnagy* azonban a régi szövegekben nem azt jelentette, mint ma. Nem alacsony tiszti fokozatot értettek alatta, hanem egy adott katonai egység fejét, vezetőjét. Ezért a versben a leány naivitását vehetjük észre. Ő úgy hiszi, hogy a férfi, aki nagyon imponál neki, igen magas rangú katona, olyan férfinak látja, akit isteníthet. A túlzó rajongás miatt emeli meg a férfi rangfokozatát. (A másik lehetőség persze, hogy a férfi hazudott neki.)

A leány azzal fenyegetőzik, hogy ha az apa nem adja önként a katonának, akkor a saját feje után megy, és bizony összefekszik vele. A „hópénzt várok” nyílt utalás arra, hogy a fenyegetésben nem is házasságra gondol a leány, hanem hasznos hozó testi szerelemre. Ennek a strófának lesz majd tükörképe a 21. versszak, ahol majd a katona fenyegetőzik azzal, hogy ha szépszerével nem kaphatja meg a lányt, akkor erővel teszi magáévá (már úgy értve, hogy az apa akarata ellenére, hiszen a leány hajlandósága már kiderült korábban).

20. versszak (az énekes saját magáról ironizál)

A 20. versszak megint olyan közbeékelődő strófa, mint korábban a 11. és a 12. versszak volt. Ott arról gondolkodtunk, hogy vajon a Sajószentpéteren előadott dal részeit olvassuk-e, vagy a két nagyobb tömb közé beékelődött versszakokat látunk. A 20. versszak elválasztja egymástól a leány és a katona fenyegetőzését. Mindketten a leány apjához beszélnek, a 18–19. és 21–22. szakasz jól megfeleltethető egymásnak. Ezért furcsa, hogy a 20. strófa szervesen elkelődik közéjük.

Tartalmát tekintve megint olyasmit olvasunk, amit ma már nem nagyon tartunk tréfásnak. A beszélő felmászott egy fára, amit a társai levágtak alatta. A pórul járt énekes Stoll szavaival élve „saját magán ironizál”. Talán helyesebb

megint arról beszélni, hogy sajnálatja magát, mint a részegségről szóló versszakban. Úgy tűnik, mintha a *Pajkos ének*ben időről időre olyan strófák jelenének meg, melyek nem az elmondott történethez tartoznak, hanem a hallgatósághoz fordulva az előadást színesítik.

21. versszak (erőszakot egy lányon)

Klaniczay téves értelmezésére, miszerint a második sorban a gazda cserépfazékban elrejtett pénzéről lenne szó, nem érdemes időt fecsérelni, a *cseréptörés* szexuális metaforikája nyilvánvaló, és már Stoll is így értette a strófát. A 21. szakasz, ahogy ez már a korábbiakból kiderült, a 18–19. szakasz ellenpárja. Ott a leány fenyegetőzött azzal, hogy az apa akarata ellenére összeáll a katonával, itt a katona fenyegetőzik azzal, hogy a lány apjának akarata ellenére a lánnyal hál. Stoll mindkét verzióra mutat későbbi népdalpárhuzamokat. Ebből pedig az következik, hogy a téma (az apa ellenzi a párkapcsolatot, a fiatalok pedig szeretnék) gyakori lehetett a régi versekben és a népdalokban. Az is biztosnak látszik, hogy itt a Stoll által bemutatott és Jung által is megismételt népdalszövegek valamilyen módon szövegszerűen is összefüggnek a *Pajkos énekkel*. Stoll azonban arra gondol, hogy a *Pajkos ének* ugyanúgy csak befogadója ennek a motívumnak, mint a későbbi népballadák vagy népdalok. Azt is elképzelhetőnek tartjuk, hogy a folyamatnak a *Pajkos ének* valamilyen formában akár elindítója is lehetett.

22. versszak (az énekes szidja a gazdát)

A 22. strófa Stoll tartalmi összefoglalója szerint megint különálló strófa, és így már a negyedik ilyen beékelődő szöveg lenne a versben. Az eddigi értelmezések azt emelték ki a strófából, hogy a beszélő útra kerekedik, nem szolgálja tovább a gazdát. Klaniczay értelmezésével itt nem kell foglalkoznunk, mert ő még hibásan esnek olvasta az *eb* szót. Stoll szövegjavítása után már érthető a strófa.

Az viszont nem érthető, hogy miért tekinti Stoll az előző strófától különálló egységnek a versszakot. Hiszen a megszólított személy ugyanaz, mint az előző strófában. Talán ugyanaz a katona beszél, aki a gazda leányát próbálta megkérni, és akihez a leány is kíváncszott. Talán az okozza a félreértést, hogy a beszélő először *bíró*nak, utána pedig *gazdának* szólítja a leány apját. De ez a két szó a régiségben jelenthette ugyanazt. A gazda 'bírta' a saját jószágát, vagyonnal 'bíró' ember volt. A népballadában is a gazdag bíró lányáról és a szegény bíró lányáról van szó.

Ha pedig a 21. és 22. strófa összetartozik, akkor talán az egész 17–22. strófából álló tömböt tekinthetjük egyetlen nagyobb egységnek, ahol az apja házában élő leány és a katona szerelméről, illetve az apa tiltásáról van szó. Sőt még egy lépéssel tovább mehetünk. A „Teperedett gazda, nyomorodott gazda” világosan

arra utal, hogy a katona megharagudott gazdájára, szitkokkal árasztja el, és a második sorban bejelenti, hogy tavasztól kezdve már nem is akar a szolgálatában maradni. Ha visszalépünk a versben a 10. strófához, azt olvashatjuk, hogy az énekes (a bujdosó katona) régi gazdájához megy haza, miután kirabolta a fogadóst. Talán ettől a régi gazdától akar továbbállni, amikor a 22. strófában azt mondja, hogy nem szolgálja tovább. A *gazda* szó megismétlődése azt mutatja, hogy a 10. és 22. strófa között kell keresnünk azt az éneket, amit az énekes (a bujdosó katona) Sajószentpéteren előadott. Ez pedig csak a hét kalauz-legény története lehet. Nem valószínű ugyanis, hogy a 10–11. szakaszok valamelyike lenne önálló ének. Ezek inkább közbevetett strófák. Nem ilyen közbevetett szakasz azonban a most tárgyalt 22., mert logikus befejezése a nagylány és a hadnagy történetének, sőt ezzel az utoljára megmutatott kapcsolóelemmel együtt talán logikus része a sajószentpéteri történetnek (10–22.).

23–26. versszak (Drágfi Gáspárné és kocsisának a szerelme)

A *Pajkos ének* utolsó több versszakra is kiterjedő nagyobb egysége 4 strófából áll. Miután Klaniczay a versnek ezt a részét a név alapján az 1545 körüli évekkel hozta összefüggésbe, ő úgy gondolta, hogy az egész *Pajkos ének* ekkor keletkezhetett. Stoll Béla véleménye szerint legfeljebb erről a négy strófáról gondolhatjuk azt, hogy 1545 körüli, de talán még ezek a strófák is keletkezhettek jóval később, úgy, hogy Drágfiné neve más közköltészeti darabokból hagyományozódott volna. Igazságot tenni ebben a kérdésben csak úgy lehet, ha állást foglalunk az ügyben, hogy a *Pajkos ének* széthulló vagy összeénekelte szöveg. A vers értelmezésének a vége felé közeledve ez a kérdés is egyre inkább körvonalazódni látszik.

Drágfi Gáspárné kocsisának a története úgy indul, hogy a beszélő távol van erdődi otthonától, valahol máshol szolgál. Ezen a távolabbi helyen mondja azt, hogy „el-hazamegyek”. Az előbbi részben kifejtett elgondolás szerint ez a távolabbi hely Sajószentpéter lehet. Miután ott feladta a szolgálatot a katona, régebbi gazdájához, pontosabban gazdasszonyához tér vissza. Drágfiné jól tartotta a kocsisát, a szövegből kiolvasható, hogy szép ruhában jártatta, finom étellel és itallal látta el. Az eddigi értelmezések ebből egyenesen arra következtettek, hogy Drágfiné kitarította a kocsisát, vagyis a kocsis a szeretője volt. Az a mozzanat, hogy az asszony a saját maga ételét és italát küldeti a kocsisnak, valóban erre utalhat.

De az is lehet, hogy az egyébként sanyarú kosztos élő katona arról ábrándozik, hogy egykor milyen jó dolga is volt. Úgy emlegeti korábbi aranyéletét, mintha mindig is kövér húst és édes bort tálaltak volna neki. A vers e része folyamatosan elképzelt jövő idejűnek olvasható. Vagyis a katona azt mondja, hogy most megtagadnak tőlem minden jót, de majd otthon lesz szép ruhám, finom ételem, italom.

Értelmezésünk szerint tehát a korábbi rész gazdája a kegyetlen bíró, aki mindent megtagad a katonától, a mostani rész pedig a kedves asszony, aki minden jót megad neki. A bíró és az asszony tehát egymás ellentétpárjai. A mostani gazda és a korábbi gazda ilyen ellentétes jellemzése arra utal, hogy az ének nem homályos, kevert strófákból álló darab, hanem logikusan szervezett és (valaha) egységes alkotás (volt).

27. versszak (záróstrófa, az ének szerzésének körülményei)

A vers befejező versszaka a régi magyar vers egyik szokásos alkatrésze, az úgynevezett kolofon. Ebben a versszerző általában felsorolja a nevét, azt, hogy hol szerezte a verset és mikor, illetve a versszerzés egyéb körülményeit. A *Pajkos ének* kolofonja látszólag teljesíti a definíciót, megadja az ének keletkezési helyét. Más adatot nem mond, de legalább a hely megvan. Pontosabban szólva nincs meg, mert semmilyen városnevet, falunevet nem látunk. A pince, illetve annak egy luka csak tréfás megjelölése a helynek. Nem tudunk vele mit kezdeni. Vagyis az énekmondó nem lát el bennünket adatokkal, csak úgy tesz, mintha ellátna. Még arra is gondot fordít, hogy az elsőként használt helymeghatározást (pince) utóbb pontosítsa (a pince luka), mintha előbb csak egy várost nevezett volna meg, s ezen belül lokalizálna egy utcát. Ez tehát nem kolofon, hanem kolofonparódia.

Egy dolog azonban biztos, hogy az ének szerzője hallott már históriás éneket, vagy olvasott ilyet. A *Pajkos ének* szakirodalma egyetért abban, hogy az ének szóbeli alkotás. Erre leginkább a vers ismétléstechnikája, a félsorok gyakori visszatérése adhat okot. Tisztán szóbeli alkotásnak (népdalnak, népballadának) azonban nem szokott lenni kolofonja. A záróstrófa kimondottan az írásbeli költészetnek, a műköltészetnek az eszköze. De nincs itt semmiféle ellentmondás, mert a *Pajkos ének*nek nincs is kolofonja, hanem csak úgy tesz a végén, mintha lenne neki.

Vagyis ez a szóbeli alkotás nem az írásbeli költészettől független mű, hanem már tud arról, hogy mások írni is szoktak énekeket. Talán még azt is mondhatjuk, hogy a *Pajkos ének* szerzője akár iskolázott ember is lehetett, csak ezt a versét nem írta, hanem elénekelte. Akár tudott írni, akár nem, a *Pajkos ének* szerzője legalább hallomásból tudta, hogy mi az a kolofon, és hogyan szokták azt használni.

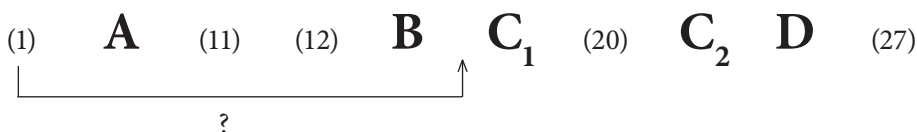
4. Szét vagy össze?

Klaniczay Tibor még úgy gondolta, hogy a vers nagyon romlott, szövege az idők során egyre hibásabb lett, versszakok tűntek el belőle, és a strófák sorrendje is megváltozott. Ezért az ének ma már nehezen értelmezhető, csak találgatni tudjuk, hogy milyen lehetett eredeti alakjában. Klaniczay véleménye szerint a verset

A tanulmány korábbi részében végighaladtunk azon a témakörökét kijelölő listán, ami Stoll szövegkiadásának utószavában található. Néhol egyetértünk a tagolással, néhol nem, és ezt jeleztük is az értelmezés során. A kijelölt nagyobb tömbök összetartozó voltával egyetértettünk, inkább abban tér el a mostani megközelítés a korábbitól, hogy a közbeékelődő strófák tekintetében mást gondolunk. Vegyük sorra ezeket. Az 1. strófánál azt jeleztük, hogy az nem feltétlenül tartozik hozzá a bujdosó katona történetéhez, sőt bizonyos motivikus összefüggések alapján a 17. strófa környékére valónak gondoljuk. A 11. és 12. strófát különálló kis betéteknek értelmeztük, Stoll Bélával egyetértve. A 17. strófát nem tekintettük önálló szakasznak, hanem a rákövetkező rész bevezetőjének gondoljuk. A 20. szakasz megint csak beékelődő strófa, de nem az a 22., melyet a megelőző történet befejező szakaszának tartunk. Ez alapján a *Pajkos ének* szerkezetét a következő módon íránk le vázlatosan:

A: 2–10.	A bujdosó katonára kirabolja a kocsmáros
B: 13–16.	A hét kalauzlegény története
C: 17–22.	A leány és a katona szemben az apával
D: 23–26.	Drágfi Gáspárné jól tartott kocsisa

Az egész szerkezetet pedig így lehetne ábrázolni:

16 STOLL, *A Pajkos-ének...*, i. m.; Uő, *Utószó*, i. m.

Az ábra jól mutatja, hogy az eddigi értelmezésekkel szemben egy új tömböt iktattunk a versbe. Az eddigiek csak az A, B, D tömböket tekintették önálló kis éneknek, illetve Jung kísérelt meg a fennmaradó versszakokból egy önálló balladát létrehozni. Ezt az utóbbi kísérletet nem tartjuk meggyőzőnek, mert indokolatlanul felforgatja a strófák rendjét, és még ezen az áron sem jut el egy olyan szöveghez, melynek világos epikus szála lenne. A C tömb önállósága ellen fel lehet hozni, hogy a 20. strófa megszakítja, de úgy érezzük, e beékelődés utólagos mozzanat. Az „Adj el, apa, adj el” (18., C₁) és „Bánod, bíró, bánod” (21., C₂) ismétlőszerkezetek látványos párhuzammal ívelik át a megszakítást.

A *szét vagy össze* kérdése részben megválaszolhatóan tűnik. Noha Stoll kitűnő érveket sorakoztat fel amellett, hogy a szöveg egyes részeinek megvannak a népköltészeti párhuzamai, ezzel lényegében nem támasztja alá a saját elméletét. Ugyanis egyetlen olyan példája sincs, mely a *Pajkos ének* lejegyzésénél korábbi lenne. (Nádasdy idézete nem ilyen, mert az könnyen származhat magából a *Pajkos ének* korai változatából.) Abból pedig, hogy a *Pajkos ének* létrejötte után annak egyes darabjai léteznek, nem következik, hogy az egyes darabok mindig is különállóak voltak. Még ha korábbi darabokat mutatna, akkor sem lennének kénytelenek elfogadni, hogy a már meglévő darabok álltak össze egy énekké, mert elképzelhető lenne, hogy az ének először egységes volt, majd darabjaira hullott, de 1607-ben még lejegyezték az egységes változatot is.

De nem ez a fő ellenérv Stoll elképzelésével szemben; a közköltészetben meglévő példák tényleg elég meggyőzően mutatják, hogy a *Pajkos ének* akár összeénekléssel is létrejöhetett. Egy adott dallamra tényleg elképzelhető olyan összeéneklés, amit tanulmányában vázol. Sőt, minden bizonnyal jöttek is létre ilyen módon szövegek. De a *Pajkos ének* esetében másképpen történhetett a dolog.

Az értelmezés végére oda jutottunk, hogy a négy nagy tömb (A, B, C, D) egységes epikus szála fűzhető fel. Az ének főszereplője egy kóbor katona, aki agyonveri a fogadóst, majd hazamegy Sajószentpéterre a gazdájához (A). Ott egy éneket mond el a hét kalauzlegényről (B). A gazda leánya hozzá akar menni a katonához, aki szintén vonzódik a leányhoz, az apa azonban ellenzi a viszonyt (C). Erre a katona bejelenti, hogy nem szolgál tovább, inkább korábbi gazdaszonyához tér vissza, aki jól tartotta (D).

Nem pusztán az egyetlen szála felfűzhető történet mond ellent az összeéneklés-elméletnek, hanem az is, hogy a tömbök között előre-hátrautalás figyelhető meg. Ilyen a Sajószentpéter helynév kétszeri használata, a 10. strófában emlegetett „gazda” és a 22. strófában emlegetett „gazda”, illetve hogy a „bujdosó katona” megfeleltethető a „hadnagy”-nak. Az A tömb tolvaja (rablója) ugyanazt a foglalkozást űzi, mint a B rész hét rablója. Minden bizonnyal részeges, erőszakos, nőcsábász, és ezt az életmódját nem is rejti véka alá, hiszen ezért mondja el az éneket. Talán a kocsmai előadásmód miatt szerepelnek a történetben beékelődő strófák is.

Kétségtelen, hogy a beékelődő strófák miatt az ének szaggatottá válik, nehéz benne megtalálni a folyamatos cselekményszálát. De nem tekinthetjük véletlennek, hogy a megfigyelt négy tematikus blokk mégis csak felfűzhető egyetlen nagyobb szálra. Nem lehet teljesen véletlen, hogy a történetben végig egyetlen katonáról van szó (aki korábban Drágfiné kocsisaként szolgált). Nem lehet véletlen, hogy az énekes előre bejelenti, hogy Sajószentpéteren egy ének elmondásába kezd, majd később ismét megemlíti a gazdát. Nem tekinthető véletlennek, hogy az A blokkban ugyanolyan ismétlészerkezetet látunk („Dudo, fejír, dudo...”), mint a C blokkban kétszer is („Adj el, apa, adj el...”, „Bánod, bíró, bánod...”). Hasonlóan végigvonul az egész költeményen a teljes félsorokat megismétlő, Stoll által *teraszos szerkezetnek* nevezett technika (1, 4, 19, 21, 23, 24, 27). Ezek mind arra utalnak, hogy az ének egyetlen nagyobb szerkezetet alkot.

Végezetül nem tekinthető véletlen mozzanathoz az sem, hogy a vers végén szabályos kolofont találunk, aminek semmilyen más funkciót nem tudunk tulajdonítani, mint valamilyen megtervezett szerkezet lezárását. Ha összeénekelte darabról lenne szó, akkor nem lenne értelme a kolofonnak. Ekkor ugyanis azt kellene elképzelnünk, hogy valaki egy adott dallamra belekezd egy énekbe, majd amikor az befejeződött, egy hozzá hasonló témájú másik éneket fűz hozzá, ahhoz pedig még továbbiakat. Az ilyen láncszerűen keletkező ének előre meg nem tervezett lépésekben halad, rögtönözve készül (szóban), és nem jellemző rá a megtervezett lezárás. Szabályosan befejezni, az „ez éneket szerzék” formulát használni csak akkor van értelme, ha valaki az egész történetet valóban eleve elgondolta.

Ha összeénekelte darabról lenne szó, akkor nem nagyon lehetne címe. A címadás ugyanis az egész versre vonatkozik, előre meghatározza annak tartalmát, egységét. Mondhatjuk persze, hogy a *Pajkos ének* vagy *Tolvaj dalolás* nem címek, hanem műfajt jelölő megnevezések, de ez semmit nem változtat azon, hogy a cím vagy a cím helyén álló műfaji megjelölés előre bejelent valamit, ez pedig ellentmond az összeéneklés szóbeli, spontán módon rögtönzött helyzetének. Ha az éneket nem tervezték meg előre, akkor nem láthatták el a rögtönzés pillanatában címmel.

Ha rögtönzéssel keletkezett, szóban összeénekelte darabról lenne szó, akkor a versnek ezt a változatát nem ismerhetnénk írásból. Nyilván nem a kocsmában jegyezték le gyorsírással. Ha nem írott formában létezett, és nem lemásolták, akkor csak emlékezetből rögzíthették. Ám az emlékezés technikája nem szokott spontán egyveleget pontosan reprodukálni. Az a tény, hogy az éneket címmel és kolofonnal ellátva írásban lejegyezték, annak talán nem mond ellent, hogy emlékezetből írták le, de annak igen, hogy egyszer elhangzott, egyedi módon összeénekelte, rögtönzött darabra emlékezett volna a lejegyző. Nem véletlen, hogy az RMKT 17. századi közköltészeti kötetéből Stoll csupán három példát tud em-

líteni összeénekelt darabra.¹⁷ Első példája valóban két ének kontaminációjának tűnik, sőt a költemény vége még a *Pajkos ének* D blokkjával is párhuzamokat mutat, de semmi bizonyítékát nem látom annak, hogy a kontamináció szóban, éneklés során történt volna. A második példaként említett vers bizonyosan írásbeli kiegészítéssel jött létre, hiszen kolofonja is így fogalmaz:

Authorat most meg nem mondom,
Négy verseit ez éneknek toldom,
Janko neve, ha jól meg gondolom,
Venus asszony játékát forgatom.¹⁸

A harmadik említett darab sem szóbeli összeénekléssel keletkezett: a *Komáromi-énekeskönyvet* lejegyző Mészáros Péter kolofonnal ellátott szerzeménye, aki Stoll megítélése szerint is „a szöveget a XVII. századi szerelmi költés sablonos kifejezőkészletéből állította össze”.¹⁹ Vagyis a XVII. századi közköltészet anyagban egyáltalán nem szerepel olyan darab, melyről kimutatható lenne, hogy összeénekléssel keletkezett volna. Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy a rögtönzést nem lehet leírni.

Ha tehát feltesszük, hogy valamikor a XVI. században szereztek egy címmel is ellátott, A–B–C–D tömbökből álló éneket, ami szabályos kolofonnal zárult, akkor feltehetjük azt is, hogy ebbe a szerkezetbe ékelődtek be később újabb strófák, amelyek megbontották az eredeti rendet, és a *Fanchali Jób-kódex*-ben olvasható, lazább szerkezethez vezettek. Ebben az elgondolásban a legelső strófa kialakulásának, jelenlegi helyének magyarázata a legnehezebb. A javasolt áthelyezés túl erős átalakítás, ezen a ponton nem is vagyok biztos benne, hogy megnyugtató lenne az eredmény.

Mindezek alapján úgy látom, hogy Klaniczay elmélete fenntartható, még akkor is, ha értelmezését több ponton ki kell igazítani. Stoll népköltészeti párhuzamai meggyőzően mutatják, hogy a költemény közköltészeti jellegű, és ki volt téve a folyamatos szét- és összeéneklésnek, de ez nem bizonyítja azt, hogy a *Fanchali Jób-kódex* szövege már összeénekelt szöveg lenne. Inkább széténeklés történt, a *Pajkos ének* pedig egyetlen szerző alkotásának tekinthető, annak az egy szerzőnek az alkotása, aki a kolofont megfogalmazta. Ha az általa készített vers korábbi darabokból áll, akkor azt már nem összeéneklésnek, hanem tudatos összeszerkesztésnek, versírásnak nevezném.

17 *Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 3; a továbbiakban: RMKT XVII/3), 157, 200. és 249. sz.

18 *Uo.*, 200/I. sz., 11. versszak.

19 *Uo.*, 249. sz., jegyzet.

5. A szerző

A XVI. század közepén Kassa városában két Sebestyén nevű énekszerző tevékenykedik. Az egyikük a jól ismert költő, Tinódi Sebestyén, aki az 1540-es évek közepétől 1555-ig él Kassán. A másik egy bizonyos Hegedűs Sebestyén. Hogy melyikükre vonatkozik a városi jegyzőkönyv azon bejegyzése, miszerint egy bizonyos *Sebastianus Citharida* 1544-ben polgárjogért folyamodott, azt nem tudjuk bizonyosan. Mindkét irányban lehet érvelni, mivel a *Citharida* (vagyis *citerás*) a kor szóhasználatában ugyanúgy jelölheti a *hegedűst*, mint a *lantost*. A Tinódi-szakirodalom e kérdésben általában csak kétségeinek ad hangot, arra hivatkozik, hogy a két énekszerző adatai máskor is keverednek.²⁰ A protokollumok adatait idő szerint rendezve úgy tűnik, hogy Tinódi neve 1554 és 1561 között rendszeresen felbukkan, hol hadra foghatóként írják össze, hol az adóját jegyzik fel, hol telek- és házvásárlási ügyei miatt. Még a halála (1556) után is az ő nevén van a ház, de ettől kezdve már feleségének neve is felbukkan, 1556-ban, 1557-ben és 1558-ban is. A Tinódi-hagyaték ügyei, melyek az 1570-es évekig húzódnak, már nem érintenek minket. A névbejegyzések azonosításában nagy segítséget nyújt, hogy adófeljegyzéseknél közvetlenül Sebestyén neve mellett rendre lakószomszédaire, Espersit Lászlóra és Kaszás Péterre vonatkozó adatok szerepelnek. Olyan feljegyzéssel azonban, mely bizonyosan Hegedűs Sebestyénre vonatkozna, csak egyetlen évben, 1561-ben találkozunk, egy per kapcsán, melyet rövidesen érintünk is. Úgy tűnik, hogy nem is lakott Kassán, oda csak peres ügye miatt citálták. Emiatt az 1544-es *Sebastianus Citharida* megnevezést bízvást Tinódira vonatkoztathatjuk.

Ugyanezen az alapon dönthetünk a következő érdekes feljegyzés kapcsán is. Az 1558-ra vonatkozó ügyek között a kassai városi jegyzőkönyvben ezt olvashatjuk: „Lanthos Sebestienne sol es abbitten den Tehen Anthalin und das Lid sol man aus den Buch aus reissen und nicht mehr lassen syngen. Actum eodem die.”²¹ Bántó élű gúnyvers lehetett, de nem tudni, hogy felekezeti, politikai vagy személyes okokból. A városi protokollum szerint a szóban forgó verset Sebestyén könyvéből ki kell tépni, és tilos énekelni! Kemény Lajos nem dönti el, hogy az adat Tinódi özvegyére vagy névtársára vonatkozik, s ez ügyben a későbbi szakirodalom sem foglal állást. Pedig egészen bizonyos, hogy a protokollumokban fellelhető öt idevonható bejegyzés (*Fraw Lantos Sebestienin, Lanthos Sebestienne*) mindig csak Tinódi feleségét említi. Kizárólag azt követő-

20 Az erre vonatkozó adatok a következő helyekről szedhetők össze: KEMÉNY LAJOS, *Tinódi Sebestyén életéhez*, Figyelő, 1886, 327–331; Uő, *Tinódi Sebestyén életéhez*, Történelmi Tár, (10)1887, 598; Uő, *Ujabb adatok Tinódi Sebestyén életéhez*, EPhK, 11(1887), 732–740; Uő, *Tinódy Sebestyén és családja történetéhez*, Történelmi Tár, 12(1889), 109; Uő, *Hegedűs Sebestyén*, ItK, 1(1891), 40–41; Uő, *Tinódy Sebestyén életéhez*, ItK, 15(1905), 366–368.

21 KEMÉNY, *Ujabb adatok...*, i. m., 739.

en jelenik meg a neve, miután Tinódi meghalt, nyilván özvegye intézi a család jogi ügyeit. Arról nem is tudunk, hogy Hegedűs Sebestyén nős lett volna, de ha az lett volna, sem lenne érthető, hogy 1558-ban, amikor még életben van a férj, miért az asszonyt ítélték volna el, és kötelezték volna bocsánatkérésre. Mind-ebből az következik, hogy utalást találtunk egy betiltott Tinódi-versre! Hogy a *Sokféle részögről* címűt kell-e kitépni a *Krónikából*, vagy egy kéziratos könyv általunk ismeretlen énekéről van-e szó, az persze továbbra is rejtély.

Hegedűs Sebestyén is egy gúnydal miatt keveredett bajba. Az általa írt ének 1561-ben keletkezett, és egy bizonyos „eretnek Gál pap”-ról szólt, aki természetesen nem más, mint a városban ekkor tevékenykedő Huszár Gál. Az énekben a szerző Nyitrai Benedeket állítólág „csélcsap”-nak nevezte, emiatt bepanaszolták Hegedűs Sebestyént a kassai tanácsnál, akit annak rendje-módja szerint le is tartóztattak, és az ítélelhozatalig börtönbe vetettek. A városi jegyzőkönyv megőrizte azokat a tanúvallomásokat, melyek Sebestyén ártatlanságát igyekeztek bizonygatni. Az egyik vallomás, Urbán Mihályé különösen érdekes számunkra:

[...] semmiképpen őtőle, az Hegedűs Sebestyéntől sem hallottam, sem érthettem azféle beszédet, jőllehet az első estve eleget szőltunk, beszéltünk, mert mind borosak voltunk [...] továbbá mondhatom, hogy elég éneket mondott és hegedűlt is; még én mondék végre néki ott Gálszécsben Szent Gergely estin, hogy hadná el az éneket, mert én is tudnék egyet. Azután egy példabeszédet mondék nekik, hogy micsoda gyükér jobb az világon gyükerek közt. Nem találák meg, hanem én magam megmondám, hogy az fagyükér, mert abbul kell lenni minden munkás dolognak. Mást mondék, hogy micsoda drágább ez világon, azt sem találák meg, hanem azt is én magam megmondám, hogy nincsen drágább az jámbornál, és az Hegedűs Sebestyén Szent Jób mondásából megbizonyítá [...].²²

Egyáltalán nem világos hogy a két találós kérdés formájú példabeszédnek mi is a veleje. Arra gondolhatunk, hogy mindkét esetben hiba csúszott a szövegbe, a kassai városi jegyző vagy nem értette meg a találós kérdéseket, vagy egyszerűen figyelmetlen volt. Az első esetben összekeverhette a *jó* és *rossz* jelzőket, tudniillik arra a kérdésre, melyik az igazán *rossz gyökér*, létezik szellemes válasz, csak le kell fordítani latinra. A *radix malus*nak ugyanis két jelentése van, mivel a *malus* melléknévként azt jelenti, hogy *rossz*, főnévként viszont azt, hogy *alma*. A *Teremtés* könyvében szereplő *lignum scientiae boni et mali*, a *jó és rossz tudásának fája* eredetileg bizonyára fügefafa volt, de a *malus* szó homonim volta miatt a fügefafa egy idő után almafává változott, a tiltott gyümölcs pedig almává. Nos, a *radix malus*, az almafa gyökere valóban rossz gyökér, és a bűnbeesés egyik

22 Uő, *Tinódi Sebestyén életéhez...*, i. m., 330–331. A könnyebb olvashatóság kedvéért a vallomást modernizált átiratban idézzük.

büntetése éppen az, hogy ezentúl az embernek verejtékes munkával kell megkeresnie a kenyerét, vagyis „abból kell lenni minden munkás dolognak”.

A másik találós kérdést jóval könnyebb megérteni. Ez az a típusú kérdés, mely lényegében a rímelésre épül. Például: Melyik *fa* nem ég a tűzön? A *tréfa*. Melyik *ló* éget? A *vasaló*. A feleletből kiindulva egyszerű visszakövetkeztetni az eredeti kérdésre: Melyik a legdrágább *bor*? Hát a *jámbor*. Csak véletlenül éppen a legfontosabb szó maradt ki a kérdésből.

A második találós kérdés azért különösen érdekes, mert Urbán Mihály elbeszéléséből kiderül, hogy Hegedűs Sebestyén a jámborságról bizonyított valamit, bizonyára énekben, mégpedig Szent Jób könyvére hivatkozva. Márpedig a *Szendrői hegedősének* éppen ezekkel a szavakkal kezdődik:

Szent Jób írta könyvében,
Jámbor vala éltében [...]

Tudjuk, hogy a vers Bebek Ferenc házánál keletkezett, vagyis az 1540–1550-es évek táján. Szendrő nevű helységről ugyan kettő van, de itt bizonyosan a Borsod megyei településről van szó, mely nem fekszik messze Kassától. A vers pontosan ott, és pontosan akkor keletkezett tehát, ahol és amikor Hegedűs Sebestyén tevékenykedett. Urbán Mihály vallomása alapján egészen valószínű tehát, hogy ő a *Szendrői hegedősének* szerzője.

Erre a gondolatra ugyanabban az időben egymástól függetlenül jutottunk Pap Balázssal, aki Tinódi históriás énekeinek tanulmányozása közben figyelt fel erre az összefüggésre.²³ Ő a találós kérdések értelmezésével nem foglalkozott, de a *jámborság* említése alapján eljutott az attribúcióig. Az észrevétel alapján a *Magyar művelődéstörténeti lexikonban* két szócikk is „Pap–Vadai-sejtés”-ként emlegeti ezt hipotézist, s ez alapján Hegedűs Sebestyén szerzeményének tekinti a *Szendrői hegedőséneket*.²⁴

Hajlamosak vagyunk a hegedőséneket szóbeli, anonim műfajnak tekinteni. Pedig ha a *Szendrői hegedősének* iménti attribúcióját elfogadjuk, akkor az összes 16. századi hegedősének szerzőjét név szerint ismerjük! Ismerjük Tinódi

23 PAP Balázs, *Részeg-ész, rész-egész viszony: Megjegyzések Tinódi Sokféle részögösről című költeménye kapcsán* = *A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, [SZTE Régi magyar irodalomtört. tanszék], 2005, 356.

24 LUX Etelka [KÖSZEGHY Péter], *Hegedűs Sebestyén* = *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, IV, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2005, 83; VADAI István, *Szendrői hegedősének* = *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, XI, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2011, 78–79.

Sebestyén, Moldovai Mihály és Hegedős Márton nevét is.²⁵ Tinódi énekeinek mindig van akrosztichonja, de versfőkben örököltette meg a nevét a másik két szerző is. Azt a tényt, hogy Tinódi énekei nyomtatásban jelentek meg, nem tartjuk szokatlannak, hiszen Sebestyén deákot művelt versszerzőként szoktuk elgondolni. De az iskolázatlan kóbor hegedősként számon tartott Hegedős Márton énekét is kinyomtatták. Az akrosztichon jól mutatja, hogy ezek a szerzők bármennyire is közel állnak az oralitáshoz, valójában írásban alkotnak. Az akrosztichonok bizonyítják, hogy a hegedősök hiába mulattató kocsmai énekesek, énekeik mégsem rögtönöztek, hiszen akrosztichonos verset nem lehet rögtönözve előállítani. Hiába mutatják e nóták szerzői magukat kóbor, elesett, beteg vagy szegény alkalmi énekesnek, ezek a toposzok Tinódinál is megtalálhatók. Valójában a hegedős hivatásos versszerző, olyan poéta, aki a jelek szerint tisztában van az akrosztichon és kolofon használatával, ismeri az írásbeli költészet eszközeit, és használja is azokat. Joggal tételezhetjük fel, hogy nem csak írástudó emberek voltak, hanem legalábbis alacsonyabb fokon iskolázottak, azaz deákos műveltségűek.

A hegedős hangszeres zenét művel, ez a kenyérkeresete. Tevékenysége tehát nem alkalmi, hanem állandó foglalkozás. Emiatt nem rögtönözött darabokat ad elő, hanem kész repertoárja van. Bizonyára ismer olyan darabokat is, melyeket nem ő szerzett, hanem országszerte énekelték, de talán joggal feltehetjük, hogy repertoárjukban saját maguk által költött darabok is voltak. A hegedőséneket nem szerzőjének társadalmi helyzete vagy műveltsége alapján jellemezhetjük, hanem az előadott darabok témája, funkciója és befogadó közönsége alapján. A hegedős, ha érti a dolgát, akkor a hallgatóság várakozásához igazodik, a közönség kedvéért mutatja magát műveletlennek, részegesnek, csavargónak, latornak vagy tolvajnak.

Próbáljuk meg ezek után a tanulmányunkban részletesen vizsgált *Pajkos ének* szerzőhöz kötését, mely műfajában igencsak közel áll ehhez az énekcsoporthoz. A *Fanchali-Jób kódex*ben található verset hagyományosan nem hegedőséneknek szokták nevezni, hanem rablóéneknek. Szerzője tolvajnak, kóborló katonának, kocsisnak nevezi magát, de vigyázat: ezen az alapon Moldovai Mihályt is gondolhatnánk kőművesnek vagy gabonakereskedőnek, hiszen énekében ezt állítja magáról. A *Pajkos ének* szerzője viszont azt is mondja, hogy gazdájához betérve „egy éneket kezdé”, emiatt nyugodtan tekinthetjük énekesnek, a verset pedig műfaji jellemzői alapján bátran gondolhatjuk hegedőséneknek.

Stoll Béla érvelése, a közköltészet és a népköltészet területéről hozott szövegpárhuzamai egyáltalán nem győznek meg. Egyfelől azért nem, mert minden példája későbbi, mint a *Pajkos ének*, másfelől én magam sem zárkózom el az elől,

25 Szerk. megj.: ez utóbbi szerző fiktív mivolta mellett érvelt Ács Pál, *Hegedüs Márton = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, IV, i. m., 82–83.

hogy a szerző más énekekből meríthetett. Históriai énekek esetében sem szoktuk szóvá tenni, hogy formulákból, panelekből, hagyományos fordulatokból építkeznek. Nem azt állítom, hogy a *Pajkos ének* teljesen egyedi, hanem azt, hogy egyetlen szerző talán írásban is létrehozott, tudatos szerkesztménye. Bizonyára hamar népszerű ének lett, és ekkor már a szóbeli hagyomány részévé vált, ám a közköltészet darabjainak szóbeli terjedéséből sem következik az, hogy ekként is kellett keletkezniük. Sokuk írott vers, ahogy ezt olykor az akrosztichonok jól mutatják.

A *Pajkos ének* – ahogy ezt már említettük – Drágfi Gáspárné nevének említéséből következően az 1540-es évek végén keletkezett. Klaniczay Tibor ezek alapján datálja a verset, de tovább is megy egy lépéssel, ezen az alapon lokalizálja a verset, Drágfiné birtokán, a Szatmár megyei Erdődön keresi az énekszerzőt. A *Pajkos ének* szövegében azonban nem egy, hanem két olyan tulajdonnév is szerepel, ami alapján a lokalizálást megkísérélhetjük. Ez pedig a *Sajószentpéter* helynév. Sajószentpéter ugyancsak Borsod megyében található, és ami igazán meglepő, hogy Szendrőtől pusztán 20 kilométernyire van! Ez lovon körülbelül fél napi járóföld. A *Szendrői hegedősenek* és a *Pajkos ének* tehát ugyanabban az időben, lényegében ugyanazon a helyen keletkezett. Némi joggal gyanakodhatunk hát arra, hogy a szerzőjük is azonos.

Mi köti össze a két verset egymással? Miben hasonlítanak? Mindkét ének szerzőjének gondja van a lovával. Az egyik versben éheznek a ló, a másikban el is hullik betegségében. Mindkét szerző borissza. Mindkét szerző a saját nyomorúságával szórakoztatja közönségét: az egyik betegségével, sántaságával, a másik azzal, hogy majdnem nyaka szakadt. Mindketten átkokat szórnak hallgatóságukra, az egyik tréfás betegségeket emleget, a másik valakinek az anyját szidja, és a gazdáját nevezi teperedettnek és nyomorodottnak. Mindkettő szatirikus, gúnyos, önironikus alkotás. Természetesen ezek a közös jegyek általános jellemzői a hegedőseneknek, így pusztán abból, hogy tematikai, motivikus és műfaji hasonlóság köti össze a darabokat, legfeljebb azt mondhatjuk, hogy mindkét darab szerzője hasonló modorú hegedőseneket írt.

A *Pajkos ének* fennmaradt másolata igen kései, 1608-ból való, mégis mondhatunk valamit a nyelvjárásáról. Tudniillik Fanchali Jób János, aki lejegyezte az éneket, máskor egyáltalán nem használ í-ző nyelvjárást, a *Pajkos ének* ezzel szemben folyamatosan és erősen í-zik:

Dudo, **fejír**, dudo, majd **megírik** az zab,
Ha az zab **megírik**, kétszer adok enned.

Ez persze nem feltétlenül a szerző ismertetőjegye, de nem tudok eltekinteni attól, hogy a *Szendrői hegedősenek* is mutat í-ző jegyeket:

Az **ínöket** zengettem,
Az nótáját pengettem [...]

Az ki *szerzé* **ínekben**,
Vala nagy kór ágyában.

Ha már a kolofonnál járunk, illesszük ide a *Pajkos ének* zárását is, melyben az í-ző nyelvhasználat mellett a *szerzés* felemlegetése is azonos mozzanat:

Ez éneket *szerzik* egy omlott pincében,
Egy régi pincének szintén az lukában.

Párhuzamai miatt idézhetjük azt a mondatot is, mely a dolgozatunk elején emlegetett kassai per jegyzőkönyvéből származik. Hegedűs Sebestyén eszerint azt felelte az ellene felhozott vádakra:

Bátor fejemvel **írjem** meg, ha én *szerzettem*.

Nyilván nem elegendő némi nyelvjárásbéli vagy szóhasználati egyezés ahhoz, hogy bizonyosak legyünk a dolgunkban. De az összes eddig felhozott érv mind egy irányba mutat. Ugyanazon a helyen, ugyanabban az időben keletkezik két nagyon hasonló műfajú, hasonló tematikájú, hasonló stílusú hegedősenek. Ha nagyon-nagyon óvatosan akarunk fogalmazni, akkor is azt kell mondanunk, hogy bizonyára mindkét ének szerepelt Hegedűs Sebestyén repertoárján. Ha azonban úgy véljük, hogy elsősorban nem mások énekeit énekelte, hanem a saját szerzeményeit, akkor azt kell mondanunk, hogy a két hegedőseneknek nem két ismeretlen szerzője van, hanem Hegedűs Sebestyén személyében csupán egyetlenegy.

Az 1592-es kolozsvári *Cisio* két prognosztikonjának forrása*

Holdról való prognosztikon (RPHA 465) címmel egy jóslási segédlet jelent meg az 1592-es kolozsvári *Cisió*ban.¹ Szerzője ismeretlen, idegen mintáját eddig nem sikerült azonosítani. Szövege, a szempontunkból most lényeges tipográfiai sajátosságokat (sor = sor; bekezdés = bekezdés; kezdő nagybetű kiemelése) megőrizve a következő:

AZ HOLDROL VALO
PROGNOSTICON.

Ha tudni akarsz hasznos tudománt,
Tekincz meg az wy Hóldot, mi aránt,
Es mellyic iegybe, auagy mikor tettzet fel,
Mely Planétában, természetét mert ennek
Vötte, és azért meleg, hideg, nedues lészen.

Touábbá, az Vy Hóldról eszt tanóld,
Ha feyérlic, tiszta üdöt váry,
Ha piroslíc, nagy szél indúl,
Homályos ha lészen, esös üdöt tart.

Ismeglen, Vyság vtán valo első Hétfön,
[...]ságunkban esös üdö ha lészen,
[...]jottáig álhatatlan üdö lészen.²

* A kutatást a K 109127. sz. OTKA-pályázat támogatta.

1 *Cisio magyar nyeluen és az égh iarasánac és czillagoknac külömb külömb természetinec folyasából valo practica, melyből gyermekeknek születéseknec természetec és az napoknac miuolta meg ismertetnec, az az magyar planetás könyw*, Heltai, Kolozsvár, 1592 (RMNy 684), F4_v. A kiadvány részletes elemzése: BORSA Gedeon, *A magyar csízió kialakulásának története*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1974–75, 265–347. Az áttekintés eredményét a következőképpen foglalhatjuk össze. Míg a kiadvány utolsó két része eredeti alkotásnak látszik lenni, addig az első tizennyolc fejezet különböző német nyelvű források fordítása, átdolgozása.

2 *Cisio magyar nyeluen...*, 1592, F4_v. A szöveg kritikai kiadása: 1587–1600: Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János,

A három részre tagolódó, a részeket bekezdéssel, illetve az új rész kezdetét jelző határozószókkal („továbbá”, „isméglén”) elkülönítő szöveget közös cím és – a kiadvány többi fejezetére jellemző – iniciálé vezeti be. A szövegben következősen megvalósított metrikai megkötések nem figyelhetők meg.³ A sorok szótagszáma 8–13 között szabálytalanul változik, az első két sort és az utolsó szakaszt kivéve a szöveg rímtelen; időmértékes rendezettség egy-két sorvéget leszámítva (1. sor: „[...]nos tudományt”; 2. sor: „[...]dot, mi aránt”; 7. sor: „tisztá üdöt váry”) nem fedezhető fel benne.

A prognosztikon mindhárom része az újhold segítségével történő időjárás-előrejelzés gyakorlatában igyekszik eligazítani az olvasót, de a három egység három különböző eljárást ír le. Az első öt sor az újhold megjelenésének időpontjában uralkodó bolygó természetéből következtet az egész hónap időjárására, a második négy sor az újhold látványából, a harmadik három sor pedig az újhold utáni első hétfőn tapasztalt csapadékmennyiségből. Mivel a szövegrészek kapcsolata csak tematikai jellegű, úgy tűnik, hogy három, egymástól független jóslási segédlet került a közös fejezetcím alá (a fejezetet, rögtön az idézett szövegrész után – *Az eghreol.* cím alatt – az *Estvéli piros ég tiszta időt* [RPHA 3219] kezdetű, kétsoros előrejelzés és egy latin aforizma zárja).

A szöveg első öt sorának ősváltozata, amennyire meg tudom ítélni, Johannes Regiomontanus kalendáriumának általam hozzáférhető legkorábbi, 1474-es nürnbergi kiadásában szerepel először. A magyar szöveg első része a *Vom waren lauff des Mondes* című fejezet nagyvonalú összefoglalása. A fejezet azt mondja

Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és ismeretlen szerzők históriái, *Telegdy Kata verses levele, Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek*, kiad. ORLOVSZKY Géza, Bp., Balassi, 2004 (Régi Magyar Költők Tára: új folyam, 12), 12, 585; itt a tipográfiai sajátosságok értelemszerűen nincsenek megjelenítve. A kritikai kiadás sajtó alá rendezője, Orlovsky Géza az F4 levél csonkulása miatt hiányzó szövegrészeket a következőképpen egészíti ki: „[Új]ságunkban”, ill. „[Hold f]ottáig”. Ezek a javítások azonban vitathatóak. Éppenséggel nem zárható ki, hogy az utolsó előtti sor megismétli az előző „újság” kifejezését, mégis nehéz elképzelni ezt a megoldást, mivel így a sor az előzőben olvasható időmeghatározást – az elvárhatóval ellentétben – pontatlanabbra cseréli („újhold utáni első hétfőn” helyett „újholdkor”). A második javítás értelmileg helyesnek tűnik ugyan, itt viszont a helyhiány nem engedi meg a javasolt kifejezést. A második, ill. hatodik sorban előforduló „Hold[...]” szó négy betűje itt is, ott is valamivel több, mint 9 mm helyet foglal el. Ha feltételezzük, hogy a prognosztikon utolsó sorát a nyomdász a szöveg normál (nem bekezdett) soraihoz igazította, akkor a „[Holdf]ottáig” kifejezésre egybeírva sem jut elég hely, mivel az *o* betű a fenti kezdőbetűk kirajzolta egyenes meghosszabbításával létrehozott, fiktív sorkezdet után 8 mm-rel kezdődik (hasonló értelmű, a rendelkezésre álló hely szempontjából is megfelelő javítás: „[Elf]ottáig”).

3 ORLOVSZKY Géza nem is tartja versnek, a régi magyar naptárversek közé csak a szakirodalom megszokása alapján veszi fel (*Uo.*, 764), az RPHA „bizonytalan verselésű, időmértékes szövegvers”-ként írja le (*Répertoire de la poésie hongroise ancienne* I–II, ed. Iván HORVÁTH, Gabriella H. HUBERT, Zsuzsa FONT ZUSZA, János HERNER, Etelka SZÓNYI, István VADAI, György GÁL, Tamás RUTTNER, Paris, Le Nouvel Objet, 1992, <http://rpha.elte.hu/>).

el, hogyan lehet kiszámolni, mikor melyik állatövi jegyben tartózkodik a hold, hogy az adott állatövi jegy milyen tulajdonságokkal ruházza fel, és hogy ennek fényében előnyös-e az adott időszak alatt eret vágatni. Például: „Die Fische sind kalt fewcht vnd wassering. Sie bewaren die füsse. vnd sind mitter zum aderlassen [...]”, vagyis: amikor a hold a Halak jegyében tartózkodik, akkor e jegytől hideg, nedves és vizes, a lábakra van hatással, eret vágatni pedig ez alatt az időszak alatt közepesen hasznos. A fejezet így kezdődik: „Wiltu des Mondes waren lauff wissen so meck in der nachgesechten tauel [...]”.⁴ A magyar szöveg első mondata ehhez nagyon hasonló: „Ha tudni akarsz hasznos tudománt, / Tekincz meg [...]”, majd röviden összefoglalja a tudnivalókat.

A magyar szöveg második részének első változata, úgy tűnik, Regiomontanus kalendáriumának 1512-es kiadásában tűnik fel, a *Von des Monesschein* című fejezet záradékában: „Regell. Wann du den Mon ann dem himel sichst so merck / Ist er plaich so wirt es regenn. Oder rot so wirt der wind ween. Oder aber lauter vnd weiß so wirt es schön vnd lautter.”⁵ Eszerint a *Szabály* szerint tehát megtanulandó, hogy ha a hold fénye sápadt, akkor esni fog, ha piros, akkor szél támad, ha tiszta és fehér, akkor szép és tiszta idő lesz.

A két szövegrész az általam átnézett, későbbi Regiomontanus-kiadásokban gyakorlatilag változatlan formában öröklődik, az egyetlen lényeges eltérés, hogy a második passzus egyes kalendáriumokban kiegészül (tudtommal először: Straßburg, 1532). Az új szövegrész az alapján jósol, hogy az újhold melyik napszakban jelenik meg. Például reggeltől délig a tűz uralkodik, ha tehát a hold ebben az időszakban fénylik fel, meleg és száraz idő lesz.⁶ Ez a kiegészítés a magyar szöveg harmadik részével tart – távoli – rokonságot, amennyiben mindkét passzus az egész hónap időjárásának előrejelzésére vállalkozik.

A szövegrészek – több-kevesebb változtatással – más kiadványokba is átkerülnek. A címlap állítása szerint a „leghíresebb régi és új orvosok és asztronómusok elgondolásait” összefoglaló 1547-es Frankfurt am Main-i kalendárium *Wie die Siben Planeten in jren stunden regieren / nach des Mons neuen schein / vnd wann sie schön / feucht oder nasz wetter geben* cím alatt az első szövegrész pontokba szedett átdolgozását közli, majd a következő lapon, *Zukünfftig wetter aus des Mons schein zuerlernen* címmel a második szövegrészt, gyakorlatilag változatlanul.⁷

4 *Vom waren lauff des Mondes* = Johannes REGIOMONTANUS, *Kalender*, Nürnberg, 1474 (BSB-Ink R-78GW M37472), 23_r–24_r.

5 Johannes REGIOMONTANUS, *Kalender*, Augsburg, 1512, VD16 M 6539, Lliij.

6 „Von morgen biß auff mittag regiert fewer / so sich der Mon darin[n] ertzindet / wirt der monat warm vnd trucken.” Johannes REGIOMONTANUS, *Kalender*, Straßburg, 1532, VD16 M 6542, 23_v.

7 „Wann du den Mon am Himel sihest / so merck / ist er bleych / so würt es regnen. Ist er rot / so würt der wind wehen. Ist er lauter vnd weis / so würt es schön / lauter” (*Kalender*

A kolozsvári *Cisio* prognosztikonjának három részével többé-kevésbé megegyező német szövegek, mint látható, általában prózában íródtak. A *Cisio* nyomtatásának időpontja (1592) előtt megjelent német nyelvű kiadványok közül egyelőre nem is került elő verses párhuzam. Egy 1596-os, tehát nem sokkal későbbi, straubingi *Planétás könyv* viszont a tartalmában a magyar szöveg első részének megfelelő, *Wie die sieben Planeten regieren nach des Mons schein / vnd wann sie schön / feucht / oder nasz wetter geben* című fejezet után a magyar szöveg második részének egy félig prózai, félig verses és egy verses, illetve harmadik részének verses változatát közli. A rövid fejezet a prózai szövegrészekkel együtt, a szöveg tipográfiáját lényegében (bekezdés = bekezdés, kikezdés = kikezdés, térköz = térköz) megőrizve:

Zukünftig Wetter aus des Mond schein zu erkennen.

Wann du den Mon am Himmel sihest / so merck vnd
habe achtung darauff.

Ist er bleich /so wirdt es regnen.

Ist er rot / so wirdt es wind wehen.

Ist er lauter vnd weiß / so wirdt es schön vnd klar.

Von dem neuen Monat / Reimweisz also.

Wann der Monden new ist worden /

So solt du mercken disen orden.

Scheint er weisz / so wil das wetter schön seyn /

Scheint er rot / so wird vil windes gedeyn.

Scheint er aber bleich / merck mich eben /

So bedeut es vil regen darneben.

Item. Wann der Monat new worden ist /

So sag ich dir trewlich in kurtzer frist /

Wirdts den nechsten Montag darnach regnen /

So ist solchs dem gantzen Mond begegnen.⁸

A két részre tagolódó, rövid fejezet három prognosztikont tartalmaz. Az első – két rímes és egy rímtelen sorból álló – vers, a hold látványát segítségül hívva, határozatlan időtartamú („Zukünftig Wetter”) előrejelzéshez nyújt segítséget, a második kettő – immár szabályos párrímekben („Reimweisz also”) – a

mit Unterrichtung Astronomischer wirkungen, Franckfort am Meyn, 1547 [VD16 R 2868], 40_r–40_v. Ugyanígy még pl. *Des Himmels Lauffes Wirkung unnd Natürliche Influentz der Planeten [...]*, Frankfurt, 1556 [VD 16 A 3969], 49_v).

8 *Planeten-Buch aus Grund natürlicher Astrology*, Andreas Summer, Straubing, 1596 (VD16 P 3197), 40_v.

holdfény jellegéből, illetve az újhold utáni első hétfőn tapasztalható csapadék mennyiségéből kiindulva az egész hónap („Von dem neuen Monat”) időjárására vonatkozó jóslást tesz lehetővé.

A magyar szöveg második és harmadik része a két utóbbi német vers magyar nyelvű változata. Mivel az 1592-es kolozsvári *Cisiot* „Colosuári Könyvnyomtató Gáspár” németből fordította,⁹ feltételezhető, hogy a két német prognosztikon szolgált a magyar jóslási segédletek mintájául, és nem fordítva. A *Wann der Monden new ist worden / So solt du...* kezdetű prognosztikon hat sorát a *Touábbá az vy Hóldról eszt tanóld* kezdetű szövegrész négy sorban foglalja össze úgy, hogy az első és az utolsó két sort egy-egy sorrá vonja össze („Wann der Monden new ist worden / So solt du mercken disen orden.” = „Touábbá az vy Hóldról eszt tanóld”; „Scheint er aber bleich / merck mich eben / So bedeut es vil regen darneben.” = „Homályos ha léssen, esös üdöt tart.”), a *Wann der Monat new worden ist / So sag ich...* kezdetű négy sort az *Ismeglen vyság vtán valo első Hétfőn* incipitű szövegrész tolmácsolja.

Verstani szempontból érdekes megfigyelni, hogy – igaz, különböző mértékben, de – mind a német, mind a magyar szövegben elmosódik a határ a verses és a prózai részek között. A német kiadvány ugyan kísérletet tesz a kétféle szövegrész elkülönítésére (amennyiben külön jelzi a rímes – „Reimweisz” – rész kezdetét), de a megoldást némiképp problémássá teszi, hogy részben (2–3. sor) már a megelőző, szintén sorokra tördelt prognosztikon is rímel. A magyar szöveg ugyanilyen. Az első két sor rímpárja („tudománt” és – soráthajlással – „mi aránt”) mindenképpen tudatos törekvés eredményének látszik lenni, ez után rímtelen sorok következnek, majd az utolsó szövegrész megint rímel („Hétfőn” / „léssen” / „léssen”).

A magyar *Cisio* szövegeinek forrását tehát nemcsak a tartalmi, hanem formai jegyek alapján is német kalendáriumokban kell keresnünk.

9 *Cisio magyar nyeluen...*, 1592, A2_r, P4_r.

„Bujdosom szoros utakon”

A régi magyar bujdosóénekek poétikája, I.*

A régi magyar irodalomban, különösen a kuruc kor utáni költészetben igen fontos műfajcsoportot alkotnak a bujdosó- és búcsúénekek. Népszerűségüket gyakran több évszázados aktív használat, gazdag variálódás, sőt saját kultusztörténet rögzítette az írott költészetben, s hamar utat találtak a paraszti szájhagyományhoz is. A történeti szövegek folklorizálódásáról Stoll Béla jegyzetei már sok adatot és összefüggést felvonultattak a XVII. század végi bujdosóénekek kapcsán a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának 14. kötetében,¹ s az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv vonatkozó fejezete szintén gondolatébresztő.² A műfaj a folkloristák számára is régóta fontos, hiszen mind a *Néprajzi lexikonban*,³ mind a *Magyar néprajz* népköltészeti tárgyu kötetében⁴ szó esik róla. Tanulmányom néhány újabb textológiai és közköltészet-szociológiai adalékkal szeretne hozzájárulni e műfaj jobb megismeréséhez, és ötleteket adni a további kutatásához.

* Készült az OTKA 104758. sz. pályázat és az MTA Bolyai János Ösztöndíj támogatásával. Külön köszönetet mondok Tóth Zsombornak, a REFO 500 magyarországi projektvezetőjének, aki a *Culture of Migration* alprogram keretében biztatott e témakör kutatására, s a tanulmány angol nyelvű, rövidebb változatának megírására és előadására. Magyar nyelvű előadásként Vaján, az MNM Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény 50. éves jubileumi emlékülésén hangzott el 2014. október 10-én, Mercs István felkérésére. Tanácsaiért és egyes kiadatlan szövegekért köszönet illeti Küllös Imolát és Vadai Istvánt. A *Lőcsei énekeskönyv* fotómásolatát Jozef Minárik (1922–2008) bocsátotta rendelkezésünkre 1996-ban.

1 *Énekek és versek 1686–1700*, s. a. r. JANKOVICS József, [STOLL Béla,] Bp., Akadémiai, 1991 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVII/14).

2 VARGA Imre, *Bujdosó-versek = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964 (A Magyar Irodalom Története, 2), 482–484, szövegpéldákkal és a textológiai-műfaj történeti tanulságok áttekintésével.

3 KATONA Imre, *bujdosóénekek = Magyar néprajzi lexikon*, 1, A–E, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1977, 381.

4 *Magyar népköltészet*, főszerk. VARGYAS Lajos, Bp., Akadémiai, 1988 (Magyar Néprajz, 5), 452–453 és másutt.

A szerteágazó műfaj sok szálon kapcsolódik a társadalomtörténethez, ezáltal kultikus szövegeket is érint, amelyeknek már szép esszéisztikus irodalma van,⁵ hiszen Thaly Kálmán és Ady Endre egyaránt jól ismerte és felhasználta motívumaikat. Mostani írásommal mégsem a magyar néplélek „bujdosó önképét” szeretném kutatni, sem az ebből eredő mentalitástörténeti kérdéseket (bár ez sem volna tanulság nélküli), csupán textológiai és műfajpoétikai fogódzókat, műköltői hatásokat és önértelmező hagyományelemeket keresek.

A régies bujdosóénekek gazdag repertoárja két nagy csoportra osztható. Ezúttal csak az elsővel foglalkozunk: az istenes énekek hangnemét idéző egyéni vagy közösségi bujdosóversekkel, amelyek nélkülözik a szerelmi tematikát vagy expozíciót. A szerelmi vonatkozású, rokon műfajú énekekről majd egy önálló tanulmány ad számot.

I.

A vándorlásról, távozásról szóló énekek fő motívumának már e műfajok középkori őseinél a búcsúzás okozta reménytelenség élményét tarthatjuk, s az emberi sors kifürkészhetetlenségével való szembesülést. Bár a mobilitás, a térbeli bezártság vagy elmozdulás középkori és kora újkori lehetőségeiről megoszlanak a vélemények, annyi bizonyos, hogy sokakban keltett szorongást a távoli egyetemekre utazás, a követjárás vagy egyéb, nem kényszerű száműzetésként megélhető élethelyzet. Nem véletlen, hogy a középkori latin diákköltészetben máris találunk néhány példát ezek lírai megörökítésére.

A legismertebb XIII. századi vágáns dal, amely mintegy előképül szolgált a műfaj későbbi, anyanyelvű képviselői számára, a *Carmina Burana* egyik verse. Nem egyedi szöveg: Chartres-ban és Linzben őrzött variánsairól is tudunk.⁶ A vándorolni induló diák itt először a szülőföldjétől búcsúzik (1. strófa), majd a baráti társaságtól („valete socii”, 2. strófa), a folytatás azonban egyértelműen a szerelem kínjait beszéli el, s ahogyan az 1. szakasz utalt rá:

5 Például: Cs. SZABÓ László, *A búcsú, a bujdosás, az útra indulás alapélménye a magyar költészetben*; PROHÁSZKA Lajos, *A vándor és a bujdosó* stb.

6 *Carmina Burana: Lateinisch-deutsche Gesamtausgabe der mittelalterlichen Melodien mit dazugehörigen Texten* [...], Übersetzung von René CLEMENCIC, Michael KORTH, hg. Michael KORTH, München, 1979, 196.

Dulce solum natalis patrie
Domus ioci thalamus gratiae
Vos relinquam aut cras aut hodie
Periturus amoris rabie
Exul.⁷

Szülőhazám édes-szép földje, te,
öröm hona, vigasság kútfeje,
megyek, megyek maholnap messzire,
világba űz a szerelem dühe
innét.⁸

Bár a bujdosást, a távozást itt szerelmi fájdalom (szakítás?) okozza, az egyéni sorsra vonatkozó egyéb reflexiók elmaradnak. Ez az alműfaj, amelyben a bujdosás képso-
ra csak expozíciót ad a szerelmi panaszok kimondásához, a XVII. századi magyar
kéziratos lírában, majd ennek néhány, valóban közköltészetté váló képviselőjénél
bukkan fel. Későbbi tanulmányomban ezekre az előzményekre is vissza fogok tér-
ni. A nyugat-európai reneszánsz dalrepertoárban szintén hangsúlyos helyet kap-
tak ezek az elégikus, egyéni hangú, de sokak élethelyzetét festő énekek, például az
Innsbruck, ich muß dich lassen kezdetű búcsúdál, amely a XVI. század legelején
keletkezett. Szövegét magának a zeneszerzőnek, Heinrich Isaacnak (1450 k.–1517)
tulajdonítják, s hatalmas karriert futott be, egészen a német korálirodalomig, ahol
O Welt, ich muß dich lassen kezdetű temetési parafrázisa terjedt el:

Innsbruck, ich muß dich lassen,
ich fahr dahin mein strassen,
in fremde land dahin,
Mein frewd ist mir genommen,
die ich nit weiß bekommen,
wo ich im elend bin. (1539)⁹

O Welt, ich muß dich lassen,
ich fahr dahin mein Straßen
ins ewig Vaterland,
mein Geist muß ich aufgeben,
darzu mein Leib und Leben
setzen in Gottes gnädig Hand. (1555)¹⁰

A magyar nyelvben a *bujdosás* ekkoriban nemcsak a száműzetést jelentette,
hanem általánosságban az utazást, a mozgást is. A peregrinációt „idegenben
bujdosás”-ként nevezték – joggal, hiszen a közbiztonság, az útviszonyok miatti
félelem vagy a külhoni szokásokban való járatlanság egyaránt rokonította a két
élethelyzetet. A szó eredendően bizonytalanságot, veszélyeztetettséget árasztó
szemantikája (*bujdosásba esik, bujdosásra adja magát vagy bujdosásra juttat*
stb.¹¹) komoran áttérjed a diákéletre, a választott kockázatra, a világlátásért vál-

7 *Carmina Burana, i. m.*, 113–114, itt: 113.

8 Csorba Győző fordítása.

9 Régi, de nagyon adatgazdag kiadás: Franz Magnus BÖHME, *Altdeutsches Liederbuch: Volks-
lieder der Deutschen nach Wort und Weise aus dem 12. bis 17. Jahrhundert*, Hildesheim, 1877
(Reprint: 1966), 254. sz. (Förster-féle daloskönyv, 1539, I, 36. sz.) A műfaj további német
képviseleit lásd ugyanitt.

10 *Uo.*, 254. sz. jegyzete 333.

11 A szócsaládról: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, I, A–C, gyűjt., szerk. SZABÓ T. Attila,
Bukarest, Kriterion, 1975, 1086–1090.

lalt veszélyekre. Szenci Molnár Albert magyar–latin szótára (1604) jól példázza a szó negatív, néha kifejezetten bűnös jelentéstartományát, különösen, ha összevetjük a latin–magyar rész bővebb adataival:

Budofás, *Erratio, Vagatio*. (b3)

Budofo, *Vagus, a. Profugus, Fugitivus, a, Vagabundus, a, Vagans, Erraticus a, Errabundus, a, Erro, Erroneus, a*. (b3)

Budofoczillag, *Planeta, Stella erratica*. (b3)

Budofom, *Vagor, Erro, as. Oberro, Divagor, aris*. (b3)

Errabúndus, a, um. *Tévelgő, Búdofo*. (N2)

Erráticus, a, um. *Búdofo, Tévolgő*. (N2) ← *Erratio*, g. f. *Eltévelyödes, Errantia, idem*. (N2)

Erro, as. *Tévelgöc, Búdofo* (N2) ← *Erro*, onis, gen. m. *Tévelgő, Koslato, kuritolo*; *Error*, g. *Vétek, Tévelges*. (N2)

Erroneus, a, um. *Búdofo, Tevelgő*. (N2)

Fugitivus, a, um, *Elfzökő, budofo*. (P) ← *Fugio*, is, ere, *Futoc, Szaladoc* (P2)

Obérro, as. *Budofom, Bolygoc*. (A22) ← *Obeo*, is, ire, p. cor. *Környül jároc, megyek*. (A22)

Planèta, g. m. *Budofo Czillag*. (Ec)

Prúfugus [!], a. *Budofo, Hazajabol ki budofo, futot, Szam kivetöt*. (Ff4)
← *Profúgio*, is, ere. *Elfutoc, Item Eltavoztatot*; *Profúgium*, gen. ne, *Segedelem, Otalom*. (Ff4)

Vagabúndus, a, um, *Budofo*. (Pp 3)

Vágans, g. o. *Budofo, czavargo*. (Pp 3)

Vagátio, g. f. *Budofas*. (Pp 3)

Vagè, Adv. *Budofva*. (Pp 3)

Vágor, aris. *Budofom, ideftova Czavargok*. (Pp 3)

Vágus, a, um, *Budofo, Czavargo*. (Pp 3)¹²

A kétes, bizonytalan egzisztenciára utaló jelentést némileg ellensúlyozza, hogy a korabeli magyar költők a bibliai témák verses feldolgozásaiban előszeretettel használták ezt a kifejezést, gondoljunk akár zsoltárokra (pl. Bogáti Fazakas Miklós: *Idegen föld hátán, Istenem, búdosom*), akár a vízözönről szóló XVII. századi, sokáig népszerű históriára: *Jaj, szegény Noénak bujdosó bárkája*.¹³ Mindez hatott a magánirodalmi, később közköltészetté váló alkotásokra is.

12 SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum* (Nürnberg, 1604): *Hasonmás kiadás*, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1990 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 25).

13 *Bethlen Gábor korának költészete*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1976 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 8; a továbbiakban: RMKT XVII/8), 137. sz.

A magyar nyelvű búcsúének prototípusát Bornemisza Péter *Cantio optima* címmel ránk maradt éneke jelenti (*Siralmas énnékem tetűled megváltom*), amelyet 1556 tájára keltezhetünk.¹⁴ Szerzője a Magyarországon dúló harcokra és ideológiai csatákra hivatkozva távozik, tehát egyértelműen a perzekúciós hagyományt erősíti. Ennek ellenére hiányzik a versből az útra készülők fohásza, ami pedig a műfaj elengedhetetlen része.¹⁵ A bujdosás mikéntjéről és lelkiállapotáról csupán a refrén tudósít: *Vajon s mikor leszön jó Budában lakásom?*¹⁶ E sorok közvetlen párhuzama (sőt, jó eséllyel az előképe!) ugyanebben az időszakban, 1554-ben hagyta el a sajtót Kolozsvárott, meghozzá Tinódi Sebestyén *Cronicájában*. Az *Erdéli história* (1553) egyik ritkán idézett részlete Izabella királyné és a gyermek János Zsigmond búcsúját festi le – Gárdonyi feltehetőleg innen merítette *Az egri csillagok* hasonló képsorait:

Bánkodik királfi, jó lován öl vala,
Kassát nézi vala, szép szókat szól vala:
Vajon mikor leszén Kassába szállása,
Jó Magyarországbán és Erdélben lakása.¹⁷

A későbbi magyar búcsú- és bujdosódalok valódi mintaképe mégsem Bornemisza Péter éneke lett, hanem, tanítványának, Balassi Bálintnak két búcsúverse. Anélkül, hogy Balassiban az első költő hagyományteremtő szerepét túlhang-

14 RPHA 1233. sz.

15 Felmerül a lehetőség, hogy ezt a szerepet a versen kívül, a nótajelzésben rejlő szövegben kell keresnünk; az ilyen asszociatív kapcsolatok nem példa nélküliek a régi magyar irodalomban. A *Cantio optima* egyetlen forrásában, a *Vasady-kódexben* (1613–1615, STOLL 47. sz.) megadott nótajelzés, a *Mindönö[k meghallják és jól megtanulják]* valóban betölthette ezt a szerepet, hiszen a 127. zsoltár parafrázisa épp arról szól, amit a refrén nyomatékosít: *Nincsen Isten nélkül segítség és idvesség*. A megjelölt vers (RPHA 968. sz.) először 1560/61-ben jelent meg Debrecenben, majd számos alkalommal (a *Vasady-kódexbe* is feljegyezték). Nem kizárt, hogy mégis korábbi Bornemisza Péter énekénél; ez esetben a nótajelzés a szerzőtől való – nem pedig a kódex másolójától –, s akkor a refrénes szerkezetet is innen vehette át. A közismert gyülekezeti ének viszont másutt épp a *Siralmas énnéköm* nótautalással szerepel, ami elvileg azt is lehetővé teszi, hogy a *Cantio optima* legyen a korábbi és mintaadó. Az első eset valamivel mégis valószínűbb, tekintve a zsoltár ismertségét. Datálás és autográf kézirat híján a kérdés eldönthetetlen.

16 Ennek életrajzi háttéréről, illetve az ének egyéb filológiai adatairól: *XVI. századbeli magyar költők művei*, 6, 1560–1566 (Erdélyi Máté, Fráter Gáspár [...] Bornemisza Péter [...] és névtelenek énekei, Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról), közléteszi SZILÁDY Áron, jegyz. SZILÁDY Áron, DÉZSI Lajos, Bp., MTA, 1912–1926 (Régi Magyar Költők Tára [XVI. század], 7), 402–403.

17 TINÓDI Sebestyén, *Erdéli história: Eted része...* = T. S., *Cronica*, s. a. r. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Európa, 1984 (Bibliotheca Historica), 156. A magyar versidézeteket modern átírásban közlöm azok kivételével, amelyek először jelennek meg nyomtatásban; ez utóbbiak betűhívek.

súlyoznánk vagy indokolatlanul kitágítanánk, látnunk kell, hogy többszörös láncolatban mekkora hatást fejtett ki először az elit (udvari) kultúrára, majd annak laicizálódásával a populáris műfajokra, a későbbi közköltészetre is. Egyik búcsúverse még címében és argumentumában is mintaadó: *Szarándoknak vagy bujdosónak való ének (Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten)* – ilyen értelemben a zarándok, a vezeklő ugyanolyan státuszú, mint a száműzött. Ez és a *Valedicit patriae (Ó, én édes hazám, te jó Magyarország)* egyaránt megjelent nyomtatásban, s az *Istenes énekek* első XVII. századi kiadásától kezdve közkezen forogtak. Bár e gyűjteményből kihagyták a versek szerelmi és női tárgyú strófáit,¹⁸ a többi szakasz legalább 150 éven át mutatott utat a bujdosóénekek íróinak.

A *Pusztában zsidókat...* kezdetű ének az Úrhoz szóló fohászkodással kezdődik, aki az útonjárók oltalmazója (háromkirályok, Tóbiás), s Balassi is tőle kér segítséget:

Könyörgök, nékem is hogy légy már vezérem,
Mert, ím, bujdosni űz nagy bú és szemérem;
Én Istenem, ebben ne vessen el vérem,
Őrizz meg gonosztól, felségedet kérem!

A költő bujdosása nemcsak a haza elhagyását jelenti,¹⁹ hanem – amint az eredeti cím is hangsúlyozta – zarándoklatot, lelki megtisztulást, Istenhez fordulást, s végül a reménykedést,

Hogy bujdosásom ideje tölte után
Én édes hazámban térjek esmét vígan,
Mindazokat jó egészségben találván,
Akik szomorkodnak éntőlem búcsúzván.

Ez azért fontos, mivel az *Ó, én édes hazám...* – amely a *Balassa-kódexben* és az *Istenes énekek* némely kiadásában²⁰ is ezután következik, s azonos dallamra

18 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi búcsúverse és a prosopopeia a XVII–XVIII. század magyar nyelvű költészetében*, It, 85(2004), 173–211. A műfaj egyéb áttekintését is lásd itt. Felhívja a figyelmet arra, hogy a *Pusztában...* némely kéziratos másolata és az egyik korai nyomtatott kiadás is megőrzi a kényes strófát, csak átköltve (173).

19 A vers életrajzi háttéréről, beleértve a költő szerepjátékáról, bővebben: KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész*, Bp., Balassi, 2008, 287–289.

20 A hálózati Balassi kritikai kiadás (<http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/krit/ir1186.htm>) adatait alapul véve: az 1602–1615 körüli kolozsvári nyomtatott unitárius énekeskönyvben csak a *Pusztában...* szerepel, akárcsak az 1697. évben (itt a nótajelzés: *Megadja még Isten örömet*). A bártfai (1644) és váradi (1648) kiadásba egyik se került be. Az 1699. évi nagyszombatban egymástól kissé elválasztva jelent meg a két ének (köztük 3 verssel, de azonos sorrendben). A löcsei (1670, 1671), pozsonyi (1676), továbbá az 1669/1677-es, 1677-es és 1681-es kolozsvári kiadásokban viszont egymás mellett szerepelnek.

énekleendő (*Minden állat dicsér, Úristen, tégedet*) – egyáltalán nem utal hazatérésre! Mint Szentmártoni Szabó Géza bizonyította, ez nem is annyira búcsú-, sokkal inkább *búcsúztató* ének, az egykorú és későbbi halotti búcsúversek retorikáját követi, ötvözve a költő lírai életrajzának szerelmi motivációjával, mintegy finoman profanizálva a témát.²¹ A későbbi bujdosóversekre főként épp a mindenkitől sorban elkészülő, füzéres szerkesztés volt hatással.

A *Pusztában zsidókat...* Tótfalusi Kis Miklós kiadásában (1691-től) már egyszerűen *Bujdosóknak való ének* címet kapott – e részletkérdés jelentősen felértékelődik a műfaj hagyományteremtése szempontjából, ha meggondoljuk, hogy a Balassi és Rimay verseit közlő, kis formátumú énekeskönyv hány kiadást ért meg a XVIII. században, s milyen széles körben ismert volt.²² Gaspárik István 1773-ban összeírt énekeskönyvébe (*Jó emlékezetű magyar versek, melyeket lengyelországi búdosásában Gaspárik István bú- s bánat-eltávoztatásnak kedvéért belül írt képpen öszveszerzett Krakkóban*) nemcsak lemásolta a verset, hanem a kolofont – amely kétségtelenül kéri Balassi poétikai eszköztárából²³ – szintén aktualizálta saját sorsára:

Én édes hazámbul való kimentemben,
Mely történt atyámmal első octoberben,
Ezerhétszáz után hatvankettődikben,
Bús keserűségben szerzém ezt versekben.²⁴

Az *Istenes énekek* összes ún. rendezett kiadásában helyet kapott egy prózai függelék, amely tovább bővíti az utazáshoz illő méretű könyvecske bujdosáskontextusát. A *Via Jacobaea*, azaz *Jákob pátriárkának oly uta, mely minden útonjáró s bujdosó igaz izraelitákat bátorságos és derék útra igazgat...* (Löcse, 1670) később egyszerűbb címmel és rövidített tartalommal jelent meg, de a lényege azonos: a lelki felkészülés az igaz úton járásra, amely egyúttal tehát a protestánsüldözés közepette is vigasztalást adhatott. (Vadai István szíves közlése szerint a máig tisztázatlan szerzőjű szöveg talán Laskai Jánosnak tulajdonítható.) A regulákat követő imádságok is hatással voltak a bujdosóénekekre, az *Útra*

21 SZENTMÁRTONI SZABÓ, i. m.

22 Nótajelzésként is használták, pl. a *Szent szelence* c. vallásos énekfüzért kezdő *Elöljáró dolog* című vershez, vö. *Az 1660-as évek költészete*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 10; a továbbiakban: RMKT XVII/10), 55. sz.

23 Hogy a költői életműben mégis szerepe lehet a referencialitás erőltetésének, bővebben: SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Bp., Balassi, 2008 (Humanizmus és Reformáció, 30), 90–91.

24 *A magyar kézirat énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., bőv. kiad., összeáll. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2002 (a továbbiakban: STOLL + tételszám), 309. sz., a versidézet is ott.

indulónak imádsága ráadásul a *Pusztában zsidókat...* több motívumát megismétli, nyomatékosítja:

Oh fényes egekben lakozó, onnat mindenekre vigyázó, minden igaz úton-járókat vezérlő, 's reám-is-fáradhatatlan-képen gondot vífelő édes jó Istenem! En fzegény, Izrael házából eltévelyedett bujdosó juhod, meg-vallom te előtted, hogy jövevény vagyok, miképen az én Atyáimis voltanak. Oh én bújdosó Atyáimnak imádságoknak meg hallgató Iftene! hallgafd-meg a' te útdra induló szolgád imádságát Oh Uram! ki meg-áldod az embernek házból való ki-menetelét és bé-menetelét, áld-meg az én házamból útamra való kimeneteletem. Oh Izrael Páfztora! ki a' pufztában bujdosó Izraelitákat, ama' tekervényes kerengő úton elvezérltetted, vezérelj engemet-is ez fel-vejendő útamban. Te Uram az Iraélitákat vezérléd nappal fényes köd ofzlopában, éjjel pedig tűznek ofzlopában; így vezérelj Uram engemet-is. Jól tudom, óh Uram! hogy hogy nintsen ember hatalmában, az ő lábainak lépésének igazgatása. Te igazgaffad azért az én lépésimet, hogy a' köben meg ne üfsem lábaimat. Te légy énnékem az el-tévedésben igaz útra vezérlő kalauzom; a' kedvetlen homályos idöben fényes napom; efsöben, hidegben, melegben bé-fedező hajlékom; fzmorúságomban vigaságom; félelmes útamban bátorságom, fáratságomban nyugodalmom; aluvásomban érettem vigyázóm; kárvallásomban reménségem; kereskedésemben nyereségem. Oh Uram óltalmaz engemet gonofz igyekezettől, és gonofz társaságtól. Adjad édes jó Istenem, hogy e' világi fáradságos gondokkal tellyes ideig tartó életem keresésében mikor fáradozok, még akkor-is a' te ditsöséses orfzágodat, és a' te igafságodat kereshefsem mindeneknek elötte. Botsásd-el mellém örizö fzent Angyalidat, kik által óltalmaz-meg engemet, félelmes útaimban mindenféle károk, fzerentsétlenségek, és váratlan 's véletlen romlások ellen. Hallgafs-meg engem ezekben, oh bújdosóknak kegyelmes vezére, én a' te nevedben eredek útamra, mennyen és földön tiéd a' gloria.²⁵

Balassi más istenes verseiben az önmagunkban (önmagunk elől) való bujdosás, világi lírájában pedig még gyakrabban a szerelmi bánat kap fontos szerepet argumentációként.²⁶ (Ezekről, illetve az alműfaj utóéletéről tanulmányom folytatásában lesz szó.) Az irigyekre, a rossz nyelvekre gyakran hivatkozik a vázlatos indoklásban: „kit az nagy hamisság és háládatlanság föld szélére kergettek”. A gonosz külvilág cselvetései még általánosabb motívummá válnak a régi magyar szerelmi líra, majd a XVIII. századi közköltészet formakincsében. Mintha a szerelem valójában nem a pár magánügye lenne, csupán társadalmi

25 BALASSI Bálint és RIMAY János, *Istenes énekek* (Kolozsvár, Tótfalusi Kis Miklós, 1701), hasonmás kiadás, kíséző tan. SZABÓ Géza, Bp., Helikon, 1983, P–P2.

26 A jelenségről, a motívumrendszerről és annak egykorú hatásáról: SZILASI, *i. m.*, 39.

kódok kölcsönhatása. Érthető tehát, hogy menekülni akarnak előle, s ennek nyomán a XVII–XVIII. századi keservesek, panaszdalok egyre individuálisabb térbe lépnek, egyre inkább a lírai én felé fordulnak. Ez az élmény összeköti a politikai-vallási üldöztetést szenvedőket és a magánéletük miatt elbujdosókat, illetve a bizonytalan utakra induló vándorokat, diákokat. Mindez több irányból megerősítette e műfajok jelenlétét a kora újkori közköltészetben. Megőrizték a már Balassinál megfigyelt szinkretikus vonásaikat is, hiszen önkéntelenül egyesítik a fohászkodás, a száműzetés fölötti kesergés, a szerelmi búcsú és a zárándoklat katarziszt.

A Balassi-életmű popularizálódásában tehát kettősséget figyelhetünk meg. A XVII. század döntően nemesi környezetből ránk maradt kéziratok szerelmi lírája még voltaképp élő, személyes hagyományláncban találkozott Balassi verseivel – igaz, többnyire közvetett módon, ezért nem maguk a szövegek variálódtak, hanem a belőlük modulárisan kiemelhető poétikai-retorikai minták, formulák.²⁷ A XVIII. században ezzel szemben azok a Balassi-művek váltak-válhattak közkinccsé (sőt műfajteremtővé), amelyek bekerültek az *Istenes énekek* kiadásába. A fohászokon és zsoltárokon túl akár a *Katonaének* is ide sorolható, amely 1670 után csaknem mindegyik nyomtatott kiadásban szerepel,²⁸ s a XVIII. század közepétől sok hasonló közköltészeti szöveg sejtet némi kapcsolatot vele, elsőként a Dugonics András kéziratában felbukkanó átköltés.²⁹ Az sem meglepő tehát, hogy az *Ó, én édes hazám...* és a később bemutatandó bujdosó-fohász, a *Gondviselő édes Atyám* egymás közelébe került Divini István 1707-es kis énekeskönyvében.³⁰ A *Pusztában zsidókat...* még Budai Ferenc 1805-ben kiadott lexikonjának szövegpéldái között is helyet kapott.³¹

II.

A bujdosóének hagyományozódására jellemző, hogy már a XVII. század első felében megszaporodnak a műfaj képviselői, bár ezek természetesen nem feltétlenül Balassi-reminiszcenciákra épülnek. A *Kuun-kódex* (1621–1647) egyik éneke, a *Szarándokságimnak te vagy kalauza...*, Körmendi Lukács szerzeménye – amely valójában egy 1599-ben „az nagy tenger mellett, jó Olaszország-

27 Ennek kutatásáról legújabban: *uo.*, passim.

28 Az adat forrása Balassi műveinek hálózati kritikái kiadása: <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/krit/r1492rep.htm> (2014.01.25).

29 Demeter Júlia közlése alapján: CSÖRSZ Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 156), 185.

30 STOLL 172. sz., 3a–7b és 13b–15a.

31 Az adatra SZILASI László monográfiája hívja fel a figyelmet, *i. m.*, 255.

ban” írt ének³² kibővített változata – azonban nagyon szoros kapcsolatban áll a *Pusztában zsidókat...* szövegével³³ (a gyűjteményben Balassi eredeti éneke is szerepel). Körömdi néhány drámai strófával toldja meg az idegen ország okozta szorongást:

Valamint akarod, engedek kedvednek,
Ha kezében vetsz is idegen nemzetnek,
Csak ne vess torkában az idegeneknek,
Kik mind azon vadnak, hogy megemésszenek. [...]

Könyörgésem, Uram, jó vagy tebenned,
Bántásom ne legyen itt ez idegenben,
Lelkemet ajánlom, vedd hozzád kedvedben,
Hogy ne vess hertelen ellenség kezében! [...]

Mennyi sok próbákon fejemet hordoztad!
Honnan érdemlettem, hogy megoltalmaztad,
Én ifjúságomat jó végre hordoztad,
Te szent angyalidot vélem elbocsáttad?³⁴

E sorok közvetett vagy közvetlen előképként szolgálnak a század végi *Gondvise-lő édes Atyám*hoz és a hasonló énekekhez. Akár így van, akár nem: mindenképp a műfaj megszilárdulásának korai jelei.

A Balassi költészetét jól ismerő, azt gyakran imitáló Wathay Ferenc 1600 körül, isztambuli fogsága idején szintén megelőlegezi II. énekében a későbbi közköltészeti bujdosóformulákat. A vitéz egy allegorikus jelenetben vesz búcsút gazdájától és szeretteitől, ám háta mögött kárörvendően megszólal a Szerencse, emiatt a vers végül nem az utazásban (hiszen az természetes, ha harcba megy az ember), hanem a török rabságban érkezik el tragikus végpont-jára. Leginkább a családtól búcsúzó strófák jelzik a későbbi műfaj szókinsztét; a második mellé egy 1686-ra datált, valójában csakis a XVIII. századból adattolt búcsúének egy részlete kívánczik:

32 A *Czerey János-ék.* összövege: RMKT XVII/8, 538–539.

33 Meglehető módon a korábbi szakirodalom (sem az RMKT XVII/8. jegyzetei, sem SZILASI, *i. m.*, 304) nem hívja fel a figyelmet erre.

34 *Kuun-kódex* (1621–1647) STOLL 40. sz.; [24]. sz., 5., 9. és 12. versszak (az 1599-es összövegben egyik sem szerepel). Kiadásai: RMKT XVII/8, 72. sz.; A *Kuun-kódex* [hasonmás kiadás], s. a. r., előszó, jegyz. VARGA Imre, Bp., Magyar Helikon, 1979, II, 143–144.

Fogadj Isten, az jó tartást
S egyetemben az jó szállást,
Adja Isten, hamar egymást
Együtt lássuk, s megvigadást. [...]

Légy azért jó egészségben,
S élj sokáig békességben,
Légy itthon jó gondviselésben,
Azmíg leszek megtérésben.

Légy tehát jó egészségben,
Isten gondviselésében,
Téged áldjon az sok jókért,
Vigyen mennyben hívségedért.³⁵

Még több nyomot hagyott a későbbi bujdosóénekek szókincsén Balogh Zsigmond éneke, a *Bánatimnak örvényében*.³⁶ A szerző nevét a versfők őrizték meg, s a kolofon szerint Zrínyi Miklós csáktornyai udvarában írta énekét (eszerint 1664 előtt). A XVIII. századig többször lemásolták, s ezáltal a legkorábbi olyan bujdosódal, amely a vizsgált korszakban is bizonyosan közkézen forgott, sőt kontaminálódott más, hasonló műfajú énekekkel (lásd alább). Elsőként *Szentsei György daloskönyvében* szerepel (1704), több más Zrínyi-reminiscenciával és dunántúli vonatkozású, régebbi végvári énekkel együtt. A XVIII. századból viszont elsősorban a Felvidékről ismerjük,³⁷ illetve Jankovich Miklós énekeskönyvéből (1789–1793); nyomtatott kiadásáról nem tudunk.

A klasszikus végvári környezetrajz hőse egy katona, akinek váratlanul, „átkozott órában” fordult sorsa bujdosásra – erről többet nem is szól, mindenesetre nincs szerelmi oka a távozásának, s a bujdosást egyáltalán nem tekinti végső identitásának. A vers innentől a vitéz barátoktól vett búcsú szavait mondja el, s többször utal rá, hogy van remény a viszontlátásra, a közösség újraegyesítésére:

Jóakaróim, vitézek,
Kik hol vagytok, végbéliek,
Isten légyen már veletek,
Emlékezetben legyetek!

Mindenben Isten vezérték
Légyen, vitézek, tinektek,
Mikor pogánokkal víttok,
Nemzetünkért vagdalkoztok. [...]

Gyakor szerencsés csatákat
Vitézül néktek kívánok!
Adja Isten, jövődében
Tiveletek egyetemben!

Drága, laktam szép földemben,
Elhiszem azt jövődében,
Kit lásson meg az én fejem,
Hogy lészek még vig örömben.³⁸

35 *Isten hozzád, Erdélyország = Szádeczky-Miscellania* (1755), Stoll 251. sz.; *Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (Régi Magyar Költők Tára: XVII, század, 3; a továbbiakban: RMKT XVII/3), 224/I, 26. versszak.

36 Kritikai kiadása az akkor ismert variánsok felsorolásával: RMKT XVII/10, 57. sz.

37 A függékben két kiadatlan változatot adok közre (1768, 1772–1776).

38 *Szentsei-daloskönyv* (1704 előtt), RMKT XVII/10, 57/I, 7–9. és 12. versszak.

Ennek a meghitt, bajtársias hangulatnak sajátos karikatúráját festi elénk az *Egy bujdosó szegény legény*³⁹ kezdetű ének a XVII. század végéről – történetesen Szentseinél is szerepel. Ez az ének a többivel ellentétben nem monológ, hanem *pictura*, hiszen leíró strófákból áll. Én-beszédre épülő rokona a *Mit búsulsz, kenyeres, midőn semmid nincsen...* kezdetű tréfás panaszdal, amelynek XVIII. századi előfordulásairól, sőt ponyvakiadásairól is tudunk.⁴⁰ Mindkét szöveg bemutatja a hős nincstelenségét, rongyos viseletét és tönkrement fegyverzetét, s az ebből eredő morális elvadulás veszélyét. Már a XVI. század végére datált *Pajkos ének* lírai alanya is „bujdosó katoná”-nak nevezi magát, ebből adódóan tolvaj és haramia;⁴¹ jellegzetes zsánerfigurái lehettek ők a korabeli közkultúrának.

A külső nézőpontú *Egy bujdosó szegény legény*... valamivel derűlátóbb: a kicsapott, társadalmi hátrányba került végvári katona valójában csak a feladatára, a méltó megbízatásra vár, „kész volna ontani vérit”. Ez a motívum mintegy helyettesíti a monologikus bujdosódalok fohászait vagy a közösségbe visszatérést – még akkor is, ha „nincs abban reménysége”. Épp a *pictura*-szerkezet árulja el, hogy a verset elsősorban szatíráként kell értelmezni, amely a lecsúszott vitét kifordított értelemben mutatja „jószerencse-leső”-nek,⁴² hiszen csupán a sült galambra vár, semmit nem tesz sorsának jobbra fordításaért. Mintha egy későbbi feljegyző, az al-csiki Bocskor János kicsit meg is pirongatná emiatt a vershez toldott, buzdító strófákkal.⁴³

Ha egymás mellé tesszük a nyitó szakaszt és egy belső strófát, ismét felfigyelhetünk a *bujdosás* szó kétértelműségére. A vers elején kényszerű, a vége felé már önként vállalt bujdosásról van szó:

39 RMKT XVII/14, 188. sz.

40 RMKT XVII/10, 90. sz. Kiváló elemzését adta lexikoncikknek álcázva BALÁZS Mihály, „*Mit búsulsz, kenyeres...*” = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon LX, a főszerkesztő, Kőszeghy Péter születésnapjára*, szerk. BARTÓK István, CSÖRSZ Rumen István, JANKOVICS József, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., rec.iti, 2011, 154–162.

41 A Kassa környékére, Abaúj és Borsod vármegyére lokalizálható szövegről lásd legújabban VADAI István tanulmányát kötetünkben. Az általam vizsgált szöveg hőse egészen hasonlóan jellemzi magát: „Hol nem lehet, senkit nem bánt, / Két pénzt, garast ha ő elránt, / Nem sokat vét ő az eránt, / Az mint tanulta, csak úgy szánt” – vagyis a lopás és az erőszak a kenyere, máshoz nemigen ért. RMKT XVII/14, 188/I, 12. versszak.

42 A kifejezést Balassi Ó, *én édes hazám*...-verséből kölcsönöztem, ahol a vitézi élet helyszíneinek jelzőjeként szerepelt.

43 RMKT XVII/14, 188/II, 15–16. versszak. Bocskor János több más, általa feljegyzett szöveget is kiegészített egy-egy saját szakasszal (pl. *Pázsintos udvaron lakik az szegénség; Ó, mely siralmas volt nekünk stb.*).

Egy bujdosó szegény legény,
Idegen földön jövevény,
Csak megvonta magát szegény,
Hogy ne is látná az napfény. [...]

Inkább pusztákon bujdosnék,
Pogány törökkel csatáznék,
Kövér borjút, báránt ennék,
Az fehér is ott jól laknék.⁴⁴

A vitézi közeg azonban csak egy a szóba jöhető műfajteremtő elemek közül; a végvárak korának letűntével a szöveg átértelmeződött és átalakult. Erdélyben és a moldvai csángó népköltészetben a katonás tematika helyett más régies keservesekkel és bujdosóénekekkel kontaminálódott. Nyitó strófája helyett többnyire csak ezt találjuk:

Bort iszik a szegény legény,
Mikor útnak indul szegény,
Ámbár olyan, mint a napfény,
Bort iszik a szegény legény.⁴⁵

A rímek visszaköszönnek a Baróti János nevét őrző, közismert keservesben (*Boldogtalan sorsa siralmas életmnek*) is. Hamarosan látni fogjuk, hogy ez a szövegcsalád szoros kapcsolatban áll a bujdosóénekekkel:

Rólam példát vehet sok jó szegény legény,
Idegen országro járó sok jövevény,
Az idegen földön nyavalábon esvén
Nem tud hova lenni szegény árvo legény.⁴⁶

Általánosan igaz, hogy ezek a kevésbé didaktikus, személyesebb énekműfajok (szerelmi és bujdosódalok, keservesek) valamivel nyitottabb szöveggént viselkednek a XVIII–XIX. századi hagyományban, s néha csak egy-két strófa maradt aktív belőlük, mire elérkeztek a népköltészetig.

44 Uo., 188/I, 1. és 9. versszak. A lovát éppúgy *fehér* néven emlegeti, mint a *Pajkos ének* (anti)hőse.

45 *Komoróczy Terka-ék.* (1796–1810) STOLL 427. sz., 68b–69a; az *Ittas vagyok, boros vagyok* kezdetű monológ 2. szakaszaként. Kiadása: RMKT XVII/14, 914; ugyanott egy pásztorzsánerré alakult XIX. századi szerelmi változat is olvasható, amely vegyes motívumok, sorpárok ügyes újrakomponálásával jött létre. Az ottani jegyzet nem jelöli a név szerint, de talán nem közömbös, hogy az idézet Berzsenyi Dániel népdalgyűjtéséből származik.

46 Uo., 190/I, 3. versszak.

III.

A XVIII. századi bujdosóénekek a fenti előzmények továbbéltetése (egyúttal néhány régebbi szöveg fenntartása) mellett új elemekkel is bővítik a műfajt. A század elején, a Rákóczi-szabadságharcot követő országos migrációs hullám mindennapi valósággá tette a bujdosás, a számkivetés élményét akár a bujdosók, akár az otthonmaradók nézőpontjából. Az utak veszélyességét az idegen ország ismeretlenségének krízise egészíti ki. Mikes *Leveleskönyvében* és a bujdosóénekekben az a hely, ahova a sors vet, éppúgy nem jelent megérkezést, ám nincs lehetőség onnan továbbjutni sem. Idegenek, közösségen kívüliek vesznek körül, s mindaz, amibe kapaszkodni lehet, távoli emlék, ha mégoly egyetemes is.

Egyre gyakoribbá válnak a szövegekben a bibliai reminiscenciák, az ószövetségi bujdosás-motívumok, néha akár a személyes sors elmondása helyett is (ne feledjük: nem narratív, hanem lírai műfajról van szó). A kollektív, megszentelt toposzok enyhítik a kényszerű elválás és vándorlás fájalmát. Épp látzólagos személytelenségük révén lesznek közkinccsé: a beleélhetőséget a hiányzó elemek hozzáértése és -érzése adta meg. Egyrészt a közköltészet gyakran él efféle öntudatlan vákuumhatással, mintegy előcsalogatva a mindenkori éneklő affinitás-képességét, szöveggazda-módszereit.⁴⁷ Másrészt az én-beszéd, az E/1.-ben fohászzkodó lírai alany átsegít ezen, s e verseket a zsoltárok, az imádságok, s általában az istenes énekköltészet felé közelíti – akárcsak Balassi architextusait. A hétköznapi bujdosás élményei között fő helyen van az 1670–1680-as évekbeli protestánsüldözés, ennek biblikus szókinccse a verseket író száműzött prédikátorok műveltségét tükrözi tovább. A sárospataki kollégium „bujdosása”, amelynek végén Gyulafehérvárott telepedhetett le az iskola, önálló és nagy hatású szövegcsalád alkotására ösztönözte az érintetteket; erről bővebben a *Sírjatok, szemeim* kezdetű énekcsoport RMKT-beli jegyzetei tudósítanak.⁴⁸ Ugyanezt a feszült, fenyegetett közhangulatot árasztják egy káracsonyi unitárius köszöntővers szokatlanul drámai strófái, amelyek a Mesiás eljövedele előtti, kárhozatra ítélt emberiség nevében szólnak, de egyben a jelenkor, az 1720-as évek hangján:

Mindenfelől csak jaj, keserűség sorsunk,
Tekénts meg, Úristen, szörnyű nagy romlásunk,
Éhség, fegyver leszen talám kimúlásunk,
Erdő ága-boga leszen mű lakásunk.

47 Erről bővebben: CsÖRSZ, *Szöveg szöveg hátán*, i. m., passim.

48 RMKT XVII/14, 22. sz. és jegyzetei. A III. variáns latin címe is beszédes: *Metrum cujusdam peregrini*.

Talám az keserves bujdosásra jutunk,
Édes országunkból ezennel kifutunk,
Idegenek között lesz siralmas utunk,
Mivel az Istenhez megtérni nem tudunk.⁴⁹

Az alábbiakban néhány jellemző XVIII. századi bujdosóéneket, illetve szövegcsaládot mutatok be, de csak motivikai szempontból. Az újabbak többségéből csak egy-két szakaszt idézek, hiszen 2015-ben megjelenik kritikai kiadásuk.⁵⁰

A korszakban jórészt korábbi énekek, mindenekelőtt az *Ideje bujdosásim-nak* és a *Gondviselő édes Atyám* töltötték be a műfaji rendben a prototipikus szerepeket. Ismertségük, elterjedésük akkor is erre az évszázadra esik, ha netán valóbban korábbiak, amit évszámokkal sajnos egyik esetben sem lehetett alátámasztani. A kuruc kor utáni negatív közhangulat általános érvényű, ám fölmerül a kérdés: vajon minden bujdosó, akinek az énekeit olvashatjuk, kapcsolatban állt-e a kuruc mozgalommal? Politikai bujdosókról, emigránsokról van-e szó? Esetenként igen, erről tanúskodik például az *Édes hazám, szánjad válásom kezdetű*, egyetlen forrásból ismert ének (*Bocskor-kódex*, 1716).⁵¹ A nagyon szépen megkomponált, strófafüzérek láncolatából álló vers a hazátlanság, az idegenben bekövetkező veszélyek drámai képeit sorolja. Még a fohász felé sem mozdul el – hőse először némi keserűséggel, később rezignáltan, könnyörögve szólítja meg hazáját: vajon őneki is ennyire fáj-e az elválás?

Most bocsátod el hív szolgádott,
Nem szánod-e szegény árvádott,
Tőled szintén eltávozni kedves fiadot,
Tőled szintén eltávozni kedves fiadot?

Nem leszen-e nehézségedre,
Nem fordul-e nagy sérelmedre,
Hogy úgy viselsz gondot reám, mint idegenre,
Hogy úgy viselsz gondot reám, mint idegenre?⁵²

49 Bathó Mihály-ék. (1728 k.) STOLL 189. sz., 39. sz. (*Elménk vitorláját Nereus bágyasztja*), 3–4. versszak. Kiadása: *Őszi harmat után...: Szemelvények két ismeretlen, XVIII. századbeli énekeskönyvből*, bev., jegyz. KOCZIÁNY László, Bukarest, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1957 (Haladó Hagyományaink, 22), 61.

50 *Közköltészet 3/B: Közerkölcs és egyéni sors*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2015 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 15; a továbbiakban: RMKT XVIII/15) – megjelenés előtt.

51 *Bocskor János énekeskönyve 1716–1739*, DOMOKOS Pál Péter hagyatékából s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2003 (Téka), 37. sz.

52 *Uo.*, 2–3. versszak.

A bujdosó azonban nemcsak a saját hazája számára válik idegenné, hanem a külvilág is idegenként fogadja, s csak „bizonytalan ösvényt” és veszélyeket, kiszolgáltatottságot ígér, végül a bujdosás közben bekövetkező halált. Az otthonmaradásra nincs esély, ezért a záró strofa a fohász vagy bárminémű reménykedés helyett csupán ennyit kérhet:

Ne hadd heába könnyhullásom,
Nem sok tőled én kívánságom:
Csak hogy szánjad, édes hazám, tőled válásom,
Csak hogy szánjad, édes hazám, tőled válásom!⁵³

Az sem mellékes, hogy az ének metrumba *A szerencse tündér kerekén* kezdetű XVIII. századi keservessel⁵⁴ és annak rokonaival áll kapcsolatban, vagyis a Rákóczi-dallamcsalád egyik fontos ágával.⁵⁵

Hasonlóan fogalmaz ugyanebben a gyűjteményben a *Sírva írt levelem* kezdetű vers – egy 1650-es évekbeli, tatárok fogságában írt rabének (*Menj el, édes szolgálám*) szabad parafrázisa –, amely kifejezetten üldöztetésről, ellenséges fenyegetésről beszél:

Mert sok esztendeje,	Mindenütt ellenem
Hogy ellenség mérge	Támad ellenségem,
Hazámból kivete	Szonnyúhozza vérem –
Szernyű nagy ínségre. [...]	Isten reménségem! ⁵⁶
Istenem, Istenem,	Hegyeken, völgyeken,
Most is én nemzetem	Falukon, utakon,
Nem szána engemet –	Erdőkön, mezőkön
Te légy segítségem!	Nékem ellenségem. ⁵⁷

Az alábbi, ugyanitt feljegyzett ének magányos bujdosója az idegen földön csak a vadállatokban bízik:

53 Uo., 11. versszak.

54 A szövegcsalád kritikai kiadása: RMKT XVIII/15, megjelenés előtt. A metrikai kapcsolatról bővebben: Csörsz, *Szöveg szöveg hátán*, i. m., 70–79.

55 Ide tartozik a szintén kuruc kori hőstettekre reagáló *Nincs becsületi*-szövegcsalád, amely végigkíséri a XVIII–XIX. századot. Bővebben: *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVIII/14), 8. sz.

56 A vérszomjas ellenség képét vö. a *Győzhetetlen szép kővárom*-szövegcsalád irigyeinek képével (ugyanebben a gyűjteményben is felbukkan).

57 *Bocskor János énekeskönyve...*, i. m., 114–116; 4. és 6–8. versszak.

Sem apám, sem anyám, sem jó atyámfia,
Hát csak magam vagyok az idegen földön!

Jóakaróm is nincs, jó barátom sincsen,
Nem csuda az oka, hogy jó kedvem sincsen.

Ez idegen földön nyomorúságomnak
Egyik ez az oka az én bánatimnak. [...]

Ha jóakaróim engem elhattanak,
Én laktam földemről engem kihíttanak,

Csak legyetek nekem tü jóakaróim,
Kegyelemben [!] lakó fene jó barátim.⁵⁸

Domokos Pál Péter felvetette, hogy ez utóbbi sor talán nem elírás a *Kegyetlenben* (értsd: 'kietlenben') szó helyett, hanem szándékos utalás a Rákóczi-szabadságharc leverése után közkegyelmet kapott személyekre, akiket a bujdosók árulónak tekintettek.⁵⁹ Ennek a valószínűsége mindazáltal csekély, annál inkább, mivel a verset – talán épp édesapja, a Moldvában évekig bujdosó, majd kegyelmet kapott Bocskor Mihály⁶⁰ elveszett iratai közül – diákfejjel másolhatta Bocskor János, s másutt is akadnak elírások. A megszólítás tehát minden bizonnyal a vadállatokra utal, amelyek az itt nem közölt strófáknak és a többi bujdosóénekek is állandó szereplői: tőlük több együttérzést várhat az énekszerző, mint embertársaiktól (az *Amerre én járok, még a fák is sírnak* compassio-képéhez hasonlóan).

IV.

A *bujdosás* szó a XVIII. században éppúgy minden bel- és külföldi utazást (és megpróbáltatást) jelölhetett, mint korábban: a peregrinációt és nyilván a legációt is. Ritka esetben egyszerűen vándorlást, jövés-menést is jelenthetett, mint például a szintén ekkoriban kialakult *Bujdosik a disznó kilenc malacával* nyi-

58 Uo., 99–100; 1–3. és 9–10. versszak.

59 Uo., 230. Cserei Mihály hazahívó levelét többek között Bocskor Mihálynak címezte Moldvába, s arra hivatkozott, hogy „valaki most ki nem jó, soha többször bizony Erdélyben bé nem bocsátják [...] és kegyelmetek örökké való számkivetésben marad; [...] mert a bujdosás, kivált erdélyi embernek, igen szokatlan s nehéz dolog [...]”. A *csíkszentmihályi Sándor család levéltára*, I, 1539–1756, szerk. SÁNDOR Imre, Kolozsvár, Stief Jenő és Tsa, 1914, 223.

60 Bocskor Mihály 1710-ben 42 esztendő volt, a fia, János még mindenképp jó néhány évig diák korú lehetett.

tóisorban, amely balladisztikus és más folytatásokkal is ismert.⁶¹ A kézről kézre járó, gömbölyű fenekű (ezért lehetetlen) poharat is *bujdosó pohárnak* hívták, erre utal az *Ez a pohár bujdossék* kezdetű diák ivónóta.⁶² Máskor általánosságban az emberi életútra, a tapasztalatszerzésre utalt, ennek közköltészeti példái szintén gyakoriak.

A bujdoso-monológokon túl egyes epikus művek is hatással lehettek a műfaj alakulására és a kifejezés jelentésének bővülésére. A legismertebb ilyen alkotás a ponyvára került *Árgirus*-historia,⁶³ amely a királyfi vándorútját és kalandjait következetesen, néha még verskezdő pozícióban⁶⁴ is *bujdosásként* jelölte, s jelentősen hozzájárult a téma állandó jelenlétéhez a magyar írásbeliségben (nem beszélve utódairól, a *Csongor és Tündéről*, illetve a *János vitézről*). Úgy tűnik, a szemantikai változatosságot a korabeli másolók is érzékelték, erre utal, hogy a *Hubay János-kódexben* (1707) egymás mellé kerültek a többjelentésű jelzővel ellátott, kissé eltérő karakterű szövegek: *Egy szegény bujdoso mesterlegénynek panaszolkodással teljes éneke* (Sűrű változások érdeklik az embert, 109b–110b) és *Egy Istenében reménylett szegény bujdosónak alázatos könyörgése* (Egek szélességét, föld, tenger mélységét, 110b–114a).

A jelentésváltozás néha a vers szövegén is nyomot hagyott. A *Bujdosik, bujdodik szegény árva legény* kezdetű éneket a keservesek alapvető versformájában, 4×12-es strófákban írta egy ismeretlen szerző,⁶⁵ s meglepő közelséget árul el a halotti búcsúversekkel, illetve az azokat imitáló búcsúénekekkel, köztük Balassi összövegeivel. Első ízben az 1764 táján keletkezett felvidéki, gyakorlatlan kézre valló *Furuglys Péter-énekeskönyvben* fordul elő. A gyűjteményben több vers témáját adja a diákélet,⁶⁶ így csaknem biztos, hogy ezt az éneket is ekként kell olvasnunk. Változatait főként a Felvidékről és Nyugat-Magyarországról ismerjük (Csornán még népdalként is előkerült),⁶⁷ a XIX. század elején már az alföldi protestáns kéziratokban is találkozunk vele, Vikár Béla pedig Erdélyben bukkant a nyomára egy 1854-es versfüzetben.⁶⁸ A függelékben egy eddig kiadatlan lőcsei változatot közlök, amely jóval korábbi, mint az RMKT

61 A ballada kiadása: RMKT XVIII/14, 227. sz.

62 A szövegcsalád kritikai kiadása: RMKT XVIII/8, 18. sz.

63 A XVI. századi alapszöveg Gersei Albert munkája (1600 előtt; RPHA 0053. sz.), 1781 után azonban Piskolti István átköltésében is terjedt.

64 *Rima János-ék.*, 1829, STOLL 764, 5a.

65 Az RMKT XVII/14. sajtó alá rendezői, Jankovics József és Stoll Béla XVII. századinak tartották a régies formai jegyek alapján.

66 Pl. RMKT XVIII/14, 159–160. sz.

67 *Kivirágzott a csornai erdő: Népzenei hagyományok Csornán*, vál. BARSÍ Ernő, Győr, Magyar Kultúra Kiadó, 2009.

68 Vikár Béla 1910-ben Orbán József nagyrákosi dalgyűjteményéből (1854) írta ki; kiadása: KÜLLÖS Imola, *Közköltészet Vikár Béla népköltési gyűjteményében*, It, 91(2010), 530–547 itt: 545.

itteni első főszövege (191/I), de közel egyidős a *Furuglyás-énekeskönyv* kontaminált változatával (190/III); a későbbi jellegzetes fő strófákat mind megtaláljuk benne.

A műfajban megszokott monologikus szerkesztés helyett ez az ének a helyzetdalok azon típusával tart kapcsolatot, amely a vers hőjét először E/3.-ben jellemzi, csak utána „kap szót”. Az általában két szakasznyi bevezetés fontos részlete, hogy az elbeszélő nem külső kényszer miatt bujdosik, hanem az életének jobbítása végett, s számít a fáradozás utáni nyugalomra, értsd: a hazaérkezésre.⁶⁹ A fohászkodás előtt azonban megvallja, hogy nem tudja az utat (ezt konkrét és metaforikus-biblikus utalásnak is tarthatjuk). A Seregek Urához fordul, akinek egyúttal saját keserű sorsát is elpanaszolja, többek közt a Balassi bujdosóénekéből ismert „Felségedet kérem” formulával (3). Egy másik szakaszban a barátoktól búcsúzik, szintén hangsúlyozva a víg visszatérés reményét. Gyakran két, különálló strófával vesz búcsút édesanyjától – e sorok közvetlen rokonait a halotti verseken túl a lakodalmi menyasszonybúcsúkbán is viszontlátjuk már a XVIII. század folyamán kéziratokban és ponyván.⁷⁰ A bujdosásra közvetlenül a „hogya most láthatnál, [...] tudom, megsiratnál” sorok utalnak, illetve a vadállatok együtttérzését kérő, sok párhuzamos szövegben felbukkanó motívum, szintén eltérő megfogalmazásban:

Sirassatok engem, ti apró madarak,
Szánjatok meg engem, erdőn járó vadak,
Temessetek engem, tengeri cethalak,
Akik az tengernek mélsígiben laktok.⁷¹

Többnyire ide ékelődik egy általános, önmagát sirató keserves-strófa, amely Baróti János XVII. századi énekének első szakaszaként járta a variálódás sokféle útját: „Boldogtalan sorsa siralmas szívemnek”.⁷² A két szöveg keveredésének több tanújelét ismerjük. Egy-egy szakasz kölcsönös cseréjén túl különösképp a *Furuglyás Péter-énekeskönyv* (1764 k.) korai változata jelzi az összefonódást, amelyben egyes strófák kétszer is helyet kaptak.⁷³

69 E szakasz párhuzama a *Gondviselő édes Atyám* kezdetű ének *Talám mindaddig bujdosom* kezdetű [7.] szakasza; RMKT XVII/14, 187/I.

70 *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8), 256–261. és 266. sz. A ponyvakiadásokról bővebben, egészen a XX. századig lásd TÓTH Arnold tanulmányát kötetünkben.

71 RMKT XVII/14, 190/III, 16. versszak (az 5. szakasz is ugyanennek romlott változata).

72 Az önálló szövegtípus: *uo.*, 190. sz., a III. variáns voltaképp a 191. szövegcsaládnak is része. Baróti János énekéből a XVIII. században két eltérő átköltés is készült, ezek gazdag variálódásáról az RMKT XVIII/15. kötet keservei között adunk számot.

73 RMKT XVII/14, 190/III. sz.

A hosszabb változatokban a hazájának is búcsút mond az énekes, ennek alternánsát ugyancsak megtaláljuk már Furuglyásnál (jobb oldalon):

Istennek ajánllok, kedves, édes hazám,	Édes árva hazám, Istennek ajánllak,
Kitűl keservesen én megváltam mostan:	Segétségül teljes [!] immár elhadlak,
Kevés ideig volt benned én lakásom:	Egy kevés ideig benned végadhatok,
Légyen rövid időn benned mulatásom! ⁷⁴	Az édegen földön mind megnyomorodok. ⁷⁵

Az útra induló személy végül ismét anyjához fordul. Néha külön záró szakaszok olvashatók a panaszdal végén: némelyik az idegenben ránk leselkedő halálról szól („Csak az Isten tudja, hol lesz maradásom”).⁷⁶ Szintén több műfajban viszsztatérő toposz a leírhatatlan fájdalom képsora („Az én bánatimat én meg nem mondhatom”),⁷⁷ vagy az angyalokat-kerubokat felvonultató könyörgés a mennybe fogadásért; ez utóbbi az alább ismerttetendő bujdosófohászokkal rokon.

Több jel utal arra, hogy a vers az önként felvállalt vándorsorsról szól. Már a XVIII. század végéről ismerünk egy alternatív kezdősört, amely „szegény árva diák”-ot említ; ennek kontextusát aligha kell magyaráznunk.⁷⁸ Az egyik ilyen változatban egy ritka belső strófa újra felidézi a kollégiumi emlékeket:

Bujdosok erdőken, kéréten mezőken,
Nincsen maradásom sem hegyen, sem völgyen,
Mind a könnyő labda az deák keziben,
Sintén úgy bujdosok nyomorult éltében.⁷⁹

A régies szöveg váratlanul felbukkan az Alföldön, először *Juhász László énekes-könyvében* (1818), amelynek tulajdonosa a kiskunhalasi asztalos céh tagja volt.⁸⁰ A *legény* tehát ezúttal a vándoréletre kényszerülő mesterlegényt jelenti (a szöveget lásd a függelékben). Ugyanekkorra datálható egy töredék a földrajzilag közeli *Makói énekeskönyvben* (1826 előtt),⁸¹ ahol nemcsak ez a bujdosóének szerepel, hanem több másik is, amelyek sejtetni engedik a feljegyző életmódját és régies forrásait. Egyetlen jellemző idézet, amely a *Bujdosik, bujdosik...* tétovázó strófájával, illetve az 1750-es évek óta, majd a népköltészetből ismert *Elbujdosnám*,

74 *Uo.*, 191/I, 8. versszak (Jankovich Miklós lejegyzése, 1789 k.).

75 *Uo.*, 190/III, 11. versszak.

76 Ennek töredékes változatát Kresznerics Ferenc kéziratából, önálló szöveggként adjuk közre az RMKT XVIII/15. kötetben.

77 RMKT XVII/14, 191/I.

78 *Uo.*, 191/I. és III–IV.

79 *Uo.*, 191/III–IV, 12. versszak.

80 *Juhász László-ék.* (1818), STOLL 1217. sz., 142–141.

81 RMKT XVII/14, 191/VI.

de nincs kivel-motívumokkal⁸² rokon – valójában *A szerencse tündér kerekén* kezdetű keserves egyik szakaszának átköltése:

Elbujdosom már valahova,
De nem tudok menni sehova...⁸³

Csőbrös István kopácsi parasztleány az 1820-as években Észak-Itáliában katonáskodott. Kéziratos versgyűjteményében számos, ponyvai eredetű, de továbbköltött szöveg is található (például az *Ideje bujdosásimnak* később bemutatandó változata). Ezek között jegyezte fel az imént vizsgált szövegcsalád egyik tagját *Bujdosik, bujdosik az szegény katona* kezdettel, több keserves részleteiből komponálva, igen szép részletekkel.⁸⁴

Szintén e szövegcsalád hatásáról árulkodik egy peregrinus panaszdala, amely Bocskor János énekeskönyvében maradt fenn *Szernyű sírásra reá jutott én fejem* kezdettel, az 1710-es évekből. A vers hőse, a külföldön tanuló diák a kesergés közben is emlékezteti arra a hallgatóságot, hogy a mostani nélkülözéseket önként vállalta azért, hogy tudását bővítse:

Mert majdon reá telik *három* esztendeje,
Hogy hirtelen engem hazámból kivete
Kedves tudománynak az ő ikessége,
Mert énnálam tetszik kedves ígírete.

Azután bujdosom idegen földeken,
Erdőkön-mezőkön, nagy rengetegeken,
Hegyeken-völgyeken, csalárd ösvényeken,
Édes tudományra kívánczik lelkem. [...]

Jaj, megint újobban bánat én szívemre,
Gondolkozás szálla én árva fejemre.
Útnak indulok már, de nem tudom, merre,
Csak bízom igyemet az élő Istenre.

82 A társas bujdosásra hívó strófa első ismert adata Erdélyből, a *Szádeczky-Miscellaniából* való (1755, STOLL 251. sz.), egy szerelmi és keserves dalokból összegyűrt hosszú füzér (*Ifiúság sólyommadár*) egyik elemeként. Vö. RMKT XVII/3, 221/XXI, 29. versszak. E változatra és népköltési rokonaira a *Magyar népköltészet* Vargyas Lajos-féle fejezete (*i. m.*, 542) hívja fel a figyelmet.

83 *Makói ék.* (1826 előtt) STOLL 1267. sz., 28. sz. A gyűjtemény részletes ismertetése, kezdősor-mutatóval: KÜLLŐS Imola, *Makói énekeskönyv = Makó néprajza*, szerk. TÓTH Ferenc, Makó, 2007 (Makó Monográfiája, 3), 631–657.

84 RMKT XVII/14, 191/V.

Viselj gondot, Uram, te szegény szolgálóra,
Idegen földeken bujdosó szolgálóra,
Fordíts kegyelmedet kisdéd johocskádra [...] ⁸⁵

A bujdosóénekek tehát modellként szolgáltak az összes hasonló élethelyzetre, közös élményeket és gondokat fogalmaztak meg, amelyek egyaránt meghatározták a megtorlás elől menekülő kurucok, a külföldre induló diákok vagy a külországi kaszárnnyákba berukkolt katonák életét. Hogy e versekhez ki mit érzett és értett hozzá saját sorsából, pontosan nem tudhatjuk, ám mindez a közköltészet természetes vonása: az asszociációs háló folytonosan változik, a személyes kötődés és a személytelen, általános retorikai keret finom kölcsönhatásai folyamatosan alakítják az szövegeket, sőt terjedésüket is. A kéziratokban gyakran egymás mellett, asszociációs közelségben találjuk a bujdosóénekeket és egyéb keserveseket, ⁸⁶ ahogyan a *Bocskor-kódex*-ben. A 4×8-as metrumú versek (köztük az *Egy bujdosó szegény legény* is) könnyen kontaminálódtak, így a közös műfaji jegyek nyomán a vándorstrófák váltak hangadóvá, míg az egyedibb, személyesebb szakaszok háttérbe szorultak. A bujdosóénekeket a fentiek miatt – jóllehet korábban és később is élő műfaj volt – egyfajta hozzáértés, csatolt jelentésképzés emelte be a kuruc hagyományba, s tette őket e kultúrkör fontos elemévé. A vallásos és/vagy közösségi bujdosóverseken túl szerelmi (vagy egykor akként kibontakozott) szövegcsaládok is osztoztak ebben, különösen az *Őszi harmat után* és a *Bokros búk habjai rám tódultanak* – ezekről tanulmányom készülő folytatásában adok majd számot.

V.

Két, vallásos ihletű, 4×8-as metrumú bujdosófohászt érdemes részletesebben megvizsgálni, hiszen a műfaj legerősebb reprezentánsai voltak évszázadokon át. Közös vonásuk, hogy belenyugvással, sorsszerűen szemlélik a bujdosást, s egyáltalán nem, vagy csak vázlatosan argumentálják a válsághelyzetet („sok okai vannak annak”; „mert itthon inkább kedveznek / az idegen jövevénynek” stb.). ⁸⁷

85 *Bocskor-kódex* (1716–1739) STOLL 180. sz., [53. sz.], 4–5. és 8–9. versszak. *Bocskor János énekeskönyve...*, i. m., 125–126.

86 Pl. egy vegyes kolligátum egyik kisebb kéziratot egységében (STOLL 378. sz.) egymást követi a *Siralmas volt nékem világra születnem* (45a–46a), a *Jajjal életemet kezdtem* (a *Siratom magam magamat* szövegcsalád részlete, 46b–47a), illetve a *Keservesen kezdő búcsúzó verseit* (szerelmi búcsú és keserves, 47a–49a).

87 A műfajnak ezt a hiátus-elvét már KATONA Imre népköltési szócikke joggal sorolja az alapvető szempontok közé. I. m.

A *Gondviselő édes Atyám*⁸⁸ kezdetű ének versfői egyes változatokban Geszti István nevét adják ki. Egy „gyanúba hozható” Geszti István a marosvásárhelyi református kollégium diákklajstromában szerepel 1687-ben.⁸⁹ Ha netán tényleg azonos a szerzővel, akkor nem meglepő, hogy az ének felbukkan a XVII. század végére datált erdélyi *Thoroczkaei Zsigmond-énekeskönyv*ben, illetve a *Szentsei-daloskönyv*ben is (1704 előtt; e változat kiszakadt a kéziratból). A XVIII. század folyamán eljutott az ország más vidékeire is, bár főként Erdélyben, református és unitárius kéziratokban vált állandó szöveggé (Tsorik András énekeskönyvében: *Akármely bujdosónak éneke*), egészen az 1820-as évekig és a néphagyományig. Nyomtatott kiadásáról nem tudunk.

A jellegzetesen protestáns fohász magányos bujdosásról, árvaságról szól. Nincsenek búcsústrófái, mert nincs kitől búcsúzni, ugyanakkor többször utal a szegénységre, kiszolgáltatottságra, akár a zálogba vetendő jószágra. A tanulmányom címét adó sor is innen való:

Bujdosom szoros utakon,
Ismeretlen országokon,
Forgok sokféle próbákon
Az idegen országokon.⁹⁰

E motívum Jézus hegyi beszédét idézi fel: „Mert szoros az a kapu és keskeny az az út, amely az életre visz, és kevesen vannak, akik megtalálják azt” (Mt 7, 14), épp azokkal a szavakkal, amelyeket az ekkoriban ponyván terjedő *Apollonius históriája* (1588) exponált: „A Szentírás mondja, hogy szoros út vagyon”. Árgirus mellett ennek az antik hősnek a hányattatásai, tetszhalála és feltámadása is segítették a bujdosás-téma terjedését a magyar irodalomban. A biblikus sor az ő sorsának esszenciájaként foglalta itt össze a szenvedés tűrésének és a reménykedésnek a fontosságát. Nem kell túl merész képzettársítás ahhoz, hogy Mikes Kelemennél e motívum közvetlen továbbgondolását lássuk. Mikes – aki gyermekkorában még protestáns neveltetést kapott – az elkerülhetetlen bujdosást a belső száműzetés, a vezeklés, az üdvösséghez vezető tűrés léthelyzeteként mutatta be. Feltehetőleg nemcsak a Biblia nyomán teszi ezt (ahonnan ezt sokszor idézi fordításaiban is),⁹¹ hanem laicizálódott soraiból, akár ezt a verset is hozzáértve.

88 RMKT XVII/14, 187. sz.

89 *A marosvásárhelyi református kollégium diákjai 1653–1848, közzét.* TONK Sándor, Szeged, JATE Régi magyar irodalmi tanszék, 1994 (Fontes Rerum Scholasticarum, 6), 360: *Stephanus Geszti*, 1687.

90 RMKT XVII/14, 187/I, 12. versszak.

91 Mikes Kelemen szókészletének vizsgálatához az alábbi hálózati adatbázist használtam: *Mikes-szótár*, összeáll., szerk. Kiss Margit, témavez. Tüskés Gábor, Bp., MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2013, <http://mikesszotar.iti.mta.hu>.

A *Gondviselő édes Atyám* záró szakaszai tovább erősítik a bibliai kontextust, hiszen Patmosz szigete Szent János evangélista száműzetését és a *Jelenések könyvét* juttatja eszünkbe: bárhová vet a sors, Isten megtart és megóv a száműzetésben. Sőt, talán épp ilyenkor érthetjük és érezhetjük meg az ő mindenhatóságát, hiszen még a vadállatokat is a bujdosók oltalmazóivá teszi:

Menj el, azt mondja az Isten,	Én tégedet el nem hadlak,
Válogass az jó földekben,	Parancsolok az vadaknak,
Szállj meg Patmus szigetiben,	Oltalmam alá fogadlak,
Az Jordán vize mentében.	Hogy tégedet eltartsalak. ⁹²

A vers zárata a következő énekkel is rokonságban áll: akárhol ér a halál bujdosásunk (értsd: földi életünk) során, az Úr magához veszi a lelkünket.⁹³

Az *Ideje bujdosásimnak* kezdetű bujdosóvers⁹⁴ szerzőjét, Jánóczi András egyelőre nem sikerült azonosítanunk. Bár az RMKT XVII/14. kötete még a XVII. század végére keltezi a szöveget, valószínűleg későbbi. Első kéziratos adatai az 1760-as évekből valók, legkorábbi datált kiadása pedig 1785-ből, de ennél feltehetően már jóval előbb megjelent, hiszen az 1768-as *Lőcsei énekeskönyv* már a ponyvaszöveggel egyező, az akrosztichont is megőrző változatot örökített meg. A keveredéseket nem számítva tehát mintegy felváltja a hagyományban a *Gondviselő édes Atyám*at, átveszi szerepét, s ugyancsak országosan elterjed. Túlnyomórészt katolikus forrásokban szerepel, Erdélynek is főként a katolikus vidékeiről kerültek elő népi változatai: Csík, Gyergyó vidékéről.⁹⁵ A világi kéziratos variánsok elsősorban 1770 táján kulminálnak, majd az 1820–30-as években, részben utalva egyes ponyvakiadások hatótávolságára.⁹⁶ 1832-ben már egy vallásos, búcsújáró ponyván is kinyomtatták, ami pedig ritkaságszámba megy, olyannyira nem jellemző e két repertoár keveredése a nyomtatásban.⁹⁷ A bujdo-

92 RMKT XVII/14, 187/I, 14–15. versszak.

93 Mivel a legelső variáns 11–18. szakaszának kezdőbetűi már nem olvashatók össze értelmes szavakká (amint az előző strófáké Geszti István nevévé), ezt akár önálló, később idekapcsolódott szövegnek is tarthatjuk. A záró funkciójú 19. strófa E kezdőbetűje viszont esetleg kapcsolódhatott az alapstrófákhoz is: GESZTII[S]TVANE.

94 RMKT XVII/14, 189. sz.

95 Bartók Béla 1907-ben Gyergyóújfaluban (Bartók-rend 01620) és Csíkszenttamáson (Bartók-rend 01678) jegyezte le, az első mellett széljegyzet utal rá, hogy Gyergyócsomafalván ugyanezt a verset a csíkszenttamási dallam variánsára énekelték.

96 A legkésőbbi ismert kéziratos adatok: a függelékben közölt homoródalmási (unitárius) Szabó Mihály-ék.-beli változat (1835) és az al-csíki katolikus Bándi Péter-ék. (1837) szövege; RMKT XVII/14, 189/VII.

97 *Négy szép ének a' sasvári boldogságos Szűz Máriához* (Szakolca, 1832). Borítóképét Erdélyi Zsuzsanna magángyűjteményéből közli Kríza Ildikó, *A legendaballada: Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán*, Bp., Akadémiai, 1982, 19. tábla.

sóénekek – hajdani fohász-alapműfajukhoz visszatérve – az átalakuló hivatalos egyházi kiadványokba is bebocsáttatást nyertek (a protestáns énekeskönyvekbe a XX. században a *Gondviselő* mellett a vele rokon, Rákóczi imájaként aposztrofált *Győzhetetlen szép kővárom* is bekerült).⁹⁸

A *Gondviselő*vel egyazon forrásban talán épp a fentiek okán nem találjuk sosem, csupán egy rövid, kontaminált változatot egy erdélyi unitárius gyűjteményben.⁹⁹ A közköltészet más műfajainál is megfigyeltő az ún. *alternánsok* működése, amelyek topogenetikus rokonai, mintegy újraírásai egymásnak, s általában egy-egy földrajzi térségben ismertek.¹⁰⁰ Itt ugyanilyen szimultán esetekről van szó a XVIII. század második felétől a reformkorig.

A népi emlékezet sokrétűen őrzi az éneket, főként személyes keservesként (Bartók és M. Bodon Pál gyűjtései), de Erdélyi Zsuzsanna felhívta a figyelmet arra, hogy virrasztóénekként, halott mellett is énekelték.¹⁰¹ Felbukkanásának időpontja – de talán a megírásáé is – összefüggést sejtet a madéfalvi veszedelem (1764) utáni migrációs hullámmal, mely épp Csík és Kászon katolikus lakosait érintette leginkább. Moldva, később Bukovina folklórja általuk telítődött a székelly köz- és népköltészet ekkori emlékeivel.

Az ének eredetileg nem utal sem magánéleti előzményekre, sem politikai vagy perzekúciós konfliktusokra, bár a ponyvák nótajelzése alapján közös dala lehetett egy drámai szerelmi panasz dallal, a *Megjelentem panaszimat* kezdetű énekkel.¹⁰² A *Mint gerlice madár* kezdetű régies ponyvaversben (a következő lapon látható képünk forrásán, a *Hat világi énekek* című keltezetlen ponyván)¹⁰³ ez volt az *Ideje bujdosásimnak* utáni szöveg) viszont talán épp a szomszédos ének hatására erősödik meg a bujdosó-motivika a szerelmi alaptémához képest. Jánóczi versének ösváltozata sem tér ki az egyénenként úgyis eltérő, bujdosáshoz vezető körülményekre, hiszen ki-ki hozzáértheti a sajátját. Sokkal fontosabb a bujdosás mint létforma mély átélése, s a fohászzkodás Istenhez, hogy

98 Bővebben: Csörsz Rumen István, *Rákóczi halála nagypénteken – Mikestől a közköltészetig = Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, mts. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, LENGYEL Réka, Bp., Universitas, 2012 (Historia Litteraria, 28), 226–236.

99 *Czombó Mózes-ék.* (1772–1801) STOLL 558. sz.

100 A legismertebb példa két, tartalmilag szinte azonos asszonycsúfoló (a dunántúli-felvidéki *Nékem egy szép gondolat... és az erdélyi Mely nagy öröm, vigasság...*) párhuzamos terjedése a XVIII. században. Bővebben: *Közköltészet I. Mulattatók*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4), 20–21. sz. Hasonló felekezeti és regionális megosztást mutatnak a *Bokros bánat, mely unalmat...* kezdetű panaszdal metrikai és tartalmi altípusai; kiadásuk: RMKT XVIII/15, megjelenés előtt.

101 Lajtha László Sopron megyei virrasztó énekekről szóló könyve kapcsán említi egy interjúban. Egy 1961-es Vas megyei gyűjtésből, egy XVII. századi nagyheti dallamtípus képviselőjeként idézi DOBSZAY László, *A siratóstílus dallamköre zenetörténetünkben és népzeneinkben*, Bp., Akadémiai, 1983, 233 (25/c kottapélda).

102 RMKT XVII/3, 264. sz.

103 OSZK 821.156.

ELŐ:

Deje bújdosásomnak, el-jött már távo-
zásomnak, szomorú útazásomnak, sok
óhal vunnak annak.

2. Angyalodat én Istenem: küldjed hogy
kísérjen engem' útaimban vezéreljen, min-
den gonosztól meg mentsen.

3. Nihnen látom a' Legénynék semmi
betse jaj szegénynek; mert itthon inkább
kedveznek az idegen jövevénynek.

4. Olly helyet azért keresek, a' hol be-
mületben leszek, a' tengereken túl megyek,
jó hirt 's nevet ottan szerzek.

5. Csak egy sem fogja azt tudni, szegény
fejem él-e, hal-e? és életben mondja van
é? Isten gondomat viseli.

6. Záloga te vagy lelkemnek, én Iste-
nem bízom benned, hogy ottan gondom
viscled, a' hol engem nem esmérnek.

7. Ifjú Tóbiást veszi a' Szent Angyalod
mefelste földre, Szegény fejemnek vezére,
ő legyen meg-örizője.

8. Egész Földem keregségén, Erdőn,
Hegyen, Földön, Vízen, eltenség', 's tá-
bor közepén félelem nélkül el-vissen.

9. Nem félek ha meg-betegszem, mert
meg-gyógyít én Istenem, Rabságomban
meg-fabadít, Inségemben ő meg segít.

10. De hogyha rabságba esem, ott-is
van reménysegem, hogy szabadulom én-
nekem, Te lesz kegyelmes Istenem.

II.

11. Kállam el-ne felejtkezdel, ha meg-
halok te temesd-el, akárki bánjon testem-
mel, de csak te bírsz én lelkemmel.

12. Azért hozzád, fohászokdom: mikor
eszem, avagy iszom, éneklek vagy imád-
kozom, te légy úti kalauzom.

13. Szerelmes Atyámfiai, Nemzetem'
kedvestagjai, Szívemnek vigasztalói, kik
völtatok orvoslói.

14. Csak bútsút kell immár vennem, é-
des Atyám, Anyám, Nénem, Szerelmes Bá-
tyam és Ötsém: mert nincs már késésem.

15. Szomszédira és jó barátimra, kik lát-
tyak meg-válaszomat, köszöneteket mind
azokat kik jó akaróim voltak.

16. Isten hozzatok paitásim, velem fel-
nőtt jó barátim, kikkel foksor nyájajám-
gim voltak, és szép mulatásim.

17. Nekem a' mi jót tettetek, Isten fi-
zele meg néktek, hosszabítsa életetek',
hogy őtet tisztelhesétek.

18. Az idegen földre megyek, veletek
többé nem leszek, talám nem-is lát sze-
metek; rólam ne felejtkezzetek.

19. Lábam akár merre megyen, rólla-
tok nem felejtkezem, minden járásom, 's
kelésem', áldja meg a' Szent Úr Isten.

20. Tellyes Szent Háromság Isten, szent
kegyelmed velem légyen, engem' az idege-
gen-Földön Szerentsésen vezérellyen.

21. Áldás a' Szent Háromságnak, 's Iste-
nen Fia Szent Annyának, Ki Angyalt ad
kalauznak, az igaz útban járóknak.

MA-

Hat világi énekek (é. n.), [2]–[3].

félelem nélkül léphessek az ismeretlenbe, hiszen ha idegenben halok meg, Isten magához veszi a lelkemet onnan is. Ezt követi a búcsú az otthonmaradóktól, akiket – már a fohász is jelezte – nem reméli, hogy viszontláthat. Az Istennel kettesben maradó, hontalan bujdosó csupán annyit kér (akárcsak Balassi), hogy emlékéit őrizze meg a családban és a baráti körben¹⁰⁴ – a múltja helyettesítse a jelent, amiről semmit sem fognak tudni. Az egyre szomorúbb ének végén a sze-retteire, majd a Szentháromságra mondott áldás ad némi feloldást, s visszatér az oltalmazó angyal képe, amely már a nyitómotívumok között is szerepel.

A későbbi kéziratos változatokban – mivel már nem kell óvni az akrosztichon épségét – kimarad vagy lerövidül a búcsúszakasz és a fohász, ugyanakkor az argumentáció megmarad vagy akár bővül is, így a bujdosás okai (idegenek kedvelése, távoli út választása stb.) a szöveg arányában egyre hangsúlyosabbá válnak. Az alábbi szakasz intenzív kérdései felkavarják a reményvesztett ének hangulatát – ez viszont a *Gondviselő édes Atyám* régi változataiból került át ide:

104 A *Bánatimnak örvényében* katonaközösségtől búcsúzó szakaszainak rokon vonásaira már Stoll Béla felhívta a figyelmet az RMKT XVII/14, 189. sz. jegyzeteiben.

Szegény vagyok, hogy-hogy éljek?
 Idegen földre hogy menjek?
 Útravalót hogy keressek?
 Kenyeret is, haj, hogy vegyek?¹⁰⁵

Két, még későbbi variáns már csak néhány belső szakaszában emlékeztet Jánóczi András összövegére. A nyitány is más, de a mai olvasónak ismerősen csenghet:

Kibujdostam országombúl,
 Híres kis magyar hazámbúl,
 Visszanéztem félutamról,
 Szememből könyvem kicsordult.¹⁰⁶

Elbúcsúszom országomtól,
 Kedves kis Magyarországtól,
 Visszanézek félutamból,
 Szememből a könny kicsurdul.¹⁰⁷

M. Bodon Pál csíki népzene gyűjtése (XX. század első fele) tanúsítja, hogy az a közkeletű, oktávugrásos dallam, amelyet Bartók gyűjtött Békésgyulán (1906),¹⁰⁸ s az énekoktatás révén országszerte közismertté vált (*Elindultam szép hazámból*), eredetileg az összöveg kezdő strófájával is párosult, jóllehet annak népi dal-lamai ettől némileg eltérő típusúak.¹⁰⁹

Jankovich Miklós örökölte meg az ének szlovák nyelvű parafrázisát *I čas prišel k vandrovaní* kezdettel ('Elérkezett bujdosásom és mostani búcsúzásom ideje').¹¹⁰ A 23 szakaszból álló ének híven követi a magyar ősváltozatot, az eredeti versszakok sorrendjében (E = egyedi strófák): 1+2 E1, 3–7, E2–3, 8, E4, 10–13, E5, 14–20. Az egyedi szakaszok más bujdosóénekekkel állnak kapcsolatban, az 1. például a *Gondviselő* 5. szakaszával, a 2–3. valójában csak az előző versszakok továbbírása, bővítése, a 4. és 5. pedig egy vallásos vigasztaló ének részlete lehet, amelyben a búcsúzó személy kegyes, istenfélő életre inti az

105 Uo., 189/X, 6. versszak.

106 *Kopácsi ék.* (1822–1825) STOLL 1240. sz., 70–71, 1. versszak. Kiadása: RMKT XVII/14, 918.

107 *Erdélyi Tár nótáskönyve* (XIX. század 1. fele) STOLL 790. sz., RMKT XVII/14, 189/XI. E változat 3–4. szakaszában az árva gerlice kettős képsora hangsúlyossá teszi a szerelmi indítást és asszociációkat is. Az első két strófa lényegében azonos a bal oldalon idézett kopácsi variánsával. – Köszönetet mondok T. Erdélyi Ilonának, hogy az Erdélyi Tárból őrzött kéziratot eredetiben tanulmányozhattam.

108 Eredeti szövegkezdet: *Elindultam a hazámból*, kiadása pl. KODÁLY Zoltán, *A magyar népzene*, a példatár szerk. VARGYAS Lajos, Bp., Zeneműkiadó, 1952, Pt. 117. sz.

109 *Ideje bujdosásimnak...* (Nagykászon, 1907; a ponyvaszöveg 17 szakasza) = M. BODON Pál 1907. évi Csík megyei népzene gyűjtése, Kecskemét, Kodály Intézet–Erdei Ferenc Művelődési Központ és Művészeti Iskola, 2001, 5. sz.

110 Jankovich Miklós: *Nemzeti Dalok Gyűjteménye* (XIX. század eleje) STOLL 531. sz., VII, 15a–16b; e kötet forrása a Stoll-bibliográfia jegyzetei szerint az elveszett Jankovich–Erdélyi-kódex (STOLL 200. sz.) lehetett. A szöveg modern szlovák helyesírással és magyar nyersfordításban: *A kuruc küzdelmek költészete*, vál., jegyz. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977, 93. sz.

otthonmaradókat, illetve arról szól, hogy az éneklés és az imádság eloszlatja gondjait. Az ének további szlovák variánsairól sajnos nincs tudomásom, így nehéz megítélni, vajon egyszeri, fordítói szándékú interpretációs kísérletről van-e szó, vagy egy kétnyelvű, ikerszöveggé váló énekről. Tekintve a XVIII. században megerősödő szlovák migrációt, amelynek nyomán gyakorivá vált az egyéni (vándorkereskedő és -iparos) és családos elvándorlás, joggal feltételezhetünk további hasonló szövegeket. A bujdosóének műfaja kétségtávolan jelen volt a Kárpát-medence más nemzetiségi irodalmaiban is, ennek fontos emléke a *Szíveket Újító Bokréta* című kolozsvári kézirat (1770) román nyelvű bujdosóéneke *Săraca stroinătate* kezdettel.¹¹¹

VI.

A XVIII. század végén a sok évtizede ismert bujdosó- és búcsúénekek egyre gyakrabban kerülnek egymással kontaminációba. A *Bánatimnak örvényében* variánsai egészen 1800-ig nyomon követhetők, főként a Felvidéken. Csak a nyitányt, az első 4 szakaszt őrzi a vers keletkezésénél száz évvel későbbi *Lőcsei énekeskönyv* (1768, lásd a függelékben). A *Szárnyai Márton-énekeskönyv* (1775) ugyancsak a Felvidékről származik, lejegyzője talán nem is tudott tökéletesen magyarul. Az itteni változat ugyanígy négy régi szakasszal indul, utána azonban más bujdosóénekek és keservesek egy-egy strófájával bővül (lásd a függelékben). A szempontunkból legérdekesebb változat feltehetőleg szintén e régióból való, az 1800-as dátumú *Világi énekek és versek B. P.* című kéziratból. Ez ugyan kontaminált változat, de nagyon szép kompozíció, amely a Szárnyai-féle megoldással rokon – egy új altípus jött létre a patinás ének történetében. Ezúttal négy (!) különböző szövegcsaládból készített centót a feljegyző. Az eredeti nyitó szakaszok (köztük a hazafias kesergés, 1–3 és 6) után a *Gondviselő édes Atyám* (I/9–12), majd az *Ideje bujdosásimnak* (I/14+16, 17), végül a *Bolondság volt nádhoz bízni* kezdetű XVII. századi szerelmi dal ponyvakiadásáiban szereplő záró versszak olvasható.

Bánatimnak örvényiben
Jaj, mint estem nagy véletlen,
Nincs, ki szánja szegény fejem
Te kivöled, én Istenem.

Bánatimnak örvényében,
RMKT XVII/10, 57/I, 1. versszak

111 *Szíveket újító bokréta: XVIII. évszázbeli dalgyűjtemény*, kiad. VERSÉNYI György, Bp., MTA, 1914, 4 (a törzssanyagtól eltérő kézírással). Székely János fordításával együtt: *Égő lángban forog szívem: Régi magyar kézíratos énekeskönyvekben fennmaradt román világi énekek*, s. a. r. KÓCZIÁNY László, KÖLLŐ Károly, Kolozsvár, Dacia, 1972, 35.

Az tavaszi szép időknék
Látom, mindenek örülnek,
Erdők, mezők megzöldülnek,
Az madarak énekelnek.

Uo., 2. versszak

Lecsordulván szemem könnyve,
Sírva néznek mindenekre,
Mert hazámnak szép címere
Keservesen jut eszemben.

Uo., 3. versszak

Homályban beborult napom,
Gyászban öltözött csillagom,
Mert virágzó állapotom
Gyászban fordult, az mint látom.

Uo., 6. versszak

Az ég alatt, az föld szényin
Vagyon-é ilyen jövevény?
Az egész föld kerek ségin
Nem is talál sz ilyen szegényt.

Gondviselő édes Atyám,
RMKT XVII/14, 187/I, 9. versszak

Nincsen nékem atyám s anyám,
Az kihez folyamodhatnám,
Isten nékem az én atyám,
Minden ország az én anyám.

Uo., 10. versszak

Mindenektől elhagyattam,
Csak Istenemre maradtam,
Minden dolgom reá bétam,
Ő szent felségire hagytam.

Uo., 11. versszak

Bujdosom szoros utakon,
Ösméretlen földhatáron,
Forgok sokféle próbákon
Az idegen országokon.

Uo., 12. versszak

Kell immár búcsúmat vennem,
Édesanyám, atyám s néném,
Szerelmes bátyám és öcsém,
Mert tovább nincsen itt létem.

Ideje bujdosásomnak,
RMKT XVII/14, 189/I, 14. versszak

Isten hozzátok, pajtásim,
Vélem felnyőtt jó barátim,
Kikkel sokszor nyájasságim
Voltak és szép multságim.

Uo., 16. versszak

Nékem az mi jót tettetek,
Isten fizesse meg néktek!
Hosszabbétsa életetek.
Hogy ötet tisztelhessétek.

Uo., 17. versszak

Nem szólok már, csak hallgatok,
Mert azzal se használhatok.
Kérlek, rólam tanuljatok,
Másnak is példát adjatok.¹¹²

Bolondság volt nádhoz bízni,
RMKT XVII/3, 226/VII, 9. versszak.

A szövegasszociációkon túl a dallamok között is lehetett átjárás; ezt jelzi, hogy a *Bánatomnak örvényében* és az *Ideje bujdosásimnak* egymás közelében szerepel Jankovich Miklós *Magyar világi énekeiben* (1789–1793).¹¹³

A csak versfőkből azonosított Dobai István (másutt: Posoni István) *Síralmas volt nékem* kezdetű keserveséről a XVII–XVIII. század fordulójától vannak adataink (*Szentsei-daloskönyv*, *Thoroczkay-énekeskönyv*). Nem szorosan vett bujdosódal, inkább sorsének, tehát keserves, ám egyik szakasza – ismét mitológiai utalással – mégis e műfaj közelségét jelzi:

De csak a' keserves,
Lelkemnek gyötrelmes,
Hogy bújdosom mint Ulisses,
Ki sokat járt, és lett híres.¹¹⁴

Az önmagát sirató és az irigyeket ostorozó ének szintén főként erdélyi protestáns forrásokból ismert, de ponyvakiadásai és debreceni másolatai is akadnak, például Veres Márton (1793) és Pálóczi Horváth Ádám (1813) jóvoltából. Néhány részlete alapul szolgált továbbá a *Síratom magam magamat* kezdetű, XVIII. század közepi 4×8-as bujdosóéneknek is. Ez utóbbi a *Gondviselő édes Atyám* hangvételét idézi, s ugyancsak erdélyi protestáns kéziratok őrzik. Hőse, aki már mindenkitől elszakadt, néhány szakaszban kitér bujdosására is:

112 *A kuruc küzdelmek...*, i. m., 94. sz.

113 21b–22a, majd 35b–36a.

114 RMKT XVII/14, 186/I–X., 10. versszak. Egyes változatokban tévedésből *Achilles* neve áll.

Jó barátimról meg válni
Idegen helyen bujdosni
Láttatom mély sírba szállni
Mint tellyes gallyán merülni [...] ¹¹⁵

A legfőbb fohász a *Gondviselő édes Atyám* részleteivel rokon (halál idegenben, Istenhez kerülés, imádság), különösen a *Meguntam már a bujdosást* szakasszal:

Áldott Isten sok járasom	Meguntam már az vándorlást,
Szánd meg ennyi bujdosasom	Az sok keserves bujdosást,
Jelents meg hol lesz lakásom	Isten, mutass olyan szállást,
Veggre tsendes nyugovásom. ¹¹⁶	Az hol találjak nyugovást. ¹¹⁷

Nem kevésbé fontos az a strófa, amely ismét mintha Mikest idézné, pontosabban az őt inspiráló biblikus bujdosóénekeket és imádságokat, amelyek a földi lét szenvedéseit és azok tűrését a bujdosás, a száműzetés képsoraival írják le:

Az Istennek akarattya
Hogy ezt velem kostoltattya
Lábam soka nem fáraszttya
Valaha végit szakaszttya.

Ez az ének az elégikus nézőpontot erősíti, amely egyre több közköltészeti műfajban válik jellemzővé. A múltat a reménytelen, bujdosással terhes jelenből nézve siratja (egy apró magánéleti utalással, amelyet aztán nem fejt ki: „Mikor tőled búcsút vettem”). Az Istenhez fordulás itt már az énkép teljes feladásával jár, mintha nem lenne sajátja az élete, de a halála sem.

VII.

A fentiek nyomán könnyű belátni, hogy a gazdag és árnyalt bujdosóének-hagyomány, amely a XVII. és a korai XVIII. századból érkezik, miért marad oly sokáig használatban, s miért születik viszonylag kevés új alkotás e műfajban. Mégis érdemes megemlíteni őket, mivel (különösen a kollégiumokhoz kapcsolódó altípus) magyar nyelven újdonságnak számít, s közvetítőként szolgál más műfajok és korstílusok felé.

115 *Dávidné Soltári* (1790–1791) STOLL 393. sz., 21. sz., 4 versszak.

116 *Bölni Kozma István-ék.* (1765–1768) STOLL 1076. sz., 92a–93b, 5. versszak.

117 RMKT XVII/14, 187/I, 13. versszak.

Az 1770-es évektől ismét megerősödő, de csak 1790 után, főként Napóleon korában tetőző katonai tematika érdekes módon inkább a szerelmi búcsúdalokra fejtett ki hatást. A hagyományos bujdosóénekek között alig találunk olyat, amely katonának felcsapott személy búcsúszavait verselné meg. A század végére datálható *Vale, vale, Pannoniám* kezdetű dal hőse egy külföldre induló katona, aki a távozás bánatát az ekkor már igencsak virágzásnak indult műfaj, az inszurgensdalok hetykeségével ötvözi. Nem véletlen, hogy a konkrét közösségre hivatkozó dalszövegbe az ekkor már 130 évesnél régebbi *Bánatimnak örvényében*, illetve az *Ideje bujdosásimnak* és az *Isten hozzád, Erdélyország* gondolatai, frázisai is átszűrődnek:

Mars tsillagban születtettem
világro kardot kötöttem,
nem szánom érted életemet
ki *ontom* piros véretem.

Élletek ti magar fiak,
élletek szép virágszálak,
Kikel régen vig oráim,
töltém nyájos mulatságim. [...]

Jaj te töled meg válásom,
jajal esik távozásom,
butsut azért töled veszek
mert mesze földre el megek.

megek azért meszi földre,
az ősméretlen helekre,
hol kölletik jajal élnem,
Szép hazámtul mesze lennem,

Nem tudom hol esik testem,
a vagy hol ontatik vérem
rulam ne felejtkezetek
Kik engemet szemléltetek¹¹⁸

A katonai témakörhöz tartozik, mégis kivételt jelent az ironikus felhangú *Haj, dínom-dánom...*; ennek az erdélyi dalnak egyik változata arról mesél, hogyan adta fejét egy rossz diák a török elleni (1780-as évekre datálható) hadviselésre.¹¹⁹ A tréfás dicsekvés tehát azt jelzi, hogy a nyomorúságos katonaélet a társadalmi mobilitás lehetőségével kecsegtette az énekest, aki így biztatja magát:

Indulj Andor, bujdosásnak,
Uj szerencsepróbálásnak.
Vedd az világot nyakadba,
Szöktess innét más országbá.
Talám kívánt napod derül,
Boldogságod visszakerül.¹²⁰

118 *Világi énekek gyűjteménye* (XVIII. század vége) STOLL 516. sz., 3a–b.

119 Ezt a diákosabb hangoltságú változatot lásd RMKT XVIII/14, 170. sz.

120 *Szívetek Újító Bokréta* (1770) STOLL 299. sz., 52. sz.

A vándorlás azonban ezzel még nem szűnt meg az ének hőse számára: a „török zászló alól” (értsd: a törökök ellen felsorakozó hadseregből) szintén továbbáll, s az ének végén immár a török katonai méltóságoknak is búcsút mond.

A diákéletből már sokkal több bujdosó és búcsúzó élethelyzetről tudósít a közköltészet. A kollégium egyik fontos, közösségformáló erejű szokása volt a legációba induló vagy az iskolának végképp válét mondó seniorok búcsúztatása.¹²¹ Ezekben a versekben a régies, bibliai-mitológiai képek és a személyesebb, néha szokatlanul melodramatikus hangnem is összetalálkozhat, miként a többnyire *Ne menj el, gyermekem, Miklós Sámuelem* kezdetű, gyászdalnak is beillő búcsúénekben, amelyet 1759-ben a sárospataki református kollégium diákjai énekeltek egyik senioruknak, mielőtt belgiumi és németországi peregrinációba indult (a szerzőt Varannay Mihály tógátus személyében azonosították).¹²² Az *alma mater* valóban anyaszerepben szólal meg itt, s a saját fiaként próbálja megóvni a távozót a rá leselkedő veszélyektől. Már az 1730-as években ugyanígy kívántak szerencsés utat Vécsei János seniornak, a *Conclusió*ban kiemelve:

Ha mikor jucz idegenyekhez
Tölled mivel ez étlettel külömbb népekhez
Nyujjon ő az irigyeknek kemény szivekhez
Hogy ne ártassanak amidon jársz ezekhez [...]

Meny el tülünk bekessegesen
Légyen minden utad boldog bujdoss csendesesen
Vezere lye dolgaikat az Ur rendesen
Hozzon vissza üdö múlva egességesen.¹²³

Hasonlóképp búcsúztak egymástól a csíksomlyói diákok, amikor elkészöntek elme-pallérozásuk bús helyszínétől, az 1782-ben átépített kollégiumuktól: *Isten hozzád, Somlyó vára*.¹²⁴

Az általános bujdosódalok új képviselői is régiesek – mintha azok a poétikai-nyelvi újítások, amelyek a panaszdalokat és a szerelmi lírát jócskán átjárták ekkoriban, itt nem éreztetnék hatásukat. Aranka Györgynél például egy Balassisorokból álló vers bukkan fel: *Valahol elmégyek s valamit szemlélek, minden vigad kedvére*. Az ének valóban muzeális alapszövegre megy vissza: Beniczky Péter *Bú és bánat henyélő szívben ver fészket* című barokk búcsúversére, amely a bujdosás

121 Ezeket itt nem idézzük, de önálló alfejezetet kaptak az RMKT XVIII/15. kötetben.

122 Első ismert lejegyzése: *Collectanea poetica* (1764–1784) STOLL 271. sz., 61a. Ugyanitt hosszú latin és magyar búcsúvers-füzért olvashatunk Miklós Sámuel diáktársainak nevében.

123 *Beregzászi Tóth Péter gyűjteménye* (1736–1738) STOLL 197. sz., II. 12b, 2. és 4. versszak.

124 Elsőként: *Dávidné Soltári* (1790–1791) STOLL 393. sz., 173. sz.

és az azt megelőző melankólia érzékletes leírása után több óvatos utalást tesz arra, hogy a vers hőse valójában szerelmi vigaszt keres a távolban.¹²⁵ Az Aranka által 120 évvel később feljegyzett parafrázis azonban egy másik Beniczky-versből is építkezik: *Útonjáróknak oltalomkérése Istentől (Szarándokságimot s minden utaimot igazgató Istenem)*¹²⁶ – ez viszont Balassi sokszor említett *Pusztában zsidókat...*-énekéből veszi az alapformulákat. Amikor az Aranka-féle vers hőse búcsút mond Eger (vagy helyesen: Enyed) városának, hosszan moralizál s részletesen beszél gondoljai sokaságáról, de konkrétumok nélkül, így csak azt tudjuk meg, hogy mindenképp el kell indulnia. A fohászkodó strófák szélesebb mederben hömpölyögnek (néha romlott sorokkal), mint a jóval tömörebb 4×8-as bujdosóénekekben – ez egy harmadik Beniczky-vers (*Mégis más azon töredelemmel könyörög*)¹²⁷ részlete:

Ne nézd gyarloságom, Im latod szándekom téged keresni Indul,
menésem szükséges, térésem kétséges azért szándékom tészem [!],
tsendesítsd elmémet s töltsd bé kérésemet te sok adományadból,
Szándékom igazgasd dőlteben támogasd gazdag birodalmadból.¹²⁸

Régiesek az 1826 előtt összeírt, de jórészt még XVIII. századi anyagot őrző *Makói énekeskönyv* bujdosóénekei is; mindnyájan szorosan összefonódtak a keservek alapmotívumaival. A *Bánatimnak, siralmimnak mikor lesz vége* kezdetű énekből itt csak a bujdosás körülményeire utaló strófát idézem:

Más idegen órszágra el kell bújdosnom
Edes születtem földit is messze hagynom
Meg kell már próbálnom mostohaságát
Világ színes barattságát és álnokságát
Vig kedvem így el foglaló kemény rabságát¹²⁹

Az ezzel egybeírt, de kétségkívül külön szöveget alkotó *Búval élem, búval, búval világomat* a bujdosásnak – egyik népi változatához hasonlóan – szinte terápiás erőt tulajdonít:

125 Kritikai kiadása: *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, s. a. r. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 12), 73. sz. A jegyzetben (748) megemlíti az Aranka-féle kompilációt, de nem közli.

126 *Uo.*, 71. sz.

127 *Uo.*, 66. sz.

128 *Aranka György gyűjteménye (1782–1790)* STOLL 345. sz., III. 63b–64a, 6. versszak. Szintén Beniczky bujdosóversének részlete.

129 *Makói ék.* (1826 előtt) STOLL 1267. sz., 16. sz.

Tenger őrvennyében tudom el bujdosnál
Szegény fejem hóggy ha nyúgalmat talalnál

El bújdosóm tehát kősziklás hegyekre
A fenevadaknak kősziklás hejjeke
A sűrű erdőkben el rejtem magamat
Ott siróm jajjgatóm szomorú sorsomat¹³⁰

Nyugalmat mégsem talál sehol, s az elhagyatottság érzése állandóan továbbmenni kényszeríti. Ez a végtelen bujdosás belső indíttatású ugyan, de valójában nem más, mint átok:

Talám így töltőd el mar kevés esztendő
Oránként ballago te siralmas idő
Indúly ez Világón mind ádig bújdosni
Mig gyenge testednek nyúgalmat tudsz ásni¹³¹

Az 1770-es évekbeli *Szárnyai Márton-énekeskönyv* a Felvidékről származik, s jórészt egyházi szövegeket őriz. Néhány közismertebb vallásos és szerelmi bujdosóének füzére mellett (lásd fentebb) az alábbi töredéket olvashatjuk, amely a 4. sortól kezdődően a *Búban én életem, siralomban habzik* kezdetű keserves¹³² egyik szakaszának részlete:

Jaj az én életemnek
Vilagon immár bujdosok
egyedül mint egy szegény madár az bujdosásimban
nem érzem szívemet
Veszejtem kedvemet
fogyasztom színemet
ebben mint tükörben latom életemet.¹³³

A XIX. század első felében egy-egy népdalszerű, talán valóban a szájhagyományból érkező versszak már arra a stílusfordulatra utal, amelynek során a magyar közköltészet egyes műfajaiban általánossá válik a népies hanghordozás, a zsánerek poétikája. Ennek hatását fentebb, az *Egy bujdosó szegény legény* reformkori változatánál már megfigyelhettük, itt egy másik vándorstrófát idézünk:

130 *Uo.*, 16. sz., 2. rész.

131 *Uo.*

132 Kritikai kiadása: RMKT XVIII/15, megjelenés előtt.

133 *Szárnyai Márton-ék.* (1772–1776) STOLL 1086. sz., 20.

Erdő, erdő, de magos vagy,
Édes hazám, de messze vagy!
Ezt az erdőt levághatnám,
Édes hazám megláthatnám.¹³⁴

Szintén korábbi bujdosó- és keservesstrófák kompozíciója az a néhol töredékes szöveg, amelyet egy protestáns diák énekeskönyvéből ismerünk a XIX. század elejéről (az utolsó mellett egy másik változatot közlünk):

Oh felséges nagy Ur Isten
Ki lakozol az egekbe
Viselj gondot az árvákra
'S az idegeny Bujdosókra

Eddig bujdosó nem voltam
De már bujdosóvá lettem
Butsut veszek esz hazámtól
Alsó felső szomszédimtól [...]

Ugy el megyek meg látjátok
Még hiremet sem haljátok
Mikor hiremet haljátok
Levelemet olvassátok¹³⁵

Ugy elmegyek meglássátok
Hogy hiremet sem haljátok.
Ha levelemet kapjátok
Keservesen sirassátok.¹³⁶

Végül szót kell ejteni egy XIX. századi, sokáig népszerű, történeti tárgyú énekről, a bujdosás kultuszának egyik fontos fenntartójáról.¹³⁷ A *Hallgassátok meg, magyarim, amit beszélek* dallama régies ugyan (a Rákóczi-nóta rokonságába tartozik),¹³⁸ de nem adatolható nagyon régről. A XIX. század közepéről vannak róla első adataink, többek közt Arany János és Rozvány György levélváltásából, majd a XX. századi kelet-magyarországi (szabolcs-szatmári, bihari) népköltési gyűjtemésekből.¹³⁹ Az énekben a hazájából távozni készülő II. Rákóczi Ferenc

134 *Papszász György gyűjteménye* (1770 után) STOLL 1093. sz., 6b.

135 *Egynehány világi nóták* (XIX. század eleje), Monori Ferenc hagyatéka (gépirat); 114, 1–2. és 4. versszak.

136 *Bukovitz Antal dalgyűjteménye* (XIX. század 1. fele) STOLL 1375. 2b, az *Annyi nékem az irigyem* kezdetű ének 5. szakasza.

137 Bővebben: Csörsz Rumen István, *Történelmi hősök helyzetdalai a 18–19. századi magyar közköltészetben = Folklor és történelem*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2007, 121–138, itt: 128–129.

138 Közvetlen zenei előzménye a *Rákóczi-nóta* egyik altípusa, a *Régi magyar nagy vitézek hová lettenek* kezdetű, XVIII. század végi hazafias keserves dallama. RMKT XVIII/14, 11. sz.

139 *Arany János levelezése (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, mts. BÓDYNÉ MÁRKUS

beszél, illetve egyetlen szakaszban egy magát meg nem nevező tanácsadó, aki szintén távozásra biztatja a fejedelmet. Rákóczi a kuruc vezérektől sorban, meglehetősen szavakkal búcsúzik, de Károlyit spionnak nevezi és kárhoztatja. Végül egy fohászkodó strófa zárja az éneket:

Ó, Úristen, viseld gondját az utazónak,
Ó, légy erős kalauza a bujdosóknak,
Kik bujdosnak és bánkódnak,
Míg meg nem vigasztaltatnak,
Térnek Istenbe.¹⁴⁰

VIII.

A fentiek ha szükségképp vázlatosan is, de elég sok irányból igazolják, hogy a bujdosóénekek a magyar migrációs kultúrának mennyire alapvető és összetett műfaját alkották a kora újkorban. Műköltészeti, illetve a vallásos irodalom több regiszterét érintő összövegek nyomán igazi integratív műfajnak tarthatjuk. Magukba foglalták a bibliai ismereteket, több évszázad sorskérdéseit, a magánéleti konfliktusokból való szabadulástól a vallási-politikai üldöztetésen át a diákidentitáshoz régóta hozzárendelődő vándorló szabadságvágyig, a világlátásért vállalt veszélyes áldozatokig. A szöveghagyomány felől tekintve: már a XVII. század végére kialakultak a műfaj saját retorikai és poétikai jegyei, amelyek a később keletkező szövegeket is meghatározták. Ugyanakkor a régi (esetleg kontextusvesztett, például végvári tárgyú) énekek rugalmasan viselkedtek, s újra beilleszkedtek a későbbi közköltészeti kánonba, majd a népköltészetben is helyet találtak, s új alkotások inspirátorai lettek (katonadalok, az 1849 utáni emigráció és az amerikai kivándorlás dalai). Erős szálakon kapcsolódtak a keservekhez, gyakran kölcsönöztek egymástól strófákat, illetve motívumokat. Mindezt jól beleélhető módon, személyesen és továbbírhatóan alkották újra, s nagyon fontos és sokakat inspiráló módon könnyítették meg több nemzedék sorsát, illetve a róluk való emlékezést.

Rozália, JANKOVITS László. Bp., Universitas, 2004 (Arany János Összes Művei, 17), 1377. sz., 628–631. Vö. néhány népi változatát FERENCZI Imre, MOLNÁR Mátyás, *Fordulj kedves lovam...: Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban*, Vaja, 1972, 60–61. és másutt.

140 A strófa igen ritkán fordul elő a fennmaradt változatokban. Az itt közölt szöveget Kodály másolta egy nagyszalontai kéziratból, vö. *Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése*, s. a. r., szerk. SZALAY Olga, RUDASNÉ BAJCSAY Márta, Bp., Balassi–Magyar Néprajzi Társaság, 2001 (Magyar Népköltési Gyűjtemény: új folyam, 15), 138.

Függelék

Az alábbiakban néhány olyan, XVIII. századi lejegyzésű vagy keletkezésű bujdosó-éneket közlök, amelyek az RMKT XVII/14. kötet és Varga Imre kuruc kori antológiájának szerkesztése idején még nem voltak ismertek. Eddig jórészt nem jelentek meg nyomtatásban (vagy ha igen, nehezen elérhető). Többségük a két hagyomány találkozáspontján álló *Lőcsei énekeskönyv*ből (1768) való, amely a felvidéki interetnikus kulturális közösség egyik leggazdagabb emléke e korszakból. A verseket az RMKT XVII. köteteinek vonatkozó szövegcsaládjainak sorrendjében közlöm, lehetőség szerint betűhíven.

1.

RMKT XVII/10, 55. sz.

I. *Lőcsei énekeskönyv* (1768) STOLL 1080. sz. 126.

Aria de Valedictione

1. Bánatimnak örvényében,
s jaj mind estem nagy véletlen,
nincs ki szánya szegény fejem,
te kívűled én Istenem.
- 5 2. Az Tavaszi szép időknek,
lám mindenek úgy őrzülnek,
s erdők mezők meg ződülnek,
szép¹ Madarkák énekelnek.
- 10 3. Och gonosz átkozott óra!
ki engemet bujdozásra
vittél kemény vandorlásra,
hogy jutotam ol nagy kínra.
- 15 4. Gondolatim csak házámról
vannak Atyam fiairúl,
jó akaró barátimról,
kedves édes szomszédimról.

1 előtte fölöslegesen, utólag beszúrt a névelő

II. Szárnyai Márton-énekeskönyv (1772–1776) STOLL 1086. sz. 35b–36a.

1. Bánotimnak Örvényébe
Jáj mint estem nagy véletlen,
Nints ki szányo szegény fejem
Te kivüled én Istennem.
- 5 2. A Tavaszi Üdöknek [!]
Lad mindenek örülnek [!]
Erdők meszők meg sződülnek
szép Madarak Énekelnek
- 10 3. Le Csurdulván² szemem Könyve
Sirva nészek mindenekre
Mert hazámnak szép czimere
Keservessen gyütt eszembe.
- 15 4. Gondolatom csak hazámrúl,
Annak Atyám fiairúl,
Alsó fölso szomszédimrúl,
Annak jó Baratimról.
- 20 5. Homályban bé búrult Napom
Gyázbon öltözött csilagom,
Mert virágzó Alopotom
Gyázbon borúlt amint látom.
- 25 6. Isten hozád Édes Atyám Anyám [!]
Kedves Edes ötsém 's bátyám
Ki engemet föl tartottál
Szárnyaimra bótsájtattál
Isten Algyon meg sok jókkal.
7. Én már többet nem szólhatok
Mert a Banat én szivemet
Rontya veszti, Eletemet
El keseredet Szivemet.

Utána, más kézírással egy ironikus prózai jegyzet olvasható:

s. tehát egy jó paksust néké adunk akivel el mehet akár három Száz lépést, és
recomadalyuk hogy mindenüt városról városra falukról falukra frosponon [!]
gyalog vitesség

Extradatum
Per péttör gospar kutya
Doba geczi és picsajda

Anno Domini 1775. Die 23. Martis Aprilis

2.

RMKT XVII/14, 187. sz.

Énlaki Török Sámuel-énekeskönyv (1729–1730) STOLL 1046. sz., 19a–20b. A szö-
veg átírásáért Küllös Imolának mondok köszönetet.

Szerkezete az RMKT I. variánsához képest: 1–5, III/12, III/2^v, 12, 7, 13–15, 17, 18.

A versfőkben: GÉSZTI LBTMMPHAO

1. Gondviselő édes Attyam,
Kerlek viselj gondot reám
Onnan felyül tekéns reám,
Mert erkezet nagy njavolyám.
- 5 2. Édes teremptő jó Uram,
Én imé mire jutottam,
Az miolta tsak bujdostam
Minden költségből ki fogytam.
- 10 3. Szegenj vagjok hogj hogj éljek
Idegen földre hogj menjek
[...] valot hogj szerezzek,
Kenjeret is mivel vegjek.
- 15 4. Zallaghban vetném jóságom
Hogj ha volna mihez njulnom,
Njomorodot szegenj voltom
Njomorultul taplaltatom.
- 20 5. Tsak el megjek valamerre
El bujdosom edgjik földre,
Egj orszagh szegeletire
Idegen földnek szinire.

6. Istenre tekint valaki
Talan leszen olly mostoham,
Tamad nekem olljan Attjam
Ki gondot viselljen ream.
- 25 7. Lelkemnek örzö Angjala
Legjen fejem kalauza³
Eletemnek fő tutora
Legh jo vezérő csillaga
- 30 8. Bujdosom szoros utakon,
Ismeretlen föld hataron,
Forgok sok fele probakon,
Az idegen orszagokon.
- 35 9. Talam mind addig bujdosom
Jora fordul bujdosásom,
Leszen annji nyugodalmam,
Az hol fejem le hajthatom.
- 40 10. Megh untam mar az vanderlast,
Az sok keserves bujdosast
Istenem mutass ollj szállast⁴
Az hol találjak jo lakast.
11. Menj el azt mondja az Isten,
Valogas az jo földekben
Az Jordan vize mentében
Szallj megh Pathmos szigetiben
- 45 12. Porontsolok az vadaknak
Hogy tegedet el tartsanak,
Oltalmam alá fogadlak,
Én tegedet el nem hadlak.

3 örszóként az előző lap alján: Kalauzza

4 szollast [értelem]

- 50 13. Ha betegh agjad törtenik,
 Faratt tagod megh nyugoszik,
 Tested földben bétetetik
 Lelked az Menjben vitetik.
14. Ott tartatik harmad napigh
 Huszon kilencz esztendeigh,
 55 Az utan mind itiletigh,
 Az Jesus eljöveteleigh.

3.

RMKT XVII/14, 189. sz.

I. *Lőcsei énekeskönyv* (1768) STOLL 1080. sz., 220–223.

A legkorábbi datált változat; szerkezete azonos az RMKT XVII/14, 189/I–IX. variánsokéval, de a szöveg néhol eltér, tehát nem lehet ponyvamásolat. Viszonylag sok másolási-értelmezési hibával, ezek egy részét emendáltuk.

A versfőkben: IANOCZI ANDRAS TSINALTÁ.

Aria de Tristitia

1. Ideje Bujdozásomnak
 ell jőt már tavozásomnak
 Szomorú változásomnak
 sok okai⁵ vannak. [!]
- 5 2. Angyalodat én Istenem
 külgyed, hogy késérjen engem
 útaimon vezéréen,
 minden gonosztúl megmencsen.
3. Nincsen⁶ látom az legénynek
 10 semmi becsúlete, jaj szegének [!]
 mert ithon inkább kedveznek
 jövevének, mind iljenek.

5 okak [értelem]

6 Nincs [szótagszám]

- 15 4. Oly hellet azért keresek
 a hol a becsületben lészek
 az tengereken túl megyek
 jó hért, nevet oztán szerzek.
5. Csak egy szem fogja azt tudnj
 szegény fejem ílé hall é
 eletemben mongya vagyon
20 Isten gondomat visele.
6. Zálogate vagy Lelkemnek
 én Istenem bézom benned,
 hogyan oljan gondot viseljed,
 ahol engem nem ismérnek.
- 25 7. Ifiú Tobiást vezérle
 Szent Angyalod mesze földre
 szegénységemnek [!]
 az légyen őrzője.
8. Az egész föld kerékségben,
30 erdőn hegyen, földén, viszen,
 elenség tábor közepiben,
 félelem nélkül ell viszen.
9. Nem félek ha meg betegszem
 mert meg gyógyét én istenem,
35 aki minden sebeimben
 Orvosom testem s. lelkemben
10. De hogy ha rabságban esem,
 van reménységem [!],
 hogyan szabadétóm én nékem
40 te léssel edes Istenem.
11. Rúlam el nem felejtkezel,
 ha meg halok temessél ell,
 akárki bányon testemmel,
 de csak te bérj én lelkemmel.

- 45 12. Azért hozád fohaszkodom,
mikor eszem avagy iszom,
eneklek vagy Imátkozok
te légy úti kalauzom.
- 50 13. Szerelmes Atyámfia,
Nemzetem Kedves tagjaj,
szévemnek vigasztalói,
kik votatok orvosloim.
- 55 14. Tsak kell immár bútsút vennem,
Edes Atyám Anyám Néném
Szerelmes Bátyám és⁷ öcsém,
mert nincsen⁸ immár kegyesem.
- 60 15. Szomszédom s⁹ jó barátimat
kik látták megválásomat,¹⁰
köszöncsetek mind azokat,
kik jó akkaróim voltak
- 65 16. Isten hozátok Paitásim,
velem fell nyílt, jó barátim
kikel soksor nyájosságim
váltak is szép multságim.
- 70 17. Nékem a mi jó tételek
Isten fizesse meg néktek,
hoszabécsa életeket,
hogy ötet tisztelhessétek
- 70 18. Az Idegeny földre megyek¹¹
veletek többet nem leszek
talán nem is lát szemetek,
rólam ne felejtkezetek.

7 s [szótagszám]

8 nincsem [értelem]

9 és [szótagszám]

10 megválaszomat [értelem]

11 utána aláhúzva (a törlésnek megfelelő jel): Isten fizesse meg néktek

- 75 19. Lábom akármére mégyen,
 rólatok nem feleltkezem,
 minden Járasom jel lészen [!],
 álgyon meg a szent Úr Isten.
20. Tellyes Szent Háromság Isten
 Szent kegyelmed légyen velem,
 éngem az Idegeny földőn
80 Szeréncsésen vezérelyen.
21. Áldás a Szent Háromságnak,
 Isten fia Szent Anyának,
 ki Angyalt ádd kalauznak,
 az igaz út mutatónak.

II. Szabó Mihály énekfüzete (1835) STOLL 1339. sz. [lapszám ismeretlen]

Kiadása: FARAGÓ József, *Szabó Mihály homoródalmási kéziratok énekeskönyvéből* = *A Homoród füzes martján: Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*, Csíkszereda, Pro-Print, 2000, 305–316, itt: 310.

A töredék a ponyva-alapszöveg első három szakaszával azonos. A jelenleg ismeretlen helyen, magántulajdonban lévő kézirat több más keserves és rabének szövegét is megőrizte.

1. Ideje bujdosásimnak
 El jött már távozzásimnak
 Sok okai vadnak annak

- 5 2. Angyalidat én Istenem
 Küldgyed hogy késérjen engem
 Utaidban vezérelyen
 Minden gonosztol meg mentsen
- 10 3. Nintsen látom a Legénynek
 Betsületi jaj szegénynek
 Mert ithon inkább kedveznek
 Jövevénynek mind ilyennek

I. *Lócsei énekeskönyv* (1768) STOLL 1080. 9–10.

Aria de Valedictione

1. Bújdosik, bújdosik szegén árva legény
országgrúl országra városrúl városra,
hogy az ő életét Jóra fordéthassa,
bujdozása után lenne nyugodalma.
- 5 2. Ell indúla szegény legény az útát nem tugya,
eszében jut néki az Egeknek Ura,
égy szól eő magába keservesen séra,
gyakorta orczáján könyve¹² csordúl vala.
- 10 3. Istenem Istenem én edes Istenem!
csak te benned vagy az én reménségem
Felségedet kérem el ne hagy engemet,
mert té tőled függ az én reménségem.
- 15 4. En édes Baratim titeket ell hagylak,
az nagy Űr Istenek kezében ajánlak,
hogy ha valaha látlak örömmel lássalak,
A mi széveink is edgyütt végadgyanak.
- 20 5. Annyám Edes Annyám ki világra hoztál,
Sok búval bánáttal engem fell tartottál,
mind a Pelikán madár te én hozám vótál,
bánatimban engem sokszor vigasztaltál.

II. *Juhász László-énekeskönyv* (1818) STOLL 1217. sz. 142–141 (fordított számolás).

A szóhatárokat hallgatólagosan javítottuk. A szöveget a feljegyző nyilvánvalóan másolta, de több hibával.

Nóta

1. Bujdosik bujdosik lám az szegény legény
Országrol országra városul városra
hogy az ő élettétt forditaná jora
Bújdosása után lenne nyugodalma
- 5 2. Elindul a szegény az utatt nem tudja
eszíbe jut néki Seregeknek Ura,
igy szola magában keservesen síra
Gyakran két ortzáján Könyvei¹³ lebulnak
- 10 3. Istenem Istenem én édes Istenem¹⁴
Mert tsak te egyedűl vagy az en istenem:
ez idegeny földön kalahuz vezérem
.....¹⁵
- 15 4. Síras Anyám Siras meg előttd járok
az utan ne siras ha utnak indulok
mert nem tudom hogy hol lészen en halalom¹⁶
Erdőn é vagy mezőn vagy tábor közepén
Vagy pediglen lészen a nagy pusztaságban
- 20 5. Ha én it meghalok ki temet el engem¹⁷
Meg hidegült testem ki teszi a földbe
el temetnek engem az erdei vadak
elis énekelnek a sirai [!] madarak

13 Könyvejei [értelem]

14 [előtte tévedésből egy előző félsor]: Igy szola magában

15 [kihagyott sor]

16 [lapszél]

17 engemet [szótagszám, rím]

A Mic bán-monda eddig ismeretlen verses feldolgozása*

Mic bán, pontosabban a hetes ikerfiakat szülő és azokat egy kivételével elveszejteni parancsoló, ám ebbéli szándékában lelepleződő és végül azt megbánó Mic bänné története a magyar irodalomban manapság leginkább Katona József *Bánk bán*jából közismert,¹ de XIX. századi íróink közül, Kisfaludy Sándortól Mikszáthig jó néhányan feldolgozták, ami (közvetlenül vagy a ponyva-irodalom közvetítésével) az egészen a XX. század második feléig kimutatható, különböző néphagyománybeli változatok továbbélésére is hatást gyakorolt.² A szóbeliség és írásbeliség között magától értetődő természetességgel ide-oda vándorló történet (persze melyik jó történet nem teszi ugyanezt?) karrierjében ez tűnik a legutolsó hazai állomásnak. Eredete ugyanakkor térben és időben is jóval messzebbre nyúlik: első irodalmi lejegyzését Paulus Diaconus történeti művéből ismerjük,³ a késő középkorban, illetve kora újkorban pedig családi eredetmítoszként bukkan fel Európa több országában, ráadásul többnyire egyező szüzsével és motívumkészlettel. E motívumok közül a hetes szám tűnik egyébként a leginkább variálhatónak: a hangsúly az európai előfordulások esetében ugyanis a névetimológián van. A német változatban *Irmentrut*

* A tanulmány létrejöttét az MTA posztdoktori ösztöndíja tette lehetővé. Szerkesztői tanácsaiért Csörsz Rumen Istvánnak tartozom köszönettel.

1 A Katonánál „kínosan elhibázott beszúrásnak” tartott epizódról a vonatkozó szakirodalommal legújabbban: BENCE Erika, *A Bánk bán és a Mic bán-monda kérdése*, *Annual Review of the Faculty of Philosophy*, Novi Sad, 38(2013), 137–149; Katona forrásairól vö. TOLNAI Vilmos, *Katona József és Fessler*, *ItK*, 28(1918), 1–13.

2 A Mic bán-monda forrásaira, irodalmi feldolgozásaira, kitekintéssel a néphagyományra lásd CSIKÓS Zsuzsanna alapos tanulmányát: *A Mic bán-történet irodalmunkban (Mese és valóság a Bocskai család eredetmondájában)*, *ItK*, 97(1993), 78–91. Az egyes, XX. században is továbbélő változatokhoz vö. Soós Kálmán, *A Mic bán-monda eszenyi változatai: Adalékok a Bocskai család genealógiájához*, Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv, 2006, 279–294; UJVÁRY Zoltán, *A Mic bán-monda két népi és egy ponyvai változata*, *Agria* (Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve), 2007, 303–308.

3 Paulus DIACONUS, *Historia Langobardorum*, I, 15. Magyarul: *A longobárdok története*, ford., jegyz. GOMBOS Ferencz Albin, Brassó, 1901, 86–88.

tizenkét gyermeket szül, s tizenegyet odaad egy szolgálnak, hogy fojtsa őket vízbe: ez a szembejövő férjnek azt hazudja, kutyakölyköket visz kosarában – innen ered a Welf nemzetség neve.⁴ A francia Porcelet és a padovai Scrovegni családok 1578-ban lejegyzett eredetmondájában nyolc gyermeket hoz világra a koldusasszony által megátkozott nemes hölgy – a francia és olasz nyelven is „disznó” jelentésű család ősanijának a megfogant átok szerint ugyanis annyi gyermeke születik, amennyi egy kocának, illetve, amikor az alomnyi gyermekkel a folyó felé tartó szolgát a férj megállítja, ez azt hazudja neki: kismalacokat visz kosarában.⁵

Magyarországon a Bocskai család eredetmondájaként ismert a történet,⁶ amiben a névmagyarázat szintén igen fontos, noha ritkán előforduló elem. A korai változatok közül eddig csupán Alvinczi Péter Károlyi Zsuzsannát funeráló beszédében fordult elő a dél-dunántúli nyelvjárásban valóban ’dézsa’, illetve ’véka’ jelentésű *bocska* szóból történő néveredeztetés (értsd: az az edény, amiben a szolgáló a történet szerint a hat kitett ikerfiút a vízhez viszi).⁷ Mindez

4 A német példát már CORNIDES Dániel is hozza: Ungrisches Magazin, 1782, 145–174; Vö. Jacob und Wilhelm GRIMM, *Deutsche Sagen*, nr. 521: *Ursprung der Welfen* (<http://www.zeno.org/nid/20004911083>; hozzáférés: 2014.11.12); ill. HELLER Bernát, *Magyar mese- és mondaelemek egyetemes kapcsolatban: Micz bán mondája*, Ethnographia, 20(1909), 65–73. CSIKÓS Zsuzsanna a lengyel, spanyol és dán változatot is említi: *i. m.*, 83; vö. GYÖRGY Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*, Bp., 1934, 164, ill. TÓTH Béla, *Mendemondák: Micz bán* (<http://www.mek.oszk.hu/02100/02156/02156.htm#15>, hozzáférés: 2014.11.12).

5 Vö. Laurent JOUBERT, *Erreurs populaires au fait de la medecine et regime sante*, a Bordeaux par S. Millanges, 1578, 224–225; modern angol fordítása: *Popular errors*, trans. ed. G. D. DE ROCHER, University of Alabama Press, Tuscaloosa and London, 1989; magyarul idézi RÁTH-VÉGH István, *Tarka históriák*, Bp., Gondolat, 1964, 421–425. Az Aarne–Thompson-féle mesekatalógus finn, észt, lapp, svéd, ír, katalán, spanyol, német, szlovén, orosz és francia-amerikai előfordulásáról tud, ám a leleplezésnél az anya szörnyethal: AaTh 765.

6 XVII. századi előfordulásairól, valamint a történet reformkori reneszánszának előzményeiről és XVIII. századi lejegyzőiről CSIKÓS Zsuzsanna már említett cikke mellett vö. IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációkötetben*, ItK, 91–92(1987–88), 20–45; ill. HEREPEI János, *Bocskai Gábor egeresi síremléke és mestere*, Kolozsvár, 1947 (Erdélyi Történelmi Füzetek), 5–8.

7 *Exeqviæ Principales Az az: Halotti Pompa, mellyel az Istenfeloe, kegyes természetue, Felseges Karolyi Svannanak [...] le vetkezet és nallunk hagyot testi Satoranak, foeldben takarittatasakor, utolso tisztesség tetetet 1622. esztendoeben, Maiusban, Iuniusban, es Iuliusban. Ket Classisokban rendeltetet, es bodog emlekezetire azon rendel, à mint loet, ki bocsattatot. Feiervarat; Nyomtattak Valasz-uti Andreas, es Mezleni Marton. Anno Dn. M DC XXIV*; 5: Alvinczi Péter kassai magyar fő préd. beszéde a nagy templomban a sir fölött jul. 1., 217–219; RMK I. 539; modern kiadása: ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása*, kiad. jegyz. bev. HELTAI János, Bp., Európa, 1989, 95–107; vö. KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a XVII. században*, Bp., 1998 (Historia Litteraria, 5), 42–43; a magyar és a párhuzamos latin nyelvű beszédgyűjteményről (*Exeqviarvm Cæremonialium Serenissimæ Principis ac Dominae Dnae. SVSANNÆ CAROLI*)

azért fontos, mert az alábbiakban közlendő verses változatban a névmagyarázat szintén szerepel, ami – összevetve az európai példákkal – arra utalhat, hogy az etimologizáló momentum a magyarországi legendának is az egyik autentikus eleme lehetett. Ez még nem jelenti feltétlenül azt, hogy e szöveg hasonló régiséggel büszkélkedhetne, de mindenképpen egy olyan változatát jelenti a Mic bán-mondának, ami XVI–XVII. századi tudásanyagra utal. A *bocska* szó tájnyelvi környezetéből, valamint a Bocskai család XVI. századból is adatolható szlavóniai ágának a létezéséből levonható genealógiai összefüggésekre itt már nem térhetek ki, de ez az adat is jelezheti az eddig valóban csak hézagosan ismert dunántúli ág jelentőségét a család történetében.⁸

Térjünk rá a kézirat ismertetésére. Kolozsváron egykor az Erdélyi Múzeum-Egyesület kéziratárájában volt az alapító Kemény József (1795–1855) barátjának, Mike Sándornak (1795–1867) a gyűjtéséből származó, kétszáz (más források szerint száznegyvennégy) foliáns kötetnyi kézirat-együttes. A terjedelmes állomány jórészt máig feltáratlan, különféle történeti adatokat, genealógiákat, iratokat és okleveleket tartalmaz. A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található *Egyveleg* című gyűjtemény 9. kötetében, az íráskép alapján feltehetően XVIII. századi lejegyzés őrzi a szövegünket, illetve némileg eltérő tartalommal, egy valószínűleg ennél korábban készült változat is megtalálható ugyanott, egy a lapok közé helyezett, négyrét hajtott papírlapon.⁹ Mindkét irat a szöveg elején közli Bocskai Gábornak a szakirodalomban is bőven tárgyalt¹⁰ egeresi,¹¹ latin nyelvű sírfeliratát, majd ezt követően a szövegnek „a dolog valóságának leírásáért egy kevéssel bővebb magyar fordítását”. A „kevéssel bővebb” jelző meglehetősen eufemisztikus: a hét latin disztichon – tulajdonképpen csak három tér ki

összefoglalóan: MIKÓ Gyula, „Mivel én is csak ember voltam.”: *Az Exequiae principales és az Exequiarum coereimonialium libri gyászbeszédei*, PhD-értekezés (kézirat), Debrecen, 2007 (<https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/5580/MikoGyulaErtekezés.pdf>; hozzáférés: 2014.11.12).

- 8 A kérdés lezáratlanságára vonatkozóan a rendelkezésre álló adatok összegzésével: SZABÓ András, *Az ismeretlen kismarjai Bocskai család*, Publicationes Universitatis Miskolciensis, Tom. XIII, fasc. 2 (*Tanulmányok Bocskai Istvánról: A 2006. április 22-én megrendezett konferencia előadásai*), Miskolc, 2008, 167–187. Vö. *Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum quae jam interciderunt, ex ms. potissimum eruit et scutis gentilitiis auxit Carolus WAGNER*, decas IV, Posonii, Pestini et Lipsiae, typis et sumptibus Joan. Michaelis Landerer, 1802, 20: „sub idem plane tempus” [XIV–XV. sz.] „florebant in Croatia Bochkaji de Razina, qui quatenus nostris innexi fuerint? mihi non constat”.
- 9 Kolozsvár, Akadémiai Kvt., Ms A 9, 143–146. A kéziratra véletlenül, más irányú kutatásaim során bukkantam 2011 októberében, a MÖB magyar–román kormányközi ösztöndíja által támogatott tanulmányutamon.
- 10 Az egeresi sírepiragrammát a XVIII. század végétől kezdve számos helyen közölték, több esetben Bocskai Miklós 1621-es, részben egyező, bodrogszerdahelyi sírfeliratával. Ezek összefoglalását lásd: HERPEI, *i. m.*, 6–7; IMRE, *i. m.*, 33–35; CSIKÓS, *i. m.*, 83–86.
- 11 Egeres (Aghireș), Kolozs vm.

magára a legendára – a magyar változatban már összesen kilencvennyolc (illetve a korábbi változatban nyolcvanegy) páros rímű, felező tizenkettes verssorra bővül, ami ebben a formájában a monda egyik legteljesebb, és mindenképpen leghosszabb verses feldolgozását jelenti. Keletkezésének idejét és a szerző személyét csak találgathatjuk: ha vers szövegéből indulunk ki, legtöbb információval az utolsó néhány sor szolgál:

Ezen történetnek magam valóságát
Újságul olvastam, s láttam ritkaságát
Egy elő kőtőre szépen hímmel varrva
Le vagyon rajzolva, s tartatik el zárva.
Melly hogy pusztulása lett Etsed várának,
Esik rabságában egy grófi ládának.
Ott vagyon és onnan írák ki ezeket,
Hogy el hidd, olvasod mikor e' verseket.

Ezzel a zárlattal viszont az alapvető probléma az, hogy szövegünk első, vélhetően korábbi változata nem tartalmazza. Az „Ecsed várából költ kötenyre” ugyanakkor a fentebb már említett Alvinczi is hivatkozik mint a történetet hitelesítő dokumentumra: „Ha valaki ez históriában kételkednék, ebből elhiheti, hogy ez história egy előkötőre mind fel vagyon hímmel varrva, mely csak nem régen költ ki Ecsed várából, ha ki inquirálná nyomában is eredhetne.”¹² A történet más korai lejegyzéséből hiányzó névetimológia és előkötőre történő hivatkozás miatt a legegyszerűbb hipotézisnek tűnik, hogy a vers ismeretlen költője vagy lejegyzője (illetve költői vagy lejegyzői) közvetlenül Alvinczi prédikációját használta, illetőleg használták. A helyzetet ugyanakkor bonyolítja a latin sírepigramma közlése, valamint az előkötő Alvinczitól eltérő említése: ha elhiszük a névtelen költő állítását, akkor az ő változatának több emberöltővel Alvinczi után, valamikor a XVIII. század elején kellett keletkeznie, valamikor Ecsed lerombolását (1701) követően. A grófi láda tulajdonosának megfejtése nyilvánvalóan közelebb vihetne a költő személyazonosságának felderítéséhez is – már abban az esetben, ha feltételezzük, hogy az Alvinczi idejében Ecsedből „nemrég kikölt” kötény még 1701-ben is a várban volt. Bunyitay Vince tetszetős hipotézise szerint azonban nem ez lehetett a helyzet: az általa inkább oltárdíszként (antependium), mintsem (a XVI–XVII. században egyébként tényleg divatos) női ruhadarabként¹³ azonosított díszes szövetet

12 ALVINCZI, *i. m.*, 105.

13 RADVÁNSZKY Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, I, Bp., 1896, 196–202 – a XVI. század közepétől egészen a XVII. század második feléig kedvelt női ruhadarab volt, sokféle anyagban és díszítéssel – így többek közt alakos mintájú is létezett.

több más értékes egyházi ruhaneművel együtt a váradi káptalanból menekíthették még 1557-ben Ecsedre, onnan pedig 1617-ben Forgách Ferenc esztergomi érsek kezdeményezésére, szabályos adásvétel keretében kerültek Kassára.¹⁴ Alvinczi tehát joggal írhatta 1622-ben, hogy „nemrég költ ki” a kötény, amit a saját szemével is láthatott akár. Ezek alapján feltehető, hogy versünk szerzője, ha netalán a kötényt látta is, annak előtörténetével nem volt tisztában, a grófi ládába kerülését tehát emiatt kötötte Ecsed általa jobban ismert pusztulásához. Mindez a szövegünk XVIII. századi eredetét valószínűsíti, ám a monda maga – Alvinczitől és a képi ábrázolástól függetlenül vagy azokkal együtt – a szóbeli hagyományban ugyanúgy ismert lehetett.¹⁵

Ha vers előtt közölt latin sírepigrammát vizsgáljuk, további érveket kapunk a XVIII. századi eredet mellett. Bocskai Gábor ugyanis, aki a későbbi fejedelem bátyja volt, a szövegünkkel és a szakirodalomban is makacsul megmaradó állítás ellenére nem 1616-ban halt meg, hanem még 1573-ban, tizenkilenc éves korában. 1616-ban csupán kivették a padlóból a sírkövet, s ma is látható helyére, a templom falába helyezték, ami e művelet közben eltörhetett, olvashatatlanná téve azt a bizonyos félsort, amit viszont éppen a XVIII. század végétől kezdve sokan sokféleképpen próbáltak meg rekonstruálni.¹⁶ Kiegészítésével szövegünk két változatának első lejegyzője nem is próbálkozott: „lapis est fractus” – írta, s egyszerűen kihagyta a helyet. A második, bővebb szöveg a hiátust már kiegészíti (hibásan), de ugyanez a változat tartalmazza az előköltőre hivatkozó toldalékot is: még az sem lehetetlen, hogy csupán Alvinczi szövegének ismeretében, kis költői túlzással élve („ott vagyon és onnan írák ki ezeket”) írta az ismeretlen lejegyző.

A kéziratban szereplő latin szöveg ugyanakkor még további érdekességeket is rejt, és nemcsak emiatt fontos. A félsor hibás kiegészítése („jacet urna sepultus”) különbözik a sírepigramma eddigi, legkorábbi 1782-ből ismert közléseitől, azoktól tehát feltehetően függetlenül készülhetett, valószínűleg azokat megelőzően.

A szöveg tartalmát illetően világosan látszik a szakirodalomban részben már eddig is megállapított és fentebb általunk is megerősített trend: a monda kialakulása és variálódása során az írott és szóbeli hagyomány kölcsönösen

14 BUNYITAY Vince, *Micz bán és Bocskay, Soós stb. családok származása*, Turul 7(1889), 30–33; itt: 31.

15 CSIKÓS, *i. m.*, 91. – Szerk. megj.: A közölt szöveg 2×12-esei és néhány jellegzetes rímzava, illetve poétikai megoldása is ezt erősíti. Ezek alapján leginkább az 1780-as évekre vagy még későbbre datálnánk.

16 A sírkő szövegének meggyőző rekonstrukcióját a mester azonosításával együtt lásd: HERPEI, *i. m.*; ezt veszi át: BALOGH Jolán, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek: XVI. század*, Bp., 1985, 48–49; ill. utóbbi alapján: SZABÓ A., *i. m.* Az 1616-os dátum tévesen szerepel még: IMRE, *i. m.*, ill. CSIKÓS, *i. m.*

és hosszú ideig hatott egymásra; az irodalomban már a kora középkortól ismert európai vándortörténet egy ismeretlen időpontban válhatott nálunk is családi eredetmondává. Külön érdekesség, hogy ebbéli első említése (amint azt fentebb láttuk), Bocskai Gábor sírepigrammája, időben szinte egybeesik a francia és olasz variáns nyomtatott megjelenésével. Az is egyértelmű azonban, hogy a legendának (Bocskai-eredetmonda minőségében) ebben az időpontban már több, a szóbeliségben élő változata létezhetett.¹⁷ Ha összevetjük Szamosközy István feljegyzéseit a nála alig húsz évvel később író Alvinczi verziójával, máris számos furcsaságot tapasztalunk: Szamosközynél nem is Mic (avagy Micz) bán, hanem Simonit a férj neve, hiányzik az apai felismerés dramatikus mozzanata is (ami pedig már a sírepigrammában is feltűnik: „obvius it Miczban”), de erős elemként szerepel a címermagyarázat (az idáig nem részletezett hét család és az oroszlán hétágú farka),¹⁸ valamint a gyermekek hastesztendő korukban, egyforma ruhában történő teátrális szerepeltetése, majd az anya ezt követő beismerő vallomása. Alvinczinál ezzel szemben igen erős momentum a dajka leleplezése a mezőn Mic bán által („jött lova hátán a gróf a mezőről”), s fontos részletbeli eltérés, hogy a végső leleplezés kitolódik a gondosan azonos ruhában járatott gyermekek felserdüléséig.

Hasonló apró, de lényeges különbségeket fedezhetünk fel, ha a kéziratot összehasonlítjuk Diószegi Sámuel 1674-ben nyomtatásban is megjelent, Bocskai István zempléni főispán halálra írt rímes búcsúztatójával,¹⁹ ami egyébként formájában és műfajában is a legközelebb kellene hogy álljon szövegünkhöz. Diószegi eleve jóval rövidebb változatában két év telik el a születés és a leleplezés között, de érdekes egyezés, hogy a dajka mindkét helyen azt hazudja urának,

17 Vö. CSIKÓS, *i. m.*, 90.

18 Ez viszont amiatt fontos momentum, mert a szövegünkben szereplő lista támpontot nyújthat a szerző kilétére vonatkozóan is: a rövidebb változatban Alvinczivel egyező családok listáját (Bocskai, Csapi, Soós, Szörtei, Raskai, Eszeni, Kövesdi) a foliánsban található bővebb szöveg egy ponton módosítja: a Csapiból egy helyen Csáky lesz (néhány sorral alább viszont mindkét variáns Csákyt közöl), ám ennek a családnak más forrásból nem ismeretes, hogy köze lett volna Mic bánhoz, annak ellenére sem, hogy 1600-ban az egeresi uradalom Csáky István birtokába került. Vö. PAPP Klára, *A Csákyak erdélyi ága a 18. században*, Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv XVII, szerk. GALAMBOS Sándor, KUJBUSNÉ MECSEI Éva, Nyíregyháza, 2006, 339–359; ill. Uő, *Csáky István és a Bocskai felkelés*, Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica, Tom. XIII, fasc. 2, Miskolc, 2008, 111–127.

19 A következő prédikációgyűjteményben: *Szomorú Halotti Pompa, melly Néhai Tekintetes, Méltóságos és Nagyságos Bocskai Istvánnak [...] Karácson havának 24. napján 1672. Kolosvárt boldogul ki-múlt, s' meghidegedett Teste felett, ugyan Kolosvárt az Ház előtt és a' Reformátusok Templomában siralmasan celebráltatott. 1673. Pünkösöd havának 29. napján. Colosvaratt.* RMK I, 1164; Diószegi szövegét idézi belőle IMRE *i. m.*, 33–34. Kritikai kiadása: *Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1986 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 11), 69/e, 199–200.

ételt visz az edényben, ami Diószeginél nincs nevén nevezve (hiányzik tehát a családnév-magyarázó momentum), illetve nem is részletezi olyan eleveenséggel a dramatikus situációt, ahogyan azt a kolozsvári kézirat szerzője teszi. A vers ezen a ponton meglepően erős ugyanis („Elrémül az asszony. De hogy meg kell lenni / Letészi, mond: Uram! Nincs ebből mit enni, / A te feleséged most szülte ezeket”), de még ennél is plasztikusabban, a Grizeldisz-történetre emlékeztető módon adja elő az anya leleplezését és bűnbánatát.²⁰

Irodalmi értékét tehát különösen e részletek adják a szövegnek, és reménykedjünk, hogy szerzőjének kilétére is fény derül egyszer, esetleg egy nálam a korszak irodalomtörténetében avatottabb kolléga jóvoltából, aki a kéziratot és Mike Sándor *Egyvelegjeit* alaposabban át tudja nézni majd. Addig csak feltevésekbe bocsátkozhatunk, de akárki írta is a művet, az mindenképpen méltó a szakmai közönség érdeklődésére, annál is inkább, hiszen a szöveg mintegy átmenetet képez a fent részletezett, kevésbé rafinált vagy dramatizált változatok, valamint a XIX. századi romantika ihlette feldolgozások között.²¹

Végül néhány szó a szövegközlésről. Alapszövegnek a végleges és a foliáns kötetbe bemásolt változatot tekintetem, a melléhelyezett lapon található, rövidebb szövegtől való eltéréseket a lábjegyzetben jeleztem, a csak itt szereplő sorokat pedig szögletes zárójelbe tettem.

20 A Grizeldisz-történettel való rokonságot említi még TOLNAI i. m., 4, 1. jegyzet.

21 Egyik alkalmas szerzőül, netán megcélzott kiadóul kínálkozhat a bécsi Magyar Kurirt, illetve annak melléklapját, a Magyar Musát is szerkesztő, ám 1794-ben Erdélybe visszatérő Szacs vay Sándor (1752–1815) személye. Éppen Mike Sándor és Kemény József levelezéséből tudható ugyanis, hogy ő maga is számos verset írt, amiből nyomtatásban csak néhány jelent meg, a Mic bán-mondát feldolgozó mű pedig, tárgyánál és terjedelménél fogva akár a Musában is megjelenhetett volna. „Volt néhai atyámnak egy Hunyadi nevű praefectussa, aki lelki barátja lévén Szacs vainak, annak különböző versezeit szorgalmasan gyűjtögette. Olvasgattam én azokat tanuló koromban, sokat nevettem rajtok, mert nagyon szesz esek, és satiricusok voltak, tele tüzzel, észszel és egészen Blumauer szelleműek, de volt benne néha senzálítás is, egynéhányat lopva le-is írogattam magamnak, de hová lettek másolataim? – azt már nem tudom.” Kemény József Mike Sándornak, Gerend, 1853. november 19. = GAZDA Ferenc, *Gróf Kemény József és Mike Sándor levelezése*, Kolozsvár, 1943 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 156), 14–16. Szacs vay életére és műveire vonatkozóan lásd *uo.*, ill. ANTAL Orsolya, *Szatíra, polémia, politikum: Szats vay Sándor irodalmi munkássága*, PhD-értekezés (kézirat), Kolozsvár, 2011 (kivonatossan: http://doctorat.ubbcluj.ro/sustinerea_publica/rezumat/2012/filologie/ANTAL_Orsolya%20_HU.pdf; hozzáférés: 2014.11.12). A Magyar Musa fennmaradt, digitalizált példányait lásd: <http://deba.unideb.hu/deba/cikk/bemm.php> (hozzáférés: 2014.11.12).

Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Ms A 9 fol. 143–146.

In templo reformato Egeresiensi talis legitur inscriptio:²²

Jel. XIV. A Szent János látása, Sz. Lélek mondása:

Boldogok az halottak, kik az Úrban halnak meg, attól fogva nyugalomban vagynak.

Epithaphium egregii et antiqui stemmatis nobilitate ornati viri,
domini Gabrielis Bocskai, qui diem clausit anno aetatis XXI Christi vero 1616.

Hac sub Bocskaius Gabriel [jacet urna sepultus]²³

Dulce quiescentis more quiescit humo

Vix dum contigerat florentia tempora vitae

Occubuit fato prima juvena suo.

Hic genus a Mitzbán Simone trahebat avitum

Cujus septua prola erat aucta domus.

Sex jubet exponi conjux, quos forte ferenti

Obvius it Mitzbán res patefacta fuit.

Infantes mitzbán famulis melioribus usus

Caute clam timida conjuge curat ali,

Atque ubi creverunt numeros auxere suorum,

Ex his Bocskaius, vir pius ortus erat,

Dignum fortuna multo meliori fuisse

Et genus et virtus et sua vita docent.

TB Anno 1616

SNJ

Ezen versnek de a dolog valóságának²⁴ leírásáért egy kevésbé bővebb magyar fordítása

Nyugoszik az Úrban, mert történt eleste

Bocskai Gábornak e²⁵ kő alatt teste

Ifjúságának legszebb virágában

Akadván véletlen az²⁶ halál torkában.

Virtussal nemesült világra kezdetet

Vett Mitzbán Simontól első eredetet.

22 Epithaphium celebre in templo reformat. Egeresiensi petrae sepulcrali inscriptum sequenti ordine Inscriptio lapidis haec verba...

23 *lapis est fractus*

24 valósága leírásának magyar fordítása kedvéért bővebb

25 ez

26 a

Kinek hites társa egy kassal hordozott
 Hét fiú gyermeket s a világra hozott
 Hatot édes Annya téteti²⁷ Bocskában²⁸
 Hadja egy asszonynak ölje meg totskában.
 [Hívséges az asszony, mert szolgáló vala
 az hat gyermekekkel már el is indula.]
 Viszi is szaporán néz egyben előre,
 Hát jó Mitzbán Simon lévén a mezőre.
 Kérdi: mit visz? hova? Mond: ételt dolgoznak
 parancsolattyaából viszek az asszonynak.
 Jól vagyon, de tedd le, egyek vagy két falást,
 [Felettébb ehethném, ne lássak meg halást.]
 Elrémul az asszony. De hogy meg kell lenni,
 Letészi, mond: Uram! Nincs ebből mit enni,
 A te feleséged most szülte ezeket
 De félt tőled öltni, kütte szegényeket.
 Hogy ezt látta Mitzbán, testében meghűlni
 Kezde és előbbi éhsége enyhülni.
 És mint édes Atya, a' maga fiain,
 Könyörül ártatlan hat szép magzatain.
 Vissza a faluban mindjárt bé viteté
 Alattomban őket fel is nevelteté
 És mitsodás ruhát a ki otthon maradott [!]
 Viselt, a többinek ollyant tsináltatott,
 Úgy hogy az hét gyermek hét helyt neveltetett,
 Mégis köntöst vélek, egy szint viseltetett.
 Hat esztendő telék, a' mig alattomban
 ezek így folynának a' nagy nem tudomban.
 Végre a fényes nap vidáman derüle,
 Mellyben Mitzbán háza örömbe merüle,
 Mert virradott vala Simonnak napjára.
 Gyűlnek is sok urak is egyben pompájára,
 Tisztelik köszöntik, mondják Simon éljen
 Vígan illy²⁹ napokat sokakat szemléljen.
 [És miután asztalnál vígan volnának,
 Mind az hét gyermekek elő járulának,

27 titeti

28 A foliáns jegyzete: *Bocska annyit tészén mint tseber, Magyar országon így hívják a tsebert, melybe ételt szoktak hordani a fejér népek a dolgozóknak*

29 oly

Ki ki apró versit el mondja hangason
 És édes Attyokat tisztelik módoson.
 Mitzbánnak az öröm a szivét el teli,
 Melyet vendéginek kedveket neveli.]
 Tsudálják minyájon,³⁰ kérdik kik lehetnek,
 Boldogok kik illyent szülnek s nevelhetnek.
 Sőt még az anyok is, a' ki el vettette,
 Ő benne örvendvén, nagyon kedvellette,
 Mond: ezek enyimek, hogyha lehetnének
 És édes Anyoknak engem neveznének,
 Azon szerentsémet ah,³¹ mi ként örülném
 Őket minden kincsnél elébb becsülleném.
 Ekkor Mitzbán kérdi; hát mit érdemelne
 Ki illy szép fiakat veszteni küldene.
 Felel felesége: nem méltó az élni,
 Hóhér fegyverére szükség azt ítélni.
 Te vagy az, mond Mitzbán, mert hogy szüled őket,
 Elveszteni küldéd, semmit³² nem vétőket.
 Imhol³³ ez az asszony, ímé³⁴ az bocska is!
 Melyben raktak vala, igaz mondja ő is!
 És ha az Istennek illy nagy gondviselése,
 E³⁵ gyermekek iránt való rendelése
 Engem eleiben nem állított volna
 Ezeknek életek már mostan nem volna.
 Ekkor lábaihoz borula férjének,
 És kegyelmet instál nyomorult fejének.
 Mond: meg hagyom élted, de úgy, hogy viseljed
 Nékik jó gondjukat, s őket fel neveljed.
 Fogatta, viselte, mert jól is nevelte
 Őket ember korra szépen felemelte,
 Kik minek utánna ember kort értenek,
 Hét vezeték nevet magokra vettenek.
 Elsőt a Bocskáról hívták Bocskainak,
 Csáki,³⁶ a' mint írják, másikat Tsákinak.

30 minyájan csudálják

31 oh

32 őket

33 ímé

34 imhol

35 s ez

36 Csapi

Harmadik Szőrtsei,³⁷ negyedik Soos vala
 Kövesdi ötödik, a' míg meg nem hala.
 Ráskait³⁸ hatodik sorban helyhez tettik,
 Eszénit³⁹ hetedik helyben említettik.
 Tsákin kívül ezek már mind elmúltak
 Hírek él, de magok a' sírban szorultak.
 Ez hét ágú törzsök vala lineája
 Bocskai Gábornak és⁴⁰ familiája.
 De mint mások, ő is napja hanyatlását,
 Éré⁴¹ ez kő alatt teste nyugovását.
 Istenes élete, nemzetes virtussa,
 Meg érdemlik vala, hogy pályáját fussa.
 És hogy ez így történt volt, Isten tetszése,
 Meg halyon hogy légyen Mennyben költözése.

[Ezen történetnek magam valóságát
 Újságul olvastam, s láttam ritkaságát
 Egy elő kőtőre szépen hímmel varrva
 Le vagyon rajzolva, s tartatik el zárva.
 Melly hogy pusztulása lett Etsed várának,
 Esik rabságában egy grófi ládának.
 Ott vagyon és onnan írák ki ezeket,
 Hogy el hidd, olvasod mikor e' verseket.]

37 Szörtei

38 Eszénit

39 Ráskait

40 nagy

41 s ez

Az 1751. évi „vadosfai vérengző támadás” verses krónikája

A XVIII–XIX. századi közköltészeti kutatások még csak részben fedezték fel a verses epika korabeli, aktuális eseményeket megörökítő műfaját, a hagyományosan *históriának* (később *hírversnek*) nevezett, hatalmas, jórészt invariáns jellegű szövegcsoporthoz. Az alábbi forrásközlés egy ilyen epikus alkotásra hívja fel a figyelmet, amely a XVIII. század közepe felekezesi konfliktusainak vészterhes világát idézi meg egy dunántúli kápolna kapcsán.

Pintér Gábor egy – általa a mihályi plébánián fellelt – XVIII. századi nyomtatvány, illetve a birtokában lévő kézirat eredetét vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a soproni Siess-nyomdában 1756–1760-ban nyomtatott *Vadosfai újság* egy, a beledi plébánián őrzött, 218 versszakos kézirat alapján készülhetett.¹ A nyomtatvánnyról Pintér sajnos csak bibliográfiai leírást közöl: „(Szekfű Pál) Vadosfai újság. [Sopron], [Siess], [1756–1760 között]. 52 p. A/1–G/2. 4o. 19, 7×14, 2 cm. Fűzött. Jelenlegi őrzési helye: Mihályi (Győr-Sopron megye), Római katolikus Plébánia.”² Ugyanakkor tanulmányának zárásaként azt olvashatjuk, hogy „Az 1863-ban részleteiben publikált beledi kézirat azóta eltűnt. Valószínűleg az 1870-es években tűz áldozata lett. Szekfű Pál verses históriáját teljes egészében már csak az itt ismertetett nyomtatvány tartalmazza”.³ Az idézett zárómondat lábjegyzete szerint „A – kéziratos – verses históriát eddig csak Fábián István említette,⁴ valamint Mihályi Ernő az említett művében,⁵ valószínűleg csak Fábiánt idézve. A nyomtatványt egyikük

1 PINTÉR Gábor, „Vadosfai újság”: Egy ismeretlen soproni nyomtatvány a 18. század közepéről, MKSz, 95(1979), 284–288.

2 Uo., 288.

3 Uo.

4 FÁBIÁN István, *A vadosfai támadás: 1751-ben augusztus 20-kán*, Magyar Sion, 1(1863), 505–519.

5 MIHÁLYI Ernő, *A vadosfai templom története*, Pannonhalma, 1936.

sem ismeri. Vadosfa monográfusai, Payr Sándor⁶ és Laucsek Jónás,⁷ Szekfű Pál munkáját egyáltalán nem ismerik.”⁸

Sajnos nemcsak a fent említett egyháztörténészeknek, hanem az érdeklődő irodalomtörténészeknek, folkloristáknak sem lehetett módja a Pintér által ismertetett história tanulmányozására – jöllehet az 1751. augusztus 20-án lezajlott „vadosfai vérengzésről” szóló vers nyomtatásban is megjelent –, mert abból egy sort sem közölt, a mihályi plébánia irattárában pedig a Siess-nyomtatvány 2011-ben már nem volt fellelhető.⁹ A Pintér birtokában lévő kéziratredékről is csak annyi tudható, hogy „138 négysoros Gyöngyösi strófát tartalmaz; utolsó levelei erősen rongáltak”, illetve az, hogy a beledi plébánián őrzött kézirat 1863-ban közzétett 38 strófájának stílusa megegyezik a birtokában lévő kéziratéval, de azonos versszak nincs közöttük.¹⁰ Ez utóbbi kéziratból Fábián István tanulmányában, a jegyzetek közt közölt néhány strófát, de néhol téves számozással, ugyanakkor még hat versszak tartalmi kivonatóval kiegészítve.¹¹ Az, hogy ezek egyike sem egyezik meg a Pintér-féle kéziratredék szakaszaival, azért is elgondolkodtató, mert a vadosfai események verses krónikájából két változat is fennmaradt, s ezek mindegyike – helyesírási és stiláris különbségekkel – azonos a Fábián István által közölt szövegrészekkel: vagyis a beledi példány alapján készültek.¹²

Mindkét változat Jáky Ferenc egykori osli plébánoshoz köthető. A Sopron megyei Osli plébániájának irattárában, a *Jegyzetek az osli plébániát illetőleg* címmel ellátott krónika után *Toldalékként szerepel Rábaközi Székfy Pálnak versezete az 1751^{ben} Sz. István király ünnepén végbemenet vadosfai véres támadásról*. A lejegyzés idejéről és körülményeiről Jáky annyit jegyzett fel, hogy „az általam 1845 óta tett följegyzéseket 1881^{ben} letisztázva ide írtam”. A vadosfai események verses krónikája 218 versszakos, de tizenhat strófából egy-egy sor, vagy a sorok egy része – nyilván az eredeti példány olvashatatlansága miatt – hiányzik. E részeket Jáky kipontozta.¹³

6 PAYR Sándor, *A vadosfai artikuláris egyházközség a Rábaközben*, Bp., 1910.

7 LAUCSEK Jónás, *A vadosfai artikuláris egyházközség és filiáinak története 1644–1896*, Kapuvár, 1902.

8 PINTÉR, *i. m.*, 288, 16. lábjegyzet.

9 A mihályi plébánia iratanyaga 2011 júliusában került a Győri Egyházmegyei Levéltárba. Az itt feldolgozott anyagból sem a nyomtatvány, sem arra, sem a vadosfai eseményekre utaló semmilyen dokumentum nem került elő.

10 PINTÉR, *i. m.*, 284.

11 FÁBIÁN, *i. m.*, 513–519.

12 Bár sajnos nem ismerhetjük Pintér kéziratossá változtatását, talán nem merész az a feltételezés, hogy az „eredeti” szöveg folklorizációja megindult a másolások révén.

13 A kézirat jelenleg a Győri Egyházmegyei Levéltárban található. GyEL. Plébániai és espereskerületi levéltárak. Osli plébánia iratai. Jáky-iratok.

A másik – birtokomban lévő – kézirat, címlapjának bejegyzése szerint „Lemásoltatott azon példányról, mely a beledi plébániának levéltárában őriztetik. Jáky Ferencz osli lelkész által Osli. Aug. 20. 1851”. E füzetbe lejegyzett változat 183 versszaka „Az 1751dik évnek Auguszt hó 20 án az az dicsőséges Sz István apostoli magyar király ünnepén, az uj kápolnácska fölszenteltetésének meggátlására történt Vadosfai vérengző támadás leírása. Versekbe foglalta Szekfü Pál”. Jáky egyértelműen az esemény centenáriuma készíthette a másolatot, mivel a vadosfai eseményekben az osli hívek, illetve a templom kegyképe, a „Mosolygós Madonna” is szerepet játszott. Bár a plébániai krónikához csatolt toldalékhoz képest a füzetbe lejegyzett krónika csonka, hiánytalan és pontosabb szövege miatt a közlésnél ezt vesszük alapul, a 184. strófától kiegészítve a plébániai változattal. A két szöveg közötti eltéréseket lábjegyzetekben jelezzük.

*

Tekintetes nemes Sopron megyei Rábaközi distriktus beli helységben Vadosfán oly föltevésre indító pálmafának az az elkezdvén pápistaságnak kisedd kápolnája csodálatos győzedelmességéről, mely az ott levő lutheránosság hatalmas ellenkezése által letöretett és letapodtatni szándékolatott, némely ajtatoskodó papistának mint ártatlan Ábelnek vére kiontásából megöntöztetvén, gyökere nevelkedvén már uj épülettel is nagyobbítván fényes magasságban fönn áll Vadosfán a fenneveztetett pálmafa az uj templom a vitézkedő római katolika, egy, apostoli anyaszentegyháznak gyarapítására siralmas történetből helyre állítottatott egy örömmel örökös emlékezetére mindnyájoknak alázatos engedelmes szolgálja Szekfü Pál a rábaközi sziget kertjéből az ő együgyű és alázatos verseiben különös egyrecélzó történetekből öszszekötött bokrétájának a kegyes olvasóknak ha unalmára nem lenne így kiadott kedveskedéséből.¹⁴

- 14 Az osli plébánián megőrzött változat bevezetője jól mutatja a szöveg romlását. E szerint: „A vadosfai támadás 1751^{ben} Elüljáró beszéd. Tekintetes nemes Sopron vármegyei rábaközi districtuális helységben Vadosfán fölpörökre indult Pálmafának az aza küzdő pápistaságnak kisedd kápolnája csodálatos győzedelmességéről, mely az ott levő lutheránosságnak hatalma ellen készült általuk letörettetni és letiportatni szándékoztak, de némely ajtatos pápistának, mint ártatlan Ábelnek vére kiontásából megöntöztetvén, jó híre a jó növekedésnek fölséges királyi engedelemmel megerősítettvén, már új épülettel is nagyobbítván fényes magasságban fönnáll Vadosfán a zöld nevedekett pálmája az új templom, a vitézkedő római katolikus egy apostoli anyaszentegyháznak gyarapításáért siralmas történetből helyre állítottatott, örömmel örökös emlékezetére helyre tétetett. Mindnyájoknak alázatos engedelmes szolgálja Székfy Pál a Rábaközben szigedd kertjéből az ő együgyű és alázatos versében külön de egyre célzó történetekből össze kötött bokrétával a jó lelkű olvasóknak.” A továbbiakban az osli plébánia kéziratában olvasható variánsokat *dőlt betűvel* jelezzük a lábjegyzetekben.

Rövid tartalom

Mihályi t. cz lelkész Gróf János ur indítványára tekintetes Kissfaludy Balázs ur és neje Rátky Klára aszszonyság fundust adtak Vadosfán, hogy kis kápolna építtessék.

Négy szentek pártfogása alá volt helyezve u. m. bold. Szűz Mária, Sz István, Lojolai Sz. Ignác és nepomuki Sz. János tiszteletére. Fölszenteltetése 1751^d Auguszt 20^{dik} napjára lett szabva, de a lutheránosok nem csak ellenkeztek, hanem öltek is.

1.

Az ezer és hétszáz ötven egyedikben
Midőn Magyar ország pozsoni gyűlésben
Őszszegyülve vala csöndes békességben
Vadosfai helység volt ellenkezésben.¹⁵

2.

Itt vagyon¹⁶ Luthernek elrejtett hajléka
Itt gyülekezetnek¹⁷ titkos tartaléka
Magános tanácsnak barlangja és lakja
Itt Luther népségnek főnnálló oszlopja.¹⁸

3.

Mi történt e helyben, hallhatatlan dolog
Igaz keresztények gyomra is háborog
Pogányoknak vére¹⁹ soha úgy nem lobog
Mint Luther népségnek²⁰ dühössége forog.

4.

Minden dühösségnek az vala az oka
Hogy itt építtetett²¹ egy kisdud kápolna
Mihályi plébános volt nevelő atyja,
Hogy pápistaságnak legyen itt hajléka.

15 Az osli változatban: *ellenkezésbe*.

16 *volt*

17 *Gyülekezetöknek az Itt gyülekezetnek helyett.*

18 A sor csak ennyi: *Itt főnnálló oszlopja.*

19 *a vére*

20 *népének*

21 *épült*

5.

Az²² Luther vallásán rábaközi község
Őszszejött Vadosfán polgár és nemesség
Az²³ Kápolnácskáért lett ezen erősség
Ugyan irigy Luther hát²⁴ ez a dicsőség?

6.

Oh²⁵ pogány keresztény, ki Isten²⁶ hajlékát
Ellenzed s²⁷ megveted az ő kápolnáját
Reád várhadd²⁸ méltán Isten nagy haragját
Ha meg nem térsz hiven, elveted²⁹ munkáját.

7.

Eleit s utólját ez történt látásnak
Ki ki hogy tudhassa szerencse forgásnak³⁰
Folyását³¹ és végét buzgó népfutásnak
Megtanulod módját az Luther vallásnak.

8.

Gondolkodik egykor Mihályi plébános
Aki ő³² nevéől hivatik Gróf³³ János,
Építsünk kápolnát hely itten jó tágos
Meglett s³⁴ gondolatja nem vala hiányos.

9.

Segítségül nyerte Kisfaludy Balást
Föltett szándékának³⁵ adott kívánt szállást
Ott levő jószágán kezdik a munkálást
Isten³⁶ pedig mennyből megadta az áldást.

22 A

23 E

24 A hát szócska hiányzik.

25 Ah

26 Istennek a Ki Isten helyett

27 s hiányzik

28 várhatod

29 megvetett

30 forgását

31 kelését

32 jó

33 Garas

34 s hiányzik

35 jó szándéknak

36 Az Isten

10.

Ugy³⁷ van, hogy jó szándék Istentől vetetik
Azért az épület szaporán vitetik
Három négy nap mulva Kápolna látszatik³⁸
És Vadosfán készen fölmagasztaltatik.

11.

Midőn az épület István király napra
Elkészülve vala Istenimádásra
Őszsze jönnek itten lelki vígasságra
Katholikus népek ajtatosságára.³⁹

12.

Szili, Páli, Beledi Mihályi, Kereszturi
Proceszsiók érkezvén elől Kapoz Turi⁴⁰
Viszi a keresztet, papot nép⁴¹ kíséri
Es Istent szívéből áldja és dicséri.

13.

Remete Mihály is oltárbeli képpel
Osliból érkezik magalázott szívvel
Mégyen Vadosfára proceszsiós néppel
Istent magasztalni⁴² zengő szép énekkel.

14.

Vitetik szent Anyánk Mária szűz képe
Láttatik mindenütt az ő ékessége
Körös körül fogta⁴³ énekek zengése
Ahitatos népnek⁴⁴ szép őszsze jövése.

15.

Lobognak a zászlók énekszó nyujtatik
Mégyen proceszszio, dobszó is hallatszik⁴⁵
Nem gondolta senki hogy ma megbántatik
Vadosfán kápolna itt meg nem nyittatik.

37 *Mert az Ugy helyett*

38 *láttatik*

39 *hivatottságra*

40 *Kapos György*

41 *a sok nép*

42 *Szent magasztali*

43 *fogták*

44 *Ajtatos sok népnek*

45 *síp, dobszó hallatik.*

16.⁴⁶

Más ellenkezésben oka nem lehetett
Nem is kívánt senki,⁴⁷ csak ez épületet
Szentelnék, végeznék Isten tiszteletit
És így ki ki nyerne lelkének életet.⁴⁸

17.

Szent volt ez gondolat Vadosfa helyében
Ahol Luther népnek gyülekezetében
Eddig nem virágzott senkinek éltében
Sem hit, sem szeretet nem volt ő kedvében.

18.

Most tétetett ide Isten kápolnája
Rábaközi vízben úszkáló bárkája
Most szállott s virágzott⁴⁹ Vadosfának ága
Most csalárd ördögnek kezd mulni fulánkja.

19.

Szerencsés ezen hely ahol Krisztus teste
Itten⁵⁰ van s mutatik egyszersmint szent vére
Ki igazán veszi van itt megnyert bére
És bünös⁵¹ lelkének örök üdvössége.

20.

Krisztus az papokat maga elrendelte
Meghagyván őnekik⁵² úgy emlékeztette
Hogy amint vacsorán Krisztus maga tette
Ugy kiki kövesse, megsem is vetette.

46 Az osli változatban a 16. versszak így hangzik:

*Az volt gondolat és remény táplálta
Pápista népséget buzgó szív biztatja
Hogy a miháli pap benediktálhatna
Egyre kápolnában miséjét mondhatja.*

47 senki helyett széket

48 Az osli változatban e versszak a 17. Innentől eggyel eltolódnak a versszakok!

49 Most zöld és virágzik

50 Kézen

51 bizonyos

52 Az s hiányzik

21.

Krisztus maga mondá⁵³ utolsó vacsorán
Ez itt az én testem, jelen van hát nyilván⁵⁴
Pap és ilykép mondja Krisztus parancsolván⁵⁵
Itt van tehát Krisztus nem lehet más formán.

22.

Valaki ezekben kíván kevélykedni⁵⁶
Krisztus szavaiban mer hitetlenkedni⁵⁷
Luthert és Kálvinust szokta ez követni⁵⁸
Hamis vallására fog ő vetemedni.

23.

Az papok szavait aki megtorkolja⁵⁹
Fölfuvalkodásból mint semmit csúfolja
Áron főpap rendet az épen nem vallja
Isten rendelését megveti s mocskolja.

24.

A teremtés könyve azt írja és tartja
Hogy Melkizedek⁶⁰ volt Istennek főpapja
Papok voltak tehát, Isten rendelt rajja⁶¹
Pap sem lehet ha nincs tőle hivatalja.

25.

Élj azért Vadosfa lelki vigasságban
Mert Krisztus itt leszen ez új Kápolnában
Jöj Luther ne maradj tovább ily vakságban
Kisded kis Kápolna⁶² vezet igazságban.

26.

De bezzeg változás esett ma Vadosfán
A szeretet helyett irigység lángolván
E kisded kápolnát igen ostromolván⁶³
A feszület képet nagyon káromolván.⁶⁴

53 *mondta*

54 *Ez az én testem van jelen tehát nyilván*

55 *Pap ilyképen mondja: Jezus parancsolván*

56 *kétkelkedni*

57 *Krisztus szavain mer még kétkelkedni*

58 *Luther és Kálvinus szokta ezt követni*

59 *meg turhatja*

60 *Melkisedek*

61 *rája*

62 *A kisded kápolna*

63 *káromolván*

64 *megmocskolván*

27.

Egy farádi ember kápolnának mondván
Várjon úgy is⁶⁵ menykő megüti Vadosfán
De az ebugatás mennybe be nem jutván
Kápolna Vadosfán maradt becsült árán.

28.

Azonban csillámlik Vadosfán a népség
Őszszegyült nagy számban az Luther nemzetség
Fegyveres személylyel mint való ellenség
Láttatik, nem tudván mért lesz ily dühösség?

29.

Vadosfa láttatik szekerekkel körül
Senki békességgel sem kívül sem belül
Nem járhat itt ember levél s passzus nélkül⁶⁶
Senki meg nem mondja: mi leszen ezekbül?

30.

Az utcza durunggal meg vagyon jól tömve
Határ számra látszik hogy van őszsze döntve⁶⁷
Pemetek is vannak készítve és kötve
Aki ezt meglátta, kezit csapta őszsze.

31.

Kurrenst bocsátottak titkos tanácsosokból [!]⁶⁸
Hogy kézben valóval jön ki házából
A ki részesülni nem kíván átkából
Predikátorjának szentenciájából.

32.

Eljövén hajnalban csákány, balta puska
Soknak az oldalán villog az ő kardja
Titkosan Luther nép igen őszsze fujja⁶⁹
Mintha Törököktől vivatnék Vadosfa.

65 *Hogy azt úgy is*

66 *Nem járhat levél s passus nélkül*

67 *tömve*

68 *Kurrens bocsátatik titkos tanácsokból*

69 *futa*

[33.]

34.⁷⁰

Tömve van emberrel, férfi asszony néppel
Asszony keze nehezedik sokféle peméttel⁷¹
Férfi karja⁷² erős különös fegyverrel
Még gyermek is készül apró kövecsekkel.

35.

Ez Vadosfa helység⁷³ ma várnak tétetik
Szekérből bátyája ganéjjal rakatik
Fölfegyverkezett nép azon álléttatik⁷⁴
Őrzik, lesik, de mit? soha nem tudatik.

36.

Szobában lappangó belső tanácskozás
Az végzi s rendeli úgy legyen vigyázás
Hogy külső utakon lóháton az állás
Legyen és tartassék ebeli strázsálás.

37.

Már proczeszsiós nép eljön határjára
Vadosfa helységnek zöldes pázsitjára
Érkezik s egyedül olvasó karjára
Függesztvén⁷⁵ láttatik, nem kard oldalára.

38.

Érkezik a várból három lovas ember
Kezében⁷⁶ oldalán villog kivont fegyver
Kiáltják és mondják: hallgasson a mester
Térjen vissza pap s nép másként ma verést nyer.⁷⁷

39.

Articularis hely vadosfai helység
Nem kell oda, mondván, anynyiféle szentség
Elmaradhat innét kápolnás tisztesség
Megelégszünk egygyel, úgy is lesz üdvösség.

70 Mivel a kéziratban nem szerepel a 33. versszak, innen a számozás megegyezik mindkét változatban.

71 „Tömve van az utca emberrel, fi 's asszony
Férfi s asszony teste sokféle pemettel”

72 keze

73 A vadosfai helység

74 állíttatik

75 Függesztve

76 Kezökben

77 Térjen vissza a nép máskint vereség nyer.

40.

Nem szükség Istennek más háza⁷⁸ itt lenni
Kisfaludy Balázs fundusára menni
Nem hagyjuk, a papot egyet is bemenni
Mert nem lehet itten kápolnát szentelni.

41.

Jobb lett volna inkább istállót csinálni
Mint itt kápolnának helyet aszszignálni⁷⁹
Ennek el kell mulni, nem lehet itt állni
Ha másképen nem lesz előbb meg kell halni.

42.

A pápistaságnak nem volt nem is lehet
Sem helye sem fészke ide nem férkezhet⁸⁰
Sem papja sem képe ide be nem léphet
Mária képének itt nem könyöröghet.

43.

Kisfaludy Balázs olvasót mutatott,
Nekünk fegyverünk nincs,⁸¹ minden nép kiáltott
Mi csak oda megyünk, ahol fundust adott
Kisfaludy Balázs kápolnát állított.

44.

Oh balgata⁸² ember Luthernek népsége
Hát Isten házának te vagy ellensége
Vizsgálnád meg előbb mit tesz mestersége⁸³
Vakmerőségednek⁸⁴ mérges irigysége.

45.

Vétett e nemes ur Kisfaludy Balázs
Hogy fundusát adta? légyen égi szállás
Hiszen szabad vele nem lehet per állás⁸⁵
Muljék innét tehát abeli strázsálás.

78 A kézirat eredeti lábjegyzete: házának

79 elfoglalni

80 Sehol sincsen fészke ide nem férhetett

81 nincsen

82 boldogtalan

83 Vizsgálná meg előbb mit tett mestersége

84 Vakmerőségének

85 pörállás

46.

Vétett e plébános vagy gondolatjában⁸⁶
Midőn helyet nyerne⁸⁷ Luther Vadosfában
Hogy itt kápolnácskát megnyert fundusában
Építvén bemenne az Isten házába?

47.

Vétett e öszszegyült pápisták serege
Hogy ötet strázsálja Luther nemzetsége
István, magyar király, dicsőséges képe
Kivettessék innét, ne legyen itt helye?

48.

Semmikép a népség nem viheti⁸⁸ véghez
Hogy mehessen bátran kápolna fejéhez
Gondolkodik azért mi dolog legyen ez?
Kisfaludi Balázs indul belső néphez.⁸⁹

49.

Meg akarván tudni mért ellenkezéssel
Vár a lutherános nép fölfegyverkezéssel⁹⁰
Indul falu felé jó szívvvel lélekkel
Kérdezi mit akarsz⁹¹ ezen dühösséggel?

50.

Bemegyén Radóhoz, kérdi mi dolog ez?
Niczky Lázár mondja, bolond nem okos ez,⁹²
Népének dekretum tilalma itt nem lesz
Szabad a kápolna, így tartja az eszes.⁹³

51.

Szőllős⁹⁴ és Dugovics vármegyéből bírák
Áhítatosságot⁹⁵ ezek is akarák
Végezni, eljövén mint igaz pápisták
De többivel együtt e dolgot csodálják.

86 *gondolatában*

87 *nyere*

88 *vihette*

89 *bel műhez*

90 *fegyverkezéssel*

91 *akar*

92 *balgató nem ok ez*

93 „Nem látszik decreum tilalma, itt nem lesz
Szabad a kápolna azt tartja az azex”

94 *Szőllősy*

95 *Ajtatosságot*

52.

Intik prédikátort, ezen ellenséget;
Nem szabad rontani tartott békességet
Ne tegyék s letegyék Luther szelességet⁹⁶
Megbánják ha rontják pápista népséget.

53.

Szép szó után bíró törvényes intését
Nyújtja és megmondja hogy ellenkedését
Prédikátor hagyja, nép fegyverkezését,⁹⁷
Intse és elrontsa ezen vezérlését.

54.

Megmondja a bíró a Luther tanácsnak
Nem tesznek akadályt sem fegyvert nem rátnak⁹⁸
Páplisták egyedül Kápolnához látnak
Adjanak menetelt szabad fundusának.

55.

Ne féltsék, nem bántják sem ludat sem tyukot
Nem huzzák, elhigyjék, eltiltott⁹⁹ harangot,
Nem kívánja senki ekklésiás házat¹⁰⁰
Fogadja a bíró, nem ad senki okot.¹⁰¹

56.

Tegyék le botjokat, fegyveres kezeket¹⁰²
Békével legyenek, nézzék a¹⁰³ népeket
Ha valaki teszen ellenkezéseket¹⁰⁴
Akkoron tehetnek fegyverkezéseket.

96 A második és harmadik sor felcserélve szerepel

97 *Prédikátor hogy a nép fegyverkezését*

98 *fognak*

99 *a tiltott*

100 *házát*

101 *okát*

102 *kezőket*

103 *e*

104 *Ha valaki téssen ebben közösséget*

57.

A sok¹⁰⁵ tanács közben az több processiók
Elunván a várast, mivel stázsát állók¹⁰⁶
Ellenkeznek vala,¹⁰⁷ vannak konfuziók
Viszsa térvén, mondják, ne legyünk bolondjok.¹⁰⁸

58.

Csöndes békességben midőn haza mennek
Mégis Luther népnek kedvibe nem férnek
Csúfolják és mondják farkas forma népnek
Mert az ármádiának¹⁰⁹ több csuf nevet ejtnek.

59.

Egyedül marada az Mihályi népség
Fák alatt leülvén, várják lesz békesség
Urak majd elvégzik, meglesz a csöndesség
Ingyen sem gondolták lenne ma¹¹⁰ vereség.

60.

Rátki Klára aszszonyt mihályi plébános¹¹¹
Küldi ura után, tudná meg mi kázus?¹¹²
Miben legyenek már, mert az idő elcsusz¹¹³
Bemenést ne bánják, mert másé a fundus.

61.

Tíz pemetes aszszony elállják¹¹⁴ az utját
De némely ismerő e¹¹⁵ fundus aszszonyát
Mondván be ereszzük valamint az urát,
Dörmögnek azt mondván: üssük meg a hátát.

105 *csak*

106 *Nép unván a várast mivel a strázséros*

107 *Népek ellenkeznek*

108 *Visszatérnek mondván, ne legyünk bolondjok*

109 *ármádának*

110 *már*

111 *plebanust*

112 *Beküldik tudná meg, mi lenne a casus?*

113 *eljár*

114 *elállták*

115 *a*

62.

Mert ezen aszszonyság Kisfaludi¹¹⁶ urral
Házastársak¹¹⁷ levén voltak egy szándékkal
Kápolna fundusát ők adták és pappal
Együtt segéllették pénzzel és téglával.¹¹⁸

63.

Isten munkája volt hogy a Luther néptől
Rátki¹¹⁹ Klára aszszony ment lett az ütestől
Mert mihelyt belépett már is forgó széltől
Verő szándék terjed aszszonyok mérgétől.

64.

Indul vakmerőség, mert látja a népség
Hogy nem szól a Fábri sem többi¹²⁰ nemesség
Nem inti a népet azért ily¹²¹ merészség
Indulhat és mehet kikoholt dühösség.¹²²

65.

A szolgabíráknak nem használt intésök
Sem földes uraknak bölcs elmélkedések
Itt nem segíthetett senki vezérlések
Sem több pápistáknak szépséges kérésök.¹²³

66.

Hanem Stettner, Ostfi¹²⁴ titkos kamarában
Treszkányi János is Fábrinak házában
Elrejtve valának csöndes hallgatásban
Törvényes ítéstről suttognak szobában.

116 *Kisfaludy*

117 *társak*

118 *Kápolna fundusát pénzzel és téglával*
Segítik egyaránt a többi munkával.

119 *Rátky*

120 *Tőle*

121 *áll*

122 *Indulhat mehet ki halotti dühösség.*

123 *A szolgabíráknak nem használt intésök*
Ebbe több pápista szépséges kérésök
Se földes uraknak bölcs elmélkedések
Itt nem segíthetett senki beszédök.

124 *Ostffy*

67.

Ez admonicióról¹²⁵ amig okoskodnak
Mit tegyenek tovább midőn gondolkodnak
Egy itt, más ott, sétál és ugy vizsgálódnak
Alattomban népet várnak s szaporodnak.¹²⁶

68.

Radó László kimegy tábort szemlégetni
Plebánosnak¹²⁷ így szól; s mellét kezdi verni
Hogysem pápistaság behagyassék menni
Ördög ötet vigye, készebb [!] halált szenvedni.

69.

Nagy Mihály is kezdi a népet biztatni
Király levelével fölbátorítani
Adatott szabadság nekik ellent állni
Az tett épületet bátran el is hányni.

70.

Ellenkezik már künn¹²⁸ Radó László fia
István az ő neve, népét káromolta¹²⁹
Mondja pápistáknak egy öltre állana¹³⁰
Atyja jószága ez, menjenek el róla.

71.

Suttogó tanácsnak senkisémet vehette
Sem szavát sem kedvét senki nem érhette
Kápolnának kövit nép fejtegethette¹³¹
Feszületet másik fejszéjével verte.

72.

Lakik Vadosfában kolduló Takács Pál
Ez maga pénzéből, a mely feszület áll
Csináltatta itten és ezért a háznál¹³²
Anynyira hurczolják,¹³³ hogy haja földre száll.

125 A kézirat eredeti lábjegyzete: Törvényes megintés.

126 szaporítanak

127 Plebánusnak

128 már kint helyett másutt

129 káromolja

130 Mondja pápistáknak: egy ott ne állana

131 fejtegette

132 Csináltatta itten azért a háznál

133 hurczolták

73.

Nem állhat már Luther, a szekeres sánczból
Ugrálnak mint balhák ümög s gaty¹³⁴ ránczból
A durungos nemzet omlik ki a várból
Nyugovó pápistát verik gorombául.

74.

Üres kézzel levén egész pápistaság
Futásra indulván mivel lutheránusság [!]¹³⁵
Durunggal kergeti, nincs nála barátság
Szép szó sem fog rajta merő tiránosság.

75.

Radó István vala itt a korifeus¹³⁶
Csornai asztalost veri s mondja menj fuss¹³⁷
Adta teremtette minden katolikus
Bot keziben legyen, h' igaz lutheránus.

76.

Itt talált remete Mihály frater lenni
Vasvillával kezdik őtet leszegezni
Azt kiáltják neki,¹³⁸ misét te mondani
Akartál ugy jöttél azért meg fogsz halni.

77.

Nyaka vasvillával földre szegeztetik
Kovács Pálné által szakálla tépetik
Hasára leülván megpemetültetik¹³⁹
Szeme szája bajsza sárral tömettetik.

78.

Egy a többi közül papot az öléssel
Fenyegetőn nagyon durungos kezével
Kiáltja a népnek csak a pap békével
El ne menne, ütnék egy szívvel lélekkel.

134 *ing és gaty*

135 *lutheránusság*

136 *Eredeti lábjegyzet: főczinkos*

137 *Radó István volt itt egész korifakus*

Csornán asztalosnak azt mondja menj és fuss

138 *Azt kiáltja kiki:*

139 *sárral tömettetik*

79.

Kergettetik itten mihályi plébános
Kiáltják: a czombból kimetszetik a hus
Midőn ezt így hallja némely katolikus
Papot sietteti s biztatja hogy fuss fuss.

80.

Egy aszszonyszemély is össze csapta kezét
Bárcsak pap fejébe kötné fejkötőjét
Tudná bizonyosan soha ő miséjét
Nem mondhatná többé,¹⁴⁰ ördög vinné lelkét.

81.

Nyargalva is jönnek a sánczból lovakkal
Miholics¹⁴¹ ezek közt a Barbély Sándorral
Akit elmulattak kézbeli durunggal
Verni a gyalogok, kergetik kardokkal.¹⁴²

82.

Pemetes aszszonyok lustos pemetekkel
Mint uj¹⁴³ sereg jön ki az ő rút nyelvökkel
Káromló szív ölte¹⁴⁴ ocsmány beszédekkel
Kiáltanak, járkálnak vándorló elmékkal.

83.

Szarka Éva itten van bátrabb szólással
Máriát kurvázza rút káromkodással
No hozzátok ide majd veszső virgással
megadjuk mert vagyunk telve boszusággal.

84.

És¹⁴⁵ Mária képét utban hogy találták
Lánczos teremtetten képe! kiáltották¹⁴⁶
Segéljéd ha lehet, szaladnak pápisták
Máriás pápisták képedet itt hagyták.¹⁴⁷

140 *többet*

141 *Mihály is*

142 *szitokkal*

143 *egy*

144 *sívító*

145 *Egy*

146 *kiabálják*

147 *Képedet itt hagyták máriás pápisták.*

85.

Elébbi Lutherek sceptrumát letörték
Fejéről a haját mocskosan le tépték
Minden embert itten széjjel elkergették¹⁴⁸
Valakik Máriát tisztelték s becsülték.

86.

A sok átok szitok omlik mint jégeső
Minden Luther mondja akár külső belső
Nagy volt a dühösség sok durunggal leső
Az volt nevezetes aki volt az első.¹⁴⁹

87.

Dühösség eszköze magadá Rostának
Vérével festették pázsitját határnak
Lelkét kiütötték s küldik¹⁵⁰ más világnak
Hogy póstája legyen szent István királynak.

88.

Csúfképen azt mondták: mái István napján
Hogy kápolna legyen ez helyen Vadosfán
Nem hagyták szentelni kápolnát ma korán
Rosta megmondhatja mi történt föld hátán.

89.

Ebbeli kevély szó avégre mondatott¹⁵¹
Mivel Luther néptől ily formán tartatott¹⁵²
Hogy mennyei szentek az ily állapotot
Nem tudják e földön ki mit tett s indított.

90.

Oh értetlen Luther! nagy a vakmerőség
nem tudod hogy ország s királyi fényesség
István királyé volt koronás ékesség
Még sem tudná itten volt e ma dühösség?¹⁵³

148 Minden ember itten széjjel kergettetik

149 Volt nevezetes, aki itt volt első.

150 küldék

151 mondaték

152 tartaték

153 Oh értetlen Luther ily vak merészsége

Nem tudod hogy ország s királyi fényesség

István király vala koronás ékesség

Még sem tudná itten volt ma nagy dühösség.

91.

Szent István jól tudja, hogy ma kápolnáját
Luther nép bántotta benn levő oltárát
Holta után leszen gondja mi fölöttünk
Szent Job is azt mondja: szentekhez mi térjünk.¹⁵⁴

99.

Már Rosta meghala mégis merészsége
Nem szünik Luthernek mérges dühössége¹⁵⁵
Kiáltják Lutherek ha van szivessége
Egy szivvel lélekkel foljon vitézsége.

100.

Nincsen ma kegyelem akárki legyen az
Ha üres kézzel van nem lutherános [!]¹⁵⁶ igaz,
Kiki azt kiáltja nem nemes hanem gaz
Aki pápistát ma itten meg nem kinoz.¹⁵⁷

101.

Itt¹⁵⁸ áll Kapuvárról az Erdő ispánné
Gondolták¹⁵⁹ Lutherek ez leszen Rátkyné
Verjük agyon, mondják ez egész¹⁶⁰ püspökné
Durung alá veszik, kezdik egyengetni.

102.

Aubégat ez aszszony nem tudván magyarul
Midön veregetik kinozzák oly rutul
Kiáltja egyike, ereszd el durungról
Nem a Rátkyné az, ne muljék világról.

103.

Köszönje Rátkyné mostan ennek éltét
Hogy elkerülhette botunk sulyos végét
Tanulja meg máskor, fogja meg¹⁶¹ beszédét
Ne háborgassa már mihályi megyéjét.¹⁶²

154 A második és harmadik sor felcserélve.

155 *Nem szünék Luthernek mérgeessége dühössége*

156 *lutheran*

157 *Aki pápistát ma itten nem kinoz.*

158 *Ott*

159 *Gondolják*

160 *egyik*

161 *be*

162 *jobbágyit*

104.

Ezen¹⁶³ beszéd közben jut egynek eszébe¹⁶⁴
Jó volna Böcskeit megverni bőrében
Keressük föl őtet üssük agyba fejbe¹⁶⁵
Nem parancsol többet aszszonya képében.

105.

Utba érik, tehát megis durungolják
Böcskei Jánosnak hátát marczangolják
Bokor alá bujván, dolmányát találják
Ólom gombjait rajt veréssel lapítják.

106.

Gyilkosok kezéből életét hogy menti
De sulyos fájdalmat hosszasán szenvedni
Élet s halál közben borbély emelgeti
Nagy sokára őtet megis könnynebbíti.

107.

Sok ártatlan népek ártatlan szenvednek
Zabolátlan férgek továbbá dühödnek
Gyümölcsöt kalácsot szanaszét elhintnek¹⁶⁶
Valamit¹⁶⁷ árultak, bitangnak eresztnek.

108.

Idegen szekerek bucsura mit hoztak
Elhányták szekérről sok kárt így okoztak
Mindent amit láttak fenékkal forgattak
Senki intésének fejet nem hajtottak.

109.

Dühös szándékukat hogy jobban elrejtsek
Ruhát cseréltek hogy egy se ismertessék
Futó pápistákat lábukról ejthessék
Ily ordót¹⁶⁸ bocsátnak, rend is úgy tétessék.

163 *Azon*

164 *eszében*

165 *agyban fejben*

166 *elhánynak*

167 *Mit*

168 Eredeti jegyzet: rendszabályt

110.

Hogy mezőn legelő marha behajtassék¹⁶⁹
A futás helyére által bocsátassék
Igy futó pápista akadályoztassék
Szaporábban érvén, nyakon ragadtassék.

111.

Akadályt is tesznek ártatlan futásban
Többen estek mingyárt marha szaladásban
Tele volt az erdő a sok sivoltásban
Aszszony, leány, gyermek a sok ájulásban.

112.

Az egész zöld erdő siránkozik vala
Egyik a másikat látja a nagy porba
Bele keveredve,¹⁷⁰ feje teste rontva
Nem tudják közülök ki él? ki van halva?

113.

Templomra kolduló mint vad kergettetik
Ezen Luther néptől úgy el verettetik
Élete fonala csak hamar metszetik¹⁷¹
Csorna városában föld alá tétetik.¹⁷²

114.

Szücs Jánost társától anynyira csóválták
A bőrét testéről majd már le nem húztak
Ebbéli fájdalmak ötöt el nem hagyták
Rövid idő múlva lelkét kiadatták.¹⁷³

115.

Többeknek neveit elő nem számlálom
Ebből is kitetszik: vala nagy siralom
Öregnek ifjunak tagbeli fájdalom
A borbély mesternek elég aggodalom.

116.

Anynyira terjedett már ezen dühösség
Töröknél, Tatárnál gonosz'bb Luther népség
Nem könyörült senkin nem volt kereszténység
Ugy viselte magát mint pogány ellenség.

169 *bocsáttassék*

170 *Beléje heverve*

171 *metszették*

172 *téteték*

173 *kiadták*

117.

Szőllős¹⁷⁴ és Dugovics Vármegye birái
Látván kívül belül hogy Luther társai
Ellenkeznek, intik: már többnek okai
Ne legyenek ilyes üldözés szolgálai.

118.

Kénytelenek levén, lóra így kapkodnak
Hogy durungos népek szélylyel elállanak¹⁷⁵
Viszszaverik őket és durungosoknak
Kiáltják továbbá hogy már ne fussanak.

119.

Kissfaludi urat itt már bottal verni
Kivánságuk vala vele ellenkezni
Birák elverik, így nem is illik tenni,
A több dolgokért is fogtok búkat nyerni.

120.

Isten akit akar s kíván segíteni
Ellenség markában hagyni vagy ejteni
Mikor nem gondolja, szokta elküldeni
Áldását verését adni s terjeszteni.

121.

Kissfaludi urat Isten szabadítá
A durungok közül mentesen ki hozá
Szerencsésen Isten Mihályiba hozá
A letépett népet magával elhozá.

122.

Mert midőn az urat a népség még élve
Látja az erdőben a ki volt szélledve
Kijönnek mindnyájan ámbár sirva félve
De biztatik¹⁷⁶ kiki ne legyen rettegve.

123.

Mindnyájan ezután vigasztalást vesznek¹⁷⁷
Minthogy Luther népe már vissza sietnek
Kijönnek erdőből Mihályiba mennek
Itt való templomba mindnyájan érkeznek.

174 Szöllősy

175 szélllel el álljanak

176 Biztattatik

177 Mindnyájan azután jól lecsöndesednek.

124.

Agyonvert Rostának teste emeltetik
A pápisták által szekérre tetetik
Kissfaludi helyben házhoz vitetik¹⁷⁸
Azután pediglen szomorún temetik.¹⁷⁹

125.

Szerencsés e halál, ki tiszta szívével
Mai harczolásban hit ellenségeivel
Hitét bizonyítá kiontott vérével
Mondja kiki neki: nyugodjék békével!

126.

Eljövén verett nép mihályi templomba
Bemégyen hálát ad az Isten házában
Plébános is mondja Isten áldásában
Részesüljön ki ki aki volt futásban.

127.

Ámbár kápolnácskát ma nem szentelhettünk
Elkezdett munkánkban elő nem mehettünk
Csak Istenben bizzunk, megerősítettünk
És¹⁸⁰ üldöztetésért koronát nyerhetünk.

128.

E kápolna vala négy szentnek ajánlva
Tudom hogy lészen is tőlök oltalmazva
E kisded épület áldva s megjobbítva¹⁸¹
Isten meg is áldja, föl lesz magasztalva.

129.

Mária szent-neve fogja állítani,¹⁸²
István magyar király érette harczolni,
Szent Ignác Lojola Luthert letapodni,
Nepomuk szent János becsületre hozni.

130.

Ajánljuk Istennek minden lépésünket
E napon szenvedett mi üldözésünket
Áldjuk s magasztaljuk a mi Istenünket
Bizonyosan nyerjük mi üdvösségünket.

178 *Kissfaludy urnak házához vitetik*

179 *gyászszal eltemetik*

180 *Ez*

181 *nagyobbítva*

182 *förlállítani*

131.

Így vigasztaltatott szomorított népség¹⁸³
Könnyebb szenvedésre lépett nyert¹⁸⁴ vereség
Borbélyok hivattak szükség a mesterség
Ehez pedig járul eltűrő békesség.

132.

E véletlen kázus¹⁸⁵ röpült ide s tova
Hir méne mingyárost vármegye házába
Festetics Pál helyett Viceispányságba
Kramarics László volt itt substituálva¹⁸⁶

133.

Festetics Pál uram küldve volt Posenba
Ország gyűlésére ablegatióra¹⁸⁷
Míg onnét megjönne vitetnék rabságba
Amely Luther népe vala a csatában.

134.

Küldetik szaporán vármegye hadnagya
Kajdacs István is mingyárt parancsolja
Fogjátok ezeket keményen meghagyja
Hogy katona társak majd jönnek, kimondja.¹⁸⁸

135.

Mihályi, Kissfalud s többféle helyeket
Elfutják katonák, fogdossák népeket
Luthernek aklából tölték tömlőczöket
Amint érdemlették, szenvedjék ezeket.

136.

Kiss Imre strázsát áll Kovácsics¹⁸⁹ Jánossal
Zsebeházi falun fegyverben állással
Azt vélik hogy őket, akik lovaglással
Eleikbe mennek, fogják hunczolással.

183 *Igy vigasztalódott szavain a népség*

184 *mert*

185 Eredeti jegyzet: *eset*

186 Eredeti jegyzet: *helyettesítve*

187 Eredeti jegyzet: *követségre*

188 *Hogy katona tarsa mindjárt parancsola.*

189 *Kovács*

137.

Katonáknak vélték, veresben valának,
Nevezik vármegye haramijának
Im jönnek, megfognak, visznek Kapuvárnak
Vigyázzunk ne adjuk¹⁹⁰ magunkat fogságnak.

138.

Kiss Imre azt vallá: atyám is szenvedett
Az ekklesiáért három esztendőket
Tömlöczben itt töltöm én is életemet
Nem mentem, kész vagyok szenvedni ezeket.

139.

Eget, földet s holdat rút nyelvvel mocskolják
Püspököt vármegyét nagyon rágalmazták
Mivégre fogdozzák az ekklesiának¹⁹¹
Emberit hív népét az Luther Mártonnak.

140.

A veresben levők utazók valának
Sopronból Pápára haza utazának
Ezeket is szidván hogy megcsalatának
Egyebet nem tettek, csak káromkodának.

141.

Ebből is kitetszik Luther dühössége
Hogy nem szünhetik meg morgó¹⁹² nyelvessége
Vadosfán kívül is vagyon merészsége
A gonosz embernek nincsen békessége.

142.

A nemes vármegye indul már dolgában
Mert a durugosok össze fogva zárban
De nem vadosfai hanem Kapuvárban
A káromkodók is voltak markában.

143.

Rendeltetik s jönnek kriminális székre
Nemes citáltatik¹⁹³ a törvényes helyre
Paraszt vason áll¹⁹⁴ s szól, kérdeztetik erre
Minémű eszközzel jelent meg verésre.

190 *hagyjuk*

191 *Az Ekkleziának mivégre fogdozzák*

192 *maga*

193 *citáltassék*

194 *ül*

144.

Kisült világosan miképen eredett
Vadosfán ezen harcz és honnan kilépett
Ezen tumultusra¹⁹⁵ mit tanács elvégzett
Azért törvényszéktől szentenciát is vett.

145.

Négy és három hétig ezen vizsgálása
Luther nemzetségnek meglett tumultusa¹⁹⁶
Visgáltatott bölcsen kinek kinek sorsa¹⁹⁷
Hogy igaz mértékkel legyen az ő sorsa.¹⁹⁸

146.

E törvénykezésnek folyamata alatt
Poson, Bécs városba, postájok fölszaladt
Fölséges királytól hoznak mandatumot
Mely is törvényszéknek beprezentáltatott.

147.

Fölséges Asszonytól¹⁹⁹ mandatum²⁰⁰ vétetik
Törvényes ítélet mihelyt megtétetik
Fölküldessék mingyárt s fönn is megnézetik
E kemény történet megmértékeltessék.²⁰¹

148.

Ezen munka alatt nem szünt Luther tanács
Prédikátor Fábri, magyarul ez Kovács;
Fujtatóját nyomta, mondotta jó²⁰² Takács
Megszövi fonalát, étket is hoz Szakács.

195 Eredeti jegyzet: zavar

196 *tanultása*

197 *sorsa*

198 *jussa*

199 Eredeti jegyzet: Mária Terézia.

200 Eredeti jegyzet: nyílt parancs

201 *Mely is törvényszéknek beparancsoltatik*
Fölséges Asszonytol mandatum vétetik
Törvényes ítélet mihelyt megtétetik
Fölküldetik mindjárt fönn is megnézetik
E kemény történet meg mértékeltetik.

202 *jön*

149.

Ezen vers értelmét megmondja a levél
Mely titkosan jött el kenyér rab étellel
Ez a porkolábtól csodálatos észszel²⁰³
Elfogatott várban titkos mesterséggel.

150.

Ezen levél tárgya hogy raboskodó nép
Ne féljen s ne tartson ami ellenek lép²⁰⁴
Más nemzet eloltja és leszen békesség
Fegyver által jövend nekik segítség.

151.

Tömlöczözés alatt leszen étel ital
Traktáltatni fognak teljes kontentummal²⁰⁵
Meg is ruháztatnak fehér s más ruhával
Erősek legyenek hitők²⁰⁶ vallásával.

152.

Prédikátor Fábri mesterséges ember
Kovács szakács takács esze sok részre ver
Nem gondolja azt meg, ambár nincsen fegyver
Oldalán de mégis ő a titkos ember.

153.

Levélnek ténörja²⁰⁷ tett nagy gondolatot
Fölküldetett mingyárt valamint iratott
Az egész processus Udvarnak adatott
Visgáltatnék ott meg, amint meghagyatott.

154.

Levél conceptusa tett nagy suspiciót²⁰⁸
Mire célzott Fábri? hogy²⁰⁹ inquiziciót²¹⁰
Azontul törvényszék és az Citációt²¹¹
Fabri ellen tegyen ki, admoniciót²¹²

203 *csodálatossággal*

204 *ég*

205 téves jegyzet – „szövege” – került ide, mivel az a második csillaghoz tartozik!

206 *lélek*

207 Eredeti jegyzet: szövege

208 Eredeti jegyzet: gyanut

209 *nagy*

210 Eredeti jegyzet: vizsga

211 Eredeti jegyzet: idézés

212 Eredeti jegyzet: megintés

155.

Ez uj mandátumra²¹³ predikátor Fábri
Törvényes intésre kellett jelenni
Kereszturi várban magát statuálni²¹⁴
Azután pediglen áristombban lenni.

156.

Kijött az azonban hogy levél velejét
Fábri koholta ki, aki ez rab névét
Biztatta ne féljen,²¹⁵ de küldött levelét
Nem ő subskribálta, nem írta rá nevét.

157.

Nemes Horvát Ádám²¹⁶ pennája fölírtá
Amint a Konventben Fábritól hallotta
Azért a törvényszék amint tapasztalta
Ugy ezen két személyt meg áristáltatta.

158.

A törvényes széktől meg tett szentencia
Királyhoz küldetik, hogy rezolutio²¹⁷
Jönne ezekre is mert predikáció²¹⁸
Gonosz volt ezeknél, lutherános tanító.²¹⁹

159.

A fölséges Udvar csodálja a dolgot
Látván hogy Luther nép tett nagy gonoszságot
Adhatna reájok kemény igazságot
De kegyelme nyújtja az irgalmasságot.

160.

Ez így olvastatott parancsolatjából
Királynak leküldött jó akaratjából
Hogy egyedül vagyon kegyes gráciából
Szentencia küldve irgalmasságából.

213 *mondottakra*

214 Eredeti jegyzet: beállítani

215 *félne*

216 *Ádámnak*

217 *rezolutiója*

218 *predikációja*

219 *tanítója*

161.

Hogy pedig mindennek mi jött a fejére
Meghallja rabos nép eljő Nemeskérre
Mit érdemlett kiki követett vétkére
Hogy jobbítsa magát kiki jövőndőre.

162.

Radó István első²²⁰ ilyenképen büntetik
Kétszáz forintot ad és tömlöczöztetik
Egy esztendő alatt nem szabadéztatik²²¹
Sőt egy hétben böjtje kétszer rendeltetik.

163.

Atyja Radó László²²² két esztendőt vason
Két nap minden héten böjtöt Kapuváron
Kezén és egy lábán nehéz bilincs vagy²²³
Négy száz forintot ad ez is a kaszszába.

164.

Székely István fizet négyszáz forintokat²²⁴
Horvát Zsigmond maga ad három százokat²²⁵
Öt száz²²⁶ Török György és Illés magokat
Váltják és fizetik bűn tettök zsoldjokat.²²⁷

165.

Borbély Sándor pedig három százon fölül
Ötvent fog fizetni ő büntetéséből
Ki ki készítse el arany s ezüst pénzből
Mert ezek így jöttek király végzéséből.

166.

Német János s Ádám a Tatai Pállal
Kiss István és Imre a Kovács Gyurkával
Horvát György és velök hasonló pénával²²⁸
Büntetik ki ki kétszáz forintjával.

220 először

221 szabadíttatik

222 István

223 Kezén is egy, laban neki bilincs vagy

224 forintot

225 háromszázat

226 százat

227 Váltják és fizetik büntető zálogot.

228 Eredeti jegyzet: büntetés

167.

Tóth György ugyan nem volt jelen külső harczon
Hanem csak megállott Vadosfán piarczon
Azért nem is fizet nem lészen a lánczon
Nem is fog sétálni kapuvári sánczon.

168.

De megye gyűlésén szóval dorgáltatik
Mert azon nép között ő is ott láttatik
Öreg ember levén így gyermekeskedik
Se észszel se kézzel ne ellenségeskedjék.

169.

Rosta Istók pedig a Birkás Jankóval
Tíz esztendő töltnék raboskodásukkal²²⁹
Mert ők Rosta Jánost verték durungokkal
Pétervárott lesznek több ilyen társokkal.²³⁰

170.

Mikolics²³¹ Mihály is a Kolmár Jánossal
Ugy Szakács János is hitvány gaz²³² Mártonnal
Pénzes Ferkó is mint a Major Mihálylyal
Két száz pálczát nyertek Szücs csizmadiával

171.

Huszár Ilonának százötvent mondanak
Hogy korbácsot adnak elhízott hátának
Négy részre ezeket hajdúk elosztának
Rabháznál Vadosfán rajta elvágának.

172.

Pirka, Bognár, Német a Mikó Zsigával
Lizics, Szarka, Garab a Hatos Mihálylyal
Molnár, Kovács és Pap Dömötör Mártonnal
Verettek Nagy s Zsirai ötven pálczával.²³³

229 *raboskodással*

230 A harmadik és negyedik sor felcserélve.

231 *Mihálics*

232 *Gacs*

233 *Pirka bognár a Mikó Zsigával*

Decsics, Szarka, Garab a Halász Mihálylyal

Molnár kovács és Pap Dömötör Marczinnal

Veretett sirálylyal száz ötven pálczákkal.

173.

Illés Ruzinka és Parti Sándorné
Hogy lehessen itten vitéz kapitányné
Pár pisztolyt házától hozván és kiméne
De mondatott neki pemetet készítne.

174.

Igy²³⁴ lustos pemettel sánczból ő kiméne
Kiáltja másoknak mindenik úgy tenne
Pemetet²³⁵ ganajban sárban megkeverne
Igy az pápistáknak ellensége lenne.

175.

Ezen ötvent vágott a hajdu Vadosfán²³⁶
Mások példájára semmit el nem hagyván
Amint érdemlette verettetik nyilván
Megfogadta nem jár többet cigány tánczán.²³⁷

176.

Ez²³⁸ volt mulatságos egyet vert itt cigány
Mondván: ez aszszony volt pemetes kapitány,
Ő nem verheti meg mert nála nincs csákány
Ha agyon nem üti ugy lesz mint szivárvány.

177.

A szivárvány tűnik²³⁹ veres zöld foltokkal
Ez aszszony és ugy lesz,²⁴⁰ ha verik botokkal
Őtet nem kínálja többé kolbászokkal
Lészen cigány ellen fölforrott szavakkal.

178.

De hogy cigány verte az volt ennek oka
Mert a több hajdúkat az aszszony csúfolta
Hogy nem tudnak verni, sottogva mondotta
Ezt meghallván egyik, cigányt kiáltotta.

234 Egy

235 Nevetett

236 Egyszáz ötöt vágott a hajdu Vadosfán

237 Fogadta, hogy többet nem jár vígan talán.

238 Az

239 tűni

240 tesz

179.

Te cigány verjed ezt, próbáld ha tudsz ütni
Ha pedig nem ütöd magad fogsz szenvedni
Igy a kapitánynét csúfságért megverni²⁴¹
Kelletett cigánynak jól megkorbácsolni.

180.

Szarka Éva nyelve hogy megbüntettessék²⁴²
Rendeltetett neki, Sopronba vitessék
Ott a pelengérnél kötve állíttassék
És kétszáz korbáccsal négyszer csapattassék.

181.

Özveggy Kovács Jutka százhusz ütések
Négy pénteken kellett szenvedni ezeket
Fogadta ő nagyon: soha pemeteket²⁴³
Kézbe nem vesz többül, átkozta mind őket.

182.

Szinte Odor, Takács, a Szabó Mihálylyal
Csizmadia, Péri, az Parti Istvánnal
Magyar, Varga Györggyel, Lakatos, Nagy Pállal
A büntetést vették tömlőcz, vas váltsággal.

183.

Biró Erzse korán a Bencze Mihályné
Házankint futkosván mint aki biróné²⁴⁴
Hogy faludról²⁴⁵ ki ki Vadosfára menne
Szent István napjára durungokat vinne.

184.

Ezt is készen várta az ő büntetése
Másokkal a vasnak az ő pengetése
Vas váltása után lett csak elmenése
Kapuvári várból házához térése.

185.

Állj ide Fabri Gergely vadosfai pásztor
Te voltál Vadosfán tanácsadó fautor
Király parancsolja már többször senior
Vadosfán nem lehetsz soha prédikátor.

241 *Igy a kapitányné csúfságát megverni*

242 *meg büntettették*

243 *péntekeket*

244 *kisbíróné*

245 *Kisfaludról*

186.

Lehuzatik rólad superintendenség
Nem barátkozhatik veled nem tart népség
Elmarad tetűled vadosfai helység
.....

187.

Emlékezzél mostan admonatióra
Midőn szolgabíró küldetett házadra
Nem tetszett felelni akkor szép szavakra
Sőt nagyobb kedved volt a boszú állásra.

188.

Te voltál népednek hív elüljárója
Szavadra hajtottak mert példaadója
Voltál Vadosfának fő prédikátorja
Lehattél is volna tanács megrontója.

189.

A nép hozzád hajolt, mellette te voltál
A tanács-adással te igen forgottál
Vedd hasznát szavadnak, amiket mondottál
Megbüntetett Isten mert te elpártoltál.

190.

Számkivetésben vagy Vadosfa helyéről
Többet nem prédikálsz elrendelt szekérről
Menj el gonosz ember az Isten földjéről
Aki nem gondoltál papi becsületről.

191.

Nemes Horvát Ádám prédikátor társa
Levél leírásért lett ő vádolása
Parancsolá király abbeli írása
Mindenek láttára legyen szagatása.

192.

Kemény dorgálással hogy vakmerő népet
Elámítván adott gonoszságra kedvet
A resutionak más értelmet
Az is a gyűlésen pongatást nyert és vett.

[193]²⁴⁶

194.

Pásztori Lászlónak megmondott szavából
Fő szótáriasi volt hivatalából
Valamint hagyatott eljött mandatumból
Ugy kiki érthette vétkét mondásából.

195.

Megiratott az is, hogy vétköknek terhe
Többet megérdemlett, s oratorjum helye
Töröltetnék itten és számkivetésbe
Jönne és ne lenne itt már Luther népe.

196.

Ezt nem mondom magam hanem parancsolat
tartja és állítja királyi gondolat
Most az egyszer még is meg garatiázott
Hogy oratórjumtok Vadosfán maradhat.

197.

De oly okkal s móddal, hogy régi kápolna
Büntető pénzekkel szebben megújulna
Isteni szolgálat ott többet ne mulna
Hanem fényességben menne s úgy állana.

198.

Rendeltetik itten Miháliban káplán
Hogy többször lehessen szent mise Vadosfán
Király parancsolja István király napján
Processió legyen ajtatossan tartván
megemlékezzenek Istennek munkáján.

199.

Ha pedig az napon vagy más devotión
Páristák jelennek rendelt processión
Nem lesz luther békés s ellenkezik azon
Oda lesz kegyelem oratóriumon.

200.

Igy van sentenzia kegyelem kiadva
A büntetés pénz is ugy vagyon elosztva
Hogy először megholt Rostának a díja
Adassék özvegynék ő

201.

Ezután fájdalmas pápistáknak sebe
Borbélynak mi leszen megszolgált hív bére
Fizetődjenek ki úgy pernek költsége
A többiből legyen kápolna épsége.

202.

Mindezeket tehát a Sopron vármegye
Valamint iratott királynak kegyelme
Ugy intéztette, lehessen jó vége
Utoljára pedig Isten dicsérete.

203.

A sentencióknak publikációját
Követte mindjárost miképen munkáját
Lehessen vezetni kápolnának módját
.....

204.

A nemes vármegye midőn gondolkodnék
Ki által lehetne hogy dirigáltatnék
E kápolna dolga menne s vezetődnek
Minthogy szolgabíró egyik sem érkeznek.

205.

A vármegye színén egy ily projektumot
Luther személy téssen, hogy ebbeli gondot
Rátky József uram a direktorságot
Vehetné magára ezen fáradságot.

206.

Ebbeli projektum tetszik mindeneknek
Mondják csak ajánlják a Rátky Józsefnek
Nem fogja tiltani munkáját Istennek
Máskor sem vetette dolgát vármegyének.

207.

Értvén Rátky József ebbeli beszédet
Hogy még lutheranus is adna ehhez kedvet
Mivel untentumot ő neki is tehet
Ajánlá munkáját nem veti vármegyét

208.

Feliratik azért protocolumában
Hogy luther büntetés jöjön hatalmában
Rátky József urnak keze birásában
Legyen szabadsága épület dolgában.

209.

E gyűlés végével miháli házában
Szolgabíró viszi pénzt el a ládában
És így nála készül kápolna dolgában
A Rátky úr veszi teljes birtokában.

210.

Rátky József pedig hogy fölvelt munkáját
vadosfán elkezdett Isten kápolnáját
Király s vármegyének mennyei szándékát
Végezni elkezdte az ő gondolatját.

211.

Látván ő kápolnát luther megcsúfolta
Azt szarka fészeknek lenni kiáltotta
Luther ölö házat nagyra magasztalta
Az pajta formáját palotának mondta.

212.

Hogy tehát kápolna nem rút szarkafészek
meggondolják jobban ezt a luther eszek
istennek építenek angyali seregek
Fognak itt szolgálni s nem sívító népek.

213.

Készíttetik téglá, mész, fövény hordatik
Mesterember esze már itt gondolkozik
Mit kezdjen mit tegyen esze fáradozik
Össze jövőn ily formán kezdetik

214.

A [kisdéd] kápolnát körös körül ássák
Az új épületnek fundusát már lássák
Az ő meghagyását hogy itten tarthassák
Áhítatos rendet Istent itt áldhassák.

215.

Az é kápolnában mondatik Szent mise
Istenhez nyujtatik pap s nép könyörgése
Hogy az új munkának lehessen menése
.....

216.

Isten áldásával kezdése s végzése
Szent mise után új épületnek köve
Tétetik te itten fön szóval szentelve
Horvát kanonok úr mondja könyörögve
„Áldd Isten e helyet, ne legyen üldözve.

217.

Jelentett kanonok beszédjét a néphez
Fordítván úgy mondja ez igyekezetben
Isten, király, s megye contribuált ehhez
Álljon kiki ide ezen segítséghez.

218.

Aki Isten házát építeni segíti
Az ő szent áldását, jutalmát nem veszti
Az örök életre mennybe bevezeti
Végtelen örömbe őtet helyezteti. Amen.

Áldott legyen a teljes szent Háromság, Atya a Fiu és Szentlélek isten. Amen.

„Ha nézem a Papokat, mind ellenünk vannak”

A káptalani követek ábrázolása
a XVIII. századi országgyűlési pasquillusokban

Ha nézem a Papokat mind ellenünk vannak
Mindnyájan azt mondják hogy ők bizony adnak [...]¹

Így panaszkodik az egyik ellenzéki szemléletű pasquillista az 1751. évi országgyűlés egyik heves vitája kapcsán a kormányzati adóemelés megszavazó klérusról. Tanulmányomban három, a XVIII. század első kétharmadából származó országgyűlés, nevezetesen az 1728–29., az 1751. és az 1764–65. évi diéta klérusellenes verseiből válogattam. Forrásanyagomat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának túlnyomórészt kiadatlan, latin és magyar nyelvű darabjai képezik. Különös figyelmet fordítok a káptalani követek pasquillusokban megjelenő ábrázolásának jellegzetességeire: az ezekben található toposzokra, közhelyekre, illetve szimbólumokra. Általánosabban szólva történészként nem a versek esztétikai-irodalomtörténeti összefüggésbe helyezését tekintem feladatomnak, hanem az eszme-, politika- és társadalomtörténeti kontextus rekonstruálását. Munkám szemléleti kereteit tágitotta a politika kultúrtörténeti megközelítésének (újra)felfedezése, vagyis az országgyűlési nyelv és jelképek kutatásának az utóbbi időkben megmutatkozó igénye.² Feltételezéseim szerint a diétán ülő klérus irodalmi képének vizsgálatán keresztül a korabeli köznemesi politikai kultúra vulgáris rétegeibe, retorikájába kaphatunk majd betekintést.

- 1 *In diversos et compluros* = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban OSZK Kt.) Quart. Lat. 2497, 23–28.
- 2 A XVIII. századi diéták politikai diskurzusainak fontosságára legutóbb Szijártó István hívta fel a figyelmet programadó tanulmányában: SZIJÁRTÓ M. István, A „*konfessionális rendiségtől*” az „*alkotmányos rendiségig*”: *Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában*, Történelmi Szemle, 64(2012), 37–62. A politikai szimbólumok, jelképes aktusok kutatásának fontosságát hangsúlyozza: FORGÓ András, A *politika kultúrtörténete: Egy „német” elmélet vitája és annak tanulságai*, Világtörténet, 34(2012), 171–184; Uő, *Az egyházi rend a szatmári megegyezés utáni országos politikában = Az 1712. évi pozsonyi diéta egy ciszterci szerzetes szemével*, szerk. FORGÓ András, Pannonhalmi-Veszprém, Pannonhalmi Főapátsági Levéltár–Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, 2013, 7.

Varga Imre meghatározása szerint a pasquillus olyan, általában ismeretlen szerzőségű gúnyvers, amely „valódi vagy vélt sérelmet, bűnt, aljasságot, hibát, ferdeséget ostorozva vagy védelmezve, ritkán tárgyilagosan, legtöbbször elfogultan szól egyénekről vagy közösségekről”.³ Az országgyűlési pasquillusok magukon viselik a kor provinciális nemesi műveltségének jegyeit: tartalmi és stilisztikai jellemzőiket tekintve a bibliai utalások és a humanista kultúra lecsüllyedt (antikizáló) elemei keverten vannak jelen bennük a hétköznapi trágársággal. A pasquillusok a vidéki köznemesi és alsópaparságból származó olvasók előtt ismeretlen diétai vitákról tudósítanak, természetesen politikai pártállás szerint, a kipellengérezett vagy a támadó oldal véleményét szólaltatva meg.⁴ Tematikáját tekintve az országgyűlési pasquillusok ebben az időszakban elsősorban a kormányzati adóemelés, illetve a birtokos nemesség adómentességét sértő adóreformmal kapcsolatos állásfoglalásokkal foglalkoznak: kik támogatták a kormányzati törekvéseket, illetve kik dacoltak vele. A szakirodalom szerint a kormánypárt támogatói a diétán többnyire a klérus, a mágnások, a szabad királyi városok követei és a Királyi Tábla tagjai voltak, míg a vármegyei követek nagy része a rendi ellenzékét erősítette.⁵

A klérus elnevezés alatt két, az országgyűlésen ülés helyét és jogait tekintve elkülönülő réteget határozhatunk meg: a felső táblán ülő katolikus főpapságot (püspököket, érsekeket) és az alsó táblán helyet foglaló egyes székes- és társaskáptalanok követeit. (A szerzetesrendek 1764–65-ig nem jelennek meg a pasquillusokban, valószínűleg azért, mert a magyar rendi politikában különösebb súlyuk nem volt, nem lehetett, ezért nem is sűrűn szóltak róluk a pasquillisták.)⁶ A főpapságról szóló versek száma a század folyamán végig egyenletesen bőségesnek mondható annak ellenére, hogy az országgyűlés-történeti szakirodalom a vármegyei követek *pars saniorra*, vagyis hangadó réteggé válásáról és ezzel párhuzamosan az egyháziak

3 VARGA Imre, *A nemesi verses pasquillus (Szentpáli Ferenc)*, ItK, 71(1963), 289–301, különösen: 289–290.

4 LÖKÖS István, *Paszkvillus = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, IX, Pálffy – rénes forint, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2009, 66–68.

5 A politikai helyzet jellemzésére az 1751. évi országgyűlés példáján: HORVÁTH Mihály, *Magyarország történelme*, 7, Pest, Heckenast Gusztáv, 1873, 184–185; SZEKFÜ Gyula, *A tizenharmadik század = Magyar történet*, szerk. SZEKFÜ Gyula, VI, Bp., Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1943, 262.

6 Amikor megjelennek az irodalmi anyagban, akkor is leginkább az osztrák örökös tartományokból visszatelepülő, gyakran idegen ajkú rendtagokat bírálják a versek. Az 1764–65. évi diéta idejéről két ilyen darabot találtam, amely az országos közállapotok kritikája kapcsán emlékezik meg a magyarországi szerzetesrendekről is. Az egyik pasquillust a kézirat Amade Lászlónak tulajdonítja, de a vers a kritikai kiadásban nem szerepel: *Speculum moderni temporis Regni* = OSZK Kt. Quart Lat. 445, 30–34. A második a völzi (tirolai) cisztercita követ ellen íródott *In Volserum Cistercitam* címmel. A magyarországi szerzetesrendek 18. századi politikai szerepére: FORGÓ ANDRÁS, *A 18. század elején visszatérő szerzetesi közösségek mint a magyarországi rendi politika új szereplői*, Századok, 143(2009), 1105–1122.

XVIII. századi országgyűlési befolyásának folyamatos csökkenéséről ír.⁷ A klérus számaránya az országgyűléseken azonban 1708 és 1792 között szinte állandónak mondható: az alsótábla tagjainak 10–15%-a volt egyházi személy.⁸ Ezzel szemben a káptalani követek csoportjáról szóló versek száma a század elejétől kezdve fokozatosan emelkedik: 1728–1729-ből csak egyről tudok,⁹ majd 1751-ben ezek száma növekszik, végül 1764–65-ben ez lesz az alsótáblán az egyik legnépszerűbb pasquillus-téma. A középpapság tehát egyre inkább a pasquillista kritikák célkeresztjébe került, ami összefüggésben állhat azzal a század közepétől, leginkább 1751-től érezhető kormányzati törekvéssel, hogy a káptalani követek csoportjában – az alsótáblai vármegyei követek között az egyre inkább megerősödő ellenzékkel szemben – erős ellensúlyt találjon.¹⁰ A klérus ábrázolásának közös jellemzője, hogy személyükben a pasquillusszerzők még nem az egyházi intézményrendszert támadják (mint a felvilágosodás írói), hanem az elvilágiasodott fő- és középpapságot, amely elhanyagolja lelkipásztori teendőit.¹¹ Bírálják őket azért, amiért fő céljuknak a világi és egyházi kormányzati befolyásuk növelését és a vagyonszerzést tartják. A pasquillusokban elterjedt nemesi felfogás azt tartotta, hogy az egyháziak a király felségjoga alá tartozó, jövedelmezőbb és nagyobb presztízsű egyházi javadalmakat akarják elnyerni, ezért támogatják a korona ügyét, az adóemelést és az adóreformot is az országgyűlésen.¹² A kanonokok előrelépése a szakirodalom szerint is nagyban függött az uralkodói kegytől: kanonokságból a legkönnyebben címzetes püspöki címet elnyerve lehetett továbblépni a ranglétrán, azonban ezen tisztségek elnyerésére nem volt szükség pápai jóváhagyásra, csak uralkodói kinevezésre. Mindemellett – a közhiedelemmel ellentétben – javadalom általában nem tartozott a címzetes püspökségekhez, ezért e cím viselői továbbra is megmaradtak kanonoki stallumukban vagy apáti pozíciójukban. A címzetes püspöki cím presztízse mégis jelentős volt: a püspöki, érseki méltóság előszobájaként tekintettek rá. Mindezek után érthető, hogy az uralkodói politika országgyűlési támogatásával a kanonokok egyházi karrierjük egy újabb pillérét rakhatták le.¹³

7 SZIJÁRTÓ M. István, *A diéta: A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*, Bp., Osiris, 2005, 310–316; András FORGÓ, *Der ungarische Klerus des 18. Jahrhunderts im Spannungsfeld zwischen konfessionellen und konstitutionellen Ständewesen = Frühneuzeitforschung in der Habsburgmonarchie: Adel und Wiener Hof – Konfessionalisierung-Siebenbürgen*, hg. István FAZEKAS, Martin SCHEUTZ, Csaba SZABÓ, Thomas WINKELBAUER, Wien, 2013 (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien, 6), 273–289, különösen: 285.

8 FORGÓ, *Der ungarische Klerus...*, i. m., 276–277.

9 A vers Kellio Miklós esztergomi kanonok ellen íródott: *In Reverendissimo Kellio Strigonen. Canonicum* = OSZK Kt. Quart. Lat. 2176, 22.

10 SZIJÁRTÓ, *A diéta...*, i. m., 166.

11 KOSZTERICZ Géza, *A feddő költészet a régi irodalomban*, Bp., 1935, 33–34.

12 SZIJÁRTÓ, *A diéta...*, i. m., 166.

13 Joachim BAHLCKE, *A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia: Együttműködéstől a konfrontációig (1686–1790)*, Bp., METEM, 2013, 401–402.

A továbbiakban ezt a vádcsoportot venném először górcső alá. Míg a főpapok céljának a primásság megszerzését tartották a pasquillisták, addig a káptalani követekre azt vélték jellemzőnek, hogy püspöksüveget akarnak elnyerni.¹⁴ Az 1751-ből való *In tres Tabulares* című pasquillus középpontjában kanonokok állnak: Galgóczy János, Hubert Mátyás és Gusztinyi János.¹⁵ A szerző szerint „az arany járványa szent lelkeiket hatalmába kerítette”, s a királynőt „örült elmével” támogatták, hogy annak üres kincstárát megtöltsék. Eközben saját maguknak is gyűjtenek: „halásznak, vágynak, lopnak, törekszenek”. A korábbi országgyűlések gúnyverseiben a magyar nemzetet jelképező, a korabeli jezsuita költészetben elterjedt mitologikus nőalak, Hunna¹⁶ – a vers szerint – még így is elviseli a kanonokokat, de közben az adóalap túlterheltsége miatt tönkremegy.¹⁷ Marczali Henrik leírása alapján ez a pasquillus az 1751. június 11-ei vagy 12-ei vita kapcsán születhetett, amikor a megyei követek „kinevették a káptalani követeket, kik új fundus kimutatása nélkül is emelni akarják az adót”.¹⁸ Június 12-én Hubert Mátyás, egri kanonok az adóösszeg 4-500 000 forinttal való megtoldását indítványozta az ellenzék nagy megbotránkozására.¹⁹ Ezt a pasquillusokban bemutatott topikus ábrázolásmódot igazolja vissza Hubert kanonoktársának, Gusztinyi Jánosnak 1751. évi diéta idején a Kancellária-hoz benyújtott kérvénye. Ebben – hivatkozva főesperesként Zemplén és Borsod vármegye közgyűlésein, illetve közéletében protestánsellenes fellépésére, továbbá az uralkodó és a köz szolgálatában szerzett érdemeire – kérte a királyi táblai prelátusi címet, majd nem sokkal később a címzetes sári apáti címet.²⁰

14 Az 1728–29. évi országgyűlés főpapság-képéről részletesebben: NAGY János, „Szegény Magyar Ország bánatját újítja”: Az 1728–29. évi országgyűlés pasquillusai = *Memoriae commendamus: Tanulmányok a XI. Eötvös Konferencia Történeti Üléséről*, szerk. KAPITÁNY Adrienn, LOCSMÁNDI Dániel, Bp., Eötvös József Collegium–Történész Műhely, 2011, 103–125; Uő, *Esterházy Imre alakja az 1728–29. évi országgyűlés pasquillusaiban*, Fons, 19(2012), 201–221.

15 Galgóczy János esztergomi, Gusztinyi János és Huebet Mátyás egri kanonok volt. Gusztinyi később, 1753-ban elnyerte a királyi táblai ülnökséget, erre: SEBŐK Richárd, *Hivatali pályafutások a 18. századi Királyi Kúrián = Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*, szerk. SZIJÁRTÓ M. István, SZÜCS Zoltán Gábor, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 40.

16 Hunna alakjáról vö. KNAPP Éva, *Spangár András és a Magyarok bibliotékája: Fejezet a 18. századi historia litteraria történetéből*, ItK, 117(2013), 247–280, itt: 268–269, 273.

17 OSZK Ktt. Quart. Lat. 417. 13. fol. *In tres Tabulares*.

18 MARCZALI Henrik, *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig 1711–1815*, Bp., 1898, 92.

19 A kanonokok szerepére: Országgyűlési Könyvtár (a továbbiakban OGYK), Gyurikovits-gyűjtemény, 700.470. 35; *Padányi Biro Márton veszprémi püspök naplója*, közli HORNYG Károly, Veszprém, 1903, 53; Alfred von ARNETH, *Geschichte Maria Theresias: Maria Theresia nach dem Erbfolgekriege 1748–1756*, IV, Wien, 1870, 193–194.

20 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Az 1. Magyar Udvari Kancellária Levéltára, *Originale referades*, 1751, No. 97, 1751. május 17.; Uo., No. 103, 1751. augusztus 25. (Mikrofilmen: X. 4384, 9975. tekercs.)

A klérus magánvagyon-szerzését ítélte el az *In Galgóczy, Hubert et alios* című pasquillus szerzője is.²¹ A pasquillus szerint Hubert kanonok ajándékokat remél azért, amiért Júdásként elárulja a hazát, s Galgóczy ebben is őt utánozza. Galgóczy Jánost „Luther követőinek igaz zsoldosának” nevezi a pasquillus.²² Az *In Galgóczy* című pasquillus Galgóczy János, esztergomi kanonok esetében a megüresedett püspöksüveg megszerzésére való vágyakozását említi újra, de ezt megtoldja a kanonok nemtelen származásának feltételezésével: „nemtelen balek”-nek és „marhá”-nak titulálja.²³ Találni olyan verset is, amely Pest megye evangélikus követét, Prónay Gábort és a katolikus klérust együtt szidalmazza.²⁴ Feltehető a kérdés, hogy hogyan kerül egy politikai platformra egy katolikus kanonok a protestáns táblabíróval az erőszakos ellenreformáció korában? Ennek magyarázata abban a politikatörténeti tendenciában rejlik, hogy a diétán a protestánsok egy csoportja – felekezeti sérelmeinek orvoslását remélve a királynőtől – a klérussal azonos oldalon a kormányzati adóemelést, illetve az adóreformot támogatja.²⁵ A versek ezzel is megerősítik azt a szakirodalmi véleményt, hogy a kormánypárt és az ellenzék az országgyűlésen már a felekezeti kötődéseket és ellentéteket felülírva, pragmatikus kérdések mentén szerveződik, ami a korábbi országgyűléseken, a XVII–XVIII. század fordulóján még elképzelhetetlen lett volna.²⁶

A versekben megtalálható fontos második kritikai elem a középpapsággal szemben – amely a mágnáskritikát is jellemzi – a „németesség” vádja. A *natio hungarica*, vagyis a rendi nemzet felfogása a XVIII. században jogilag nem tett különbséget a magyar és nem magyar etnikumú nemes között.²⁷ Ámde külső fenyegetettség esetén, így a bécsi kormányzat által kezdeményezett reformok idején, ismét hangsúlyozni kellett a magyar nemzet eredeti etnikai karakterét a kormányzat képviselőivel szemben az országgyűlésen, hogy a kívánt ellenzéki politikai egységet, s annak ideológiáját megteremt-

21 *In Galgóczy, Hubert et alios* = OSZK Kt. Quart. Lat. 445, 24.

22 *Uo.*

23 *In Galgóczy* = *Uo.*

24 *In Clerum et Pronay* = OSZK Kt. Quart. Lat. 2497, 5.

25 Prónay Gábor például a katolikus főpapok és főurak rekatolizációs fellépése ellen tiltakozó, Bécsbe menesztett protestáns küldöttség egyik vezetője evangélikus részről. Vö. ПЕХМ [MINDSZENTY] József, Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora, Zalaegerszeg, 1934, 199–201.

26 Az alkotmányos rendiség fogalmára: SZIJÁRTÓ M. István, *A vallási kérdés az országgyűléseken a 18. század első évtizedeiben* = *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon – különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740)*, szerk. GÓZSY Zoltán, VARGA Szabolcs, VÉRTESI László, Pécs, 2009, 87–102; főként 90; ill. SZIJÁRTÓ, *A diéta...*, i. m., 353–356.

27 A XIX. század előtti nemzetfogalmakra: SZÜCS Jenő, *Történeti „eredet” kérdések és nemzeti tudat* = Sz. J., *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, Bp., 1997, 334–370; különösen: 337–338.

hessék.²⁸ A németellenesség a pasquillusokban elsősorban udvarellenességet jelentett, vagyis a „németesség” vádja a „rendi nemzet”-hez való hűtlenséget takarja. Zbiskó József Károly címzetes vegliai püspököt és helytartótanácsost, az egyik Bécsbe menő országgyűlési küldöttség tagját egy 1751-ből származó pasquillus „a mágnások hazug szájhőse”-nek és „udvariak hízelkedője”-nek nevezte bécsi útján tanúsított magatartása miatt.²⁹ Ugyanekkor egy fentebb már idézett vers (*In Galgóczy, Hubert et alios*) szerint a „német”-nek titulált Hubert kanonok ugyan hazaszeretetet színlel, de nem a hazának, hanem magának gyűjt javakat. A történeti kutatás rámutatott utóbb arra, hogy Hubert kanonok családja nem volt honfiúsított (indigena).³⁰

A *parázñaság* motívuma a század közepéig, 1751-ig még ritkán fordul a klérus ábrázolásának eszköztárában. A papság esetében ez súlyosabb bűn, mint a világiaknál: a papi cölibátus fogadalmának megsértését jelenti. Emlegetésének aktuális politikai üzenete is lehetett: aki magánéletében gyakran lépi át az erkölcsi korlátokat, az a politikában is hatalomvágyó és a törvényi kereteket felrúgni tudó személyiség lehet. Továbbá – a klasszikus latin műveltségéből adódóan – magukénak vallották azt az elképzelést, hogy a magánéletben a luxus megengedhetetlen, mert lezülleszt az erkölcsöket, ezzel a közéletre is kihat, korrumpálja az országgyűlési szereplőket, s zsarnokoskodó politikusokat segít hatalomra. A kora újkori politikaelméleti gondolkodás szerint a politika az erkölcsi törvényeket és a vallási dogmákat hatalmi eszközzé silányítja.³¹ A magánéleti hűtlenség politikai téren a rendi nemzet elárulását, hazaárulást is jelentett.

A parázñaság vádja a kanonokoknál ehhez a réteghez (is) kötődő ismétlődő toposz volt: náluk ez összefonódott az *alacsony* (*nem nemesi*) származás emlegetésével. A nemtelen származás vádja a kanonokok esetében először 1751-ben jelent meg. Csak az 1764–65. évi országgyűlés alatt terjednek el a papi parázñaságról szóló pasquillusok nagy számban, ekkor is inkább a káptalani követek lejáratására alkalmazzák őket. Ennek alapja az a kinevezési gyakorlat volt, hogy nem nemesi tagokat is felvettek a káptalan tagjainak sorába. Ez szolgáltatta a táptalajt ahhoz az elképzeléshez, hogy a nem nemesi származású káptalani

28 Kees TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*, szerk. CZIBERE Mária, Pannonhalma, Bencés Kiadó, 2009, 82.

29 *In Eppum Zbisko ablegatum Viennam* = OSZK Kt. Quart. Lat. 445, 25. Zbiskó 1746 és 1755 között a Helytartótanács tanácsosa volt, vö. EMBER Győző, *A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*, Bp., M. Kir. Országos Levéltár, 1940, 198.

30 *In Galgóczy, Hubert et alios* = OSZK Kt. Quart. Lat. 445, 24.

31 BENE Sándor, *Politika, parázñaság és házasságtörés a magyar irodalmi hagyományban: Bethlen Miklós Velencében = Amor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete: Tudományos konferencia (Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29.)*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2002, 299–324; különösen: 299–300.

követek veszélyt jelentenek a rendi kiváltságokra, mivel együtt éreznek a nemtelenekkel, vagy a „*novo homus*” mohóságával vetik rá magukat a vagyon- és pozíciószerezésre, jobb esetben csak járatlanok a jogban és a rendi politika világában.³² A pasquillusok szerint ezek az országgyűlésen is a nemtelenek érdekeit védik azáltal, hogy az adóteher egy részét a kiváltságosokra hárítanák át. Vagyis az országgyűlésen megszavazzák a királyi adóreformot is. Ezek közül négy kanonokról (Hermán József, Kiss Pál, Zbiskó József Károly, Glaser Gábor) szóló verseket mutatok be röviden.

Egy 1764–65. évi gúnyvers Hermán József győri kanonok alakjában megismerélyesítve jellemzi e réteget. Az egyik gúnyversben, párbeszéd formájában a Győrben lakó Jékely Júlia és Rozália arról beszélgetnek, hogy „Papot-é? vagy Tisztet? légyen jobb szeretni”. A párbeszéd során kiderül, hogy Rozália szeretője maga Hermán kanonok, a győr-káptalandombi plébános.³³ Ennek során Jékely Rozália, új szeretőjéről, Hermán kanonokról is vall:

Mert soha Uramnál, midőn véle háltam,
Oly jó ízű 's tartós harczot nem találtam,
Mint Hermánom alatt, kitűl hogy meg váltam
A' Diaeta miatt, már sokat sajnálkoztam,
Ez ám Nemzetünknek helyes Szeretője.
Ez Ovidiusnak vitéz Követője,
Nem egy, vagy két gyenge actus tehetője,
Hanem még tíznek-is végben vihetője [...]³⁴

A pasquillusíró a költemény végén átveszi a szót, s végül inti a kanonokot, hogy inkább térjen vissza a diétáról győri otthonába, mivel itt nagyobb hasznára van az országnak további gyermekek nemzésével, mint az országgyűlésen egy újabb (forrásokban 1 milliósnak mondott) adóösszeg megszavazásával. Ugyancsak róla szól egy másik magyar nyelvű pasquillus (*Hermann respondet pasquillistis*), amelyben Hermán kanonok eldicsekszik szerelmi kalandjaival, három szeretőjével (Jékely Rózsa, Vízi Panna, Vázsonyiné, a győr-szigeti molnár lánya). Ezek mellett többet árul el dicsekvésével arról, hogy – közzrendű származása ellenére – a vármegyei közéletben aktív szerepet játszik, befolyása van az események menetére:

32 NAGY, „Szegény Magyar Ország...”, i. m., 108.

33 BEDY Vince, *A győri székeskáptalan története*, Győr, 1938 (Győregyházmegye Múltjából, 3), 466.

34 *In saepe laudatum Hermán Can. Jauriensem* = OSZK Kt. Quart. Lat. 2498, 59–61.

Én a kevélységben nem tudom mit tegyek
 Paraszt társaimmal hatalmat hogy vegyek
 Az egész megyében nevezetes legyek
 Minden erőszakkal abban előmegyek
 Nekem Feő Ispányom egyet nem mer szólni
 Vice Ispány, Bírókkal nem mernek mozdulni
 Egész Vármegyének előttem hallgatni
 Köll, ha nem akarnak tőlem gyaláztatni.³⁵

Hermán Józsefet a *Respondet Sybilla veridica* című verszetben együtt emlegetik veszprémi egyházmegyes társával, Kiss Pál veszprémi kanonok-nagypréposttal. Eszerint Kiss, a „somlai jobbágy fia” ugyanúgy ordít Veszprém és Somogy vármegye közgyűlésén, ahogyan Hermán teszi ezt Komárom és Győr vármegyében.³⁶

A pasquillisták állításait szembesítsük a kanonokok életrajzi adataival! Hermán József 1697-ben Magyaróvárott született mezővárosi polgári családban, s 1769-ben hunyt el győr-belvárosi plébánosként és mézesküti apátként. Végrendeletében és átnézett hagyatéki irataiban családja nőtagjainak nevein kívül más, szeretőre utaló női örököst nem találtam.³⁷ Hermán József tényleg részt vett az észak-dunántúli megyék közéletében: Győr, Komárom és Moson vármegyék táblabírájukká választották, de ezen megyéken kívüli számos városban is tartott beszédek (Pozsony, Nagyszombat, Keszthely), hiszen neves szónokként tartották számon. 1760-ban Bezerédy Mihály alispánnal együtt József trónörökös és Izabella páрмаi hercegnő esküvőjére küldte ki Győr vármegye Bécsbe az ifjú házaspár köszöntésére.³⁸ Ünnepi szónoklatai és prédikációi alapján elmondható, hogy alapos történeti-genealógiai ismeretei voltak, amelyeket nem késlekedett egy-egy főpap, főúr dicséretére és saját (szerzői) királyhűségének bizonyítására felhasználni.³⁹ Lássunk erre néhány példát!

35 *Hermann respondet pasquillistis* = OSZK Kt. Fol. Hung. 1109, 1–3.

36 *Plactus Pauli Kiss Praepositi Veszpremiensis*, illetve *Respondet Sybilla veridica* = OSZK Kt. Quart. Lat. 2498, 45–47.

37 Győri Egyházmegyei Levéltár, Győri káptalan magánlevéltára. Testamenta, III, 20. Rationium super relictis substantia Reverendissimi Dni Josephi Herman Abbatis mellei Fontis, Cathedralis Ecclesiae Canonici, anno 1769. die 22. Julii pie in Domino defuncti.

38 Győr vármegye megbízólevele Bezerédy Mihálynak és Hermán Józsefnek (Győr, 1760, szeptember 22.) = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 1921, Bezerédy család ménfői levéltára, 1. doboz, 3. tétel: Bezerédy Mihály vegyes iratai, 19–20.

39 Életútjára: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. Internetes változat: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/h/h08153.htm> (2014.02.22-i letöltés). HERMÁN József, *Az esztergomi kedves, és nagy főpapnak hármias dicsérete, melyet méltóságos Szalai Palóczi és Tavarnai gróf Barkóczy Ferencz [...] szentséges római birodalom hercege [...] Magyarország primása [...] Halottas pompájának alkalmatosságával a pozsonyi sz. Márton templomában*

1761-ben Komárom vármegye nevében az újonnan kinevezett kiskorú örökös főispánt, Nádasdy Mihály grófot, illetve Zichy István adminisztrátort köszöntötte a főispáni beiktatás alkalmával.⁴⁰ 1765-ben Pozsonyban ő mondta Barkóczy Ferenc hercegprímás felett a halotti prédikációt, amelyben erőteljesen hangsúlyozta az elhunyt érsek uralkodóhoz való lojalitását tanúsító tetteit.⁴¹ Az 1764–65. évi diétán Hermán ugyancsak bizonyította királyhűségét, miután beválasztották abba az országgyűlési bizottságba, amely Kollár Ádám bécsi könyvtárosnak a katolikus egyház jogait gyalázó könyvét (*De originibus et usus perpetuo potestatis legislatoria...*) vizsgálta.⁴² Az egyik pasquillus (*In eundem*) szerint Hermán, Kollár Ádám könyvét támogatandó, a papság adózását javasolta a diéta július 9-ei ülésén a rendek nagy megbotráncozására.⁴³

Hermánnal ellentétben Kiss Pál egy nagy múltú, dunántúli jómódú közbirtokos famíliából, a nemeskéri Kiss családból származott.⁴⁴ (Újabb kutatások elvetik az előkelő nemzetséggel való rokonsági kapcsolatot, de a végrendeletében egyéb, nemesi státuszú rokonok szerepeltetése nem zárja ki a nemességhez tartozást.)⁴⁵ Kiss Pál esetén – a pasquillusok indulatai ellenére – bizonyítható, hogy az ellenzék álláspontját osztotta, amikor egyrészt az adó-

1765. Kisasszony havának 12. napján élő nyelvvel hirdetett, Győr, 1765.

40 HERMÁN József, *Örvendetes üdvözlét, melyet mélt. Galántai gróf Esterházy Ferenczet, t. sz. Mosony vármegye főispánját, nemkülönben mélt. Fogarasi gróf Nádasdi Mihályt, végtére mélt. Vásonkői gróf Zichy Istvánt sz. kir. Komárom városában tisztelte*, Győr, 1761. A szerző ebben az utókor emlékezetébe vésti az 1741. évi pozsonyi országgyűlésen a magyar rendek a királynőért és a Habsburg Monarchia fenntartása érdekében tanúsított hősiességét: „dicsekedve beszéllyék Hazánkknak fiai maradékinak mindenkor ugyan, de kiváltképpen e’ mostani időben a’ Fölséges Ausztriai Háznak Nemzetünkhöz mutatott különleges szeretetét és kegyességét, a’ mellyért készek vagyunk tovább-is javainkkal együtt életünket-is utolsó csöpp vérig azon Fölséges Ausztriai Háznak oltalma mellett föláldozni”.

41 HERMÁN, *Az esztergomi kedves...*, i. m. Az 1741. évi diéta kapcsán említette Hermán, hogy a későbbi érsek élen járt az országgyűlési rendek meggyőzésében a hadisegély megajánlása érdekében, illetve, hogy az osztrák örökösödési háború során sorra járta a vármegyeegyházakat és a nemesi felkelés hatékonyabb és gyorsabb kiállítását sürgette, miközben maga mutatott jó példát: 200 lovat állított ki.

42 CSIZMADIA Andor, *Egy 200 év előtti országgyűlés évfordulójára: A „Kollár contra Status et Ordines”*, Jogtudományi Közlöny, 19(1964), 214–227; különösen: 221.

43 TÉGLÁS J. Béla, *A történeti pasquillus a magyar irodalomban*, Szeged, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1928, 102–103.

44 PFEIFFER János, *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950) püspökei, kanonokjai, papjai*, München, 1987, 140–141.

45 HERMANN István, *A veszprémi római katolikus egyházmegye helynökei 1700 és 1777 között = Padányi Bíró Márton emlékezete*, szerk. HERMANN István, Veszprém, 2014, 227–257; különösen: 245–246.

emelés, másrészt a nemesi felkelés reformja ellen szólalt föl.⁴⁶ A pasquillisták nem vettek tudomást a nemességéről, s személyéhez hozzákapcsolták a paraszti származást: „tsak nem jó paraszt vért uraságra vinni, mivel a paraszt vér kevély szokott lenni”. A verselő szerint jobb lenne, ha otthon ülne és jobbagymenyecskékkel ütné el az idejét:

jobb volna Menyescskémnél most is otthon ülnék
vagy Parraginével egy ágyban örülnék,
Jobbágy menyecskékkel szurdikba kerülnék,
szokott tréfáimban velek el merülnék.⁴⁷

A parázñaság és a közrendű származás összefonódását tükrözi a Glaser (más-ként Gloser, Gloszer) Gábor (1730 körül–1780) kalocsai kanonok, az 1764–65. évi diétán résztvevő követ ellen írt pasquillus:

Paraszttól származott a’ Te emberséged
Mert a’ Nemes Ifjat kevésre becsüled
A’ Kalpagod alatt bagoly rakott fészked
Zárva tartod mindig tökkel ütött Fejed.
Eszem, iszom, baszom Te Papi életed
Nincs egyébre gondod, csak Kurvákra eszed [...]⁴⁸

Glaser később – beigazolvva a pasquillisták aggodalmait – sikeres világi-politikai pályát is befutott: feltehetően diétai tevékenységének köszönhetően 1765-ben megkapta a Szent Pálról elnevezett bácsi préposti címet, majd 1776-ben elnyerte a felsőörsi prépostságot, illetve a vármegyei táblabíró-ságot, végül 1776 és 1780 között a Királyi Tábla egyházi ülnökeként fejezte be földi pályafutását.⁴⁹

Zbiskó József Károly szepesi prépostról a következő, 1764–65. évi országgyűlés alatt keletkezett pasquillus (*In Zbisko Episcopum, et Praepositum Sancti Martini de Scepusio*) azt állítja, hogy egy Anna nevű közrendű szepességi lengyel lánnyal folytatott szerelmi viszonyt, akitől a diéta ideje alatt törvénytelen gyermeke is született. A fiút a prépostság védőszentjéről, Szent Mártonról Már-

46 HORVÁTH Mihály, *Az 1764-iki országgyűlés története* = H. M. Kisebb történelmi munkái, Pest, Heckenast Gusztáv, 1868, I, 377–422; különösen: 393; HERMANN István, *A veszprémi székeskáptalan személyi összetétele 1700 és 1777 között* = *Megyetörténet: Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*, szerk. KARLINSZKY Balázs, Veszprém, 2010, 179–225.

47 *Plancius Pauli Kiss praepositus Veszpremiensis* = OSZK Kt. Quart. Lat. 2498, 45–47.

48 *In Klozer Canonicum Colocensem* = OSZK Kt. Fol. Hung. 1109, 21.

49 KATONA István, *A kalocsai érseki egyház története*: 2. rész, Kalocsa, 2003, II, 254–255; SEBŐK, i. m., 40.

tonnak neveztek el.⁵⁰ A pasquillista itt (bújtatva) ismét az idegenellenességre is apellál, ugyanis Zbisko családja lengyel eredetű volt.⁵¹

Az egyháztörténeti szakirodalom alapján kijelenthető, hogy a pasquillisták korabeli társadalmi tapasztalaton alapuló sztereotípiákra építettek, amikor a kanonokok paraszti származásáról írtak. Ismert, hogy a veszprémi káptalan tagjainak döntő többsége, a győrinek pedig valamivel több mint fele volt nem nemesi származású.⁵² Ezen a képen Kiss Pál nemesi eredete és Hermán József alacsonyabb származása csak árnyal, de nem módosít. Függetlenül a magánéleti vonatkozások szinte már topikus ábrázolásától, a század elejéhez képest a pasquillusokban is szembetűnő a káptalani követek vármegyei, illetve a diétai közéleti és (világi) hivatali szerepének növekedése.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a vizsgált pasquillusok rávilágítanak arra, hogy a vármegyei követek által reprezentált országgyűlési ellenzék a század első felében a klérusban látta, illetve alakította ki saját ellenséggépét. Közismert közhelyekké és toposzokká válnak e művekben a kormányzat anyagi követelésének támogatásáért cserébe elnyerhető püspöksüveg a káptalani követeknél; a német-, és udvarellenesség motívumai; a paráznság bűnének összekapcsolása a kanonokoknál a nemtelen származással. A toposzszerű ábrázolások mögött ritkán felsejlenek a mögöttes politika- és társadalomtörténeti tendenciák is. A felekezeti kérdés a század közepére lekerült a diéta napirendjéről, ennek helyét a felekezeti törésvonalakon átívelő finánciális-alkotmányos problémák foglalták el. Mindezek ellenére a pasquillus-faragók a felekezeti kártyát továbbra is előszeretettel játszották ki a politikai ellenfelek lejáratására végig a század folyamán.

Újragondolható lehet a klérus befolyásának visszaszorulásáról megfogalmazott elmélet is, amit a szakirodalom az alsótáblai, vármegyei követek által alkotott ellenzék előretörésével magyaráz. A kormányzat alsótáblai törekvéseinek indikátora a káptalani követekről szóló pasquillusok számának növekedése, továbbá ezek hangadó részének fokozódó aktivitása az országgyűlési tárgyalásokon (például az adómegszavazásnál) vagy a vármegyei gyűléseken, illetve ezen egyháziak későbbi „átlépése” a világi adminisztrációba (Királyi Tábla, Helytartótanács).

A jövőbeli kutatáshoz is adódnak újabb, eszmetörténeti jellegű kérdésfelvetések. Tisztázandó továbbá, hogyan viszonyult a felvilágosodással megjelenő, új típusú antiklerikalizmus a pasquillus műfajában megőrződött társada-

50 *In Zbisko Episcopum, et Praepositum Sancti Martini de Scepusio* = OSZK Kt. Quart. Lat. 445, 45–46.

51 PHALLA Márton, *A szepesi prépostság vázlatos története*, Lócse, 1899, 550–551.

52 A veszprémi káptalanra: HERMANN, *A veszprémi római katolikus...*, i. m., 179–225. A győri káptalanra: BÉDY, i. m., 453–471. Bedy Vince szerint a győri káptalan papságának 56%-a volt nem nemesi származású, amely sokaságba Hermán vizont beletartozott.

lomkritikához: a feledés homályába utalta-e, vagy bizonyos elemeit magába olvasztva tovább éltette azt?⁵³ Találni-e a magyar nyelvű versekben közköltészeti hatásokat, illetve ha igen, akkor a klérussal kapcsolatos pasquillusokban milyen tartalmi-formai elemek mutatnak rokonságot a közköltészeti alkotásokkal?⁵⁴

53 A felvilágosodás korának prózairodalmában nagy mennyiségben fellelhető klérusellenes közhelyek és toposzok az előző korszakkal való folytonosságot erősítik: Sándor István Bessenyei György *Tariménes utazása* című regényének példáján keresztül mutat rá erre: SÁNDOR István, *Író és társadalom: Fejezet a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből*, I, *Főúr és nemes*, Bp., Ráció, 2012 (Ligatura), 68–69.

54 A papság közköltészeti ábrázolásából ad ízelítőt: *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4), 76–78. sz., jegyzetek: 458–464; *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14), 186–190. sz., jegyzetek: 551–559.

Adalékok egy „közlekedőedény” természetrajzához

Az Ephemerides Budenses és a közköltészet*

Olyan kutatási projekt során szembesültem a közköltészet – Küllös Imola, majd Csörsz Rumen István által igen kifejezően közlekedőedényként¹ plaszticizált – működésével, ahol a legkevésbé sem számítottam erre. A kutatás maga egy latin nyelvű hetilap, az Ephemerides Budenses regesztaszerű fordítását és digitalizálását célozza. A korábbi szakirodalom² alapján ismert, hogy ez a bizonyos Ephemerides Budenses (Ephemerides Politicae et Litterariae pro Regnis et Provinciis Sacrae Coronae Hungariae) 1790 áprilisa és 1793 márciusa között jelent meg, hetente két alkalommal; 1790 októberéig Tertina Mihály, ettől az időponttól pedig Spielenberg Pál szerkesztette.³ Az egyes számok szövege két rovat-

* A tanulmány megírásakor a szerző az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíjában részesült *A latinitás mint a nyelvi, kulturális és nemzeti identifikáció médiuma a 18. század végi Magyarországon. Az Ephemerides Budenses angol–magyar nyelvű, annotált hálózati kiadása* című projekt keretében.

1 KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhagyomány); CSÖRSZ Rumen István, *Közköltészet a többnyelvű Magyarországon = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 207.

2 BALOGH Pirokska, SZILÁGYI Márton, „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est”: *Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről = Tanulmányok a magyar nyelv... i. m.*, 23–69; ÜÖK, *Ephemerides Budenses o problemach uzywania jezika wegierskiego = Latinitas Hungarica: Łacina w kulturze wegierskiej*, ed. by Jerzy AXER, László SZÖRÉNYI, Warszawa, Wydżial Artes Liberales UW, Wydawnictwo DiG, 2013, 439–479.

3 Tertina részletes életrajza megíratlan; nekrológját l. Hazai és Külföldi Tudósítások, 1808. II/41, 345. Fontos adatközlések: KÓKAY György, *Martinovics Ignác levele Tertina Mihályhoz, az Ephemerides Budenses szerkesztőjéhez*, MKsz, 72(1956), 58–60; SZAUDER József, *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben*, ItK, 75(1971), 79, 84–85; SZÖRÉNYI László, *A latin költészet helyzete Magyarországon a XIX. században*, ItK, 89(1985), 7–9; NAGY Levente, *Tertina Mihály kézírata a költő Zrínyi Miklósról*, Irodalomismeret, 6(1995)/4, 93–98; TÓTH Sándor ATTILA, *Canova, Napóleon – és Tertina Mihály*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2007; *Tertina Mihály latin nyelvű költeményei*, kiad. TÓTH Sándor Attila, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2011; TÓTH Sándor Attila, *Tertina Mihály, a lapszerkesztő és a latin poéta*, I, *Az Ephemerides Budenses szerkesztője s írója*, Baja, Eötvös József Főiskolai Kiadó, 2011;

ra oszlott (*Politica*, valamint *Litteraria*, ami a Spielenberg-időszakban időnként *Scientiae et artes* címet kapott); ezek közül az utóbbi gyakran elmaradt, illetve *Appendix* címszó alá került. A cikkek, néhány kivételtől eltekintve, névtelenek voltak; a sajtótörténeti szakirodalom eddig csak részben tudta azonosítani a szövegeket megalkotó szerzői-szerkesztői csoport tagjait. Waldapfel József szerint az egyik, Szegedről beküldött levél szerzője Szablik István, a szegedi piarista gimnázium igazgatója volt,⁴ s ugyancsak ő hívta fel a figyelmet Haliczky Andrásnak, a német nyelv és irodalom professzorának, valamint Wessprémi Istvánnak és Koppi Károlynak a valószínűsíthető közreműködésére is.⁵ V. Windisch Éva azt bizonyította, hogy a Tertina-időszakban e kör tagjai nagyrészt azonosak voltak Kovachich Márton György Merkur von Ungarn című lapjának szerzőivel, az *Ephemerides* pedig olvasható a Merkur feltételezett szerkesztői intencióinak folytatásaként – sőt, szerinte a lap szerkesztésében Kovachich „nemcsak mint munkatárs, hanem úgyszólván mint helyettes szerkesztő működött közre”.⁶ A Spielenberg-időszak kapcsolati hálója azonban nagyrészt feltáratlan,⁷ kutatásához a korszak magánlevelezései szolgáltathatnak adatokat.⁸ Az olvasóközön-séget illetően a szakirodalom a következő hipotéziseket vázolta: az *Ephemerides* 1) iskolai újság a *Ratio Educationis* szellemében;⁹ 2) a nemesi nemzeti mozgalom sajtóterméke,¹⁰ 3) a közügyek iránt érdeklődő, magyar nyelven nem olvasó magyarországiaknak szánt orgánium.¹¹

II, *A neolatin versköltő*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2013. Spielenbergről a szakirodalom ennél szegényesebb: SARLAY Imre, *A Spielenberg család őse*, Magyar Családtörténeti Szemle, 7(1942), 17; H. BALÁZS Éva, Berzeviczy Gergely, *a reformpolitikus (1763–1795)*, Bp., 1967, 201 szerint az 1790-es években Berzeviczy Gergely körébe tartozott; BALOGH Piroska, *Mozsaikok egy hajdanvolt szerkesztő arcképéhez – Spielenberg Pál = Kolligátum: Tanulmányok a 70 éves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. DEVESCOVI Balázs, SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, Bp., Ráció, 2007, 15–44.

4 WALDAPEL József, *A hazai hírlap- és folyóiratirodalom történetéhez*, 3, *Az Ephemerides politico-literariae és a magyar nyelv művelő és irodalmi mozgalmak*, MKsz, 37(1930), 77.

5 Uo., 84.

6 V. WINDISCH Éva, *Adalékok az Ephemerides Budenses keletkezésének kérdéséhez*, MKsz, 71(1955), 312–319. Az idézet: 315.

7 Erről az időszakról szólván csak Révai Miklós szerzőségét hangsúlyozta a szakirodalom: WALDAPEL József, *A pesti Ephemerides megszűnése*, ItK, 47(1937), 64–67.

8 Módszertani szempontból is tanulságos, hogy Andrea Seidler Carl Gottlieb von Windisch *Ungrisches Magazin*járól éppen a Windisch-levelek összegyűjtésével és feldolgozásával tudott újszerű sajtótörténeti összefüggéseket feltárni. Andrea SEIDLER, „*Stolz bin ich auf den Einfall, ein Ungrisches Magazin herauszugeben...*”: *Die Korrespondenzen des Karl Gottlieb Windisch*, Habilitationsschrift, Wien, 2003.

9 WALDAPEL, *A hazai...*, i. m., 73–88; UÓ, *A pesti...*, i. m., 64; DEZSÉNYI Béla, *Legrégibb hírlapjaink életrajzához*, MKsz, 64(1940), 353–361.

10 KÓKAY György, *Egy latin nyelvű újság a nemesi mozgalom és a felvilágosodás szolgálatában = A magyar sajtó története, I, 1705–1848*, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1979, 158–166.

11 V. WINDISCH, i. m., 319.

Mint ezek a vonatkozások is jól mutatják, az Ephemerides Budenses kifejezetten politikai profilú, országos terjesztésű hírújság volt, a *Litterae / Scientiae et artes* rovatban is inkább hír-, illetve recenzió jellegű közleményekkel. Fikciós-szépirodalmi jellegű írások közlése egyáltalán nem jellemző a lapra, sem programszerűen, sem véletlenszerűen. Éppen ezért volt meglepő, amikor a szövegben előre haladván, igaz, nem sűrűn, de következetesen latin nyelvű verssorok, versrészletek, sőt helyenként teljes költemények bukkantak fel a szemem előtt. Módszeresen megvizsgálva ezeket, olyan jelenségek tűntek elő, melyek egyértelműen közköltészet és kanonizált költészet határvidékéről származnak, és számos ponton rávilágítanak e határvidék „forgalmának” sajátosságaira. Ennek bemutatásához először is áttekintést adok arról, milyen nyelvű, tematikájú, szövegekről van szó,¹² milyen formában jelennek meg az Ephemerides Budenses lapjain, hogyan ágyazódnak annak szövegébe, ha vannak kommentárok, akkor azok milyen minőségben kezelik ezeket a szövegeket, és mindezek alapján kísérletet teszek arra, hogy következtetéseket vonjak le a versek közlése mögötti szerkesztői intenciókra vonatkozóan.

A leginkább egyértelmű csoportosítás a versek megjelenési módjára vonatkozik. Vizsgálatom során nemcsak a teljes egészében leközlött versszövegeket vettem számításba, hanem a csupán említett, illetve a valamilyen mértékben recenzeált, minősített szövegeket is. A függelékben ennek megfelelően a *Közlött, Említett, Minősített* kategóriák szerint csoportosítottam a címeket (cím hiányában az első sort használva ideiglenes címként). Szintén egyértelmű klasszifikációt jelent a versek nyelve: a közölt szövegek egy kétsoros magyar felirat kivételével latin nyelvűek, a 21 említésből 11 magyar, 10 latin szövegre vonatkozik, a minősített alkotások pedig egy latin vers kivételével mind magyar nyelvűek. Ez a beszédes megoszlás egyébként szépen egybecseng az Ephemerides felvállalt nyelvi programjával, és megerősíti azt, miszerint a lap a latin nyelvet különféle okokból preferáló olvasók között kívánja népszerűsíteni a magyar nyelvű műveket.¹³

A szövegek tematikus és műfaji megoszlása nehezebben megragadható. A közölt versek egyértelműen alkalmi költemények: valamennyi panegirikus, dicsőítő vers, különféle alkalmakból (a legtöbb gyászvers), köztük néhány olyan szöveggel, melyek feliratként szolgáltak (temetésen, ravatalon, diadalkapun). Az említett versek hasonlóan panegirikus alkalmi költemények, ezek között viszont egyetlen gyászvers sincs, mind örömteli alkalmakra szólnak. A minősített költemények között 3 alkalmi vers szerepel (ezek egy közös recenziót kaptak), a maradék 4 vers, illetve versgyűjtemény azonban nem alkalmi jellegű, hanem tanító-ismeretterjesztő, illetve szórakoztató funkciójuk emeli ki őket. Jól látható,

12 A versek címét és közlésük pontos adatait a *Függelék*ben közlöm.

13 BALOGH-SZILÁGYI, „...quibus Linguae Hungaricae...”, i. m., 59.

hogy itt is markáns különbség rajzolódik ki a három csoport között, melynek okaihoz véleményem szerint akkor juthat közelebb az olvasó, ha értelmezni próbálja az egyes szövegek közlésének, említésének vagy minősítésének kontextusát és funkcióit az adott publikálási helyzetben.

Kontextusuk és vonatkozási körük szerint a következő típusokat különítettem el.

Az első típust, a kulturális-közösségi verset két funkcióban is megtalálhatjuk az Ephemerides hasábjain. Az első funkciót jól reprezentálja a közölt szövegekből az első számban megjelentetett gyászének (I/1), mely Szklenár György emlékére íródott, és a kiemelt rövid cím kiterjesztéséből kiderül, hogy az elhunyt a Pozsonyi Főgimnázium humán fakultásának rendes professzora, a széptudományok és a filológia doktora volt, 1790. január 31-én halálozott el, vízkórban, az *Epicedion* szerzője pedig Bucsánszky György, ugyane főgimnázium rendes idősebb grammatika professzora, a széptudományok és a filológia doktora. Hogyan és miért kaphatott helyet ez a gyászvers a lap első számában? Az Ephemerides programja szerint részben eleget kíván tenni az iskolai újságokkal szemben támasztott elvárásoknak, azaz viszonylag rendszeresen közöl tanügyi híreket. A kor szokása szerint ilyenfajta hírnek számított egy-egy jelesebb tanár, professzor elhunytja is, amelyről rendszeresen jelentettek az újságok vegyes hírvonatai. Úgy vélem, a vers közlése nem felel meg a gyászvers-kiadványok emlékállító intencióinak: itt nem olyan kiadványról van szó, amelyet a család kegyelettel terjeszthetett, archiválhatott, esetleg büszkélkedhetett az emlékerszöveg értékeivel, hiszen egy hetilap már létében is az idő gyors múlását, az aktualitások gyors elévülését implikálja. A vers közlése itt sokkal inkább a fent említett hírcsoporthoz kapcsolódik, voltaképp a kibővített cím meg is felelne egy ilyen híradás szövegének. Érdeemes figyelni a szerző személyének kiemelésére is: mivel nem ismert poétáról, literátorról van szó, a név említését ez nem indokolhatja – az a kiemelt információ azonban, hogy az illető ugyanezen főgimnázium tanára, annál inkább. Jelen esetben tehát a hír mintegy keretként használja a versszöveget, amelyet egy szűkebb „tanügyi” közösség gyászának megjelenítőjeként, azaz jellegzetes közösségi költészeti funkcióban mutat fel. Ugyanez az intenció tételezhető fel a II/11, Nagy Ignác-gyászvers említése esetében is, ahol a székesfehérvári főgimnázium igazgatója és tanárai közösen állítják össze a költeményt az iskola elhunyt mecénásának tiszteletére, míg egy recenzeált magyar gyászvers (III/5) érdekességét az adja, hogy egy „tanuló ifjú” tollából származik. Ez utóbbi esetében a recenzió nem a vers szövegével foglalkozik, hanem az elhunyt tanár, Miklós Sámuel¹⁴ rövid életrajzát adja, majd a katedrán őt köve-

14 Miklós Sámuel személye érdekes módon a kollégiumi közköltészetben is felbukkan. 1759-ben, sárospataki seniorként búcsúztatták diáktársai (valószínűleg Varannay Mihály tógátus) azzal az énekkel, amelynek hosszabb-rövidebb változatai még évtizedek múlva is szerepelnek

tő Komjáti Ábrahám tudósi kvalitásait mérlegeli – tehát egyértelműen nem az emlékéllátás, hanem a miskolci református gimnázium oktatási közösségének, tanárainak és helyzetének bemutatása a cél, a versre is ebbéli funkciójában utal a szöveg. Az oktatási vonatkozású közösségi versek mellett jól láthatóan jelen van egy másik funkciója is a kulturális-közösségi poézisnek. Ide tartoznak azok a köszöntőversek, melyek egy-egy jeles mecénás alakját méltatják: ilyenek a közölt versszövegekből a Fengler József püspök tiszteletére írott anonim disztichonok (I/25), továbbá három, Milassin Miklós székesfehérvári püspök köszöntésére írott költemény, melyek közül kettő anonim, s az újság szövegében úgy jelennek meg, mint a székesfehérváriak örömeinek reprezentánsai, amiért ily jeles művészetpártoló férfiú kerül náluk püspöki székbe (II/17–19). Sokatmondó, hogy magyar nyelvű versekkel illusztrálja az Ephemerides a tudományok gyakorlatias, ismeretterjesztő művelésével kapcsolatos jelenségeket is, melyeknél épp az anyanyelvű és széles körű tudományművelés a közösségi lelkesedés tárgya: ilyen a Réz József szemorvos doktorátusi köszöntőjének (II/20), a névtelen Hazafi által a *Magyar Nemes Dámáknak* írt versek (II/13) említése és Siklósi István ismeretterjesztő célzatú verseinek recenziója (III/6–7), de a Nagy János plébános által írt verseskötet is az anyanyelvi kultúra populáris terjesztésének mintájaként kerül említésre (III/1). A kulturális-közösségi versek ebben a funkcióban tehát a kultúra, a tudományok (magyar nyelvű) popularizálásának mintáit, illetve az e fölött érzett közösségi lelkesedést hivatottak propagálni. Feltűnő, hogy a recenzált-minősített közösségi vonatkozású versek szinte kizárólag ebbe a típusba tartoznak: a szerkesztők itt érezték elsősorban szükségesnek a hangsúlyozott kiemelést, méltató iránymutatást.

A második típust lokális politikai-közösségi versként aposztrofálnám. Ide elsősorban olyan versközlések tartoznak, melyek egy-egy megyei eseményre reflektálnak, esetleg egy-egy helyi szinten ismertebb, egy adott közösség közéletében aktív nemes úr, illetve egyházi személyiség köszöntését célozzák.¹⁵ Az ide sorolható művek egy része alkalmi köszöntővers, másik része pedig inscriptio, azaz felirat. A köszöntőversek közé tartozik a Károlyi Antalt mint országgyűlési követet dicsőítő óda Pesthi Adolf nagykárolyi gimnáziumi tanártól (I/5), a Károlyi Antal halálára írt emlékvers Hannulik János Krizosztomtól (I/13). Szerző megnevezése nélkül közölte az Ephemerides az egyetlen magyar nyelvű feliratot, *Orczy Nádor Ispány...* kezdősorral (I/3). Ezen szövegek közül nyilván a felirat áll közelebb a közköltészet rétegeihez, ugyanakkor a köszöntőversek sem

a melodiáriumokban *Ne menj el, gyermekem és Jaj, jaj, én gyámolom* kezdettel (kiadása az RMKT XVIII/15. kötetben, megjelenés előtt).

15 Ez a csoport sok szállal kapcsolódik a BUDA Attila, *A mecénatúra politikai térnyerése: Célkeresztben a kortesdal*, Doromb: Közköltészeti tanulmányok, 2, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., rec.iti, 2013, 271–286.

poétikai értékeik miatt kerültek itt kiemelésre. A választásban persze szerepe lehetett a versben dicsőített személy iránti elismerésnek is, ugyanakkor a közlések szövegkörnyezetét megfigyelve az látható, hogy a szerkesztő az adott személyt, eseményt ünneplő tömeg lelkesedését emeli ki. Különösen 1790-ben gyakoriak azok a híradások, melyek sorra mutatják be a megyegyűléseket, az azokon zajló tisztújítást és országgyűlési követválasztást, és szinte himnikus hangnemben emlékeznek meg a köszöntőversekről, ünnepi szónoklatokról, díszebédekről, a hatalmas ünneplő tömegről és díszes ünnepi menetekről. Ez a hírfolyam, illetve a közölt versek is a lokális közélet II. József halála utáni újraéledésének kifejeződéséként jelennek meg az Ephemerides hasábjain. Ezt a vonalat erősítik az említett versek közül a II/16, a recenzeált versek közül pedig a III/4. szövegek is.

A harmadik költeménytípus nemzeti közösségi versként nevezhető meg. Ez egy tudatosan „nem egyértelmű” elnevezés, hiszen a korszak nemzetképzeteinek sokszínűsége ma már közhely mind a történeti, mind az irodalomtörténeti szakirodalom számára.¹⁶ Az Ephemerides ide sorolható versközlései viszont azért érdekesek, mert nem támogatják vegytisztán egyik nemzetképzetet sem, hanem épp erősen integratív szemléletük a feltűnő. Hogy mit is jelent ez az integratív szemlélet, azt talán a jól megragadható tematikus csomópontok jelzik a legérzékletesebben. Három tematikus csomópontot érzékelttem a versek kapcsán: 1) a magyar korona „visszatérése” és az országgyűlés; 2) a nagy felszabadító háború: a török elleni harcok; 3) a magyar király(ok) személyével kapcsolatos események.

Az 1. csoportba tartozó versek látszólag kiválóan alkalmasak lennének ama megkérdőjelezhető szakirodalmi közhely bizonyítására, miszerint az Ephemerides a nemesi-rendi mozgalmak hírnöke lenne, azaz szöveganyagát a nemesi-rendi nemzet-képzet határozná meg.¹⁷ Akadnak is olyan versek, amelyek valóban az ebben a hagyományban mozgó olvasók igényeit hivatottak kielégíteni: ilyen például Tzútz István *A' Nemes Heves Vármegye Korona Őrző Seregének Második Budára való jövetele* (II/16) című verse, de ide sorolható nagyrészt az a tíz vers címéből álló csokor, melyet az Ephemerides 3. száma állított össze a korona-üdvözlő költeményekből (II/1–10). Nehezen illeszthető azonban ebbe a látszólag egynemű nemesi-rendi vízióba a piarista Lampach Elek ódája a Batthyány Tódor által épített Bucentaurus-hajóhoz, amely a koronázásra készülődő Pest és Buda fényét kívánta emelni (I/6). A szöveghez magyarázó lábjegyzetek is csatlakoznak, melyek egyértelműen kiemelik, hogy a hajó, amelyet a dicső magyar jövő szimbólumaként vezet fel a szöveg, illetve maga a vers az *Ephemerides* hasábjain a két város polgárainak (!) örömét hivatott megjeleníteni – ebben a

16 Csupán példaként a rendkívül bő szakirodalomból: DEBRECZENI Attila, *Nemzet és identitás a 18. század második felében*, ItK, 105(2001), 513–552.

17 Vö. KÓKAY, i. m. alaptétele.

vízióban bizony együtt emeli a koronázás fényét a nemesi bőkezűséget megtestesítő (egyébként horvát erdők fájából készült) hajóhoz írott óda, illetve a hajót csodáló, döntően németajkú polgár-közönség. Verseghy Ferenc *Emlékeztető Oszlop azoknak a' Hazafiainak tiszteletére, a' kik az ország előtt Júniusnak 11-dik és 12-dik Napjain 1790. a' Haza-nyelvnek bé vétele mellett szólottak* (II/14) című versének (egyébíránt anonim) kiemelése pedig már egyértelműen nem a latint preferáló nemesi-rendi szemléletre vall, sokkal inkább a Debreczeni Attila által „tudós hazafiság” elnevezés alatt leírt szemléletre.¹⁸ Ezek a versszövegek akár teljes terjedelmükben, akár említés szintjén úgy jelennek meg az Ephemerides hasábjain, mint amelyek a „magyarságnak” vagy egyes részközösségeinek (megyék, városok, „kitsinyek s nagyok”) együttes, identitásképző örömeinek reprezentálói (a versek minősége, adott esetben nevesnek számított szerzői annyira érdektelenek itt, hogy az utóbbit több esetben nem is közli a lap). Ugyanakkor ha ezt a „magyarságot” pontosan szeretnénk körülhatárolni, rendkívül konfúz helyzetben találjuk magunkat.

A 2. csoportba tartozó versek esetében egyértelmű, hogy ezeket egy közösség nevében kifejezett hála reprezentációjaként publikálták. Ez a közösség azonban még nehezebben határozható meg: elsősorban a „magyarok”-ról van szó, ám itt ez éppúgy jelenthet nemesi-rendi, mint területi identifikációt, sőt a háttérben erőteljesen felsejlik egy birodalmi identifikáció lehetősége is, hiszen maga a katonai akció, annak hősei és diadalai nem szűkíthetők magyarországi kontextusra. Tematikusan az ide tartozó versközlések jól kapcsolódnak a *Politica* rovat egyik markáns hírvonulatához, mely a török háborúkról ad hírt, részben különféle értesülésekre hivatkozva, részben olvasói levelek alapján, és minden esetben szinte himnikus hangnemben. Ezekben a híradásokban igen sok a „mi”, „mieink” formula, azaz a szerkesztő-író itt egy közösség (a magyar nemzet? a birodalom? közösségének) szószólójaként nyilvánul meg. Ennek a szólamnak a demonstrálására szolgálnak a közölt és említett versezetek is.

A közölt versek közül Tertina Mihály dicsőítő éneke a Belgrádot visszafoglaló Laudonról (I/2) az egyik legpikánsabb, hiszen nem lehet kizárni a szerkesztő-szerző részéről egyfajta önfényező intenciót. Ugyanakkor tudjuk, hogy ez a vers önálló brossúraként is megjelent ekkor, és szintén Budán, tehát egyrészt nem arról volt szó, hogy Tertina nem tudta máshol publikálni, másrészt ez a nyolcfelé tagolt közlésforma egyáltalán nem alkalmas arra, hogy a költemény poétikai értékét meg- és felmutassa. Követve a Szklenár-gyászvers logikáját, nem indokolatlan azt feltételezni, hogy a vers itteni másodközlése nem Tertina költői babérjait kívánja gyarapítani, hanem a „magyar nemzet” háláját hivatott kifejezni, azaz közösségi funkcióban működik. Hasonló a helyzet Hödl Joachim *Belgradum Turcis denuo traditum honoribus Francisci Regii Principis et*

18 DEBRECZENI, i. m.

Archiducis Austriae című versével, amely 1791-ben szintén teljes terjedelmében megjelent Budán. Az Ephemerides, mintegy kedvcsinálóként, csupán egy olyan részletet közölt belőle, mely a hálaadó diskurzusba a felszabaduló félben lévő balkáni államok szólamát is bevonja. Kultsár István csupán említett, nem közölt verse (*B. Laudonnak Nandorfehérvári Győzedelme. Szerzette Kultsár István a Szombathelyi Királyi Iskolaknal a szép tudományoknak öregbik Királyi Tanítója*; II/12) sajátosan kapcsolódik a Laudon-tematikához, mely az Ephemeridesben olyannyira hangsúlyos, ám közlés szintjén a latin művekre korlátozódik. Ez a tematika kifejezetten birodalmi identitású közösségtudatot sejtet: tudvalévő, hogy a belgrádi győzőnek Bécsben számos emlékművet, szobrot, portrét szenteltek, 1791-ben pedig Cajetan Tschink tollából megjelent egy díszes Laudon-életrajz is.¹⁹ Úgy tűnik, ehhez a szólamhoz ügyesen csatlakozott az Ephemerides, azonban a Kultsár-vers óvatos említése jelzi, hogy ezt is próbálja beemelni/szűkíteni a magyar közösségi tematika körébe. Ugyanis az e tematikához tartozó magyar nyelvű versek kifejezetten egy „magyar” közösség háláját hivatottak reprezentálni: sokatmondó azonban, hogy ezek egyike sem került közlésre, csak említésre, illetve egyikre sem jellemző, hogy a virtuális közösséget, melynek nevében a dicsőítő költemény íródik, rendi alapon határozná meg, még a korona-versekhez kapcsolódó *Magyar Világ, az-az: A' mostani Török Háborunkban vitézlő nagy lelkű Magyaroknak nevezet-szerént-való örök ditső Emlékezetek, a-melly az haza-tértt Szentséges Koronánknak Históriájával egybe foglaltatott 21-dik Halak-jelében 1790-ben* (II/10) versezetre sem.

A 3. csoport versei, melyek az ezen évek során magyar királlyá koronázott Habsburg-uralkodókhoz szólnak, szintén lehetőséget adnának a birodalmi identitás és a magyar(országi) identitás(ok) összekapcsolására. Ebben a tematikában azonban kevésbé élnek a szerkesztők e lehetőséggel. Valamennyi közölt vagy említett költemény elsősorban magyar királyi minőségben dicsőíti az uralkodót, többségükben II. Lipótot (8 db), néhány pedig I. Ferencet (3 db; a számbeli különbség nem magyarázható pusztán a kronológiával). E versek hangsúlyozottan nem szerzőik vagy a szerkesztők nevében kerülnek közlésre, még akkor sem, ha a szerző történetesen Révai Miklós (I/19–20) – a két Révai-versből az elsőt a szerző megnevezése nélkül közli az Ephemerides, csupán a másodiknál (épp a Ferenc koronázására írott versnél) nevesíti. Nem térnek ki a szerkesztői megjegyzések a versek poétikai, esztétikai értékeire vagy értéktelenségeire sem.

19 Cajetan TSCHINK, *Loudons Leben und Thaten*, Wien, 1791. A Laudon-tematika vonatkozásairól l. még TÓTH Sándor Máté, *Laudon tábornagy és Belgrád 1789-es visszafoglalásának emlékezete Hödl Joachim disztichonjaiban*, szakdolgozat, Szegedi Tudományegyetem BTK, 2011, <http://www2.arts.u-szeged.hu/cia/Studies/phd/toth-sandor-laudon.pdf> (letöltve: 2014. nov. 12.); Uő, Tóth Sándor Attila: *Diadal a kudarcban: Belgrád vára és Laudon tábornagy latin verseiben és a haditudósításokban* = *Kutatások az Eötvös József Főiskolán*, szerk. STEINERNÉ MOLNÁR Judit, Tóth Sándor Attila, Baja, 2012, 165–184.

A Lipót-versek tehát hangsúlyozottan az uralkodó iránti közösségi, mégpedig elsősorban magyar közösségi lelkesedést hivatottak érzékelteni. Az egyetlen kivétel a *Florentis regni, fortunatique per illum* (I/9) kezdetű részlet egy hosszabb kéziratos költeményből, mely a korábbi toszkán alattvalók lelkesedését hivatott bemutatni, mintegy megerősítésképp a magyarok számára. A Lipót-verseknél nyomatékosan jelennek meg azok az utalások, melyek érzékeltetik, hogy a szövegek egy közösség véleményét, mi több: közköltészeti használatát mutatják. A *Die 15. Novembris 1790.* (I/8) versről azt írja a szerkesztő, hogy „a következő dal már sok kézben megfordult (sok kéz koptatta), ezért olvasóink engedelmével fel mertük venni a mi Ephemeridesünkbe”.²⁰ Az *Ode ad Leopoldum II. Hungariae Regem Apostolicum recitata in coetu Amicorum Eruditorum Cibirii in Transilvania* (I/4) versezet esetében már a cím is kiemeli (a szerző megnevezése helyett), hogy az erdélyi Szebenben olvastatott fel az ottani műveltek körében/tudós társaságában. A *Veteranus Poeta Bajmoczii, in Symbolum: Opes Regum, Corda Subditorum* (I/7) sem a szerzőt, hanem a szerző közösségi hovatartozását (bajmóci) nevezi meg; a *Te Patris Probitas...* (I/16) esetében pedig sem szerzőt, sem címet nem publikál a lap. A Lipót halálára írott Révai-vers szerzőjéről is csak annyit tudunk meg, hogy „egy hű magyar” (*Pius Dolor, et Par Votum, in reventino obitu Augusti Imperatoris et Regis Apostolici Leopoldi Secundi a Fideli Hungaro*, I/19), Révai nevét, ahogyan említettem már, majd a következő közlés kapcsolja ide visszamenőleg. Sokatmondó, hogy Lipót halálakor még a fehérvári *castrum doloris* latin verses feliratát is közli az Ephemerides (I/21). S bár nem Lipót laudációját tartalmazza, de funkcionálisan ide sorolható a budai testőrpalota előtt az új nádor, Sándor Lipót tiszteletére emelt diadalkapu latin feliratának közlése is (I/12), mely éppígy a magyarok közössége nevében köszönti e fontos tisztség Habsburg viselőjét. Az egyedüli nevesített szerzőjű Lipót-vers, Bucsánszky György idillje (II/15) csak említés szintjén jelenik meg, nem publikálja a szöveget az újság.

Ebben a témakörben tehát a várt reprezentációs, udvari poézis helyett egyértelműen és hangsúlyosan a közösségi költészet funkciói lépnek előtérbe – úgy vélem, nem politikai intenció nélkül, hanem épp az adott uralkodó, nádor közösségi elfogadottságát (netán legitimációját?) alátámasztandó. Ezt a metódust egyébiránt egyre rutinszerűbben alkalmazza az Ephemerides: a Spielberg szerkesztette lapszámok már eleve úgy tudósítanak jelesebb személyekkel kapcsolatos eseményekről (elsősorban halálesetekről), hogy különböző *inscriptiókat* idéznek meg. Ezek a feliratok, anonim búcsúversek mintegy a „köz hangjának” megszólaltatói jelennek meg az újság hasábjain, s nem egyszerűen méltatják az illetőt, hanem demonstrálják annak népszerűségét, közösségi elfogadottságát.

20 „Sequens iam nonnullorum manibus tritum Carmen, bona cum venia Lectorum, Ephemeridobus nostris inserere ausi sumus.” Ephemerides Budenses, 73(1790. dec. 21), 669–670.

A kommentár szerint Potyemkin herceg ravatali felirata a lembergiek gyászát jeleníti meg (I/17), s talán nem véletlenül közlik egyszerű gyászír helyett Mirabeau ravatali versét sem (I/18). Ebben a kontextusban inkább az egzotikus tréfa kategóriáját képviseli Petrasch báró saját maga által írt sírfelirata (I/23), hiszen épp azt a funkciót, a közösség által tovább vitt emlékezet, hírnév funkcióját nem tölti be, ami a legfőbb feladata lenne.

Összegzésképp elmondható, hogy egyrészt az Ephemeridesben közölt verseknek csak igen kis része felel meg szigorúan a közköltészeti szöveg-csoportok kritériumainak, ezek kifejezetten politikai témájúak, feliratok vagy alkalmi versek. Másrészt viszont azt is jól mutatja ez a vizsgálat, hogy a közlés módja megváltoztatja a nem közköltészeti versszövegek létmódját. A szerkesztők ezeket a textusokat egy-egy hírtípus, egy-egy szerkesztői intenció hatásos hordozóinak tekintik, mely hírtípusok és intenciók jellegzetesen identitás- és közösségképző célzatúak. Ezáltal akár neves szerzőktől származó, esztétikai ambíciókkal született versekről is lefoszlik a szerzőség, az esztétikaiérték-tulajdonítás, olyannyira, hogy a versek közül kilenc a *Politica* rovatban, azaz eleve politikai/közérdekű közleményként jelent meg. E szövegek tehát az Ephemerides kontextusába helyezve egyértelműen közköltészeti funkcióban jelennek meg. Ez, úgy vélem, olyan újabb határátkelőt jelölhet ki közköltészet és kanonizált irodalom határvidékének forgalmában, amely látványosan különbözik a másik határátlépési lehetőségtől, a szerzői szövegek folklorizálódásának a szakirodalomban eddig leírt módozataitól. Mindemeltt azért is tanulságos lehet a határátlépésnek ez a módja, mert nem jár sem szövegbeli változásokkal, sem a nyomtatott nyilvánosságból a kéziratos nyilvánosságba való átlépéssel: auktorizált, kötetekben vagy önálló kisnyomtatványként, esztétikai ambíciókkal közölt szövegek válnak funkcionálisan közköltészeti célzatúvá az újság kontextusának és a szerkesztői intencióknak köszönhetően. Úgy vélem tehát, az e határvidék forgalmát figyelő közköltészeti kutatások számára a jövőben nemcsak a latin, hanem a korabeli magyar és német nyelvű, politikai profilú újságírás dokumentumai között is akadhat keresnivaló.

FÜGGELÉK

Az Ephemerides Budenses (EB) alkalmivers-közléseinek és -utalásainak repertórium

(adatok: folyóiratszám, megjelenés dátuma, lapszám)

I. KÖZLÉS

1. BUCSÁNSZKY György, *Epicedion admodum Reverendo et Clarissimo Domino Georgio Szklenar*. EB 1. 1790.04.02. 8.
2. TERTINA Mihály, *In Immortalis Herois, Ducisque GEDEONIS LAUDONII Belgrado per Pestinum Viennam redeuntis, et in Regia Budensi Die XX. Decembris Anno MDCCLXXXIX. hospitati, Triumphalem Adventum CARMEN EPICUM, quod publivae Popularium Laetitiae testandae causa concinnaverta MICHAEL TERTINA, Archi-Gymnasii Budensis Professorum Adiunctus Regius. Nunc autem primum ex suis MSSis Adversariis Poeticis excerptum, hisce publicis Ephemeridibus per partes bona Lectorum venia vulgabit*. EB 16. 1790.05.28. 174–176; EB 17. 1790.06.01. 190–192; EB 18. 1790.06.04. 206–204 [!]; EB 19. 1790.06.07. 212–216; EB 20–21. 1790.06.11/15/18. 223–224; EB 22. 1790.06.22. 231–234; EB 23. 1790.06.25. 242.
3. ORCZY Nádor Ispány [...] (felirat). EB 1790.07.13. 280.
4. *Ode ad Leopoldum II. Hungariae Regem Apostolicum recitata in coetu Amicorum Eruditorum Cibirii in Transilvania, 1790, I.C.C.* EB 31. 1790.07.23. 308–309.
5. PESTHI Adolf, *Ode ad suam Excellentiam Comitem Antonium Károlyi, de Nagy-Károly, in Comitibus Regni pro Patria Budae agentem, nomine Regii Magna-Karoliensis Gymnasii Adolphus Pesthi, Tertii Anni Grammaticorum Professor*. EB 38. 1790.08.17. 365–366; EB 39. 1790.08.20. 371–374.
6. LAMPACH Elek, *Ode an Navim Bucentaurum Excellentissimi Comitibus THEODORI DE BATTHYAN facta ab Alexio Lampach e Scholis Piis, in Gymnasio Pestensi Maiori, Regio, Humaniorum Professore mense Augusto, Anno 1790*. EB 46. 1790.09.14. 427–430.
7. *Veteranus Poeta Bajmoczii, in Symbolum: Opes Regum, Corda Subditorum*. EB 47. 1790.09.17. 437.
8. *Die 15. Novembris 1790*. EB 73. 1790.12.21. 669–670.
9. *Florentis regni, fortunatique per illum [...] (részlet az Anecdota Vitae et Regiminis Hetrusci Leopoldi II cum brevi moderni regiminis adumbratione című kéziratból)*. EB 38. 1791.05.17. 313.
10. Ignatius HREBNICKI, *Te renuit quisnam venerari [...]*. EB 39. 1791.05.20. 331.
11. ROJKÓ János, *Hymenaeus Viro Reverendo Domino Matthiae Roiko, Eccl. Evang. Só-kutensis V.D. Ministro Fidelissimo, et Nobili Dominae Rosinae Némethy, natae Kropp, dum, finem neniae tandem inposituri, sacro Matrimonii vinculo die XXVII.*

- Iunii copularentur, a Fratre Sponsi Germano Seniore consecratus Anno, quo sIt synoDVs PestI generaLIIs, et Inclyta BVDae, Ne proVt est, VVLgus sIt pletate rVDe, Kassa, Ellinger. EB 1792.07.26. 62–63.*
12. *Inscriptiones Triumphalis Portae* (felirat). EB 15. 1791.08.19. 110–111.
 13. HANNULIK János Krizosztom, *Ode in tristissimum obitum Antonii Karolyi facta ab Ioanne Chrisostomo Hannulik devotissimo eiusdem excell. Comititis, et moecenatis cliente, dum exequiae celebrarentur V. IV et III Kal. Octob. Karolini magno hominum confluxu, et communi moerore peragerendtur anno 1791.* EB 35. 1791.10.28. 270–271.
 14. *Quid lamenta volunt?* [...] (Sperges báró sírfelirata Bécsben). EB 36. 1791.11.04. 279–280.
 15. HÖDL Joachim, *Servia quid modo Tu?* [...] (a Belgradum Turcis denuo traditum honoribus Francisci Regii Principis et Archiducis Austriae részlete). EB 39. 1791.11.15. 302–303.
 16. *Te Patris Probitas* [...] (II. Lipót tiszteletére). EB 39. 1791.11.15. 302–303.
 17. *Occulit herois cineres* [...] (Potyemkin herceg sírfelirata Lembergben). EB 13. 1792.02.27. 104.
 18. *Anima Mirabonis* [...] (Mirabeau sírfelirata). EB 15. 1792.03.06. 117.
 19. RÉVAI Miklós, *Pius Dolor, et Par Votum, in reventino obitu Augusti Imperatoris et Regis Apostolici Leopoldi Secundi a Fideli Hungaro.* EB 17. 1792.03.12. 134–136.
 20. RÉVAI Miklós, *Ad Serenissimum Dominum Franciscum Primum, Regem Apostolicum Haereditarium, supplex Hungaria.* EB 23. 1792.04.02. 181–184.
 21. NAGY Pál, *Inscriptio castrum doloris* (feliratok, Székesfehérvár). Appendix ad EB 28. 1792.04.04. 222–224.
 22. FÁBA Simon, *De Coronatione Ser. Regis Hungariae Francisci, Eiusque Augustae Coniugis Epigramma.* EB 50. 1792.07.16. 396.
 23. Ernst PETRASCH, *Hoc sibi* [...] (Ernst Petrasch báró saját maga által szerkesztett sírfelirata). EB 52. 1792.07.23. 410–411.
 24. TELEKY József, *De Francisco II. Aug. Rom. Imperatore, et Hungariae, Bohemiaeque Rege, die IX. Augusti MDCCXCII, Pragae tertium inaugurato.* EB 65. 1792.09.06. 481–482.
 25. *Quidam acceptorum beneficiorum memor Cliens Excellentissimo Praesuli Iaurinensi Iosepho Fengler sequentia dysticha vovet.* Appendix ad EB 8 1793.01.31. 73–74.

II. EMLÍTÉS

1. FILE András, *Carmen de Sacrae Apostolici Regni Hungariae Coronae Reditu, Auctore Andr. File Dioec. Strig. Presb., Buda, 1790.* EB 3. 1790.04.09. 23–24.
2. TERTINA Mihály, *Sacrae Apostolicae Regni Hungariae Coronae in Regia Budensi Die XXI. Febr. Anno MDCCCX. collocatae memoriam carmine elegiaco celebravit Michael Tertina Archi-Gymnasii Budensis Professorum Adiunctus Regius, Buda, 1790.* EB 3. 1790.04.09. 23–24.

3. RADLINGER János, *Sacrae Apostolicae Coronae, et ceterorum Regni Hungariae Clenodiorum in Regia Budensi Adventus, in publicum reverentiae monimentum celebratur ab Ioanne Radlinger, Dioec. Vespri. in G. R. Seminario Alumno IX. Id. Febr. MDCCXC.*, Pest, 1790. EB 3. 1790.04.09. 23–24.
4. *Fata Sacrae Coronae Regni Hungariae, quae noctu post adventum eiusdem illustri fenestris inscripsit suis Typographia Regi Universitatis*, Pest, 1790. EB 3. 1790.04.09. 23–24.
5. *Plausus Comaromiensis Provinciae, Urbis, et Arcis Sacrae Regni Coronae datus, et dicatus, dum trans Danubium Viennae Budam translata in statione veredaria momento subsisteret*, Komárom, 1790. EB 3. 1790.04.09. 23–24.
6. TÓTH Farkas, *A' Magyar Szent Koronának utolsó Haza-jövedele. Énekelte Tóth Farkas Budán tanító Pétsi Pap*, 1790. EB 3. 1790.04.09. 23–24.
7. *A' Haza-tért Magyar Koronának öröm Ünnepe*, 1790. EB 3. 1790.04.09. 23–24.
8. N. Komárom Vármegyének, Várossának, és Várának Pompás Öröme, midőn Februárius 20-dik Napján az Országnak Ditsóséges Koronája Bétsből Budára ezen által költözött, Komárom, 1790. EB 3. 1790.04.09. 23–24.
9. PÉCZELI József, *A' Magyar Koronához, mikor ezen drága Kints Budára lett le-vitetetésekor, Februáriusnak 20-dik napján, 1790-ben Komárom alatt megállapodott, 's az Ország útján két felől álló sok ezer emberektől, kitsinyektől, 's nagyoktól fő-hajtással tiszteltetett. Sietve készítette Péczeli József Komáromi Prédikátor*, Komárom, 1790. EB 3. 1790.04.09. 23–24.
10. *Magyar Világ, az-az: A' mostani Török Háborunkban vitézlő nagy lelkű Magyaroknak nevezet-szerént-való örök ditső Emlékezetek, a-melly az haza-tértt Szezséges Koronánknak Históriájával egybe foglaltatott 21-dik Halak-jelében 1790-ben*, Pest, 1790. EB 3. 1790.04.09. 23–24.
11. *Pia Memoria Excell. Ill. ac Rmi Dni Ignatii Nagy de Séllye, Primi Alba Regalensium Episcopi, per Reg. Gymnasium Alba-Regalense opportunitat semestralium Examinum erecta, et in perenne suae in Praesulem pietatis, ac observantiae testimonium gratae posteritati transcripta* 1790. EB 4. 1790.04.13. 31.
12. Kultsár István, *B. Laudonnak Nandorfehérvári Győzedelme. Szerzette Kultsár István a Szombathelyi Királyi Iskolaknal a szép tudományoknak öregbik Királyi Tanítója*, Szombathely, 1780. EB 11. 1790.05.07. 110.
13. *A' Nemes Magyar Dámákhoz, és Kis-Aszszonyokhoz szóló Versek, mellyeket egy meg-változhatatlan buzgó szívvel bíró Hazafi, a' most közelebb történt változásokra nézve a' meg-nevezett szép Nemnek mulatságára, és gyönyörködtetésére kibotsátott*, Pozsonyban és Komáromban, 1790. EB 30. 1790.07.10. 301.
14. VERSEGHY Ferenc, *Emlékeztető Oszlop azoknak a' Hazafainak tiszteletére, a' kik az ország előtt Júniusnak 11-dik és 12-dik Napjain 1790. a' Haza-nyelvnek bé vétele mellett szólottak*, Versegi Ferentz által, 1790. EB 32. 1790.07.27. 318.
15. BUCSÁNSZKY György, *Idyllion de Leopoldo Secundo Apostolico Hungariae Rege Universae Hungarorum Genti oblatum a Georgio Bucsánszky, AA. et LL. et Phil.*

- Doctore, nec non in Reg. Archigymnasio Posoniensi Grammat. Professore P.o. et Seniore*, Pozsony, Weber Simon, 1790. EB 51. 1790.10.01. 470.
16. TzÚTZ István, *A' Nemes Heves Vármegye Korona Őrző Seregének Második Budára való jövetele. Szerzette N. Tzútz Istvány, Mindszent havának 12-dik Napján*, Buda, 1790. EB 56. 1790.10.19. 513.
 17. FEJÉR György, *Székes-Fejérvári Megyének Öröm Napja midőn Méltóságos és Fő-Tisztelendő Milassin Miklós Második Fejérvári Püspök Püspöki Székébe be-lépne Fejér György Fejérvár Megyebéli Pap által*, Pest, Landerer Mihály, 1790. EB 58. 1790.10.25. 527.
 18. *Idyllion Bucolicum honoribus Ill. ac RR. DD. Nicolai Milassin dum in L. ac R. Civitate Alba-Regalensi Episcopus Dioeceseos Nominis Eiusdem solenni cum pompa inauguraretur. AntIstItI noVa Ita eXIgente pIa, et peCULIaRI VeneratIone DICatUM*, Buda, Egyetemi Nyomda EB 58. 1790.10.25. 527.
 19. *Plausus inclytae Provinciae Albae Regalis, devotissimi iuxta ac gaudentissimi animi testis, honori Ill. ac RR. DD. Nicolai Milassin, Vener. Dioec. Albae-Regiae Episcopi occasione solennis eiusdem homonyma un Urbe ad Ecclesiam ingressus Metro VtcUnqVe breVI, et DisparI, affeCtVqVe genIaLI apparatVs*, Pest, Landerer Mihály. EB 58. 1790.10.25. 527.
 20. *Ditsérő versek nagy érdemű Szem Orvos Réz Iósef Úrról a'midőn a' Pesti Királyi Universitásban, az Orvosi Facultástól új három rend-béle meg-vizsgáltatása, 's helyben hagyatása után a' fő Doctori méltóságra fel-emeltetett vólna etc.* EB 20 1791.09.06.

III. MINŐSÍTÉS

1. NAGY János, *Nyájas Múzsza. Írta Nagy János, Rába-közben Szany Helységnek Plébánusa*. Győr, Streibig József, 1790. EB 30. 1790.07.10. 301–302.
2. *Egy jó szívből költt Szatíra, avagy Feddő Költemény a magyar Litteratúráról sine loco editionis, et Authoris nomine*, 1791. EB 26. 1791.04.01. 218.
3. ROJKÓ János, *Hymenaeus Viro Reverendo Domino Matthiae Roiko, Eccl. Evang. Só-kutensis V.D. Ministro Fidelissimo, et Nobili Dominae Rosinae Némethy, natae Kropp, dum, finem neniae tandem inposituri, sacro Matrimonii vinculo die XXVII. Iunii copularentur, a Fratre Sponsi Germano Seniore consecratus Anno, quo sIt synoDVs PestI generaLI, et Inclyta BVDae, Ne proVt est, VVLgus sIt pletate rVDe*, Kassa, Ellinger. EB 1792.07.26. 62–63.
4. VÁRTZI János, *Emlékezet Oszlop, melyre Tekintetes Nemzetes, s vitézlő Kazintzi Kazinczy Péter Úr, Egynehány Tekintetes Vármegyék Törvény Táblái Birája, Egyetlen egy Lajos Úr fijának hamar halálán támadott Keservét fel-metszette Vártzi János Kaszui Prédikátor, Kassa, Ellinger*, 1791. EB 1792.07.26. 62–63.
5. HALÁSZ TAKÁCH Péter, *Halotti Verseket az Urban boldogúl kimúlt Tiszteletes Túdós Nemes Miklós Sámuel Uramnak volt kedve Prófessorának, 's Tanítójának*

tisztességére hamvaiban is tisztelő alázatos Tanítványa Halász Takách Péter, most S. N. Patakon Phil. és Thoel. tanuló Ifjú írt, Böjt-más Havának 5dik napján, abban az Esztendőben, mellyben a' fél hóLD VassaL Vért ont, két feLü sassaL ahVL ez Is; Vgy fogy az Is, bÚba Van a' Magyar Is. Kassa, Ellinger. EB 1792.07.26. 62–63.

6. *SIKLÓSI István, Emlékeztető Versek, mellyek a' Sz. Írásban lévő nevezetesebb Historiákat, és § Szent Írás Könyveinek Summáit magokba foglalják írtak, Siklósi István akkor S. Pataki Deák, most Apagyai Prédicátor által, Pozsony, Komárom, Wéber Simon, 1791. EB 43. 1791.11.29. 336.*
7. *SIKLÓSI István, Kereszténység Ábrázattya, az az olly száz és egynéhány Magyar versek, mellyek igen rövid sumában azt adják elől, mitsodas állapotban vólt az új testamentomi Annya Szentegyház eleitől fogva minden százodik esztendőben etc. írta Siklósi István Apagyai Prédicator Lipcse, Wéber Simon, 1791. EB 43. 1791.11.29. 336.*

A Verseghy-énekek kéziratossági hagyományozódása

– avagy hová tűnt Steffan, a császári-udvari zeneszerző?*

*Íme újjá-születésünk korának egyik legnevezetesebb költője,
kinek, kora, dalait és dallamait szélben zengedezte,
nem tudva, nem kérdezve nevét.*

Toldy Ferenc¹

Közismert, hogy Verseghy Ferenc tudós költőként különböző tanulmányokban,² majd összefoglaló esztétikájában³ részletesen kifejtette alkotástechnikáját, annak esztétikai, retorikai, grammatikai és prozódiai hátterét. A szerzői intenció és megvalósulása világosan nyomon követhető – költészetének prozódiaját tanulmányozva pedig szembejövő újító, sőt mintaadó tevékenysége.⁴ Elsők között próbálkozott ugyanis a német mintára vett félmetrumos trocheusok és jambusok írásával,⁵ s elsők között tudatosította, hogy a zenei nyomaték többfé-

* A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült (kutatócsoport-vezető: Debreczeni Attila).

1 Verseghy Ferencz költeményei, összeszedte TOLDY Ferencz, Pest, 1865, III.

2 Lásd VERSEGI Ferencz, *Rövid Értekezések a' Musikáról. VI. Énekekkel*, Béts, 1791; Uő, *Mi a' Poézis? és ki az igaz Poéta?: Egy rövid Elmélkedés, Mellyben a' Költésnek mivolta, eszközei, tzéllya, és tárgya, a' Magyar Rythmisták' hangeggyeztetésének helytelenségével' egygyütt előállítatnak*, Buda, 1793; Uő, *Magyar Aglája, avagy kellemetesen mulató nyájaskodások külömbféle versnemekben*, Buda, 1806, 1–24. (A' magyar versnek külömbféle nemeiről.)

3 VERSEGHY Ferencz, *Analiticae Institutionum Linguae Hungaricae*, III, *Usus Aestheticus Linguae Hungaricae*, Buda, 1817. (Magyar fordítása: *A magyar nyelv törvényeinek elemzése: III. rész*, szerk. SZUROMY Ernő, Szolnok, 1980, 1–6 kötet.)

4 Kisfaludy Sándor írta a következőket: „Hunyadim már kész. Előre tudom hogy K. vele nem fog megelégedni. [...] Csak azért sem fog megelégedni vele, hogy a' szabad jámbusok mechanizmusában Verseghy módját követtem.” Kisfaludy Sándor – Kis Jánosnak, Sümegh, 1816. ápr. 14. = *Kazinczy Ferenc levelezése*, közzét. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890–1960, I–XXIII. kötet, (a továbbiakban: *KazLev.*), 3306. sz.

5 „[...] a' Német és az Anglus legjelesebb előmeneteleket tett anyanyelvén a' métrumos versekben. De prozodiájok nem olly tökéletesen határozott lévén, mint a' deák vagy a' magyar, verseiket nem is lehet, hanem csak fél-métrumosoknak tartani. Hogy ennek világos próbáját adgyam, vizsgáljuk meg csak ama' regulájoknak következtetését, hogy nyelveikben a' monosilabumokat a' Poéta hosszúnak és rövideknek veheti tetszése szerint. [...] Az ő fél métrumos verseik közül mindezáltal nagyon szükségesnek tartom a' magyarban a' trochaicusokat, dactylicusokat és jámbicusokat akkor követni, mikor musika alá énekeket költünk: mert e' nélkül még az efféle rövid versekben is a' szoros deák métrum szerint kellene

le lehetőséget kínál a kettős szótagok értelmezéséhez. Természetes tehát, hogy a helyes mértékre vett éneklés, illetve a magyar nyelvű műdalok meghonosítása szívügye volt Verseghynek – számos énekét közölte *Klavierlied* formában, pedig a kottanyomtatás a XVIII. század végén még rendkívül költséges volt, és éppen csak hogy megindult. Kedvenc komponistája Joseph Anton Steffan (1726–1797), a cseh származású bécsi udvari zeneszerző,⁶ akinek zongoraszonátái és -variációi mellett rendkívül népszerűek voltak a korabeli német költők verseit megzenésítő dalai is; ezeket *Sammlung Deutscher Lieder* címmel, 1778 és 1782 között jelentette meg négy kötetben.⁷ Énekeinek írásakor ez a gyűjtemény volt Verseghy egyik fő forrása; harminchét Steffan-darab autográf másolatában is fennmaradt.⁸ Bár a dalok fordításakor a zene ritmusát próbálta szorosan követni (hiszen ez volt az a mankó, amire az „ütemváltó”, mértékes jambusi és trocheusi verslábak írásakor támaszkodott), a szöveget tekintve a korabeli imitációs gyakorlatnak megfelelően gyakran inkább csak a témát vette az eredeti *Liedekből* (korai énekei szorosabb fordítások, később egyre szabadabban bánt a textussal).⁹

A költő egyébként korántsem ön maga szépségéért tartotta olyannyira fontosnak a „csinosb rend” terjesztését, amihez természetesen a muzsikát is felhasználta, hanem az ember emberré válásának, a *humanitas* kiteljesedésének (Bildung) érdekében, kifejezetten tanító és nevelő szándékkal. Ugyanis

[...] a' Históriában feljegyzett tapasztalások is bizonyítták, hogy mennél előbbre megy valamely nép a' Musica' mesterségében, annál bizonyosabban és világosabban nevededik benne a' szívnek érzékenysége, 's a' vele öszvekapcsolt és nemes charactereket szülő humanitás is. A' Musica tudniillik szoros rendre

dolgoznunk, a' mi felette nehéz volna. [...] Egyéb fél métrumos verseiket, vagy még ezeket is, mikor musika alá nem költünk, nem tartom méltónak, hogy kövessük, mivel a' tökéletesebb deák métrum szerint könnyen költhetünk.” VERSEGHY, *Magyar Aglája*, i. m., 8–9.

6 J. A. Steffan óriási karriert futott be, többek között Maria Carolina és Maria Antoinette zenetanára volt, ám 1775-ben romló szeme miatt nyugdíjazták. A megvakuló zeneszerzőt lassan egészen elfeledték; életének hátralévő huszonkét esztendejét csendes magányban, ám továbbra is aktív komponálással töltötte.

7 *Sammlung Deutscher Lieder für das Klavier*, Von Herrn Joseph Anton STEFFAN, k. k. Hofklaviermeister, Wien, 1778, 1779, 1780, 1782.

8 XXXVI. *Ariettæ pro Clavi Cembali* Authore D. Jos. Stephan. Scripsit P. Eugen: Verseghy. Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum Könyvtára, Verebi-Végh Hagyaték 1202. A cím ellenére 37 dalt tartalmaz a másolatgyűjtemény.

9 „A *Költeményes Enyelgésekről* azt is feljegyzem másodszor, hogy azokra nékem a' helyelközzel olvasott idegen nyelvű költemények vagy gondolatok adtak ugyan alkalmatosságot: de hogy én azokat nem akartam szorosan *fordítani*. Eszemben lévén Horátzius' mondása: *imitatorum servum pecus*, úgy bántam akármelyly idegen gondolattal, mintha sajátom lett volna, és képzelésemnek vezető kezét követvén, sokszor azt olly szabadon megváltoztattam, hogy az enyímnek az idegennel való hasonlatosságát talán még a' fürkésző Kritikus sem sajdíthatná meg.” VERSEGHY, *Mi a poézis?*, i. m., *Egynéhány Előjegyzések* utolsó lap (lapszámozás nélkül).

szoktattya az üdömérték által az embert, mely minden egyéb foglalatosságra is, bár mely érezhetetlenül, de minden bizonnyal szerencsésen kiterjed. A' rend pedig nem csak minden érzékenyítő szépségnek a' kútfeje, hanem, ammint a' Deák mondgya, *anima rerum*, minden dolognak, minden munkának lelke is egyszersmind.¹⁰ [...]

[A muzsikának] leg nagyobb ereje vagy az emberi szívre a' szép mesterségek között, és egész kötelessége abból áll, hogy az emberben az érzékeny indulatot erőre hozza, és hosszabb ideig fenn tartsa. [...] A' figyelmetesség, és általa táplálatni szokott érzékeny indulat csak ott lehet állandó, a' hol az emberi szív néminemű mértéket és rendet, vagy, hogy az *Aesthetikának* mesterséges nevezettyével éllyek, *rythmust* talál.¹¹

A helyesebb, „fáinabb” *rythmus* terjesztéséhez a költő elsősorban a neves bécsi muzsikusi dallamait hívta segítségül, olyannyira, hogy egy-két kivételtől eltekintve szinte kizárólag ezeket használta.¹²

Toldy Ferenc fentebbi idézete szerint Verseghy „dalait és dallamait saját kora széltiben zengedezte”, ráadásul úgy, hogy a dalok szerzőjének „nem tudta, nem kérdezte nevét”.¹³ Az állítás – ami némi gyanakvást talán még a kevésbé kételkedőkben is ébreszt – több kérdést von maga után. A XIX. század elejére valóban annyira kiművelődött a magyar „közönség”, hogy a bonyolultabb olasz dallamhagyományból (is) táplálkozó bécsi-osztrák klasszikus dalokat „széltiben zengedezték”? Valóban közkinccsé váltak a Verseghy-darabok, s anonimitásban kezdték élni saját életüket? S ha ilyen népszerűek voltak ezek az énekek, akkor a szerző által preferált idő- és újmértékes verselés terjesztésében a Steffan-dallamok betöltötték-e a tőlük elvártakat? Eljutottak-e az írástudók szélesebb rétegeihez, vagy egy szűk, elit nemesi-polgári réteg használatában maradtak? E kérdésekre leginkább ama köztes játéktér vizsgálata adhat választ, amit XVIII–XIX. századi közköltészetnek nevezünk.¹⁴

Mivel érdeklődésem középpontjában az éneklés által megújított prozódia áll, a közköltészeti anyagot is csupán ebben a vonatkozásban vizsgáltam, s nekiláttam a „Verseghy-dallamok” feltérképezésének. Ezek közül is kifejezetten az anonimitás-

10 VERSEGHY Ferenc, *Az Egyházi Énekekről, Egyházi Értekezések és Tudósítások*, 1820/1, 157–158.

11 VERSEGI, *Rövid Értekezések...*, i. m., IV–V.

12 Steffanén kívül Verseghy főleg J. Haydn és W. A. Mozart dallamait alkalmazta a szövegeihez.

13 Igaz, Toldy ezt az anonimitást nem feltétlenül a közköltészet működésével magyarázza, hanem Verseghy papságával (is), amihez illetlennek tartott „vidám életörömöket, szerelmet énekelni meg, a szerelem és házasság bajai felett mulatozni [...] s így Verseghy, nehogy a gyenge idegűeket megbotránkoztassa, majd mindig elhallgatta nevét”. TOLDY, i. m., III. o.

14 A közköltészetről és használati módjairól: CSÖRSZ Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 156).

ba alászállt énekek érdekeltek, arra keresvén a választ, hogy az irodalomhasználat alsóbb rétegeibe is eljutottak-e a Steffan-darabok, illetve az ezekre írt Verseghy-énekek prozódiaját hogyan, milyen változtatással fogadták be a közköltészet használói, alakítói. A vizsgálati anyag szűkítésével a források közül kizártam azokat a hangszerkíséretes magángyűjteményeket, illetve szekunder kéziratokat,¹⁵ amelyek tudatos összeírás vagy gyűjtés eredményeiként születtek: ezek lejegyzői szinte kivétel nélkül – többségében a szerző megnevezésével – a *Magyar Aglájából* és a *Magyar Hárfásból* másoltak. Azokban az énekeskönyvekben kerestem tehát Verseghy-darabok nyomát, amelyekbe (volt) diákok, kántorok, kórusvezetők és kevésbé iskolázottak jegyezték fel változó pontossággal Verseghy-szövegekhez tartozó dal-
lamokat. Mivel a körülbelül másfélszáz átvizsgált korabeli melodiáriumban meglepően kevés erre vonatkozó adatot találtam, alább egyenként ismertetem őket.

Lyánka! útát szerelmemnek...

A legtöbb dallamforrással adatolható, éppen ezért közköltészeti utóéletét tekintve a legérdekesebb Verseghy-darab. *Thirzis és Kloé* címen az 1788-as kassai Magyar Museumban¹⁶ jelent meg J. A. Steffan dallamával.¹⁷

The image shows two pages of a handwritten musical score. The left page is titled "Allegretto" and contains the first system of music. The lyrics are in Hungarian: "Lyánka! útát szerelmemnek...", "nyias már egy szeretőt be!", and "ad gyűlölet, kérélek, nőre". The right page contains the second system of music. The lyrics are: "Jem nek fogadgy sze re te ted be.", "fo gadgy sze re te ted be", "Jzov hozzád hív", and "Zád hív". The notation is in 2/4 time and features a melody with a piano accompaniment.

15 A közköltészeti források csoportosításáról: *uo.*, 36–45.

16 Magyar Museum, 1788, I/188. A folyóirat kritikai kiadása: *Magyar Museum*, I, Szöveg, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Könyvtár: Források, Első Folyóirataink), 115–116.

17 2/4, D-dúr, Allegretto, zongorakísérettel. Ugyanerre a Steffan-dallamra írta Verseghy a *Dámon és Rozális* című költeményét is, mely a *Magyar Aglájában* jelent meg (*i. m.*, 214–215.).

Verseghy imitációjának mintája a Steffan-dalalbum *Das unverhoffte geschlossene Liebesbindniss zwischen Thyrsis und Chloe* című *Liedje* volt (I/20). Nemcsak témájában, de a dallamszerkezet miatt a strófaalkotásban is hűen követte a költő az eredetit, s a zeneritmust imitálva törekedett a trocheusi lüktetés megtartására is, miként azt maga jelezte a *Rövid Értekezések a' Musikáról* című tanulmányában:

Az olyan versekben, melyek musika alá valók, nem tsak a' tökéletes rythmus, hanem még az is el-kerülhetelenül szükséges, hogy a versekben lévő rythmusoknak valamennyi nemei, a' musikában lévő rythmusoknak valamennyi nemeivel tökéletesen meg egyezzenek. El hagyom én itt a' rythmusnak egyéb nemeit, és például tsak a' taktust és a' láb-mértéket veszem. Ha a' musikában a' taktus trochaikus, a' versekben pedig a' láb-mérték tsupa jambusokból áll, akkor a' rövid sillabák mind hosszú nótákra, és a' hosszúk mind rövidekre esnek. Ez az érzékeny füleket felette nagyon meg-sérti; szinte úgy, mint ha valaki ezt a' trochaikus verset: *Leg-nagyobb kints a' szabadság*, úgy mondaná ki, annál inkább pedig, ha úgy énekelné, mintha merő jambusokból állana: *Leg-nagyobb kints a' szabadság*. E' regula ellen hibáztam én is amaz énekemben: *Thirzis és Kloe*, mely a' Magyar Muséumban olvastatik, 's mellynek tsupa trocheusokból kellene állani.¹⁸

A *Thirzis és Kloe* azonban korántsem áll csupa tökéletes (antik időmértékre szabott) trocheusból, pedig a dallam (kis)nyújtott ritmusa, illetve a zenei súly nyújtóhatása miatt az egyenletes nyolcadok ezt követelték volna meg a szövegírótól. Gyakorló zenészként azonban Verseghy már ekkor érzékelte, hogy a német dalok prozodiájának mintájára a magyar nyelvben a kettős szótag bevezetése-alkalmazása igen megkönnyítené a jambusok és trocheusok írását, ám ennek elméletét majd csak jóval később, az *Aglája* bevezetőjében¹⁹ (majd az *Analyticae*-ban) fogalmazta meg. A *Rövid Értekezésekből* vett idézet szerint korai énekeiben még határozottan az antik időmérték szótagmérési elveit próbálta megvalósítani, s mivel nyelvi adottságok miatt a magyarban rövid, három morás verslábakat írni még felette nehéz volt a XVIII. század végén, a *Thirzis és Kloe* trocheusai az antik-időmérték szerint gyakran hibáznak. Ám az éneklés (Verseghy szerencséjére) elfedi a prozódia sutaságát, hiszen azt a félmetrumos, hangsúlyváltó verselést működteti, ami mégiscsak szinte végig trocheusokat zenget a fülünkbe – igaz, hogy németes mértékűeket, s ezek nem oly tökélete-

18 VERSEGI, *Rövid Értekezések...*, i. m., XIV–XV. Az értekezésekhez csatolt dalok forrásairól, illetve német eredetijükről: MAJOR ERVIN, *Verseghy mint dal- és zeneszerző*, ItK, 35(1925), 258–266.

19 Lásd az 5. lábjegyzetet.

sek, mint a „deák rámaára szedettek”, de a trocheusi lejtés egyértelművé válik. S tegyük hozzá, hogy a *Lyánka! útát szerelmemnek...* Verseghy legkorábbi fordítási-imitációs gyakorlatai közül való: a dal *Apollo, és Dafne* címmel – egyező szöveggel és ugyanezzel a Steffan-dallammal, csak éppen C-dúrban – már az 1781-es *Parnassus*-kötetben is megtalálható.²⁰ Bár a Magyar Museum-beli megjelenését követően Verseghy többé már nem rendezte sajtó alá, de Kazinczy (némi rövidítéssel) nem sokkal ezután még egyszer kiadta a *Helikoni Virágokban*.²¹

Az ének első szakasza így hangzik:

Lyánka! útát szerelmemnek
Nyiss már egyszer szívedbe;
adgy helyt, kérlek, kérésemnek,
(Fogadgy szeretetedbe)
Ím'! e' szív / Hozzád hív.

A strófaszerkezet a következő: 878733 / ababcc. A 4. és 6. sort ismételni kell, tehát 878 ||: 7: || 3 ||: 3: || lesz énekelve a strófa.

Az ének négy kéziratban háromféle dallammal található. Mivel a darab eredetileg kottanyomtatvány formájában jelent meg, némi meglepetéssel szolgált, hogy a korabeli gyűjtemények egyike sem hozza a Steffan-féle dallamot.²²

Az eredeti énekhez legközelebbi variánst az MTAK Kézirattárának RUI 8r 200. jelzetű,²³ *Válogatott Énekek* című kézirata őrizte meg. Ebben egy-két szó megváltoztatásával ugyan, de voltaképp Verseghy szövegét olvashatjuk egy 3/8-os, A-dúrban lejegyzett klasszikus dallammal párosítva, ami még a Steffan-féle melódiánál is jobban kiemeli a költemény trocheusi lüktetését, hiszen tanulmányaiában Verseghy a trocheusnak a 3/8-os ritmust feleltette meg.²⁴ Ebben az eset-

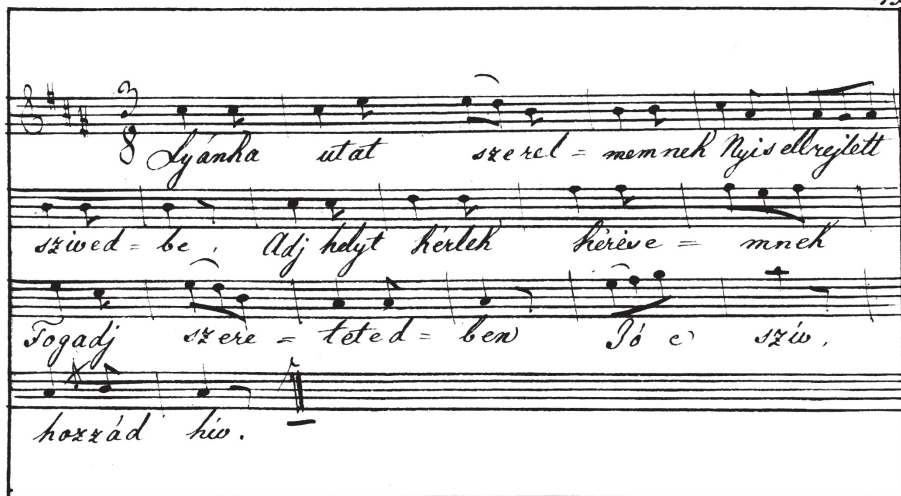
20 OSZK Zeneműtár, Ms. mus. 1824, 73b–74a, II. Toldalék 4. Ének (autográf).

21 Béts, 1791, 95–96.

22 Összehasonlításképp: Csokonai esetében a nyomtatványként megjelent *Muzsikális Gyűjtemény* (Bécs, 1803) darabjai a kéziratok szerint bonyolultabb dallamuk ellenére is eredeti formájukban (vagy annak folklorizálódott variánsával) terjedtek, és rendkívül népszerűek voltak. A korabeli Csokonai-dallamfeljegyzésekről bővebben: *Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészete (elektronikus kritikai kiadás)*, s. a. r. HOVÁNSZKI Mária, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (DVD). A *Muzsikális Gyűjtemény* darabjainak népszerűségéről lásd Csörsz Rumen István, *Csokonai közkézen, avagy egy költő kéziratok toplistája*. = „s végre mivé lesz?”: *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*, szerk. HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2007, 278–294.

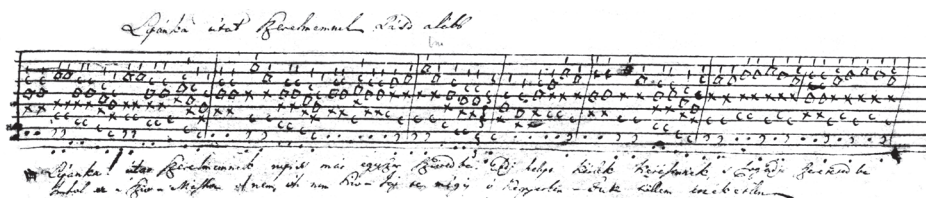
23 *Válogatott Énekek*, 65a–67b. A kézirat rövid leírása: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., bőv. kiad., összeáll. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2002 (a továbbiakban: STOLL + tételszám), 766. sz.

24 „Így van a' dolog a' verselésben is. A' spondéus tudniillik és a' daktilus az egyenes taktussal, valamint ellenben a' jambus, és a' trochéus az egyenetlennel tökéletesen meg eggznek.” VERSEGHY, *Rövid Értekezések...*, i. m., VII. (Lásd még: *Magyar Aglája*, i. m., 16.)

ben tehát más „köntöst” kapott ugyan a szöveg, de a prozódiaát illetően a szerzői szándék nem csorbult, sőt...

Egészen másféle dallammal találkozunk viszont két sárospataki melodiáriumban. A *Pataki énekkar dallamtárában* (1817–1828)²⁵ öt-hat szólamú kórus-partitúra formájában olvasható az ének (előjegyzés, ütemmutató és ritmusjelzés nélkül, disztinkcióvonalakkal tagolva):

A *Farkas Sámuel-melodiáriumban* (1802–1816)²⁶ a basszus és a tenor szólamba rögzítették ugyanezt a melódiát, és ugyanezt a szöveget. A dúr hármashangzatokból építkező, visszatérő motívumokból álló klasszikus dallam(ocska) némi rokonságot mutat ugyan az eredeti Steffan-dallammal, de inkább csak a közös klasszikus stílusjegyek idézik fel bennünk azt. A (császári udvari) származás mindenesetre több mint kétes...

A dallam alatt a melodiáriumban a következő szöveg olvasható:

25 Sp. Kt. 1759, 15a. (STOLL 667. sz.)

26 Bp., magántulajdonban. Mf: MTAK 360/III (STOLL 565. sz.), 196. Az alapvetően basszus szólamokat rögzítő énekeskönyvbe ezúttal a lejegyző a dallamot is beírta a basszus fölé.

Lyánka! útát szerelmemnek nyiss már egyszer szivedbe!
 Adj helyt kérlek kérésemnek, s fogadj szeretetedbe.
 Imhol ez a szív
 Máshoz nem, óh nem hiv
 Jaj te mégis ó Kegyetlen
 Futsz töllem érzéketlen.

A strófaszervezet az eredetihez képest láthatóan kibővült: a két 3-as sorból 5-ös, illetve 6-os lett (a *szív* – *hív* rímpár megmaradt), amihez még hozzacsapódott egy 8+7-es idegen „kóda”. Az utolsó 7-es sort a dallam (egy kis variációval) megismétli. A versszak tehát a következőképpen alakul: 87875687 / ababccdd. A sárospataki hagyományban tehát láthatóan szabadon kezelték a szöveget, amit a vele párosított dallam hívhatott életre. A régi-új öltözet mindenesetre ismerősebb lehetett a helybelieknek, mint az eredetileg hármas szótagcsoporttal záródó dalszerkezet. Ritmizálás hiányában azonban a szöveg prozódiajáról nem sokat mondhatunk: annyi mindenesetre bizonyos, hogy a 7-esek 4+3, a 8-asok pedig 4+4 osztásúak, de hogy a (új)mértékes trocheusokat mennyire emelte ki a dallam ritmusa, az homályban marad.

A *Kelemen László-énekeskönyv*²⁷ (1828) a pataki melodiáriumokon is túlmutatva „modernizálta” a Verseghy-költemény strófaszervezetét, ugyanis a lejegyző egy 3/4-es mazurka ritmusú, klasszikus 4×4 ütemből álló dallammal párosította a következő szöveget:

Útat Lánkám szerelmemnek
 nyiss már egyszer szivedben,
 Adgy helyt immár kérésemnek,
 fogadgy bé szerelmedben,
 Látod hogy dobog te érted
 mellyemben az gyenge szív
 Hidd el ez léssen te hozzád
 még a' siron túl is, hiv.²⁸

A XIX. század elejére olyannyira népszerűvé váltak a klasszikus 4×4 ütemes, többnyire 8 és 7 szótagú sorokat előhívó dallamok, hogy az eredetileg hat-

27 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 1874 (STOLL 1283. sz.), 47a–47b, 58. dall.

28 Az ének többi strófáját is hozza a lejegyző – az eredeti rímzavakat megtartva végig 78787878 / ababccdd-re egészíti ki a Verseghy-költemény szerkezetét –, sőt még egy anonim strófát is hozzátesz. Ez az erősen bicegő szakasz így szól (csak elrettentésképpen biggyesztem ide): „Esmérem már szinességtek / városi szép iffiak / Mikor engednek ti néktek / akkor jók az Leányok / Ah de bezzeg rá se néztek / hogy ha már meg ejtitek / Azért nem kellett nekem / otthon tsak mondgyátok meg.”

Ú - tat Lán - kám sze - rel-mem - nek nyiss már egy - szer szi-ved-ben,
 Adgy helyt im - már ké - ré-sem - nek, fo-gadgy bé sze - rel-med-ben,
 Lá - tod hogy do - bog te ér - ted me-llyem-ben az gyen-ge szív.
 Hidd el ez lé - szen te hoz - zád még a' si - ron túl is, hív.

soros, 8787-tel kezdődő, de 3-as szótagpárral záródó Verseghy-éneket is egy ilyenhez illesztették, s azt a dallam hosszúságának és szerkezetének megfelelően nyolcsoros 87-re bővítették. Az ének érdekessége továbbá, hogy a lejegyző először végig 2/4-ben tagolta a dallamot, majd az eredeti ütemvonalakat áthúzta, s 3/4-re írta át. Ezt nagyon ügyesen tette, hiszen ha már egyszer *ionicus a minor*ét imitáló, mazurka ritmusú „felöltőt” kapott a szöveg, a 3/4-es tagolással legalább a 4+3-as ütemhangsúlyos osztást megőrizte. Bár a Verseghy szándéka szerinti trocheusi lüktetés ezzel a dallampárosítással teljesen elveszett, a magyar nyelv zseniális tulajdonságából adódóan, tudniillik a kettős szótagok értelmezésének lehetőségével, illetve a zenei hangsúly nyomtatóképző erejének köszönhetően a *ionicus a minore*-féle ütemezés sem áll rosszul a versnek. A szabadabb, németes mérték szerint tulajdonképpen így is ritmizálhatjuk.

Amott a' tsendes völgy' ölében...

Szintén a legkorábbi Verseghy-költemények közé tartozik A' *Ne-felejts virág*. 1791-ben Ráfael dallamával (B-dúr, 3/4, felütéses „jambusdallam”) jelent meg a *Hat Magyar Énekek* harmadik darabjaként.²⁹ Később Verseghy nemcsak az ének szövegét dolgozta át, hanem új dallamot is választott hozzá; a jambust imitáló felütéses kezdet és a páratlan lüktetés maradt, de a *Magyar Aglájában*³⁰ és a *Ma-*

29 Az ének szövegét (A' *Ne-felejts virág*) Kazinczy korábban már kétszer is közreadta: 1790-ben a *Magyar Orpheusban* (II/125), 1791-ben pedig a *Helikoni Virágokban*.

30 *I. m.*, 176–177.

gyar Hárzásban³¹ már új melódiával jelentette meg az immár *Kiandalgván hűs kerternyőmbe...* kezdetű dalt.³²

A kéziratos énekeskönyvekben *A' Ne-felejs virágnak a Hat Magyar Énekek*beli korai szövegváltozatát találjuk, közköltészeti úton tehát ez terjedt. A „mértéktelen jambicumokban”³³ írt dal strófaszerkezete a következő: 9894 / abab. Az utolsó négyes sor a dallamkövetést tekintve bizonyos értelemben „csalás”, hiszen a klasszikus 4×4-es periódusból álló dallam utolsó négy üteme is 8 szótagot kívánna, amit Verseghey sorismétléssel old meg, ám ez a szövegben nem látszik, így az utolsó sor „csonka” marad (a felütés miatt a 8-as sor 9-re, a 7-es 8-ra bővül, azaz 8787 helyett így válik ez az ének voltaképp 9898-assá).

Ez idáig két énekeskönyvben bukkantam dallamlejegyzésre, ám ezek korántsem Ráfael úr szerzeményei vagy annak folklorizálódott változatai, hanem egészen más klasszikus stílusú (tipikusan hármashangzat-felbontásokra épülő) dal-

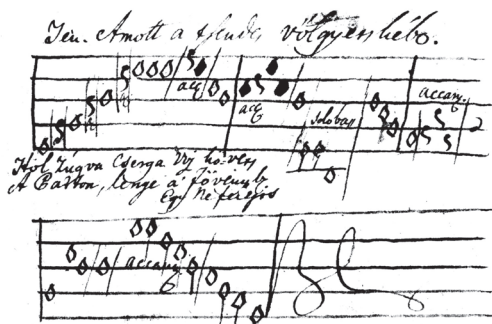
31 Pest, 1807, I/4.

32 A dallam szerzőjét ez idáig még nem sikerült azonosítani.

33 A ének metrumát a *Magyar Aglája* végén határozta meg maga a költő. Igaz, ez a későbbi szövegváltozatra vonatkozik, ami prozódiaját tekintve sokkal jobb, mint a korábbi, de természetesen arra is áll, hogy „mértéktelen jambicumokban” íródott. *I. m.*, 242.

lamocskák. Ebben az esetben ez azért elgondolkodtató, mert a dallam oralitásban terjedő változatát Csokonai is felhasználta,³⁴ tehát szélesebb körben – református közegekben is – ismert lehetett, a Verseghy-költeményt mégsem ezzel énekelték.

A Szentgyörgyi István-énekeskönyv³⁵ előjegyzés, ütemmutató és ütemvonalak nélküli dallamát a lejegyző primitív ritmusjelzéssel ellátta ugyan, ám ebből elég nehéz rekonstruálni az eredetit – csupán annyi látszik, hogy ez nem az a dallamtípus, ami a jambikus ritmust imitálja, a dallam tehát nem követi a vers mértéktelen jambusait.

A másik korabeli dallamot Mindszenty Dániel gyűjteménye (1832) őrizte meg.³⁶

2. Atk, benne, a' mint sán moosolga,
Laurammal láttam kék fejemet;
A' haroms épen ráhullatta
Gyöngre fejét.

3. Lét csöppet láttam, mint remegtel,
E' kedves képpet! szép öléu;
Egymásba végre mint peregetel
Sik levelén.

4. E'k, Laura! néked hogy letörtem,
Sohajlvá mondtam: Nepelejtő!
Atk! minden a' te víved nelem:
El ne felejtő.

Verseghy Terencia.

34 Erre a dallamra írta a Forró sohajtások... kezdetű (Rózsím sírja' felett) énekét. MAJOR Ervin, Dalvándorlás Verseghy korában, Zenei Szemle, 1927, 46.

35 MTAK RUI 8r 124 (STOLL 541. sz.), 60.

36 MINDSZENTY Dániel, 88 Eredeti Magyar Dal Fortepiánóra (1832), MTAKK RUI 4r 324, 73. sz.

Mindszenty gyűjteményéből hozni példát azonban bizonyos értelemben „csalás” a részemről, hiszen ez kifejezetten szekunder kézirat, mely reflexív jellegű, a gyűjtő tudatos összeírását tükrözi.³⁷ Jelen esetben mégis forrásnak használtam, s erre az szolgáltatott okot, hogy ennél a darabnál a lejegyző igen különös módon nem az eredeti Rafael-dallammal párosította a szöveget. Bár a többi Verseghy-éneket az *Aglájából* másolta ki (vagy legalábbis annak egy másolata volt a forrása), *A' Nefejejtsnek* mégsem a *Kiandalgván hűs kerternyőmbe...* kezdetű *Aglája*-beli változatát írta le, de nem is a *Hat Magyar Énekek*ben megjelent Rafael-dallamot. A Mindszenty által a-mollban, 4/4-ben lejegyzett 10 ütemes (4+4+2) melódia szinte végig tá-ti-ti tá-tá ritmusú, tehát daktilusok és spondeusok váltakozását imitálja, ami meglehetősen távol esik az eredetileg „mértéktelelen jambicumokban” értelmezendő metrumtól. Ráadásul a 10 ütemes dallamszerkezet miatt további szótagszám-bővítéssel éltek az ének használói: az „egy nefejejts” sor háromszor ismétlődik.

Az eddig vizsgált Verseghy-énekek utóéletét tekintve prozódiai szempontból ez a leginkább „félreszabott kabátka”: itt kicsit bő, amott kicsit szűk, feltűnően kilóg az alsóruha...

A' legnagyobb kints a' Szabadság...

Ugyancsak Verseghy legkorábbi költeményei közé tartozik *A' Szabadság*, mely a *Hat Magyar Énekek* negyedik darabjaként jelent meg J. A. Steffan dallamával (2/4, G-maggiore-minore, *Frisstesken*; lásd a következő lapon).³⁸ Az éneknek egy igen korai szövegváltozatát őrzi a *Parnassus Hegyén zengedező Magyar Músának szózat*³⁹ című 1781-es autográf kézirat. Bár ebben dallam még nem található (csak az üresen hagyott helye), a vers a Steffan-Lied igen szoros fordítása. A *Hat Magyar Énekek* után már csak egyszer jelentette meg Verseghy ezt a darabot, mégpedig kotta nélkül: 1793-ban, a *Költeményes Enyelgések* részeként.⁴⁰ A három keresztrímes strófából álló trochaikus vers szerkezete: 8989 / abab // 8585 / cdcd // 8585 / efef.

37 CSÖRSZ, *Szöveg szöveg hátán...*, i. m., 39.

38 Steffan dallama: *Sammlung Deutscher Lieder...*, i. m., II/16 (1779). A Steffan-Lied Verseghy saját kezű másolatában is fennmaradt: XXXVI. *Ariettae...*, i. m., No. 36.

39 Ebben a változatban így szól: „Szép Szabadság! leg-főbb jószág, / népek vérrel, vérrel vesznek meg / Szép Szabadság! leg-főbb jószág, én sem vetlek téged soha meg. // Hertzegeknek Kegyelmével / fel-nem váltanám / Koronákat sok Kintsekkel / értel el-nem hagynám. // Adgy szép Doris, adgy ortzámra / tsal egy tsókotskát / 's ime szívem néked agya / szép szabadságát.” OSZK Zeneműtár, Ms. Mus. 1824, 78a (II. Toldalék, 157).

40 XVIII. sz., 83.

A' Szabadság.

Legnagyobb kints a' szabadság!
vérrrel szerzik azt a' nemzetek.
Én is benned, szép szabadság!
véghetetlen kintset tisztetek.

A' királyi bíborokkal
fel nem váltanám;
A' világot minden jókkal
néki áldoznám.

Add, szerelmes Laura! Nékem
a' te szívedet;
'S ím' legottan eltseréltem
e' nagy kintsemet.

N. IV.
Friszülökön
Székelyül

Legnagyobb kints a' szabadság! vérrrel szerzik azt a' nemzetek. Én is benned, szép szabadság! véghetetlen kintset tisztetek.

ben nem váltanám; fel nem váltanám; A' világot minden jókkal néki áldoznám.

Megváltást.
A' királyi bíborokkal fel nem váltanám.

Hízelkedés.
A' világot minden jókkal néki áldoznám. Add a te szívedet nekem, add a te szívedet nekem, add a te szívedet nekem.

add a te szívedet nekem, add a te szívedet nekem, add a te szívedet nekem.

Bezd igye székelyül.

Két sárospataki melodiáriumban található kotta az ének sorkezdetéhez, de dallam szempontjából csak a *Pataki énekkar dallamtárának* (1817–1828)⁴¹ 52. lapján található kóruspartitúra fontos, ugyanakkor a szokásos primitív lejegyzés miatt a ritmus tekintetében sajnos nem sok támpontot ad (lásd a következő lapon). (Az ének basszusa külön is megtalálható a *Somogyi László-melodiáriumban*,⁴² 1815–1828). Az énekkari használatra készült gyűjtemény természetesen nem a Steffan-szerzeményt őrzi, hanem egy egyszerűbb klasszikus stílusú dallamocskát.⁴³ A sorkezdet mindkét melodiáriumban: *Leg drágább kints a' szabadság...*, ám a szöveg ezekben nem olvasható. A dallamhoz tartozó költemény a szintén sárospataki *Makay Ádám-melodiárium* (1823–35) szerint egészen pontosan így hangzott:

Leg drágább kints a' szabadság
Vérrel szerzik ezt a' nemzetek
Én is benned szép szabadság
Végzetlen kintset tisztelek
A királyi biborokat veled fel nem váltanám
E világi minden jókat Te érted fel nem áldoznám
Add hát nekem szép kedvesem a' Te szivedet
Én is neked fel áldozom 'e szép kintsemet.⁴⁴

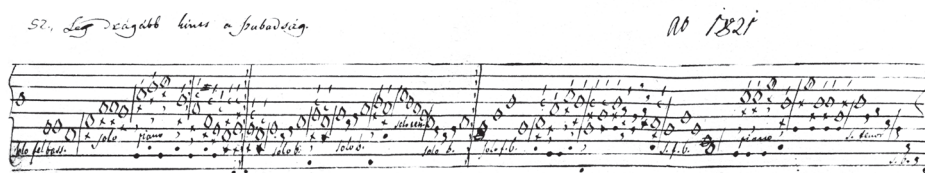
Az első és utolsó strofa szótagszámát tekintve ugyanaz, mint az eredeti, a közezső versszakban található +2 és +3 szótagszám-bővülés, ami egyértelműen megtöri a sorok trochaikus lejtését. Mivel a dallam nincs ritmizálva, a szövegből következtethetünk némileg arra, hogy talán ennek a klasszikus stílusú, közköltészetben elterjedt melódiának a ritmusa sem imitálta feltétlenül (végig) a trocheust, legalábbis a középversz valószínűleg eltért ettől.

41 STOLL 667. sz.

42 Sp. Kt. 1691; STOLL 655. sz.

43 Ugyanakkor ebben az esetben (egyedülálló módon) Steffan-dallamát is megtaláljuk egy korabeli kéziratos gyűjteményben, mégpedig Tóth Istvánéban *Sziv Csere* címmel, Verseghy nevének említése nélkül. (*Áriák és Dallok*, 1832–1843, MTAKK RUI 8r 63, STOLL 786. sz., I/38. sz., 22.) A kiskunfűlőpszállási kántor gyűjteménye azonban inkább szekunder forrásnak számít, annak ellenére, hogy nyilvánvalóan a közköltészet alsóbb regisztereivel is kapcsolatban állt. Modern, általában zongorakíséretes lejegyzései kifejezetten tudatos gyűjtés nyomait (mely a nyomtatványokból másolást is magában foglalja) viselik magukon. Verseghy saját verseiből egyébként ezt az egyet jegyezte fel Tóth István. A kéziratot Kobzos Kiss Tamás részletesen ismerteti kötetünkben (*a szerk.*).

44 Sp. Kt. 1678 (STOLL 715. sz.), 22. Ebben csak az ének szövege található, dallam nincs hozzá.

Még repdes enyelgve az alkonyi szél...

Az utolsó vizsgált Verseggy-darab, melynek dallammal együtt találtam nyomát a korabeli énekeskönyvekben, *Lilla* címmel J. A. Steffan melódiájával jelent meg a *Magyar Aglájában* (3/4, A-dúr, *Halkkal*, lásd a következő lapon).⁴⁵ Ugyanezzel a dallammal, de *Laura* címmel Verseggy egy másik szövegváltozatot már jóval korábban közreadott: 1791-ben a *Hat Magyar Énekek* első darabja a *Még súgva kóvályog az estveli szél...*, amit 1792-ben a Kassai Magyar Museum II. kötetének 4. negyedében⁴⁶ újból megjelentetett. A dallamforrást az *Uránia*-kéziratban – mely már a *Lilla* változatot tartalmazza – egészen pontosan így határozta meg a költő: „Az ár[iát] l[ásd] Steff[an] IV. R[ész] 6. dar[ab]”.⁴⁷

Verseggy nyilvánvalóan a helyesebb prozódia érdekében dolgozta át itt-ott a szöveget – a felütéses Steffan-dallam inspirálta *Még repdes enyelgve...* „mértéktelen dactilicumai”⁴⁸ ugyanis jóval tisztábbak lettek a korábbi szövegváltozatnál. A páros rímű 4×11-es stófaszerkezetet a „4×4 ütemes” dallam (és természetesen az adott *Lied* egészében) inspirálta, ami egészen pontosan 4 (+2)+4 +4+4 (+4) ütemből áll. A +2 és +4 ütem a költeményben ismétlés gyanánt jelentkezik, melynek első verse így szól:

Még repdes enyelgve ||: az alkonyi szél, :||
 ’s csókjára megrezzen a’ rózsalevél,
 sír Lilla, ’s az érre leszögzi szemét,
 ||: melly zúgva gyorsíttya előre vizét. :||

45 *Magyar Aglája*, i. m., 189–190, 233–235. Nyomdahiba miatt 2/4 ütemmutató van megadva, de a darab 3/4-ben van lejegyezve.

46 Forráskiadását lásd *Magyar Museum*, I, i. m., 474–475.

47 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 994, 147b. A hivatkozott darab Herdernek *Das Mädchen am Ufer* című megzenésítése. Itt azonban csak a dallamot és annak ritmusát használta fel Verseggy. A téma csak indításában imitálja Herder versét, a folytatás egészen mássá teszi a költeményt.

48 *Magyar Aglája*, i. m., 243.

A hajlításokkal tá-ti-tiként értelmezett, daktilust imitáló felütéses dallamritmus követéséből adódik továbbá az, hogy az első és utolsó versláb csonka, s a 3×3 szótaghoz így jön még +1 sorkezdő és +1 sorzáró szótag. A daktilusi lejtés azonban olyan erős (ilyen szempontból valóban jól sikerült az ének), hogy ütemhangsúllyal tagolni elég erőltetett lenne ezeket a 11-es sorokat. A „mértéktelen dactilicumok” tehát olyannyira jól sikerültek, hogy a szimultaneitástól itt tulajdonképpen eltekinthetünk.⁴⁹

Halkkal. Lilla. Lásd a' 189 old.

Még

szög zi fze mét,

Még rep - des c nyelv ve az

mely, züg - va gyor sit tya e.

al - ko nyi szél, az al -

lő re vi zét mely züg -

ko nyi szél, 'scsök já ra meg

va gyor - sit tya e lö re vi.

rezzen a' ró - sa le vél;

zét.

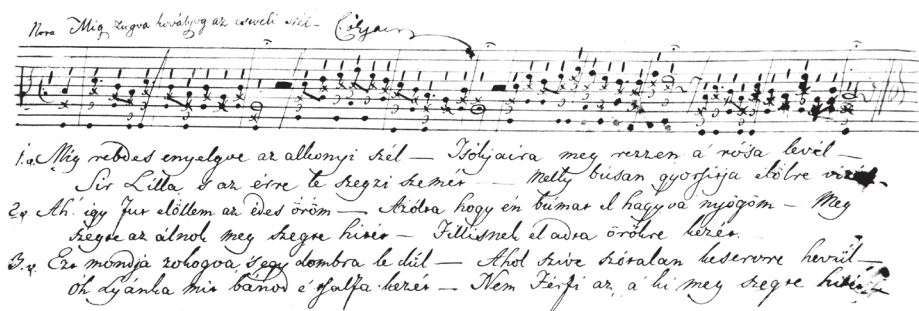
sír Lilla 's az érre le- szög-

Bú-

Ezt az erősen daktilusi lejtésű szöveget a melodiáriumok tanúsága szerint a korabeli református diákhagyományban egészen átütemezték. A szöveghez tartozó dallamlejegyzésnek két sárospataki énekeskönyvben találni nyomát. Mindkét melodiárium ugyanazt a darabot rögzítette – ami természetesen nem

49 A magyar nyelv tulajdonságaiból adódóan természetesen akad egy-egy ütemhangsúlyosan is tagolható sor, de a daktilusi lejtés mindvégig sokkal erősebb.

a Steffan-féle melódia. Igaz, a mai kottarendszert alkalmazó *Makay Ádám-melodiárium*ban (1823–1835)⁵⁰ csak az a discant szólam olvasható, ami a *Pataki dallamtár*ban (1828–1837)⁵¹ is megvan:

Ez egy ötszólamú kóruspartitúra, mely kilencvonalas rendszerben, a dallamot 4/4-ben ritmizálva rögzítette az éneket (a többi szólam szokásos bogyoí, vonalkái, ikszei ritmusjelzés nélkül olvashatók). Egy tá-ti-ti ritmusú 4/4-es dallam egyébként tökéletesen alkalmas lenne a daktilus imitálására, sőt Verseghy maga is ezt tartotta erre a legalkalmasabb formának⁵² (a 3/4-es Steffan-dallam daktilusi követésével valójában prozódiai bravúrt csinált). A probléma ebben az esetben nem a páros lüktetéssel van, hanem a darab ritmusával: a quasi-anapestusok (ti-ti-tá) és trocheusok (tá-ti) spondeussal (tá-tá) keverve például igen gyakoriak, ám daktilust egyet sem találunk. Persze kérdés, hogy valójában hogyan adták elő az ilyen „kórusműveket”. A lejegyzés alapján ezzel a dallampárosítással mindenesetre elég sutára sikerült az ének. A szöveg erős daktilusi mértéke miatt nehéz magyaros ritmusúvá (ütemhangsúlyossá) átszabni a sorok mértékét – ez láthatóan nem is sikerült –, de az eredeti dallamritmus elvetésével az ének „mértéktelen dactilicumokban” írt prozódiaja is elveszett. Az új „felöltöt” itt is elszabták kissé (vagy talán inkább rosszat választottak a meglévő készletből): sehogy sem illik a viselőjére.

Mindössze ennyi, amit a közköltészet árjából a melodiáriumok fenntartottak. Mivel kifejezetten a „Verseghy-dallamok” lehetséges tovább hagyományozódását kerestem, a csak szövegeket megőrkítő kéziratokból nem készítettem rigorózus összeírást, ám annyi megállapítható, hogy a Verseghy-énekeket már folklorizálódott formában (csak szöveggként) rögzítő énekeskönyvek is többségben ugyanezt a négy éneket tartalmazzák. Az első kettő ráadásul a váci *Éne-*

50 STOLL 715. sz. A discant C-dúrban, 4/4-ben olvasható, ugyanazzal a ritmussal, mint a *Pataki dallamtár*ban a tenor.

51 Sp. Kt. 1760 (STOLL 756. sz.).

52 A *Magyar Aglája* bevezetőjében épp a *Még repdes enyelgve az alkonyi szél...*-t hozza példának a daktilusra, s azt a németek mintájára felütéssel ugyan, de 2/4-ben írja át tá-ti-ti kottaképpel. *Magyar Aglája*, i. m., 1806, 18.

kes Gyűjtemény 1801, 1803, majd 1823. évi kötetében is megjelent, sokan tehát ezekből a hangsúlyozottan énekszövegeket közlő zsebkönyvekből ismerhették.⁵³ A melodiáriumok lejegyzői máskor a *Magyar Aglájából* másoltak ki folyamatosan több oldalt – érdekes, hogy válogatással nem nagyon találkozunk –, általában a forrást és a szerzőt is megnevezve. Ha tehát elfogadjuk ezt a kevés vizsgálati anyagot olyannak, mely valamilyen módon mégiscsak a Verseggy-énekek elterjedését, illetve használatát tükrözi az alsóbb irodalmi rétegekben, akkor az alábbi megállapításokra jutunk.

A költőnek mindenekelőtt a korai énekei kerültek be a „plazmába”,⁵⁴ s hagyományozódtak tovább a közköltészet útján. A korabeli felhasználók forrásai bizonyíthatóan a legkorábbi kottás nyomtatványok lehettek: a Kassai Magyar Museum 1788–1792 között megjelent számai, illetve az 1791-es *Hat Magyar Énekek*. Az egyetlen darab, mely szövegszerűen a *Magyar Aglájából* indulhatott el a popularizálódás felé, a *Még repdes enyelgve az alkonyi szél...* – ugyanakkor ennek korai szövegváltozata Steffan dallamával már szintén megjelent a *Hat Magyar Énekek*ben.

A populáris regiszterben tehát egyértelműen az 1780–1790-es években napvilágot látott Verseggy-énekek voltak népszerűek, ám ezek sem az eredeti Steffan- és Raffael-dallamokkal. Ennek okát leginkább abban kereshetjük, hogy a költő korai darabjainak prozódiaja még nem letisztult, a szoros ritmusú dallamok követése a szöveg mértékét tekintve még nem tökéletes, a sorok „mértéketlen jambusai és trocheusai” mellett a 4+4 vagy 4+3-as ütemhangsúly is erősen tagolta a szövegeket, s ezek még (mindenféle idő- és újmértékes próbálkozás mellett) igen közel álltak a közköltészet hagyományos formáihoz (is). A bécsi udvari muzsikus klasszikus stílusú, ám korántsem egyszerű dallamai viszont nem. A melodiáriumok tanúsága szerint egyetlen, eredetileg a költeményhez tartozó dallamot sem használtak, de még ezeknek egy lehetséges egyszerűbb variánsát sem! Mivel a popularitás általában jóval egyszerűbb dallamtípusokkal és motívumokkal élt, a Verseggy-énekeket egy közismert, az adott strófaszervezetnek többé-kevésbé megfelelő dallammal párosította. Többé-kevésbé megfelelővel, de nem feltétlenül olyannal, ami tökéletesen illett volna rá. Így lett a *Lyánka! utat szerelmemnek...* 878733-as strófájából a rendkívül népszerű nyolcsoros keresztírmes 87-es, vagy egy másik dallamterületen például 87875687-es. A strófaszervezet sajátos használata mellett általában a versritmus is átalakult. Az alkotói szándék szerinti mértékes prozodiának nem sok nyomát találjuk, hiszen a legkülönbözőbb ritmusú dallammal párosították a szövegeket. Ez akár egybe is

53 A gyűjteményről, repertóriummal: Csörsz Rumen István, *Az első magyar lírai antológia: a váci Énekes gyűjtemény (1799, 1801, 1803, 1823)* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2012, 143–148; itt: 160–161.

54 Csörsz Rumen István találó szóhasználata a közköltészet „állagának” jellemzésére.

eshetett Verseghy szerzői szándékával (bár hogy ez véletlen volt, vagy tudatos dallamválasztás eredménye, az eldönthetetlen), miként például a *Lyánka! útát szerelmemnek...* esetében az a végig trocheust imitáló, 3/8-os dallam, amit a *Válogatott Énekek* című kézirat őrzött meg; esetleg egy másik lehetséges, de az eredetinel nem rosszabb mértéket (nyilvánvalóan szabad „németes” újmértéket) adott a szövegnek, mint láttuk a *Thirzis és Kloé* esetében a *Kelemen László-énekeskönyv ionicus a minorét* imitáló dallamával; vagy akár az eredetitől egészen eltérő, határozottan rossz prozódiaira kényszerítették a szöveget a ráhúzott dal-lamritmussal, mint tették ezt például Sárospatakon a *Lilla* című dallal.

Verseghy kedvenc zeneszerzőjének, Joseph Anton Steffannak tehát nyomát sem találni a közköltészet populáris, alsóbb szférájában. A további Steffan-dallamokat tartalmazó *Magyar Aglájából* és *Magyar Hárfából* pedig – valószínűleg a „bonyolultabb” (prozódiailag letisztultabb, mértékes) verselés és a bonyolultabb strófaformák miatt – már a szövegek sem indultak el a közköltészet útján. Természetesen ezeket a magasabb műveltségi szinten álló, általában hangszertudással is rendelkező lejegyzők átmásolták (pl. Almási Sámuel, Tóth István stb.), ám a melodiáriumokban nem találkozunk velük.

Joggal vetődik fel ezek után a kérdés, hogy Verseghy prozódiai újítása, az idő- és újmértékes verselés meghonosítása a literatúrának milyen mélységeibe hatolt be. Az énekek szoros ritmusa, a dallamoknak megfelelő mérték rendkívül fontos volt Verseghynek, de újításai és az ezek terjesztéséhez választott Steffan-dallamok a „köznép” kevésbé művelt rétegeihez láthatóan nem jutottak, mert nem juthattak el. Sőt, későbbi, bonyolultabb ritmusú énekei be sem kerültek a közköltészet áramába, a korai dalokat pedig a „köznép”, hogy probléma nélkül használhassa, saját ízlésére formálta. A bécsi udvari zeneszerző gyönyörű, mértékes dallamai nem találtak utat hozzájuk – lehet hogy szélében-hosszában zengedezték Verseghy énekeit, de Joseph Anton Steffan dallamai nélkül. Azok láthatóan meg sem születtek a „nagyközönség” számára.

Verseghynek elitizmusán túl kétségtelen volt abba vetett hite is, hogy a poézis és a muzsika, illetve ezek ritmusa által az embereket jobbra teheti, s hitte, hogy a szívet nemesítő szoros mértékű dallamokat a köznép körében is el lehet terjeszteni. Legalábbis erre vall *Az Egyházi Énekekről* írt tanulmányának ama részlete, melyben a „jelen” szomorú állapot számbavétele után a következőket osztja meg az olvasókkal:

[...] de mittévők legyünk tehát a' köz néppel, hogy az Isteni szolgálatnál még a' Poézisnak szoros regulái szerint szerzett verseknek éneklésében is az üdömmértékre legalább annyi figyelmetességet szenteljen, a' mennyit a világi multságoknál szentelni szokott? A' tapasztalás erre legjobb feleletet adhat. Maria Nostránn, hol Remete Szent Pál' Szerzetének Novitiátussa volt, egy vasárnapi concionator, ki egyszersmind a' Plébániát is adminisztrálta, a' részént

új, részént kibővített Egyházi Énekekre új melódiákat készíttetett, melyek a' Musikának törvényeihez voltak szabva, 's a' falu oskolájában a' fiú és leány gyermekeket az orgonistának segedelmével, ki hasonlóképpen Szerzetes Atya és a' Novitiusoknak Musicamestere volt, e' melódiáknak tactus szerint való éneklésére olly szerencsésen megtanította, hogy kevés üdő múlva a' templomban az orgona mellett az egész népnek nagy lelki épülésével pontosan elénekeltek. A' többszöri hallás által e' melódiákat az öregek is megtanúlták, 's minekutánna a' gyermekekből férjfiak és asszonyok váltak, e' szent énekek is, szoros rendbe szedett dallyaikkal együtt úgy elterjedtek, hogy azokat a' nép a' világi énekek helyett már a' házi és mezei munkáinál is örömmel zengette. Minekutánna a' Tót néppel kevés üdő alatt ennyire lehetett a' dolgot vinni, nem tudom, mi okra nézve vethetnénk el reménységünköt a' Magyar néppel való hasonló ügyekezetnek szerencsés kimeneteléről?⁵⁵

A költő idézett óhaja azonban nyilvánvalóan nem valósulhatott meg. A köz-nép használta dalokat, s a közköltészet működését nem lehetett felülről meg-reformálni. Ami túlságosan idegen, azt kivetette magából, miként a Steffan-dallamokat – ami bármennyire nemesíti a szívet, tökéletesíti az embert, az al-sóbb kulturális regiszterben, úgy tűnik, soha nem volt kíváncs.

55 VERSEGHY, *Az Egyházi Énekekről*, i. m., 164–165.

Nyomtatott vőfélykönyvek, vőfélyverses ponyvák a XIX. században

A magyar parasztlakodalom költészetének jellegzetes műfaja, a vőfélyvers a XVIII. század végén született, első szövegeit ponyvanyomtatványokról ismerjük.¹ A megelőző évszázadok közköltészeti szöveg hagyományának szerves részeként, majd annak kései folytatásaként, a szóbeliség, illetve a kézirat és a nyomtatott írásbeliség hármasság kapcsolatrendszerében virágzott a XIX. században. A legkorábbi, ponyván kiadott vőfélykönyvek az 1793 körüli évekből valók, a váci nyomdából. A Mátyus Péter-féle „8 oldalas *Vőfények kötelessége* a későbbi magyar vőfélykönyvek prototípusa lett, s a nagyszámú, közkézen forgó anonim vőfélykönyv mellett évtizedeken keresztül újra meg újra kinyomtatták az ország legkülönbözőbb vidékein”. Mellette a vele egykorú, a váci nyomdában „1793 után készített *Újdonnan új vőfény kötelesség* című anonim füzet vált a későbbi mezővárosi, paraszt-polgári vőfélykönyvek mintájává, alapszövegévé. [...] használhatóságát felismerve, változtatás nélkül vagy kisebb-nagyobb helyi/egyéni változtatásokkal – nemegyszer Mátyus Péter rigmusaival kombinálva – ezt is újranyomtatták (önálló ponyván és kalendáriumokban egyaránt) és másoltatták kéziratokba a következő 120 évben”.²

Tanulmányomnak az a célja, hogy röviden áttekintse ennek a 120 évnek a ponyvatermését az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményeiben őrzött anyag alapján, az első világháborúval bezárólag. A füzetek összehasonlító vizsgálatából kirajzolódhatnak egy-egy időszak legnépszerűbb vőfélykönyvei, amelyek

* A tanulmány a szerző bölcsészdoktori disszertációjának egyik fejezete, vö. Tóth Arnold, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek a 19. században: Kéziratok vőfélykönyvek Északkelet-Magyarországon*, kézirat, Bp., ELTE–BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola (Folklore Tanszék), [2011], 25–38. A disszertáció megjelenése a miskolci Herman Ottó Múzeum kiadásában 2015 nyarára várható.

1 A vőfélyvers műfaji besorolásának kérdését röviden összefoglalja Kürti László, *Lakodalmak, vőfélyek és vőfélykönyvek a Felső-Kiskunságban*, Cumania, 26(2013), 213–250.

2 *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, Küllös Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8; a továbbiakban: RMKT XVIII/8), 651.

az egymással mutatott szövegszintű egyezések alapján jól azonosítható típusokba, e típusok pedig kiadványtörténeti családfába rendeződnek.

Országos terjesztésű, nagy példányszámú füzetek

A néprajzi, folklorisztikai szakirodalomban több helyütt olvashatunk 1790 előtti, az 1780-as évekre vagy időben még korábbra helyezett vőfélyverses ponyvák-ról. Ilyen korai nyomtatványok létezését természetesen nem zárhatjuk ki teljes bizonyossággal, de a jelenlegi ismereteink szerint nem valószínű ezek felbukkanása. A folklorisztika sokáig megelégedett a műfaj eredetének hozzávetőleges datálásával, egy körülbelüli korszakmegjelöléssel, ezért nem történt meg mostanáig a ponyvafüzetek alaposabb áttekintése.³ (Az 1793 előtti, legfeljebb az 1780-as évek végére keltezhető vegyes lakodalmi versgyűjtemények még nem vőfélykönyvek, hanem azok közvetlen előzményei.)

A datálást nehezíti, hogy a váci nyomdában megjelent első vőfélykönyveken (és azok 1800 utáni kiadásain szintűgy) nincsenek feltüntetve a kiadás évét jelző dátumok. Jellegzetes a *Nyomtatott ebben az esztendőben*, illetve a *Nyomtatott a múlt Farsangkor*, vagy a *Nyomtatott Sz. Jakab havának 2dik napján* típusú datálás. Kivétel ez alól a Pesten, Patzkó Ferenc nyomdájában megjelent egyik első utánnyomás, amelynek címlapján 1793-as évszám olvasható.⁴ Szintén 1793-as az a változat, amely Vácott, más címmel jelent meg, feltehetően szintén Mátyus Péter

3 Dégh Linda a 18. század elejére teszi az első nyomtatott vőfélykönyvek megjelenését, de az általa név szerint idézett szerzők és konkrét címmel hivatkozott kiadványok mind a XIX. század második feléből származnak. DÉGH Linda, *Egy székel lakodalmi ének eredetének kérdése*, Ethnographia, 61(1950), 57–74. Rá hivatkozva 1731-re teszi az első (nyomtatott?) debreceni vőfélykönyv megjelenését BAKÓ Ferenc, *Palócföldi lakodalom*, Bp., Gondolat, 1987, 19. Györgyi Erzsébet a 18. század második felétől említi a ponyvafüzetek megjelenését, sajnos konkrét címek, adatok nélkül. GYÖRGYI Erzsébet, *A házasságkötés szokásai = Magyar néprajz*, VII, Népszokás, néphit, népi vallásosság, főszerk. DÖMÖTÖR Tekla, szerk. HOPPÁL Mihály, Bp., Akadémiai, 1990, 32–66. A Magyar Népzene Tára III/A kötetének bibliográfiája tartalmaz egy címet: *Násznagyok kötelessége...* Mátyus Pétertől, 1781-es dátummal. *Lakodalom*, s. a. r. KISS Lajos, szerk. BARTÓK Béla, KODÁLY Zoltán. Bp., Akadémiai, 1955 (A Magyar Népzene Tára, III/A–B), 1304. Ujváry Zoltán az 1770-es évekre teszi az első ponyvai vőfélykönyv-adatokat. UJVÁRY Zoltán, *A kánai menyegzőről szóló ének egy nyitrai faluból*, Néprajzi Látóhatár, 6(1997), 494–498. Ilyen korai példányokkal kutatásaim során én nem találkoztam. Pogány Péter és Küllös Imola sem említenek ponyvanyomtatványon megjelent vőfélykönyveket 1790 előtti időből. POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., Magyar Helikon, 1978; RMKT XVIII/8, 651. Pogány szerint ez az 1781-es datálás és a pozsonyi eredet-meghatározás csak tévedés lehet. POGÁNY Péter, *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán 1770–1823*, I, Vásári ponyvairatok, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 24), 120.

4 *Vőfények kötelessége: Irattatott Mátyus Péter által*, Kolozsvár, Akadémiai Kvt. R 128940. Forrásjegyzékében közli az RMKT XVIII/8, 717.

szerezmenyeként.⁵ A datálást megerősíti egy harmadik ponyvafüzet is, amelynek szövege konkrétan utal egy 1791. január 27-én tartott lakodalomra.⁶

A ponyvafüzetek műfajtörténeti jelentőségét, és ezzel együtt a téma korszokolásában játszott döntő szerepét az magyarázza, hogy *kézírtos* vőfélykönyv a XVIII. századból mindeddig nem került elő. A legkorábbinak az 1826-os *Makói énekeskönyv* tekinthető;⁷ a korai kéziratok közé pedig többek között az 1839-es kecskeméti *Pántzél János énekeskönyve*⁸ és ennek kortársa, a *Kisgyőri vőfélykönyv* (1841–1843)⁹ tartoznak. Ez utóbbi, vegyes tartalmú kézírtos könyv tartalmaz ugyan 1788-as és 1792-es dátumbejegyzéseket, ám ezek a vőfélyverseket megelőző első részben találhatók, illetve ekkor kerülhettek a később teleírt lapok széléire.¹⁰

A népi kézírtos anyag 1800 előtti – sőt, jelenleg úgy tűnik, 1825 előtti – hiánya arra enged következtetni, hogy a vőfélyversek ponyvai eredete és nyomtatásban történő elsődleges terjedése valószínűbb, mint a népi kézírtos tradíció elsőbbsége. A váci kiadványok előképeit, műfaj- és szövegtörténeti előzményeit a XVIII. századi kézírtos énekeskönyvek és versgyűjtemények közköltészeti anyagában kell keresnünk, és nem a későbbi népi (paraszti) kézírtos könyvek között. Ugyanakkor tény az is, hogy a XIX. század második felében megjelenő, újabb tartalmakat felvonultató ponyvák bizonyíthatóan merítettek közkézen forgó kézírtos könyvekből vagy a szájhagyományból. A ponyvanyomtatványt másoló és „azt csak variálgató” népi verselő sztereotípiája tehát éppúgy igaz lehet, mint Stoll Bélának az a kijelentése, hogy az 1839-es kecskeméti Pántzél János-énekeskönyv „a későbbi nyomtatott vőfélykönyvek kézírtos őse”.¹¹ A szöveg hagyomány három hordozó közege: a szóbeliség, a kézírtos írásbeliség és a

5 *Vőfények kötelessége, mely a' lakadalmasoknak mulatságokra kinyomtatott*, Vác, Gottlieb Antal, 1793, Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK) 819.062.

6 *Vőfényi kötelességről, és két szép új világi énekek az házasúlandó legényekről: Nyomtatott ebben az esztendőben*, OSZK 820.772. A kérdéses szöveget teljes terjedelmében közli az RMKT XVIII/8, 652–653.

7 KÜLLÖS Imola, *Makói énekeskönyv = Makó néprajza*, szerk. TÓTH Ferenc, Makó, Bába, 2008 (Makó Monográfiája, 3), 631–656.

8 OSZK Kézirattára, Oct. Hung. 416.

9 TÓTH Arnold, *18–19. századi vőfélyversek egy kisgyőri népi kézírtos gyűjteményben*, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 41(2002), 335–377; Uő, *Újabb vőfélyversek a kisgyőri népi kézírtos gyűjteményből*, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 42(2003), 543–566.

10 TÓTH, *18–19. századi...*, i. m., 336–337. Nem nevezhetjük kézírtos vőfélykönyvnek a vegyes tartalmú, nem paraszti környezetben keletkezett kézírtos énekeskönyveket és versgyűjteményeket. Bár a *Dávidné Soltári* (1790–1791), az ezt másoló *Jankovich Miklós: Nemzeti Dalok Gyűjteménye* (19. század eleje) és a *Pál István-énekeskönyv* (1796–1800) számos olyan szöveget tartalmaz, amelyek a Mátyus Péter-féle *Vőfények kötelességében* is megjelentek, ezek még nem a lakodalom menetét irányító vőfélyek használatára készültek.

11 STOLL Béla, *A magyar kézírtos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1526–1840)*, 2., bőv. kiad., Bp., Balassi, 2002, 397.

nyomtatott írásbeliség egy egységes kapcsolatrendszeret alkot, amiből a nyomtatást tudjuk a legkorábbi adatokkal tetten érni.

A nyomtatott füzetek lakodalmi használatának első leírása 1827-ből, Edvi Illés Páltól származik. „Azon beszédek és versek, melyeket könyv nélkül mondanak [...] a' leány-kéréskor, menyasszony' elbútsztatáskor (siratónak hívják), vagy a' lakodalmi vendégség közben (ez az úgynevezett vőfélylevél) [...] A' komáromi Könyvnyomtató-műhelyben kinyomtatva is olvashatni, s' találhatni a' köznép kezeiben [...]”.¹² Ezt követően a XIX–XX. században kevés olyan lakodalom-leírás született, amelyik ne tett volna említést a ponyvanyomtatványokról és azok paraszti használatáról. Jelentőségüket Dégh Linda így foglalta össze: „[...] majdnem két évszázadon keresztül irányították a nyomtatott szövegek a lakodalmat, szöveggöyvet adtak szervezőjének, a vőfélynek [...] a múlt század folyamán alig volt olyan vidéki nyomda, ahol vőfélykönyvet ki ne nyomtattak volna, vásári- és búcsúponyvákön ne árulták volna”.¹³ Tágabb összefüggéseiben láttatja a vőfélyverses ponyvafüzeteket Keszeg Vilmos, amikor a populáris olvasmányok sorában, a *kalendárium*, a *hírvers* (paraszti néven *história* vagy *krónika*) és a *biblia-imakönyv* között helyezi el azokat.

A néphez szóló populáris kultúra másik műfaja a *ponyva*, más néven a *népkönyv*. Akárcsak a kalendárium, nem írói, hanem kiadói vállalkozás, amely az eladhatóságot tartotta szem előtt, s ezért a társadalom egészéhez szólt. A népszerű irodalom az eladhatóság érdekében olvasói igényekhez igazodott, változatos olvasmányokat kínált. Volt közöttük verses história, allegorikus moralitás, mesterségsdicséret, széphistória, mese és monda, átdolgozott műköltői alkotás, férfi-, nő-, anyósparódia, azaz minden, ami akár a kíváncsiságot, akár a szenzációéhséget, akár a vallásos, erkölcsi vagy társadalmi érzékenységet fel tudta csigázni.¹⁴

És természetesen volt köztük lakodalmi köszöntő és vőfélyrigma, amelynek az eladhatóságát egyrészt a műfaj felülről lefelé szálló társadalmi divatja, másrészt a készre gyártott forgatókönyvszerű versfüzerek gyakorlatias hasznossága garantálta.¹⁵

A vőfélyverses ponyva abban az 1770 óta működő váci nyomdában született, amelyet az alapító tulajdonos, Ambró Ferenc halála (1792) után Gottlieb Antal

12 EDVI Illés Pál, *A' magyar Parasztok' lakodalmi szokásaik*, Tudományos Gyűjtemény, 12(1827), 3–25.

13 DÉGH, *i. m.*, 60–61.

14 KESZEG Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2008 (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 3), 77.

15 A nemesség felől a parasztság felé tartó lakodalmi divatok kérdéséhez lásd DÉGH, *i. m.*, 60–61; illetve konkrétan a vőfélyversekkel kapcsolatban RÉSŐ ENSEL Sándor, *Magyarországi népszokások*, szerk., utószó VEREBÉLYI Kincső, Bp., Osiris, 2000, 340–341.

vásárolt meg 1793-ban. Ez a két név egyúttal két korszakot is jelent a nyomda történetében, melyeket a kiadványok formai jegyei alapján is el lehet egymástól különíteni.¹⁶ Az első vőfélykönyvek még Ambró Ferenc idejében megjelentek, de igazi kiteljesedésük már a Gottlieb-korszakhoz köthető.

Vácott ekkortájt sűrű egymásutánban több különböző című és különböző borítójú lakodalmi füzet is napvilágot látott, amelyekből néhány év alatt kialakultak a műfaj később klasszikusnak számító prototípusai. Az első kiadványok vegyes tartalmú lakodalmi gyűjtemények voltak, s a házassággal, párválasztással kapcsolatos moralizáló és mulattató versek között megjelent bennük két újabb szövegcsoporthoz: a szertartásos mozzanatokot bevezető próza (násznagyi vers), illetve a vőfélyvers. Ezekből a vegyes füzetekből később elmaradoztak a korábban domináns közköltészeti műfajok, és külön ponyvatípus lett a tisztán vőfélyrigmusokat tartalmazó nyomtatott vőfélykönyv.

A folyamat első állomásának tekinthető a *Három szép új ének* című kiadvány, feltehetően 1789 augusztusának első hetéből. Ennek első verse, *Az házasulandó Legényekről* megjelent egy másik lakodalmi ponyván, *Vőfényi kötelességről és két szép új világi énekek az házasulandó legényekről* címmel, 1791-ben. Ez már egy prózai násznagyi köszöntővel kezdődik, amely konkrét utalásokat tartalmaz a vőfényi teendőkre vonatkozóan.¹⁷ E kettőnek a szerzőjét nem ismerjük, de az bizonyos, hogy a vőfélykönyvek közvetlen előzményeit, illetve azok egykorú lakodalmi párhuzamait jelentik. A korai váci ponyvák közé tartozik a Mátyus Péter-féle *Násznagyok kötelessége...*, amely kétféle kiadásban is megjelent ezekben az években, és afféle násznagyi szertartáskönyv, agenda jellegű prózai szöveggyűjtemény volt, találós kérdésekkel és kátészerű, bibliai kérdés-felelet formátumú szórakoztató résszel kiegészítve.¹⁸

Az egyes konkrét példányok vagy címek helyett pontosabb és kifejezőbb, ha a vőfélyverses ponyvákat típusokba soroljuk, és a továbbiakban típusjelekkel azonosítjuk az egymástól gyakran térben és időben is távol álló, ám egyforma kiadványokat.¹⁹

16 POGÁNY, *Folklór és irodalom...*, i. m., 88–95.

17 Teljes szövegét idézi az RMKT XVIII/8, 652–653. Jelzete: OSZK 820.772.

18 *Násznagyok kötelessége, mely a násznagyságban forgolódo embereknek kedvéért íratott Mátyus Péter által: Nyomtatott ebben az esztendőben*, OSZK 820.775.

19 Ezt a téma kutatói már az első elemzésekben is hasonló módon alkalmazták: Cserbák András a kalendáriumok könyvészeti kutatása kapcsán az egyes konkrét címek helyett inkább kalendárium-típusokról beszélt. CSERBÁK András, *Kalendárium-típusok a Néprajzi Múzeum gyűjteményében*, Bp., Néprajzi Múzeum–Múzsák, 1988 (Néprajzi Közlemények, 29).

A típus

A fentebb felsorolt 1790 körüli őstípusokkal egy időben jelenhetett meg *A' magyar fő-félynek hármas lakadalmi daltjai* című kiadvány, amelynek három szövege közül a harmadik már egy teljes lakodalmi vőfélyrigmus-gyűjtemény.²⁰ Érdekessége, hogy a vőfélyverses rész nincs külön egységekre tagolva, hanem a ponyvafüzet hármas beosztása szerint haladva egyvégtében hozza az egyébként nyilván különálló, és később valóban szét is váló verseket. Pogány Péter úgy értelmezi, hogy „Gottlieb különféle régebbi lakodalmi tárgyú kiadványokból állította össze ezt a füzetkét”.²¹ Én azonban a felsorolt, vegyes jellegű ponyvák közé sorolom, s úgy vélem, hogy időrendben ez lehetett a legkorábbi vőfélyverses ponyvafüzet. Ebben van ugyanis a Mátyus Péter-féle későbbi szöveg legrövidebb, legegyszerűbb változata. (A ponyvanyomtatványok a későbbi évtizedekben kivétel nélkül az egyszerűtől az összetett felé, a rövidebbtől a hosszabb szövegek felé haladnak.) A *Házasságot megtudjátok, Isten szerzette kezdetű* oktatóvers pedig egy 1792. évi, szintén váci füzetben is megtalálható (*Szép öt egybe kaptsolt énekek. Nyomtatattott 1792-dik Esztendőben*), ami azt jelenti, hogy tematikájában és összetételében a *Hármas lakadalmi daltjai* a korai vegyes kiadványokkal mutatja a legtöbb hasonlóságot.

Ezek alapján ezt a kiadványt tekintem a legelső nyomtatott vőfélykönyvnek, s a továbbiakban *A típusú* ponyvaként hivatkozom rá. A betűjelzések használata azért indokolt, mert a könyvkiadók gyakorlata szerint ugyanaz a füzet többszöri kiadásban, változatlan utánnyomásban, vagy más címmel és más címlappal, de azonos tartalommal sokszor megjelenhetett egymás után.

B típus

A *Hármas lakadalmi daltjai* (A) című kiadvány vőfélyverses részét Mátyus Péter kiemelte, tematika szerint egységekre tördelte, strófákra szedte, néhány versszakkal kiegészítette és belső címekkel megkülönböztetve önállóan adta közre *Vőfények kötelessége. Irattatott Mátyus Péter által* címen (B típus). Ennek első példánya valószínűleg még az Ambró-korszakban megjelent, talán 1791–1792 körül. Az ismertebb kiadások már a Gottlieb-korszakból valók, sőt 1793-ban már Pesten, Patzkó Ferenc nyomdájában is készült egy utánnyomás.²² A kissé el-

20 OSZK 820.774, illetve OSZK PNY 2.962. A könyvtári katalógusban 1800 körüli datálás szerepel, de szerintem ez a ponyva már 1793 előtt is létezhetett.

21 POGÁNY, *Folklór és irodalom...*, i. m., 122.

22 *Vőfények kötelessége: Irattatott Mátyus Péter által*, Kolozsvár, Akadémiai Kvt. 128940 (vö. RMKT XVIII/8, 717); *Vőfények kötelessége, mely a' lakadalmasoknak mulatságokra kinyomtatott*, Vác, Gottlieb Antal, 1793, OSZK 819.062.

térő cím (*Vőfények kötelessége, mely a' lakodalmásoknak mulatságokra kinyomtatott Vátzon*) részben különböző tartalmat is takar: a változatlan szövegű vőfélyrigmusok mellé a házasságról szóló egyéb versek is bekerültek. A minket érdeklő rész azonban nem változott, így az 1793 utáni példányokat is Mátyus Péter-féle *Vőfények kötelességének* és B típusú ponyvának tekinthetjük. Az alapkiadás szó szerint azonos utánnnyomásai Budán Bagó Mártonnál, illetve Aradon Réthy Lipótnál még az 1850–1860-as években is megjelentek.²³

C típus

A szövegek elé illesztett prózai hivatásokkal kiegészülve jött létre ezekből a C típusú ponyva, amelynek példányai lényegében már nem az eredeti váci kiadványok változatai, hanem a század közepén sokasodó utánnnyomásoké (azaz a legelsőeknek már harmadlagos variánsai) voltak. Ezek a kissé eltérő *Vőfények kötelessége. Összveilleszté Mátyus Péter* címmel jelentek meg Nagyváradon, Szegeden és Debrecenben az 1860-as években, különböző címlapokkal.²⁴ Ezt követően már nincs tudomásunk újabb utánnnyomásokról és variánsokról. Az első három ponyvatípus szövegei a későbbiekben az újabb szerkesztésű, bősegeesebb ponyvafüzetekbe szétszórtan beépülve éltek tovább még a XX. században is. Mivel jelentős különbség nem mutatkozik közöttük, a továbbiakban ezeket és változatlan utánnnyomásaikat összefoglalóan A–B–C típusú ponyvának nevezzük, érzékeltetve ezzel a tartalmi hasonlóságot közöttük.

A műfaj megalapozásában kiemelkedő szerepet játszó Mátyus Péter életrajzát nem ismerjük. Annyit tudunk róla, hogy külföldön járt egyetemre, és 1783-ban egy rövid időre ő vette át Rát Mátyástól az első magyar nyelvű újság, a pozsonyi Magyar Hírmondó szerkesztését. Lapszerkesztői munkássága nem volt eredményes: a színvonal csökkenése miatt megcsappant előfizetőinek száma, és 1783 decemberében át kellett adnia a munkát Révai Miklósnak. Néhány hónapnyi működése során biztosan kapcsolatban állt a Patzkó-nyomdával, mert náluk megjelent újdonságokról közölt rövid híreket.²⁵ Ez a pesti nyomda adta ki később vőfélykönyvének első utánnnyomását is. (A váci nyomda leendő tulajdonosa, Gottlieb Antal pedig a pesti Patzkó-nyomda művezetője volt ekkoriban.) Mátyus neve 1785-től tűnik fel a váci nyomda ponyvafüzetein, ahol először kegyes elmékedéseit, később református imádságait és a Szentírás szavaiból ösz-

23 Váci kiadású az OSZK 820.770, későbbi változatlan utánnnyomások: OSZK PNY 578, PNY 611, PNY 3387 és PNY 3396.

24 OSZK PNY 612, PNY 630 és PNY 1316.

25 *A magyar sajtó története (1705–1848)*, főszerk. SZABOLCSI Miklós, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1979, I, 83.

szeszedegetett keresztény ábécéjét adták ki.²⁶ Személyével kapcsolatban talán az a legfontosabb, hogy művelt értelmiségiként – sőt a korabeli író-szerkesztő elit egyik képviselőjeként – szerzett vőfélyrigmusokat, illetve adta a nevét a tömegigényeket kielégítő kiadói vállalkozásokhoz. A ponyvafüzet és a vőfélyvers közvetítő szerepe, a műfaj társadalmi rétegek közötti átjárhatósága érhető tetten tevékenységében.

D típus

Az A–B típusok első példányaival egy időben, a formai jegyek alapján már a váci nyomda Gottlieb-korszakában, azaz 1793 körül jelent meg ugyanott a D típusú ponyva, az *Újdonnan új vőfény kötelesség...* című füzet, amelyet gyakran *anonim váci vőfélykönyv* néven hivatkozik a szakirodalom.²⁷ Ennek szerzősége kérdéses: Pogány Péter szerint Mátyus Péter szerzeménye ez is, míg Küllös Imola következetesen anonim kiadványnak nevezi.²⁸ Annyi bizonyos, hogy tartalmilag teljesen különbözik az előzőtől, mindössze kétstrófányi szöveg egyezik meg a kettőben. A kéziratos vőfélykönyvekbe ez a ponyvaszöveg nagyobb számban került át és folklorizálódott, valószínűleg azért, mert lakodalmi ételsora jobban megfelelt a korban szokásos ünnepi étrendnek.²⁹ A kiadvány rendszeres függeléke volt az *Egy 60 Esztendő Hajadonnak Temetési Versei* című vénlánycsúfoló mulatóvers, Mátyási József népies satírja. Ez a szöveg részleteiben bekerült Csokonai Vitéz Mihály *Dorotttyájába* is, illetve 1793-ban Bécsben, majd 1798-ban Vácott külön is kiadták. Kéziratos változatai is ismertek.³⁰ A D típusú ponyva változatlan utánn nyomásai előbb Bagó Mártonnál Budán, majd a korábbi üzlettárs Gyurián Józsefnél Pesten jelentek meg az 1850–1860-as években.³¹

26 POGÁNY, *Folklór és irodalom...*, i. m., 192; RMKT XVIII/8, 651.

27 *Újdonnan új vőfény kötelesség, melyet az ilyen hivatalokban forgolódnók kedvéért készített és kiadott egy versellő: Nyomtatott Sz. Jakab havának 2dik napján*, OSZK PNY 3386, OSZK 820.392 és 820.771.

28 POGÁNY, *A magyar ponyva...*, i. m., 157; KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhagyomány), 260.

29 KISBÁN Eszter, *Menyegzői lakomák a magyar parasztnál a 18–19. században = Népi kultúra Magyarországon a 18. században*, szerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, SZILÁGYI Miklós, Bp., Akadémiai, 1993 (Népi Kultúra – Népi Társadalom, 17), 81–106.

30 POGÁNY, *A magyar ponyva...*, i. m., 160; BÁN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1964, 83–90.

31 OSZK PNY 2951, PNY 3336.

A XIX. század első feléből az A–B–C és a D típusokon kívül egyéb országon elterjedt ponyvanyomtatványt nem ismerünk: sem a szakirodalmi adatokban, sem a közgyűjteményekben nem találtunk eddig ezektől eltérő kiadványokat körülbelül 1850-ig. A következő nagy alapszöveg, az E típusú *Legújabb vőfények kötelessége* először 1855-ben Budán jelent meg Bagó Márton kiadásában.³² Hosszas címadásában – nyilván szándékosan – a D-t követi, terjedelme viszont lényegesen nagyobb a korábbiaknál. Egyesíti magában gyakorlatilag a teljes A–B–C és a teljes D típust, és azokhoz képest sok új szöveget is tartalmaz. Szerzőjéről semmilyen információnk nincsen, a füzet későbbi, más kiadók által átvett változataiban sem találunk sehol erre vonatkozó utalásokat. A típus első kiadója, Bagó Márton a budai Landerer-nyomda örököse és folytatója volt, kiadói és nyomdászti tevékenységét 1833–1873 között végezte, 1847-ig Gyurián Józseffel közösen, később annak kiválása után önállóan. Műhelyének gyakori látogatója volt egy időben Petőfi Sándor is, aki a Regélő Pesti Divatlap segédszerkesztőjeként korrektúrákat vitt oda heti rendszerességgel. Bagó Márton halála után fia folytatta a mesterséget egészen 1922-ig. Akkor már ez a nyomda Budapest legrégebben működő, kétszáz éves officinája volt.³³ Az E típus változatlan szöveggel, de különböző címlapokkal országszerte elterjedt: talán ez volt az a ponyvafüzet, amelyet a vidéki nyomdák a század második felében leginkább kedveltek és leggyakrabban kiadtak. 1860 körül Aradon Réthy Lipót, Debrecenben Okolicsányi és Társa – Telegdi K. Lajos, Szegeden Burger Zsigmond nyomdája árasztotta el újabb és újabb kiadásokkal a vásárokat és búcsúkat. A fővárosban 1881-ben Bagó Márton fia újranyomta, és egészen a század végéig szerepeltette kiadványaik között.³⁴ Az E típusú ponyvafüzetek valamennyi kiadásának állandó függeléke volt a *Tardosi gondolkodása fiának házasságáról* című, hat részből álló elbeszélő költemény. A hosszú vers 107 négysoros strófából áll, és a házasság ajánlásától a lánykérésen át a vendégek érkezéséig beszéli el tréfásan egy házasságkötés viszontagságos históriáját. Tartalmaz részeket az A–B típusok vőfélyverseiből (*Vőfélyek vitája a házasságról*), vannak benne önállóan is értelmes, kontaminálódott egységek (pl. németcsúfoló); bizonyos részei pedig folklorizálódott formában kimutathatók a kéziratos szöveganyagban.

32 *Legújabb vőfények kötelessége, mely az ilyen hivatalokban forgolódnak kedvéért különféle írásokból és szokásból vált ártatlan mulatságokból öszveszedetett*, Buda, Bagó Márton, 1855, OSZK PNY 576.

33 POGÁNY, *A magyar ponyva...*, i. m., 295.

34 OSZK PNY 600, PNY 6268, PNY 3412, PNY 1191.

F típus

Az eddigiekhez képest teljesen új szöveget hoz, s az A–E típusokhoz csupán címlapgrafikájában kapcsolódik a Tatár Péter-féle, F típusú *Vőfények kötelességei*.³⁵ Ennek szerzői jogait valószínűleg a többen szigorúbban védték, mert ezen a címen és Tatár Péter neve alatt csak egyetlen kiadónál, az ötletgazda Bucsánszky Alajosnál jelent meg. Bucsánszky nyomdája az egyik legnagyobb (bizonyos időszakokban pedig a legnagyobb) ponyvakiadó vállalkozás volt, különösen 1867 után, amikor megvásárolta a nagy múltú és szakmai rangot jelentő Trattner–Károlyi vállalatot. Saját házi szerzőket alkalmazott, akik közül legismertebb a Tatár Péter álnéven publikáló Medve Imre (1818, Nagyvárad–1878, Budapest). Teljes családi nevén Dálnoki és Mezőmadarasi Medve Imre eredetileg ügyvéd volt, de 1845-ben a Vahot Imre-féle *Magyarföld és népei* című könyvkiadói vállalkozás rajzolójaként tűnt fel. Ezután festészettel és írással foglalkozott, talán leghíresebb festménye a Damjanich Jánost ábrázoló, *Nagysallói ütközet* című olajképe. Tatár Péterként az 1860–1870-es években ponyvafüzetek százainak volt szerzője és rajzolója is egy személyben. Halálának évében egyébként munkaadója, Bucsánszky Alajos is megvált a nyomda-kiadó aktív vezetésétől.³⁶ Vejére, Rózsa Kálmánra bízta az üzlet folytatását, aki *Rózsa K. és neje* néven 1912-ig vitte a vállalkozást, és többek között újra kiadta Tatár Péter vőfélykönyvét is.³⁷

Az F típusú ponyva első kiadása 1863-as; vőfélyverseinek forrását nem ismerjük. A cím alapján arra gondolhatnánk, hogy népszokásokból merített a szerző, valójában azonban szövegei sokkal mesterkétebbek annál, hogysen folklór jellegű tradícióból származnának. Valószínű, hogy Tatár Péter saját szerzeményei ezek, melyek később a kéziratos vőfélykönyvekben is megjelennek.

G típus

Bucsánszky Alajos jó üzleti érzékkel megáldott ember volt. Vőfélykönyvének megjelentetése után nem sokkal megteremtette a saját maga konkurenciáját is, a Vetró Lőrinc névvel kiadott *Alföldi vőfénykönyvv*vel, 1875-ben. Ez a vállalkozás szerkesztőként szintén viselte az alcímében Tatár Péter jól csengő nevét.³⁸ A jobb

35 *Vőfények kötelességei: A népszokásokhoz alkalmazva újonnan szerkeszté Tatár Péter*, Pest, Bucsánszky, 1863, OSZK PNY 234.

36 POGÁNY, *A magyar ponyva...*, i. m., 296–298. Pogány Péter megemlíti, hogy Bucsánszky-nál egy másik házi szerző, Flóris Benő is foglalkozott vőfélyversek írásával. *Uo.*, 318.

37 OSZK PNY 258, PNY 285, PNY 317, PNY 344.

38 VETRÓ Lőrincz, *Alföldi vőfény-könyv: Nyélbe ütötte Tatár Péter*, Bp., Bucsánszky, 1875, OSZK PNY 862.

eladhatóság érdekében a nevesített szerző mellé több kiadás borítólapján hozzátették titulussát is: „Vetró Lőrincz, Szegednek szülötte, több lakodalmak verselő vőfénye”. Az előzmények közül gyakorlatilag A-tól F-ig minden típusból vett át szövegeket, és ezek mellett újabbakat is tartalmazott, mintegy 40 oldalnyi terjedelemben. Ez volt az első olyan országosan terjesztett füzet, amely a címadásában tudatosan vállalta a tájegységi kötődést. (Korábban már megjelentek helyi szinten kisebb példányszámú füzetek lokalitást hangsúlyozó címekkel.) A XX. században ez a megoldás általánossá vált, és a legelterjedtebb *alföldi* mellett megjelentek az *erdélyi*, *székely*, *palóc*, *dunántúli*, majd később a még specifikusabb *mátravölgyi*, *szamosháti*, sőt a községre leszűkített pl. *girincsi* (Zemplén megye) vőfélykönyvek. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy a néprajzi-folklorisztikai gyűjtések előrehaladtával a literátus társadalmi rétegek számára érdekessé vált a népi kultúra táji megoszlásának kérdése, a vásárlók szemében pedig a hitelesség látszatát, az eredetiség érzetét keltették ezek a konkrét táji címadások. Valójában ezekben a kiadványokban ugyanazok az országosan elterjedt versek domináltak, amelyek az egész műfajt meghatározták. A ponyvafüzetekben egyelőre nem sikerült igazi táji változatokat kimutatni.

Az *Alföldi vőfélykönyv* érdekessége, hogy újonnan közölt (tehát az A–F típusokból és más, lokális kiadványokból korábban nem ismert) szövegeinek egy része felbukkan az 1839-es kecskeméti *Pántzél János-énekeskönyv* kéziratos anyagában. Ezenkívül a *Kisgyőri kézirat* és a *Pacséri vőfélykönyv* is tartalmaz olyan verseket, amelyek ponyván először itt, 1875-ben látnak napvilágot.³⁹ Ezek a 30–40 évvel korábbi kéziratos változatok azt jelzik, hogy a Bucsánszky-műhelyben készülő kiadvány szerzői (akár Medve Imre, akár Vetró Lőrinc) feltehetően ismertek és használtak valóban alföldi származású népi kéziratokat, és azokból is szemezgettek a válogatás során. Az sem kizárható, hogy Medve Imre a Szeged-Felsővárosban tevékenykedő Vetró Lőrinc⁴⁰ birtokában lévő kéziratos anyagot nézte át és ültette ponyvára.

Az *Alföldi vőfélykönyvből* Bucsánszky és később Rózsa nyomdájában a XX. század első évtizedéig jelentek meg változatlan utánnyomások.⁴¹ A kiadó előző, Tatár Péter-féle vőfélykönyvével ellentétben ez a füzet később más kiadvállalatoknál is napvilágot láthatott. Kissé eltérő címmel és más szerző neve alatt, de valójában egyező tartalommal jelent meg az 1890-es évektől Méhner Vilmosnál.⁴² Ha létezik a ponyva műfaján belül elegáns és igényes

39 Az összehasonlító vizsgálatban 19 konkrét szövegegyezést (sorpárok, versszakok és többstrófás verseket) sikerült kimutatni a korábbi kéziratokkal. Tóth, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek...*, i. m., 209–210.

40 BÁLINT Sándor, *A szegedi nemzet: A szegedi nagytáj népelete*, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/1979/2, [1980], 104.

41 OSZK PNy 1448, PNy 1951.

42 PETŐ Gergely, *Alföldi vőfély-könyv*, Bp., Méhner, 1890 körül, OSZK PNy 4783, PNy 6441.

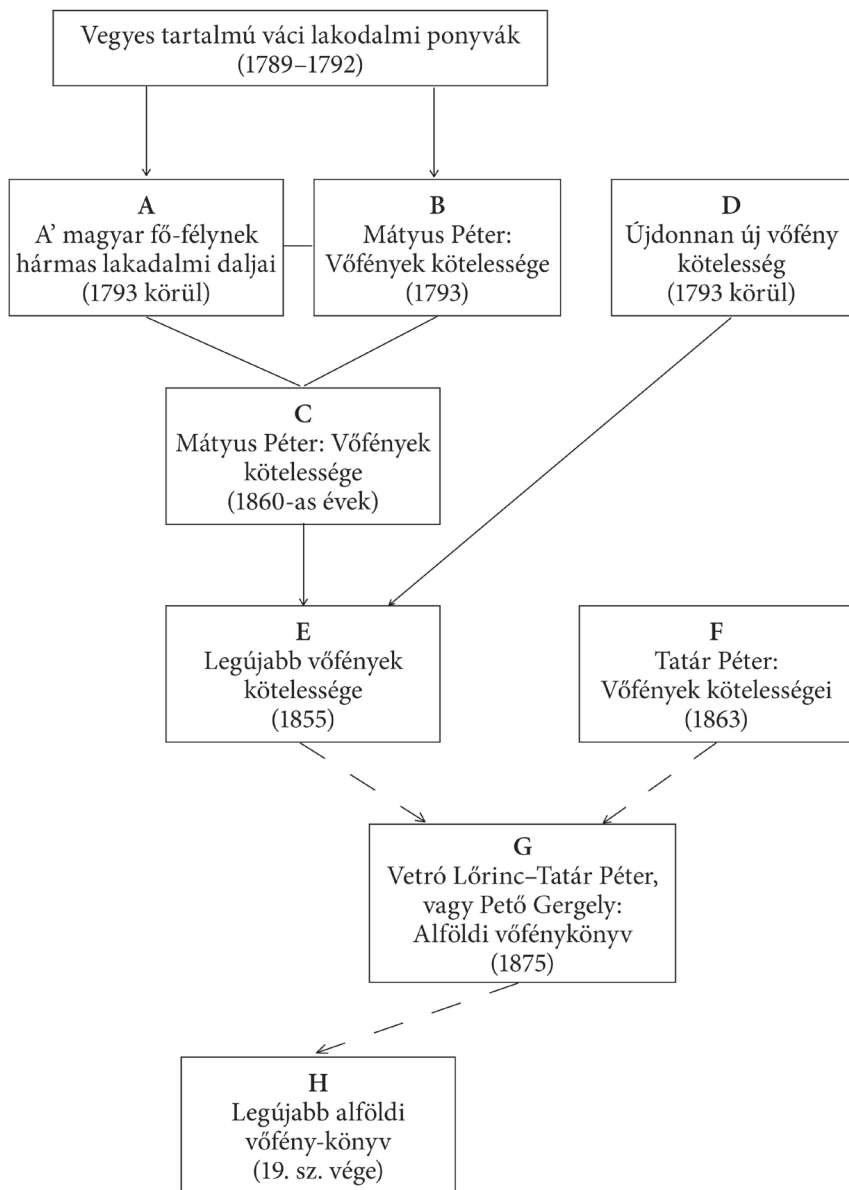
kiadvány, akkor az 1872-től működő Méhner-féle vállalat több füzet sorozata is ebbe a kategóriába tartozik. A Bécsből Budapestre került német könyvkötőlegény jó érzékkel gyűjtötte maga köré azokat a szerkesztőket és szerzőket, akik ismerték a kor uralkodó ízlésvilágát és művelődési divatjait, ugyanakkor megpróbálták az irodalmi és tudományos értékeket a lehető leg szélesebb közönség számára elérhetővé tenni. A náluk megjelent négy-öttszáz kiadvány szerzői között Benedek Elek, Pap Gyulát, Tömörkény Istvánt, Kiss Áront, Herman Ottót éppúgy megtaláljuk, mint Garay, Tompa vagy Vörösmarty összes költeményeit. A Pető Gergely neve alatt kiadott *Alföldi vőfénykönyv* azonban nem ebbe a vonulatba tartozik, hanem a „patinásabb, ha úgy tetszik: zsírfoltosabb” Bagó- és Bucsánszky-féle ponyvák táborát erősíti. Méhner Vilmos nagyszabású kiadóvállalata 1895-ben beolvadt a Franklin Társulatba. Egy ideig még jelentek meg változatlan utánnyomások az *Alföldi vőfénykönyvből* a Franklin név alatt is, de később a kiadó arculatváltása miatt ez a műfaj elmaradt. Mivel az *Alföldi vőfénykönyv* Bucsánszky- és Méhner-féle változata azonos, ezért ezeket a füzeteket közös elnevezéssel G típusú ponyvaként azonosíthatjuk.

H típus

Az országos terjesztésű füzetek tipológiáját a G típusból leágazott *Legújabb alföldi vőfény-könyv*vel, a H típusú ponyvával zárjuk.⁴³ Ennek szerzőjét név szerint nem ismerjük, alcíme szerint „összegyűjté több tapasztalt vőfény”. Szöveganyaga fele részben azonos a G-vel. Elsősorban a tálalóversek és a lakodalmi mulatóversek egyeznek meg az előzménnyel, de ahhoz képest számos újdonságot is találunk ebben a füzetben. Bár lokális jellegű kiadvány, azért vettük mégis az országos hatókörű és több kiadással rendelkező „nagy” ponyvák közé, mert jelentős a kéziratos anyagban felbukkanó, valószínűleg innen származó szövegváltozatok száma.

43 *Legújabb Alföldi vőfény-könyv: Összegyűjté több tapasztalt vőfény*, Szeged, Traub B. és Társa, 1900, OSZK PNY 2512.

A ponyvanyomtatványok családfája

VÖFÉNYEK,

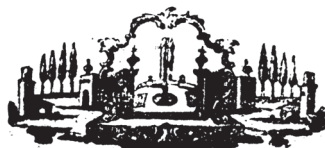
KÖTELESSÉGE.

IRATTATOTT
MÁTYUS PÉTER
ÁLTAL.

PESTHÉN

Nyomatattott Patzkó Ferencz betűvel 1793.

Mikor a' Püfny az étel fel-vijja.

Betsültre méltó jeles Gyülekezet,
Férjű, 's Alfizony rendből álló felekezet,
Kiket a' szeretet ide hűtlezet,
Haljon szót vaia ki ez helyre érkezet,
Nem tzelom hogy itten soká perordljak,
'S a' hofizsas befizéddel únalmar csindljak,
Tzelom hogy tizfztemben csényen el-járjak,
Étek hozzak 's szízná tünét eljődjak,
Nagy öröme vágyon a' gazdánk felvének,
Hogy illy szép vendégi házba gyűjnének,
Azért parantsolta nékem Vöfénynék,
Hozzak étek, hogy az vendégi annének.

Mikor a' Bort fel-vijja.

Sziv Vidámságra Isten a' bort adta,
A' mint a' Sólárban Szent Dávid mondotta:
Azért-is hordóját gazdánk ki-furatta,
Teli kantsó bort ide fel-hozatta.

As;

ÚJDONNAN ÚJ VÖFÉNY KÖTELESSÉG.

MELELYST
AZ ELYEN HÍVATALOKBAN FORGOLÓDÓK
kedvelését kímélvén, és kímélvén
EGY VERSELLŐ.

Nyomatattott Sz. Jakob Mátyásnak eddigi napján.

ALFÖLDI VÖFÉNY-KÖNYV

ÍRTA

VETRÓ LÖRINC.

Szegednek szülöttje, több lakodalomnak verselő vöfénye.

Nyelbeutálta

Tatár Péter.

Kiadja Rózsa K. és Nejeztéle könyv- és papírvállalat r. t.
Budapest, VIII., Széktörvény-utca 20

Helyi kiadványok

Az országos hatókörű és több kiadást megért ponyvafüzetek mellett nagy számban jelentek meg a H típusúhoz hasonló helyi vőfélykönyvek is. Ezek a közgyűjteményi archívumokban jellemzően egy-egy példányban, vagy legfeljebb ugyanazon évből, ugyanazon szériából származó több példányban maradtak fenn, ezért nem lehet őket besorolni a fenti tipológiába. Szövegeik rendszerint egyediek, a folklorizálódás fő áramába általában nem kerültek be, ezért a kéziratok vőfélykönyvekben is sokkal nehezebb kimutatni a hatásukat. Ugyanakkor néhány esetben találunk meglepő szövegegyezéseket a kéziratok és ponyvai források között: észak-magyarországi népi kéziratokban például helyenként felbukkannak olyan szövegek, amelyek nyomtatásban az A–H típusokban soha nem jelentek meg, megvannak viszont kis példányszámú, lokális hatókörű alföldi vagy dunántúli ponyvákban.⁴⁴ Itt csupán jelezni tudjuk azt, hogy a helyi nyomdák által terjesztett füzetek kutatása a népi ponyvahasználat, a füzetek kézről kézre adása, a vásárcörzetek és az elterjedés vonatkozásában kincset érő adatokkal szolgálhatnak a folklorisztika és a művelődéstörténet számára.⁴⁵

A műfaj egésze szempontjából kiemelkedő fontosságú, korai helyi ponyvafüzet az 1847-ben megjelent *Magyaróvári vőfélykönyv*, abból a korszakból, amikor a váci nyomda Mátyus Péter-féle A–B, illetve anonim D típusain kívül más kiadványról egyelőre nincs tudomásunk.⁴⁶ A 32 lap terjedelmű ponyva négy részből áll, az első háromban vőfélyversek, a negyedikben „Toldalékul a’ mennyegzőt mulattató dallok” találhatók. Kiadója a győri születésű Czéh Sándor, akinek 1836–1848 között működött egy központi nyomdája Magyaróvárrott, pápai és veszprémi fiókvállalatokkal.⁴⁷ Megjelenésének korai dátuma önmagában is figyelemre méltó, s nem véletlen, hogy a témával foglalkozó korábbi kutatások során ezt a füzetet többször, több szempontból vizsgálták már: lakodalmi ételsorát Kisbán Eszter,⁴⁸ verseit pedig Küllös Imola.⁴⁹ Szövegeinek érdekessége, hogy egy részük szabályos Balassi-strófában íródott, amelyek legkorábban 1780 körül, de legkésőbb 1820-ig készülhettek. Két versének konkrét szövegpárhuz-

44 TÓTH, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek...*, i. m., 31–32.

45 A helyi nyomdák jelentőségére és a 19. századi nyomtatványok népi használatára vonatkozóan: VIGA Gyula, *19. századi miskolci kalendáriumok néprajzi vonatkozásai*, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 15(1976), 209–230.

46 *Mennyegzői vígságra a’ legeslegújabb Vőfélység, vagy is: A’ szokásban lévő háromszori Vendégmeghíváskor, és a’ mennyegzői ebédkor mondani szokott válogatott szép Beszédek és Versek*, Magyar-Óvárrott, Czéh Sándor szab. Könyvnyomdárnál, 1847, OSZK 270.195.

47 POGÁNY, *A magyar ponyva...*, i. m., 300.

48 KISBÁN, i. m., 81–106.

49 KÜLLÖS Imola, *Balassi-strófák egy múlt századi vőfélykönyvben (Újabb adatok a Balassi-strófa élettörténetéhez)* = *Morzsák: Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*, szerk. KUTI Klára, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1997, 105–125.

zama található az 1826-os *Makói énekeskönyv* vőfélyversei között, és ez a tény kiválóan rávilágít a kéziratos anyag és a nyomtatott füzetek egymásra hatásának többszörösen összetett jelenségére. A vőfélykönyv elején *Előljáró intés a' Vőfélyhez* címmel egy négylapos útmutató található, benne a verselés, szövegmondás, viselkedés, megszólítás illendő módjának ismertetésével.⁵⁰

Korban ehhez legközelebb áll, és még a század második felének nagy ponyvatermését megelőző korai időszakban, 1852-ben jelent meg a *Dunaföldvári vőfélyek köszöntése* című kiadvány.⁵¹ Szerzője Egyed Antal (1779–1862) pécsi egyházmegyei római katolikus pap, költő, a Tudományos Akadémia levelező tagja, 1829-től haláláig dunaföldvári plébános. A vékony, mindössze 15 oldalas füzet szövegei részben a D típus variálásai, részben önálló szerzemények. Tálalóverseit feldolgozta Kisbán Eszter.⁵² Bevezetőjében hasznos adatokat olvashatunk a szövegek keletkezéstörténetére vonatkozóan, amelyből kiderül, hogy Egyed Antal a helyi értelmiség kérésére írta a verseket azért, hogy a lakodalmakban használt rigmusok színvonalán javítsanak:

Én is több előkelőkkel a lakomára hivatalos voltam. A beszédek, versek nem maradtak el, de oly összefüggetlen modorban, és hibás nyelvezetben történtek, hogy a jobb ízlésűek kívánságukat nyilvánítottak, bárcsak az ilyenféle beköszöntések is, míveltebb korszellemhez idomítva, csinosabb nyelven történnének.⁵³

A keletkezés helye miatt érdekes és fontos a lokális kiadványok sorában *Az ügyes vőfél* című makói (szegedi) ponyvafüzet. Makóról ugyanis kimagasló számban ismerünk kéziratos vőfélykönyveket: az 1826-os *Makói énekeskönyv*vel kezdődően és egy 1980-as keltezésű gyűjteménnyel bezárólag összesen kilencet említ Markos Gyöngyi tanulmánya.⁵⁴ A rendelkezésre álló szövegek átfogják a teljes XIX–XX. századot (1826, 1863, 1888, 1893, 1905, 1911, 1946, 1980), és bizonyíthatóan Makón keletkeztek, illetve ott használták azokat. A további kutatás egyik iránya lehet az egy-egy településen fellelhető vőfélykönyvek történeti változásvizsgálata: ennek Makó ideális terepe volna.⁵⁵

50 Adatai a vőfély tisztség történetével, a lakodalmi viselkedésmintákkal, a szövegmondás módjával kapcsolatban egyedülállóak. TóTH, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek...*, i. m., 103–105.

51 *Dunaföldvári vőfélyek' köszöntése lakodalmakon*, Pest, Müller Emil könyvnyomdája, 1852, OSZK PNY 566.

52 KISBÁN, i. m., 96.

53 *Dunaföldvári vőfélyek'...*, i. m., OSZK PNY 566.

54 MARKOS Gyöngyi, *Vőfélykönyvek, vőfélyek Makón*, Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében, 2004, 117–182. A makói vonatkozású ponyvairodalommal, népi verselőkkel és vőfélyversekkel kapcsolatban lásd még TÓTH Ferenc, *Népköltészet = Makó néprajza*, szerk. T. F., Makó, Bába, 2008 (Makó Monográfiája, 3), 517–630.

55 Kisgyőrben négy vőfélykönyv összehasonlító vizsgálata 1841–1912 között: TÓTH Arnold, *A vőfélyversek szövegváltozásai a 19. században = Tanulmányok a 19. századi magyar*

A szegedi Burger-nyomdában megjelent, *Az ügyes vőfél* című ponyvafüzet⁵⁶ öreg Hos (Hős) József szerzeménye. A református zsellérek gyermekeként született Hős József (1798–1883) a XIX. századi Makó egyik közismert népi verselője és keresett vőfélye volt. Szeberényi Lajos evangélikus lelkész karolta föl, és juttatta el szerzeményeit Szegedre, Burger Zsigmond kiadvállalatához. Ezenkívül még egyéb verses füzetek is jelentek meg az ő nevével, jellemzően ünnepi alkalmakra (emlékfa-állítás, harangszentelés) írott köszöntőkkel.⁵⁷ Hős József vőfélykönyve teljes egészében egyedi és önálló alkotás. A korabeli vagy korábbi országos ponyvanyomtatványokból szövegszinten semmit nem vesz át, és a kéziratos anyagban is csak kis mértékben, másodlagos jelleggel bukkannak fel a szövegei: egy későbbi, 1893-as makói kéziratba utólag, más lapokra jegyeztek be innen származó versrészleteket.⁵⁸

Az időrendben következő, győri helyi kiadású vőfélykönyv elsősorban szerzőjének személye miatt érdekes. Az 1867-ben megjelent *Legújabb vőfély-köszöntések* című ponyva írója egy magas beosztásokat is megjárt, saját korában és saját szakterületén országosan ismert tekintély, Vargyas Endre volt. A kapuvári születésű, és ezért később szerzett nemessége révén kapuvári előnevű Vargyas Endre (1842–1913) előbb Győrben teológiát, majd Pesten jogot tanult, és hivatali, később pedagógiai pályát futott be. 1869-ben Sopron város aljegyzője, 1871-től Győr vármegye királyi tanfelügyelője. Később Veszprém és Esztergom megyében dolgozott ugyanilyen tisztségben. Publicistaként több folyóirat szerkesztése és körülbelül kétezer cikk megírása fűződik a nevéhez. Különböző tankönyvei 154 (!) kiadásban jelentek meg még életében. Győr városa máig a tanügyi fejlődés előmozdítójaként, a pedagógus társadalom nagy alakjaként tartja számon.⁵⁹ Ez a termékeny szerző és vezető értelmiségi az 1860-as években, huszonéves fejjel foglalkozott vőfélyversek írásával is. (Azt, hogy lakodalmakon vállalt-e vőfélyi tisztséget, nem tudjuk.) 1864-ben jelent meg Győrben a *Rábaközi vőfény-*

szövegfolklórról, szerk. GULYÁS Judit, Bp., ELTE BTK Folklóre Tanszék, 2008 (Artes Populares, 23), 118–164. Cigándon is hasonló módon történt hét kéziratos, illetve írógéppel készült vőfélykönyv szövegeinek feldolgozása (valamennyi XX. századi): TÓTH Arnold, *Népi írásbeliség, kéziratos vőfélykönyvek Cigándon = Fejezetek Cigánd néprajzából*, szerk. VIGA Gyula, Cigánd, Cigánd Város Önkormányzata, 2014, 231–293.

56 *Az ügyes vőfél. Vőféli mondókák u. m. vendégek meghívása, ágykikérés, mindennemű ételek, sütemények, sütek stb. fölött mondandó versek. Írta öreg Hos József Makón. Nyomatott és kapható Burger Zsigmondnál [...], Szeged, 1863, OSZK PNY 629. A nyomdát röviden ismerteti POGÁNY, A magyar ponyva..., i. m., 300.*

57 *Hős József: Egy verselő a népből. A közönségnek bemutatja Szeberényi Lajos*, Szeged, Burger Zsigmond, 1863; TÓTH F., i. m., 592. Egy eredeti példányát rendelkezésemre bocsátotta Küllös Imola, amit ez úton is köszönök.

58 MARKOS, i. m., 179.

59 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Elektronikus változat: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> (letöltés: 2011. febr. 27.).

köszöntések című füzete, de ennek egyetlen példányához sem sikerült hozzáférnem.⁶⁰ 1864–1867 között a győri Katholikus Néplap hasábjain folytatásokban közölte további verseit. A nagy sikerre való tekintettel 1867-ben Hennicke Rezső nyomdája kiadta ezeket a szövegeket is egy önálló füzetben, *Legújabb vőfény-köszöntések* címmel.⁶¹ A benne található versek egyedi és önálló szövegek, konkrét szövegszintű párhuzamaikat nem sikerült kimutatni, de egyértelműen a váci ponyvafüzetek variálásainak tekinthetők. Vargyas Endre neve később a budapesti Méhner Vilmos-féle ponyvakiadó vállalatnál is feltűnik, ahol Pető Gergely mellett a vőfélyversek házi szerzőjeként említik.⁶²

Az 1870–1880-as évektől mind országos, mind helyi szinten megugrik a nyomtatott vőfélykönyvek száma. Ez természetes következménye annak, hogy a nyomdák száma is megduplázódik a század második felében, és a műfaj mind szélesebb körben válik elérhetővé és terjeszthetővé. A század végének helyi ponyvakiadványai közül ezért csak azokat említjük itt, amelyek az általam vizsgált kéziratos anyaggal szövegszinten is kapcsolatba hozhatók. Ilyen kiadvány volt a Karikó János szerzőségével jegyzett *Népszerű vőfélyi beszédek* című ponyvafüzet.⁶³ Valószínűleg az F és G típusok mint fő kiadványok mellett kisebb szériában dobta piacra Rózsa Kálmán nyomdája. Ebben hat olyan vers is található, amelyek innen (és biztosan csak innen) kerültek át különböző észak-magyarországi kéziratokba. Szerzője, a biai földműves családból származó Karikó János (1851–1910) népköltő, „mint tollforgató, értelmes és hibátlan szépírású egyén” előbb az olvasókör jegyzője, majd Bia község elöljárója, 1890-ben pedig bírāja lett.⁶⁴ Egyéb tárgyú versei mellett vőfélyverseket és násznagyi beszédeket is írt, és valószínűleg vőfélyi tisztséget is vállalt a falujában.⁶⁵

A kéziratokban szintén kimutatható a jóval későbbi, 1912-es keltezésű *Mátravölgyi vőfélykönyv* hatása.⁶⁶ Kiadója, Bartalits Imre (majd fia, István) a Bagó- és Bucsánszky-féle nyomdákkal azonos szinten működtette a maga vállalkozását 1860–1921 között. A ponyvairodalom összessége szempontjából Bucsánszky után a második legnagyobb kiadó volt, de vőfélykönyvei soha nem

60 Szinnyei József adatai szerint 1888-ban Pesten újra kiadták munkáját. Uo.

61 VARGYAS Endre, *Legújabb vőfény-köszöntések*, Győr, Hennicke Rezső, 1867, OSZK 819.688.

62 POGÁNY, *A magyar ponyva...*, i. m., 318.

63 *Népszerű vőfélyi beszédek tréfás versekkel bővítve: Az ifjúság számára írta Karikó János biai lakos*, Bp., Rózsa Kálmán és neje (azelőtt Bucsánszky A.), 1885, OSZK PNY 4926.

64 SZINNYEI, i. m., <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/k/k10327.htm> (letöltés 2011. febr. 27.). Karikó János lokális kultusza az elmúlt években felerősödött: 1992 óta a nevét viseli a biatorbágyi könyvtár, 2001-ben újra kiadták a verseit, 2010-ben pedig felavatták a mellszobrát a településen.

65 KARIKÓ János, *Ötven násznagyi beszéd. Alkalmi versekkel bővítve. Többféle körülményekhez és a köznépi szokásaihoz alkalmazva*, Bp., Rózsa Kálmán és neje, 1889, OSZK PNY 1923.

66 *Mátravölgyi vőfélykönyv: Összeírta és kiadta Szabó János*, Bp., Bartalits Imre, 1912, OSZK 236.684.

érték el akkora népszerűséget (és valószínűleg példányszámot sem), mint a többiek kiadványai. Éppen ezért érdekes, hogy az általam vizsgált kéziratokban az egyébként perifériális jelentőségű *Mátravölgyi vőfélkönyvből* is vannak átvételek, konkrét szövegpárhuzamok. Talán nem véletlen a címadás, mert nem kizárható, hogy az összeállító Szabó János használt észak-magyarországi kéziratokat munkája során.⁶⁷

A ponyvafüzetek tanulságai

A XIX. századi nyomtatott vőfélykönyvek sokasága, a ponyvaszövegek „viselkedése”, a nyomtatott és kézirat vőfélykönyvek közötti kapcsolatok a folklorista számára a műfaj átmeneti jellegének elemzéséhez szolgáltatnak információkat. Kirajzolódnak az átmenetek egyrészt a szóbeliség és írásbeliség között, másrészt a nyomtatott és a kézirat írásbeliség között, de egyben a kor társadalmi rétegei, eltérő műveltségi javakat birtokló csoportjai között is. A XIX. század az írásbeliség széles körű elterjedésének évszázada: míg a korszak elején a parasztok alig néhány százaléka ír és olvas, addig a korszak végére – különösen a közoktatás reformjától kezdődően – ugrásszerűen megnő a betűhasználó tömeg aránya. Ebben a társadalmi kontextusban „az átmeneti jelenségek elemzése azért is érdekes, mert a kötelező népoktatás bevezetése után általánossá váló elemi írástudás ellenére a paraszti társadalom nyelvi kultúrájában éppen az ilyen átmeneti – a szóbeliséggel és az írásbeliséggel egyaránt érintkező – jelenségek játszanak fontos szerepet”.⁶⁸

Először érdemes odafigyelni arra, hogy a nyomtatott ponyvaszövegek univerzumán belül is értelmezhető és érvényes a folklorisztikai értelemben vett *változat*, *variáns* fogalmának használata. Ennek három fokozatát különítette el a témával foglalkozó amerikai irodalomtörténész, Renwick, a XIX. századi angol–ír–amerikai ponyvafüzetekben kiadott *Wild and Wicked Youth* ballada 21 változatának elemzése során.⁶⁹ Megállapítása szerint bármennyire is egységesnek és tömegesen azonosnak látszik a ponyvanyomtatványok világa, az aprólékos vizsgálat meglepő különbségeket tárhat fel még ugyanazon kiadók változatlan utánnyomásainak esetében is. Ennek hátterében azt feltételezi, hogy az előállításban dolgozó nyomdászok, szedők, tördelők és szerkesztők (minálunk ez gyakran mindössze egy-két-három személy) nem szó szerinti sokszo-

67 A szerzőre vonatkozóan csak feltételezés, hogy a XIX–XX. századi közéletben jegyzett azonos nevű személyek közül az udvardi (Dvory nad Žitavou, Szlovákia) kántortanító-iskolaigazgató Szabó Jánosról (1869–1928) lehet szó.

68 HAVASRÉTI József, *Szó és írás határán: Tanulmányok a paraszti-népi írásbeliségről*, Tabula, 2(1999)/2, 129–144.

69 Roger de V. RENWICK, *The Oral Quality of a Printed Tradition*, Acta Ethnographica Hungarica, 47(2002)/1–2, 81–89.

rosítást (*reproduction*), hanem újraalkotást (*recreation*) végeznek a nyomdában. Az újraalkotás során ugyanazok az orális tradíciók működnek, mint a szájha-
gyományozó (és hozzátehetjük: mint a közköltészeti írásbeli) műveltségben: a
szöveget szabadon kezelik, és természetes módon feljogosítva érzik magukat a
változtatásra, igazításra. Ugyanazon vőfélykönyv-típusok különböző kiadása-
iból is kiderül, hogy a készítés során nem a szövegkép, a nyomtatott termék
vizuális megjelenése, hanem a szöveg *hangzása* lehetett irányadó a munka so-
rán. A szövegkép rendkívüli rugalmassággal képes változni ebben a műfajban:
a helyesírás, a központosítás, az egybe- és különírás, a kötőjelek használata, a
kis- és nagybetűk eltérései mellett olyan lényegesebb szinteken is megjelenik,
mint a strófákra tördelt vagy ömlesztett közlésmód, a szövegek sorrendje, egyes
versek kihagyása és újabbak beemelése. Ebben az értelemben például a Mátyus
Péter-féle A–B és C típusú ponyvák akár egy típusszámot is kaphatnának, és
felfoghatnánk őket egymás változatainak is, hiszen lényeges tartalmi jegyekben
nem különböznek egymástól. (A történetiség érzékeltetése és az újrakiadások
minőségi megkülönböztetése indokolta mégis a külön típusba sorolását, kü-
lönösen az eredetinel jóval későbbi C esetében.)

A B típusú *Vőfények kötelessége* Bagó Márton nyomdájában, látszólag azo-
nos formában megjelent közvetlenül egymás után, 1850-ben és 1854-ben. Ezt a
két szériát egyértelműen „változatlan utánnyomásként” kezeljük, mégis jelentős
különbségek vannak a kettő között. Az 1850-es kiadás összefüggő szöveget hoz,
míg a későbbi strófákra tördelve jelenik meg. Változik az egybe- és különírás,
a kötőjeles szavak 1854-ben inkább egybeírva jelennek meg. Vannak értelmi
változások is: *köszönnyék a kancsót helyett köszöntsék a kancsót; hiszem, nincs
is lakat helyett hiszen nincs is lakat; szekszárdi bor helyett új-hegyi bor* és hason-
lók.⁷⁰ Az F típusú, Bucsánszky kiadású, szintén azonosként kezelt Tatár Péter-fé-
le *Vőfények kötelességei* 1863-as és 1875-ös utánnyomásai között közel száz tar-
talmi és több mint negyven helyesírási eltérés tapasztalható.⁷¹ Ehhez képest a G
típusú *Alföldi vőfélykönyv* kétféle kiadónál (Bucsánszky és Méhner) megjelent
és lényegileg azonos nyomatainak apró különbségei már szinte fel sem tűnnek.
Jellemző tendencia, hogy a verses szövegekben sokkal több az ilyen típusú apró
eltérés, mint a prózai szakaszokban. Ez azt mutatja, hogy a prózát sokkal inkább
a korábbi kiadásokhoz igazították, a verseket pedig sokkal szabadabban (ha úgy
tetszik, folklór jelleggel) kezelték a nyomdákban.

Érdekes változás tapasztalható ebben a jelenségben a század végéhez köze-
ledve. A Tatár Péter 1875-ös és 1892-es kiadásai között már alig van eltérés,
és ugyanannak a füzetnek 1892., 1898. és 1904. évi Rózsa Kálmán-féle után-
nyomásai már valóban változatlan, betűről betűre és pontról pontra megegyező

70 OSZK PNY 3396 és PNY 3387.

71 OSZK PNY 234. és PNY 258.

példányok. Ha a divatoknak megfelelően alakul is a szedéstükör és változik a betűtípus, akkor is alig változik már ezeknek a későbbi szériáknak az írásképe és az ortográfiai eszközrendszere. Természetesen a helyesírás egységesülése és a nyomdatechnika fejlődése áll mindennek a hátterében, de talán nem haszon- talan megállapítani, hogy a ponyvafüzetek alkotásmódja sokban emlékeztet a kéziratos közköltészet és a folklór alkotásmódjára. A nyomtatott tradíciónak ez a szóbeli jellege azt mutatja, hogy a ponyvafüzeteknek nemcsak a használói, de technikai előállítói is a saját maguk szóbeli kultúrájának részeként kezelték a kinyomtatandó szövegeket.

Második átmeneti jegyként megfogalmazhatjuk azt a társadalmi közve- titő szerepet, amelyet a nyomtatott vőfélykönyv betöltött a maga korában. Köztudomású és sokat hangoztatott megállapítás, hogy a vőfélyversek szerzői általában a falusi értelmiség soraiból kerültek ki: kántorok, tanítók, egykori kollégiumi diákok voltak az alkotók, és gyakran az előadók is egy személy- ben. Mellettük szokás még említeni a versfaragó, az írás-olvasást kedvelő parasztembereket, illetve a vőfélykedést hivatásszerűen űző specialistákat. A ponyvák ismert szerzői közül ebbe a falusi értelmiségi és rímkedvelő pa- rasztspecialista kategóriába tartozik a makói Hős József és a biai Karikó János, illetve a bizonytalan személyazonosságú udvardi kántortanító, Szabó János. Az ő esetükben egyértelmű, hogy a napi használatban és saját gyakorlatban élő szöveganyag kerül kinyomtatásra, és egyfajta felfelé nivellálódás történik: a falusi környezetben élő rímfaragónak nyomtatásban megjelenni minden- képpen előrehaladást és társadalmi rangot jelent. Egészen más a helyzet és a motiváció a többi, név szerint ismert szerző esetében.⁷² Egy külföldi egyetemet végzett lapszerkesztő Mátyus Péter, egy tankönyvíró-publicista megyei tan- felügyelő Vargyas Endre, egy ügyvédi diplomás festőművész Medve Imre vagy egy szentszéki jegyző, akadémiai tag, pap-költő Egyed Antal számára aligha a vőfélyversek rigmusai jelentették a színvonalat és az előrelépést. Hogy mégis vállalkoztak erre és a nevüket adták a műfajhoz, annak a nyilvánvaló anyagi hasznon túl van talán társadalmi üzenete is. A vőfélyverses ponyva fórumán találkozik a kor értelmiségi elitje az írni-olvasni csak nemrég megtanult népi tömegekkel, és a száz-kétszáz évvel korábbi főúri, nemesi divatokat (lakoma- rendező versfüzéreket, cirkalmas deákossággal megírt perorációkat, oktató-, intő- és mulatóverseket) közvetíti, követendő mintaként. Ebben a szerzői kör-

72 A ponyvafüzetek szerzőit egy 1783-as helytartótanácsi rendelet óta volt kötelező a nyomdákban feltüntetniük. A XVIII. századra általánosan jellemző anonim ponyvák (mint a D típusú váci vőfélykönyv) a 19. század folyamán fokozatosan eltűnnek, részben a szerzői jogok megszilárdulása, részben a rablókiadások elleni határozottabb fellépés következtében. A korai ponyvákon azonban csak akkor tűntették fel a szerzőt (mint például Mátyus Pétert), ha az illető egy közismert, köztiszteltetben álló férfiú volt. POGÁNY Péter, *A régi hazai népies ponyvakutatás problémái*, Ethnographia, 69(1958), 586–587.

ben tehát egy előzővel ellentét, a kultúra elemeit társadalmi értelemben lefelé közvetítő tendencia figyelhető meg.

A ponyván kiadott vőfélykönyvek (mint „alászálló kultúrjavak”) nagymértékben alakították a lakodalmi szokásokat is, mégpedig az egységesülés irányába mutatva. Így foglalja össze ezt a jelenséget Küllös Imola: „a ponyván terjesztett, többször kiadott művek a regionális, helyi hagyományok felszámolásának, egységesítésének eszközei is voltak”.⁷³ Az a tény, hogy a verses lakodalmi forgatókönyveket országosan ismert, rangos értelmiségiek (is) írták, bizonyára elősegítette a mintakövetés attitűdjét a paraszti közösségekben. Ebben az értelemben a szerzők és a használók eltérő (sőt, mint láttuk, olykor szélsőségesen eltérő) társadalmi helyzete egyre inkább feloldódott a ponyva közegében, tehát a nyomtatott vőfélykönyvet az egységesülő tömegkultúra egyik első jelenségének is tekinthetjük.⁷⁴

A harmadik átmeneti jelenség a ponyva használatával kapcsolatos. Lengyel Ágnes megállapítása szerint a különböző ponyvafüzetek között nagy eltérések mutatkoznak aszerint, hogy milyen tárgyú olvasmány kerül a használók kezébe.

A vallásos ponyva [...] jelentősen eltér a világi témájú széphistóriáktól, bűnügyi, betyár- vagy csodatörténetektől, a XX. századi és napjainkban is virágzó tömegirodalomtól. Funkciója, használata a vallásgyakorló közösségekben más jellegű, a ponyvafüzetek erősen kapcsolódnak a világképhez, a kultuszhoz, gyakran paraliturgikus cselekményekhez vagy csodás jelenségekhez, búcsújáró helyekhez, az évi ünnepekörhöz, illetve lehetnek néphithez kötődő mágikus vonatkozásai.⁷⁵

Ugyanez igaz – természetesen más formában – a vőfélyverses füzetekre is: a tartalom által meghatározott funkció determinálja a használat módját. Jellemzően keveredik a vőfélykönyvek esetében a nyomtatott és a kéziratos forma. Ahogyan a ponyvanyomtatványok hatással vannak a kéziratos gyűjteményekre, ugyanígy a népi kéziratok tipikus formai jegyei is beáramlanak a nyomtatott füzetekbe. A vőfély a használat során beleír, belejavít, újabb verseket jegyez föl és megjegyzésekkel egészíti ki a szöveget. A kézről kézre adott ponyvafüzetekben idővel több kéz írása is megjelenik, és a népi kéziratokhoz hasonlóan a használók névbejegyzésekkel, évszámokkal igyekeznek személyessé tenni a tömegterméket. Szép példája ennek az a XX. század első feléből származó, ismeretlen című és kiadójú ponyvafüzet,

73 KÜLLÖS, *Balassi-strófák...*, i. m., 106.

74 Az írásbeliség és tömegkultúra viszonyáról lásd DÉGH Linda, *American Folklore and the Mass Media*, Bloomington, Indiana University Press, 1994; FOSZTÓ László, *Nyomtatott folklór: Mass média és a népi kultúra*, Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 7(1999), 300–310.

75 LENGYEL Ágnes, *A szakrális nyomtatványok kutatásáról és jellemző jegyeiről*, uo., 160–182.

amelyet a Maros megyei Pipe községben (Pipea, Szászrégen mellett, ma Szásznádas része) gyűjtöttek.⁷⁶ A füzet borítólapja, és első, illetve leghátsó 10 lapja hiányzik, meglévő lapjainak egy része sérült és hiányos. Szövegeinek egy része a G típusú *Alföldi vőfénykönyvből* származik, más része egyedi szerzeménynek látszik. A nyomtatványban számos kéziratos bejegyzést találunk, zömmel az 1950-es évekből. Ezek több csoportba sorolhatók. Egyik részük név- és dátumbejegyzés, illetve a használók személyazonosságára történő utalás.

Gergely Sándor, Pipe, 1959. I. 26-án

Gergely Sándor 1959. I. 29-én

Bálint János 1957. I. 2.

Orbán Endre született 1939. július 16. hétfőn

Orbán Endre ügyes legény

Orbán Endre ügyes legény / Katonának való szegény

(Továbbá a 23. lapon 14 személynév.)

A bejegyzések másik típusa a lakodalom során történő versmondással kapcsolatos, és a szóbeli előadást segítő, a verselést támogató funkciója van. Tizenhat szöveg mellett találunk + vagy X jelölést, ami nyilván egyfajta válogatás eredményét jelzi. Több helyütt vannak olyan szavak és utasítások, amelyek a kéziratos gyűjtemények jellemzői:

Ezt (négyszer fordul elő)

Innen

Eddig tart a menyasszony búcsúztató

Apától

Eddig

Ezt a levesre

Ezt is

Ezt sültre

Annak ellenére is beírták ezeket, hogy a nyomtatványban minden szövegnek van címe, amiből kiderül, hogy mikor és mire kell mondani a lakodalom során. A használók mégis ragaszkodtak a szövegek saját kezű beosztásához és ezáltal személyes birtokbavételéhez.

A bejegyzések harmadik fajtája a tartalmi változtatás:

Jöjjenek utánunk, mindnyájunkat kérem.

Kéziratos kiegészítése: Nehéz útjainkon segéljen az Isten.

76 Küllös Imola szíves jóvoltából kaptam kölcsön feldolgozásra, melyet ez úton is köszönök.

Kedves menyasszonyunk nagy tiszteletére

A menyasszony szó áthúzva, helyette ceruzával mellé írva: *virágszálunk*

Vastagon áthúzva és lesatírozva:

Nemes magyar hazánk dicső híressége,

Még a királynak is gondja van ám erre.

(Az 1956 utáni erdélyi politikai helyzetben ez a módosítás érthető is.)

Ezekén túl néhány összefüggéstelen alkalmi bejegyzés is olvasható a nyomtatványban, mint például országnevek, városnevek, számsorok vagy valamiféle (valószínűleg II. világháborús helyi katonai eseménnyel kapcsolatos) etnikai összetételre utaló *magyar 13, orosz 12, román 8* feljegyzés. Ez az intenzív és személyes használat a kéziratosság és a nyomtatott írásbeliség közötti átmenetre utal, miközben szem előtt kell tartanunk, hogy az így javított szövegek *szóbeli előadásra* íródtak, s ilyenkor a vőfély még további elemekkel egészíthette ki vagy rövidíthette meg azokat.

A ponyvák népi használatára vonatkozóan a vőfélyverses kiadványok számos tanulságos példát szolgáltatnak. Kimutathatók bennük a szóbeli és írott folklórra jellemző variálódás bizonyos elemei, kirajzolódik a társadalmi rétegek között betöltött közvetítő szerepük, mindennapi használatukban pedig megtalálhatók a kéziratossági írásbeliségre emlékeztető formai jegyek. Ez a tanulmány a kutatás kezdeti stádiumának eredményeit tükrözi, és legalább két területen várhatók további eredmények. Ismeretlen helyi kiadványok felkutatása, és egy-egy település kéziratossági (vagy a szóbeliségből gyűjtött) vőfélyvers-anyagával való összevetése a szövegek eredetének, variálódásának, terjedésének megértéséhez vihet közelebb bennünket. A nyomdák és kiadók történetének kutatása pedig a kiadványtörténeti családfa pontosításához, árnyaltabb részleteinek kidolgozásához szolgálhat újabb, akár jelentős módosításokat eredményező adatokkal.

Famennykő, somfakolbász, szárítófa

Eufemisztikus büntetésnevek egy XIX. század eleji kéziratban*

I. Kutatástörténeti szemle

Az MTA Néprajzi Kutató Csoportja (ma: MTA BTK Néprajzi Intézet) tudományos munkatársaként 1981 őszén szlovákiai kéziratárakban, egyebek között a pozsonyi Egyetemi Könyvtár Kézirattárában is dolgoztam. Magyar nyelvű verses kéziratokat kerestem és jegyzeteltem ki – természetesen kézzel – *A magyar népköltészet forrásai* címmel tervezett kiadványsorozat *Lírai dalok (1750–1830)* című kötete számára. A sorozatot az ELTE Folklore Tanszéke indította,¹ s bár soha nem valósult meg, de ez a kötet, illetve az évtizedeken át gyűjtött kéziratok versanyag lett a későbbi Régi Magyar Költők Tára (a továbbiakban: RMKT) XVIII. század *Közköltészet* című forrásantológiáinak² alapja.

A pozsonyi kéziratári kutatást jelentősen megkönnyítette Imrich Kotvan bibliográfiája,³ amiből kikerestem a magyar vagy részben magyar nyelvű kéziratokat, és tételesen át is néztem őket. (Amint akkori jegyzetfüzetemből látom, összesen 24 kötetet.) Munkám során természetesen számos olyan adatot is feljegyeztem, amelyre nekem akkor épp nem volt szükségem, de úgy gondoltam,

* Készült az OTKA K 104758. sz. pályázatának támogatásával.

1 Erről a sorozattervről összefoglaló képet ad az *Artes Populares* 8, A Folklore Tanszék Évkönyve, Bp., 1982, illetve KATONA Imre, VOIGT Vilmos, „A Magyar Népköltészet Forrásai” című kiadványsorozatról = *Mindenes Gyűjtemény I. Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., ELTE Folklore Tanszék, 2005 (*Artes Populares*, 21), 483–491.

2 Eleddig a sorozatból három kötet jelent meg: *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, mts. CSÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4); *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2008 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8; a továbbiakban: RMKT XVIII/8); *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVIII/14). A *Közköltészet 3/B* kötet *Közkerkölcs és egyéni sors* címmel 2015-ben lát napvilágot.

3 Imrich KOTVAN, *Rukopisy Universitnej Knižnice v Bratislave*, Bratislava, 1970.

folklorisztikai, nyelvi, irodalmi, mentalitás- és művelődéstörténeti értéke van, s egyszer majd hasznát veheti valaki.

Ebben a tanulmányban egy olyan, saját használatra készített, vegyes tartalmú, magyar nyelvű kéziratot szeretnék bemutatni, amely nincs benne sem az 1963-as, sem a 2002-ben kibővítve újra kiadott Stoll-bibliográfiában.⁴ Címe: *Sententiae Diversorum Auctorum Josephus Xaverius Királyi*.⁵ A vaskos kéziratba (322 lap) hajdanán két kéz is írt. Az egyik a címoldalon is feltüntetett tulajdonosé, Királyi Xavér Józsefé volt, a másik egy későbbi, reszketős kézírás. (Nem kizárt, hogy a possessor időskori írása.) A gyűjteményben három konkrét dátumot találtam: 1828, 1831 és 1843. Emellett közvetett kor meghatározó adat – s egyúttal a tulajdonos érdeklődési körét, a populáris, illetve a kortárs műköltészet recepcióját is jelzi –, hogy egyaránt szerepel a kéziratban Faludi Ferenc *Fortuna szekerén okosan ül* kezdetű versének 6 sora (90b), Kisfaludy Károly *Honvág*y című verse (*Szülőföldem szép határa* 107b–108a), illetve Kölcsey *Himnusz*ának 3 sora (140a). Királyi följegyezte még Csokonai *A csikóbőrös kulacshoz* írt szerelemdalának első sorait más strófákkal kombinálva (112b–113),⁶ valamint a ponyván kiadott *Mohács, Mohács, szörnyű vérontás helye* kezdetű XVIII. századi hazafias keserves egyik változatát is.⁷ Ezekén túlmenően szerepelnek benne populáris (*bor*) *köszöntők*:

Vagyon egy fő Város, mellynek neve Buda,
Buda mellett egy víz, mellynek neve Duna,
A Dunában egy hal, mellynek neve Hartsa,
A ki engem szeret, az Úr Isten tartsa.⁸

Dicsérjük az Isten nevét,
Igyuk meg a tőke levét!⁹

4 STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002.

5 KIRÁLYI Xavér József, *Sententiae Diversorum Auctorum*, Pozsony, Egyetemi Könyvtár (Univerzitná Knižnica), MS 326.

6 Erre hivatkozunk is az RMKT XVIII/8, 59. sz. éneke ötvenedik (!) variánsaként.

7 A szövegcsaládról bővebben l. RMKT XVIII/14, 1. sz. Az itt felsorolt 30 variáns között (az én feledékenységem okán) sajnos, nem szerepel ez az adat, ugyanis az 1980-as években elsősorban folklórszövegeket kerestem, tehát ezt a verset nem körmöltem le.

8 *Királyi Xavér József* kézírata, 120b. E borköszöntő rigmus kilenc (általunk ismert) változatból álló szövegcsaládja: RMKT XVIII/8, 8. sz. A Királyi feljegyezte szöveg szó szerint azonos Szirmay Antal *Hungaria in parabolis*ában kiadott (1804) változatával, uo., 8/II.

9 *Királyi Xavér József* kézírata, 155b.

Lakodalmi (?) mulató- és táncdalok:

Húzzad vígan, Laczi sógor,
Kulacsomban itt a jó bor,
Tarisznyamban zsíros sódor,
Mátkám arczán puha bíbor.¹⁰

Tánczra, húgom, ha szeretz,
Ha nem szeretsz, elmehetsz!
Beteg az ő szíve tája,
Szerelem a nyavalyája.

Addig élem vilagomat
még szél fúja pantlikámat.
Hej, de a Konty nehéz ruha,
mert azt a bú gyakran járja.¹¹

Ez a kislány nem lesz mindig árva,
Szüret után majd csak akad párja.¹²

Nincsen kedvem, nintsen,
Mivel pénzem nintsen.
Hogyha pénzem volna,
Kedvem is úgy volna.¹³

Akad köztük *nyelvtörő*: „Kerekes kerekét kerekén kerekíti kerekre”,¹⁴ akárcsak egy *nyelvtörőnek* is beillő „*höcögtető*” *mondóka*, melyeknek XX. századi folk-lórpárhuzamait az ún. *dajkarímek*¹⁵ között találjuk meg:

Hátamon a zsákom,
Zsákomba a mákom,
Mákomba a rákom,
Ki rágt a zsákom,
Ki hullott a rákom,

10 Uo., 137a.

11 Uo., 155a–b.

12 Uo., 4b (a törzsanyagnál későbbi kéz följegyzése).

13 Uo., 150a (a törzsanyagnál későbbi kéz följegyzése).

14 Uo., 120b.

15 Vö. KÜLLÖS Imola, LAZA Dominika, *Népi mondókák: Hagyományos dajkarímek, gyermek-mondókák, dalok és köszöntőversikék*, Bp., Tinta, 2013, 156, 42–43.

– el széllyedtt a mákom.
Ki szánnya a károm,
fogja föl a rákom,
Szedgye fel a mákom.¹⁶

A tulajdonos az iskolai penzum-versek és latin szövegek mellett leírt még egy nem igazán népi *szerelmi dal*strófát:

Szép szál virág a gyöngyvirág,
Ó be kár, ha ki reá hág.
Rút madár a halálmadár,
Ha elfogják sem nagy a kár.¹⁷

Feljegyezte a XVIII. században már jól ismert, verbuváláskor, „újoncozáskor” énekelt *katonadal*¹⁸ szövegváltozatát is:

Gyere, Pajtás, katonának!
Nem megyek én, mert le vágnak.
Ne fély Pajtás, de hogy vágnak,
Csak a karddal lapogálnak.¹⁹

A kézirat első oldalain a latin címadásnak megfelelően szólások, közmondások, szállóigék sorjáznak tematikus rendben. Néhány szöveg mellé latin megfelelőjét, illetve magyarázatát is odaírta a gyűjtemény összeállítója, másolója.

Az 1980-as években már foglalkoztatott a kora újkori latorköltészet és a betyárfolklor történeti és szövegszerű kapcsolata, s ennek apropóján a társadalmi deviancia, a büntettek és büntetések nyelvi-költői kifejezésformái is; lemásoltam tehát Királyi Xavér József gyűjteményéből az általa nagyobb témakörökbe sorolt humoros, gunyoros, eufemisztikus szólásmondásokat, képes frázisokat, metaforákat. Mivel hasonló stílusú nyelvi anyaggal eladdig én csak Mészöly Dezső Villon-tanulmányában találkoztam,²⁰ nagyon megörültem annak, hogy a régi

16 Királyi Xavér József *kézirata*, 14a–b. Változata a közel kortárs, szintén felvidéki Kelecsényi József gyűjteményében is fennmaradt.

17 *Uo.*, 121a.

18 A katonaelet fény- és árnyoldalait festő tréfás toborzó szövegcsaládja: RMKT XVIII/14, 128. sz.

19 Királyi Xavér József *kézirata*, 113a (?). A Királyi Xavér József által följegyzett első két sor a RMKT XVIII/14. 128/I. refrénjének, illetve 33–34. sorának szövegváltozata. Egyetlen szó eltéréssel (*lapogálnak / tapogatnak*) azonos a Szabó János-ék. (1837) felvidéki, í-ző nyelvjárásban leírt dalával, *uo.*, 128/IX. sz. (Sajnos forrásantológiánkban ez a hivatkozás is kimaradt. Itt pótlom.)

20 Mészöly Dezső, *Líra és tolvajnyelv* (1965) = Uő, *Esszék és asszók*, Bp, Szépirodalmi, 1978, 33–47; újra kiadva: Mészöly Dezső, *Hadova és Hamuka* = Uő, *Az igazi Villon: Mészöly*

magyar köznyelvből is adatolható ilyen. A XIX. század elején feljegyzett szellemes szófordulatok – ellentétben a Villon használta tolvajnyelvvel (argóval)²¹ – nemcsak a „beavatottak” szűkebb körében voltak érthetőek, hanem a közköltészet és a „jeles mondások” gyűjteményeinek tanúsága szerint többé-kevésbé közismertek voltak a XVIII–XIX. században; mi több: a korabeli társadalom különböző rétegei használták őket.²²

Átnézve az eddig publikált magyar nyelvű tolvajzsargont, illetve börtönszlenget,²³ szomorúan konstatáltam, hogy a szótárak és szójegyzékek nem közölnek mondat szintű eufemisztikus, képes kifejezéseket, idiómákat, általában beérik a deviáns csoportok (betyárok, tolvajok, börtönlakók stb.) által használt szleng igéinek és névszóinak, illetve egy-egy megszépítő, körülíró szókapcsolatnak (például *ötön venni*: ’lopni’; *köröm közé vette*: ’ellopta’,²⁴ *enyves kezű*: ’tolvaj’) közzétételével és magyarázatával. Pedig a XVIII. századi közköltészeti forrásantológiák jegyzeteinek készítésekor (különösen a 3/A–B kötet latorénekeiben, katona- és börtöndalaiban, rabénekeiben, valamint a kivégzési búcsúénekekben is) több olyan büntetőeszköze és büntetési módra vonatkozó metaforikus kifejezéssel, frázissal találkozunk, amelyek a maguk korában s az adott kontextusban közérthetőek voltak, ám a mai olvasó számára már magyarázatra szorulnak.

Önmagában az a tény is feltűnő, hogy a kora újkorban a legkülönbözőbb társadalmi csoportok (korántsem csak a fentebb felsorolt „társadalmon kívüliek”, hanem például a diákság és katonaság) életét ábrázoló, felpanaszoló közköltészetben – az iskoladrámákban, a szolgál-, paraszt- és asszonypanaszokban – milyen gyakran esik szó a testi fenytésről, illetve a dicstelen halál különböző módozatairól. Például:

Dezső fordításai és tanulmányai, Bp., Gondolat–Magyar Művészeti Akadémia, 1993, 132–145; *Uő, Lira és tolvajnyelv = Uo.*, 237–248.

- 21 „A titkosnyelv, az argot is csoportnyelv vagy különnyelv, de lényeges jellemvonása, hogy akik használják, azzal a céllal változtatták meg az általánosan használt köznyelv szavait, kifejezéseit, hogy a be nem avatott ne értse meg, amit mondanak. Tehát a beavatottak szándékos és tudatos védelme a titkosnyelv legjellemzőbb vonása.” BALASSA József, *A magyar tolvajnyelvről = A magyar tolvajnyelv szótára*, összeáll. SZIRMAY István. Bp., é. n., 4.
- 22 BALASSA (I. m.) áttekinti a magyar tolvajnyelv történeti szöveggözléseit, szójegyzégeit és e kiadványt megelőzően csak két munkát tart említésre méltónak: *A magyar tolvajnyelv és szótára*, Írta és gyűjt. JENŐ Sándor, VETŐ Imre, Bp., 1900; *A tolvajnyelv szótára*, Bp., Budapesti Államrendőrség Főkapitányságának Bűnügyi Osztálya, 1911.
- 23 A témára vonatkozó legutóbbi kiadvány további bibliográfiával: PARAPATICS Andrea, *Szlengszótár: A mai magyar szleng 2000 szava és kifejezése fogalomköri szinonimamutatóval*, Bp., Tinta, 2013.
- 24 SZEMERKÉNYI Ágnes, *Szólások és közmondások*, Bp., Osiris, 2009 (A Magyar Nyelv Kézikönyvtára, 3), 840.

Nincs Jancsinak pénze,
Bot, korbács, szidalom,
Furatos a bére.²⁵

Ó, kegyetlen hóhér, te engem nem sántál,
Sós, vizes vesszővel vágányomban vágtaal [...].²⁶

– tehát arról a nagyobb témáról, amelynek a maga korában jól ismert kifejezéseit, szóképeit Királyi Xavér József csoportokba gyűjtve lejegyezte. Az elmúlt két évtizedben, közköltési forrásantológiáink sajtó alá rendezésekor a jegyzetek és a szómagyarázatok kapcsán gyakran kellett hasonló szövegrészletekkel „bajlódunk”.

Elöljáróban még egy XIX. századi versbéli példát idéznék. Ez talán nyilvánvalóvá teszi, hogy jobban kellene ismernünk a *lingua franca*, illetve a hajdani familiáris nyelv megszépítő, metaforikus idiómáit, elfeledett proverbiumainkat ahhoz, hogy helyén tudjuk kezelni egy-egy vers, ének, iskolai színjáték költői értékét, s jobban érthessük annak mondandóját, mentalitását, humorát, illetve ironikus/szatirikus voltát, röviden: nyelvi, társadalmi és kulturális „beágyazottságát”.

Egy 1842-ben feljegyzett, latorénekként induló *rabnótában* például ez szerepel:

[...] Boros Pál is el érkezet,
Jaj, de nagyon megveretet,
De még ezel nem árthatot,
Hegedűk be szállítatot,
Hegedűlni tanítatot,
Siralmas nótát húzatot.²⁷

A versszöveg értelmezéséhez tudnunk kell, hogy:

1) a *hegedű* egy speciális büntetőeszköz, az ún. *(nyak)kaloda* volt, mely hangszerhez hasonlító alakjáról kapta nevét. A szétnyitható fakaloda nagyobb lyukába a bűnös személy nyakát, a kisebbekbe két csuklóját szorították be. Nem véletlenül született meg a szólásmondás: „Nyakat a’ kalodából nehéz ki húzni.”²⁸ Általában a részeges garázdákat, lélekkel szitkozódókat, a vasárnapot nem

25 RMKT XVIII/14, 216. sz., 12–14. sor.

26 Uo., 230. sz., 33–34. sor.

27 Huszár Lajos *versfüzete* (1842) MTAK RUI 8r 206/2/4, 4a–b. A kéziratos forrásokból idézett verseket itt és a továbbiakban betűhíven, de modern interpunkciózással közlöm.

28 DUGONICS András, *Magyar Példa beszédek és Jeles mondások*, Szeged, Grün Orbán, 1820, I, 19. „[A] kaloda a bilincs és békó ósének tekinthető.” VAJNA Károly, *Hazai régi büntetések*, Bp., Lőrintz János „Univers” könyvnyomdája, 1907, II, 103. „Az elmúlt századok a köznép

tisztelőket, a házasságtörőket és paráznákat büntették hosszabb-rövidebb ideig tartó kalodázással a XVI–XVIII. században. Ezért ember-minősítő szólásmondásnak tekinthető az „Ugyan reá illik a’ nyakló” kifejezésünk.²⁹

2) A *hegedűbe üttet / veret* ’kalodába tétet, ültet’ kifejezésre az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* két XVIII. század közepi példát idéz. 1) „szegény leant hegedűbe veretven úgy gyalazatosan hurczoltattak vonczoltattak az Udvaron”; „[...] Kapitány Uramnak panaszt tészek és hegedűben üttetlek”.³⁰

3) Ugyanakkor a botozás, a verés és a pálcázás megszépítő kifejezése is hasonló: „elhegedüli / elhúzza valaki a nótáját”, lásd az 1842-ben feljegyzett vers „siralmas nótáját”.

Nagy Janka Teodóra javaslata és tanulmánya hívta fel a figyelmemet Vajna Károly királyi tanácsos, büntetésügyi szakkutató monografikus munkájára,³¹ amelynek II. kötetéből sokat tanultam, elsősorban a kora újkori és újkori büntető eljárásokról, eszközökről, illetve a büntetést érdemlő vétségeket felsorakoztató ítéletekből. A szerző

először a főbüntetések között veszi számba az önálló büntetési formaként alkalmazott megszégyenítő büntetéseket (pálca, korbács, vesszőcsapás, lapát- vagy furatos ütés, csákányütés, kancsukával, bikacsökkel, tövissel való megcsapás, talpbőrrel megverés) és a 11 féle büntetéssúlyosbítás között elkülöníti a megszégyenítő büntetéseket (megbélyegzés, pellengér, közmunka, haj- és szakállnyírás). Ezt követően történik meg a megszégyenítő és megbecstelenítő büntetések rendszerezett bemutatása. Vajna elsősorban a teljesség igénye nélkül, de a reprezentativitás szándékával gyűjtött források (levéltári, kéziratos források, illetve megjelent tanulmányok, cikkek) alapján adatolja az egyes büntetési tételeket – láthatóan az általános és egyedi jellemzők elkülönítésére is törekedve.³²

körében is legszélesebb körben ismert megszégyenítő büntetése. Vajna kitér történeti előfordulásaira, különböző típusaira és használati formáira. A XII. századtól adatolt eszköz tekintetében megkülönbözteti a gallér vagy hegedű alakú nyak- és kézkalodát (*nyakló* vagy *hegedű*), az álló nyak- és kézkalodát (ez utóbbiak jelölték a második világháború végéig a településen a bíró házát, hiszen a ház előtt helyezték el őket). A közönséges lábkaloda, a láb- és kézkaloda egészíti ki a »választékot«. A kalodába zárás történhetett a bíró háza előtt, a templomnál, a pellengérnél és a börtönben – maximum négy hétig.” NAGY Janka Teodóra, *A „Janus-arcú” megszégyenítő büntetések (Vajna Károly emlékezete)*, Börtönügyi Szemle, 31(2012)/2, 88. Vajna monográfiája több képet is közölt a különböző kalodatípusokról, a „hegedű”-t lásd *i. m.*, II, 100–101, 18–20. ábra, az álló „nyakló”-t *uo.*, 102–103, 22–23. ábra.

29 DUGONICS, *i. m.*, I, 20.

30 SZABÓ T. Attila, *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* (a továbbiakban: EMSzT + kötetszám), V, Bukarest–Bp., Kriterion–Akadémiai, 1993, 2.

31 VAJNA, *i. m.*

32 NAGY, *i. m.*, 87.

Vajna monográfiája a nyelvi bűnökre vonatkozóan (megszólás, szitkozódás, átkozódás, káromkodás) szintén hasznos forrás – sajnos azonban nem idéz olyan nyelvi adatokat, amelyekről az alábbiakban szólni fogok.

A gúnyos, humoros, eufemisztikus szólásmondások, szóláshasonlatok Királyi latin címadásának megfelelően különböző szerzőktől (esetleg kortárs proverbium-gyűjteményekből?) származnak, de hogy kiktől, honnan, azt az összeíró nem jelzi. A kézirathoz korban legközelebb álló gyűjtemény Dugonics András négy évtizedes munkájának eredményeképp halála után 2 évvel, 1820-ban jelent meg, Erdélyi János közmondásgyűjteménye az 1840-es években készült, de csak 1851-ben látott napvilágot. E két publikáció közé esik Királyi Xavér József *Szólásmondások* című összeállítása, melyet most adok közre először a *Függelékben*,³³ követve kissé következetlen, de mindenképp iskolázott emberre valló helyesírását.

Dugonics témák szerint rendezte „jeles mondásainak” anyagát, s a *Büntetések* című második szakasz csoportosítását ekképp indokolta meg: „Ez a’ szak hét részekre oszol; mert a’ büntetéseknek nemeik heten vannak; úgymint: I. A’ hát verések. II. A’ far verések. III. Az orr verések. IV. A’ nyak verések. V. A’ fő verések. VI. A’ föl akasztás. VII. Más büntetések.”³⁴

Királyi is hasonlóan csoportosította anyagát, egyedül az ún. „orr verések”-et hagyta ki, míg a fölakasztás képes kifejezéseinek leírásához kétszer is nekilátott. A feltűnő hasonlatosság ellenére sem gondolom, hogy Dugonics gyűjteményéből másolt volna – ha ismerte, inkább maga a gyűjtés és csoportosítás igénye származik innen. Sokkal inkább arról van szó, hogy a korabeli populáris kultúrában és köznyelvben ezek a megszépítő szólásmondások még közszájon forogtak, s Királyi azokat jegyezte fel, amelyek a saját régiójában (Pozsony környékén, a Felvidéken) a büntetésekkel kapcsolatban használtak. Figyelemre méltó, s a korszellemet tükrözi,³⁵ hogy a büntetések, kivégzési módok témakörhöz kapcsolhatóan Királyi feljegyzett még egy rövid rigmust is:

Volt ’s lesz is kelete
Az akasztófának,
Jajt szerző deresnek,
Gömbölyű pálczának.³⁶

33 A szóképek változatait forrásuk helyesírása szerint idézem.

34 DUGONICS, i. m., I, 12.

35 Tanulságos olvasmány a történész Hajdú Lajos monográfiája, mely címével ellentétben mélyebb bepillantást enged a felvilágosodás kori társadalom büntetésekkel kapcsolatos közfelfogásába és törvénykezési szokásaiba. HAJDÚ Lajos, *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*, Bp., Magvető, 1985 (Nemzet és Emlékezet).

36 Királyi Xavér József *kézirata*, 72a. A verset talán a Hasznos Mulatságok 1841, 212. lapjáról másolta, ahol Nagy Ferdinánd közli egy, a verésről szóló eszmefuttatás végén.

II. Szövegek és szövegváltozatok

A 61 idióma jelentésének értelmezése és variantúrájának bemutatása okán célszerűnek látszott, hogy Királyi tematikus csoportosítását kissé átrendezzem és sorszámozom, annál is inkább, mert néhány kifejezést (szerintem) nem a megfelelő helyre sorolt, többet pedig szó szerint megismételt a különböző témacsoportokban. Amelyik szóképnek, frázisnak megtaláltam közköltési háttérét és népköltési, proverbiális változatát, párhuzamát, azt a „főszöveg” alatt megadom. Az elmúlt 200 évben az életmód és mentalitás megváltozásával a magyar köznyelv jelentős mértékben átalakult (elsősorban szókincsünk szűkült be, s az egykor közismert frázisok, szóképek jelentése változott meg), célravezetőnek látszott tehát, hogy néhány szólásmondást, formuláris kifejezést bővebben is megmagyarázzak, rámutassak a szókép eredetére. Az idiómák itt modern átírással szerepelnek, a függelékben pedig betűhíven, eredeti csoportosításban.

I. A hátverések

E csoportban főként a férfiak (meg)botozásának megszépítő kifejezései szerepelnek.

1. Megsimogatták a szömörcsös hátat³⁷

A *szömörcsös* szó jelentése: 'bibircsókös', illetve 'daganatokkal, duzzanatokkal teli'. A *simogatás*, akárcsak a következő eufémizmusban a *kenegetés*, egyértelműen a verés, pálczászás gúnyos kifejezése. Dugonics emellett a következő, képileg nagyon hasonló frázist említi: „Meg egyengették a' darabos hátat.”³⁸

2. Somfahájjal kenegették a hátibőrt

A hájjal, zsírral való „megkenés” régi, közismert gyógyítási mód, amit specialisták, ún. „kenő asszonyok” végeztek. A köznyelvben a „hájjal kenetik” kifejezés kellemes érzeteket kelt, 'nagyon dicsérik' jelentésben is előfordul, viszont a fenti eufémizmussal rokon idiómák – „Fa hájjal kenték meg a' feneket”; „Fa olajjal gyógyították farát”³⁹ – kifordítják a művelet eredeti jelentését. (Vö. VI. 2.) A botozás mint hatásos medicina említése adja a szókép szarkasztikus humorát. Ráadásul a somfabot (a mogorófa bot/-vessző mellett) az egyik legkeményebb, legfájdalmasabb hatású ütlegető eszköz volt. „Somfabotot faragni, más hátára kenni” volt az útonállóknak szokása a *Tobzódóké* című lator mulatóének szerint.⁴⁰

37 DUGONICS, *i. m.*, I, 12: ugyanígy szerepel.

38 *Uo.*

39 *Uo.*, I, 15.

40 RMKT XVIII/14, 228. sz., 25. sor. Egyetlen kéziratos forrása: *Aranka György-gyűjt.* (1782–1790) STOLL 345. I, 68a–b, *Tobzódóké*.

A *hátibőr* eredetileg nyakba akasztható vagy köthető hátat borító állatprém, régi viseleti darab, az ún. kacagány volt. Bár e szólásmondásban természetesen valaki (meztelen) hátát is jelentheti, mint több hasonló szókép – „Ugyan meg izzasztották a’ háti bőrt”; „Hejbe hagyták a’ háti bőrt”; „Ki csávélták a’ háti bőrt”; „Meg fódózták a’ kutya bőrt”⁴¹ –, melyek megerősítik a eufemizmus gúnyos jelentését, azt ti., hogy alaposan helybenhagyták a delikvenst. Ugyancsak gúnyos, de egyértelműen a somfabottal való elpáholásra utal egy másik szólás Dugonicsnál: „Jól laktatták somfa kóbászszal.”⁴²

3. Legyalulták a háti dombot

Ma úgy mondanánk: laposra verték. Dugonicsnál ezen kívül több változatban is megtaláljuk: „Le faragták a’ háti görcsöt” vagy „Meg egyenesítették a’ görbe hátat”,⁴³ sőt: „Meg egyenlették derekát”.⁴⁴

4. Le se fektették, mégis jól megverték

Dugonicsnál apró eltéréssel: „Le se fektették, még is jól *el* verték.”⁴⁵ Ti. nem fektették és kötözték le a deresre, arra a négy lábú fapadra, amely a testi fenyítések (pálcázás, botozás, korbácsolás) legáltalánosabb eszköze volt a XVIII–XIX. században. Általában a paráznákat, tolvajokat és egyéb gonosztevőket büntették „deresre húzás”-sal.⁴⁶

A deresben izzadni, hatvant hétszer túrni,
Mi szokásunk felkelni, öt-hat lovat lopni.

– dicsekszik az egyik lókötő a már említett *Tobzódóké* című lator mulatóénekekben.⁴⁷

A *Nincs boldogtalanabb a parasztembernél* kezdetű, XVIII. századi *panaszénekek*ben is hangsúlyos szerepet kap a deres:

Már reggel jól korán ott terem az ispán,
Kezében a csákány robotra szólítván.
Ha szavát megveti,
Deresre fekteti
Alfelét fájlalván.⁴⁸

41 DUGONICS, *i. m.*, I, 14.

42 *Uo.*, I, 13. a farverések között.

43 Mind a három kifejezés megtalálható *Uo.*, I, 12.

44 *Uo.*, I, 14.

45 *Uo.*, I, 13. Lásd még a *farverések* megszépítő kifejezései között, a 15. sz. alatt.

46 Vö. EMSzT II, 333.

47 RMKT XVIII/14, 228. sz.

48 *Uo.*, 218/I. sz., 6–10. sor.

Egy XVIII. századi panaszos diákénekekben a mindennapos iskolai büntetések, verésfajták (botozás, vesszőzés, korbácsolás, körmös, tenyeres) között is megemlítik: „Amazt pedig, familiás, húzd az deresre!”⁴⁹

5. A famennykő ütötte meg a hátát⁵⁰

A botozás hasonló, meteorológiai jelenséget felidéző metaforája még a korban: „Meg ütötte a’ görcsös famenykő”; „Meg verte a’ botnak sebes esője”.⁵¹

6. Inge mocskát kiszappanyozták⁵²

Verésről lévén szó még képszerűbb lett volna a *kiszapulták* ige alkalmazása – amit átvitt értelemben a szidás szinonimájaként is használunk –, mert a hamulúgos szapulóban áztatott, illetve előre beszappanozott ruhából régen (fa) sulyokkal (mosófával) verték ki a szennyeződést. Vö. a régies, ritka szólással: „Megmosták sulyokkal”, azaz: elverték.⁵³ Dugonicsnál a mosással kapcsolatos eufemizmusnak több változatát is megtaláljuk: „Fejére esett a’ sulyok”;⁵⁴ „Sujokkal mosták, azzal a’ Tót szappannyal”; „Meg szappanyozták, mint a’ hetes vásznót”.⁵⁵

E két utóbbi frázis értelmezéséhez nem árt tudni, hogy a *tót szappan* a mosófa vagy sulyok tréfás elnevezése volt, a *hetes vászon* pedig a legdurvább, legkeskenyebb, legrosszabb minőségű vászonfajta, ami nem vette fel a szappant, ezért sulyokkal verték ki belőle a szennyet. A szólás tehát egyértelműen valami silány minőségű „anyag” megcsapkodására, (ki)verésére utal. Amint az a *Csinom, Pálkó, csinom, Jankó* kezdetű kuruc kori csúfoló versből is kitetszik, a *patyolat* és *hetes vászon* metafora különböző embercsoportok szembeállító „minősítésére” is alkalmas volt:

Patyolat az kuruc, gyöngy az felesége
Hetes vászon az laboncság, köd az felesége.⁵⁶

49 Uo., 163. sz. (*Aria de miseria studiosi*), 35. sor.

50 DUGONICS, i. m., I, 13.

51 Uo., 14.

52 Csak fonémaeltéréssel: *uo.*, I, 43.

53 SZEMERKÉNYI, i. m., 1232.

54 DUGONICS, i. m., I, 30.

55 Uo., I, 29.

56 *Bocskor János énekeskönyve 1716–1739*, DOMOKOS Pál Péter hagyatékából s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, Kolozsvár, 2003 (Téka), 121. Érdekes, hogy épp ez a sorpár bukkan fel töredékesen a magyar nyelvterület túlsó végén, Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekek* (1813) c. gyűjteményében.

II. A farverések

Szemerkenyi Ágnes szólás- és közmondásgyűjteménye a „Jót szeltek a farából” címszóban számos rokon értelmű megszépítő, tréfás és gúnyos, többnyire már kiveszett szólást idéz Dugonics András és Ballagi Mór munkáiból.⁵⁷ Királyi kéziratában az egyéb büntetések csoportjában (VI.) is találunk farverésre vonatkozó szólásmondásokat, például „Meg törték farán a’ mogyorót” – ami ez esetben kettős jelentésű: valójában nem a mogyorót, hanem a mogyorófa botot törték el a bűnösön, addig ütlegették...

1. Meglapították a farát⁵⁸

Elfenekelték, valószínűleg büntetőlapáttal, az ún. furatossal. Változatai Dugonicsnál: „Jól meg egyengették farát”;⁵⁹ „Hasra ültették, ’s farát egyengették”; „Meg ingatták farát”; „Meg rakták a’ farát”.⁶⁰

2. Farából fejébe verték az eszt

Valószínűleg a falapáttal (*furatossal*) történő ütlegetés eufemizmusa. Vö. „Farából fejébe verték az ész”.⁶¹

3. Kiporozták a nadrágot⁶²

Képileg azonos idioma még a gatyá „kibolházása” (II. 14) és a nadrág „kiszzelezése” (II. 17) is. Igei szóalakja a mai *elnadrágolták* kifejezésünk.

4. Megadták bélését a posztónak⁶³

Az elfenekelésre, botozásra vonatkozóan több „szabászattal”, illetve ruhavi-selettel példálódzó ironikus szóképet is találunk Dugonics gyűjteményében: „Ki vették a’ ránkbul”;⁶⁴ „Ki tömték farában a’ rancokat”;⁶⁵ „Ráncba szedték”; „Meg nézegették minden ránccait”;⁶⁶ „Új nadrágot szabtak széles farára”; „Mérték nélkül is meg szabják a’ nadrágot”; „A’ Farát bottal mérték által”;⁶⁷ „Veres

57 SZEMERKENYI, i. m., 402; DUGONICS, i. m.; BALLAGI Mór, *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye*, Szarvas, 1850.

58 DUGONICS, i. m., I, 14 „Meglapították farát” formában, továbbá BALLAGI, i. m., 126.

59 DUGONICS, i. m., I, 16.

60 Mindhárom: *uo.*, I, 15.

61 *Uo.*, I, 14; SZEMERKENYI, i. m., 402; BALLAGI, i. m., 126.

62 DUGONICS, i. m., I, 14.

63 *Uo.*, I, 15.

64 *Uo.*, I, 29.

65 *Uo.*, I, 16.

66 *Uo.*, I, 26.

67 *Uo.*, I, 16 (mindhárom).

nadrádjára kék fótot varrtak”.⁶⁸ Az ütlegek nyomán értelemszerűn megkékült a veres nadrág alatt a delikvens alfele. Ugyanezt fejezi ki a „Meg fenekelték a’ nadrágot”⁶⁹ és a „Meg adták tányérját a’ vörös nadrágnak”.⁷⁰ A *tányér* egyébként a posztóból készült nadrágok ülepére varrt kopásgátló folt volt. „Ki hánták a’ Salavargyit”⁷¹ – „Kihányni”, azaz zsinórral, sujtással, paszománnyal kicifrázni egy ruhadarabot általános szokás volt. A salavári (szalavári) bokáig érő, bugygyos (férfi) nadrág volt, amit e szóképben egészen máshogy „díszítettek” ki.

5. Farával fizette a bért

Dugonicsnál: „Hátára fizették a’ bért”;⁷² „Meg vették rajta a’ lócs árrát”.⁷³ Erdélyi János „Farával fizet” formában jegyezte fel, illetve egy rokon értelmű szólásmondást is ehhez a szóképhez kapcsolt: „Bőrével fizet, kinek pénze nincs.”⁷⁴ A verések utáni kivörösödött vagy megkékült bőrszínre utal az következő két frázis is: „Hupi kék a’ fara”; „Jaj vörös a’ combja”.⁷⁵ (Lásd még az előző szókép magyarázatát.)

6. Befűtettek néki⁷⁶

Megverték. Ugyanez a szókép teljesebb formában „Bé fűtötték a’ kemence’ szájját” szerepelt mind Dugonics gyűjteményében,⁷⁷ mind pedig Királyinál a „Más büntetések” csoportban is (VI. 13). Az égő fájdalom rokon képzetét kelti a „Reá pörkölte”⁷⁸ kifejezés is.

7. Nem szeretnék bolhája lenni

Bővebb magyarázatát lásd ugyanitt a 13. sz. alatt.

8. Nem szeretnék tetűje lenni gatya ráncában

Bővebb magyarázatát lásd ugyanitt a 13. sz. alatt.

9. Nem szeretnék bőrében lenni⁷⁹

68 Uo., I, 14.

69 Uo., I, 15.

70 Uo., I, 14.

71 Uo.

72 Uo.

73 Uo., I, 29.

74 ERDÉLYI János, *Magyar közmondások könyve*, Pest, 1851, 2542. és 1118. sz.

75 DUGONICS, i. m., I, 15.

76 Királyi Xavér József *kézirata*, 13a.

77 DUGONICS, i. m., I, 29.

78 Uo.

79 Uo., I, 15.

10. Lecséptették, mint a tót búzát⁸⁰

Megbotozták. A gépesítés előtt a ponyvára kiterített gabonafélékből egy rövidebb s egy hosszabb botból álló, szíjjal összekapcsolt kéziszerszámmal, a cséphadaróval verték ki a szemet. A szemnyerésnek ez a régies módja, a szárazbab és a borsó kicséplése a XX. század végéig fennmaradt néhány archaikusabb vidéken. A *tót búza* a zab gunyoros megnevezése volt, hisz a szlovákok lakta hűvösebb vidékeken nem termett meg a búza.

11. Fahájjal kenték meg a farát

Szövegvariációit és a hájjal vagy olajjal kenetetés magyarázatát lásd a „Somfahájjal kengették” eufemizmusnál, a *Hátverések* csoportban (I. 2). Rokon jelentésű és képileg is hasonló szókép a „Fa sindellel földözték bé farát” és „Botbúl kötötték fara’ koszorúját”.⁸¹

12. Meglátogatták nemes fundussát⁸²

Tréfás, ironikus kifejezése a farverésnek.

13. Kibolhálták a gatyát⁸³

Jelentése: alaposan elverték. A fájdalmas eljárás következményeit magyarázza még a II. 7–9. eufemizmus.

15. Lefektették a deres lóra⁸⁴

Ez a megszépítő kifejezés jelentheti a deresre húzást és megbotozást (bővebben lásd a *Hátverések* csoportban, I. 4), de utalhat a nyilvános megszégyenítés másik módjára is. Kifejtettem az „Egyéb büntetések”-nél (VI. 1).

16. Megpirították a fargrófokat

Értsd: vörösre verték az alfelét. Dugonicsnál „Meg pirították a’ Far pofákat” formában szerepel.⁸⁵

17. Kiszzelelték a nadrágot

Változata: „Meg szelelték.”⁸⁶ *Szelelés*nek egyébként azt a munkafolyamatot hívták, melynek során a szélirány ellenében a szórólappal levegőbe felszórt gabonát megtisztították a felesleges szeméttől, törektől. Ugyanez a frázis szó-

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Uo., I, 17 és 16.

⁸² Uo., I, 15.

⁸³ Uo., I, 16.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ „Meg szelelték.” Uo.

láshasonlatként Királyi kéziratában a „Más büntetések” között is szerepelt. (vö. II. 18).

18. Kiporozták nadrágját, mint a lisztes zsákot⁸⁷

Úgy elfenekelték, hogy a nadrágja is porzott. Ezt a népnyelvi szóláshasonlatot főként gyerekekkel kapcsolatban mondták. Változatai Dugonicsnál: „Úgy el verték, mint a' lisztes zsákot”;⁸⁸ illetve rövidebben: „El verték, mint a' lisztes zsákot”.⁸⁹ Még tömörebben: „Meg zsákolták.”⁹⁰

19. Meghamuzták farát égetlen hamuval⁹¹

Az égetlen hamu értelemszerűen a (fa)bot, amivel megvertek valakit. Ugyanez a szókép bővebben kifejtve: „Égetlen somfa hamuval hintette a' hátát.”⁹²

III. Nyakverések

1. Nyakra-főre szakad a gonosz

Dugonicsnál egyetlen betű eltéréssel: „Nyakra főre szalad a' gonosz.”⁹³

2. Elkapta a nyaklevest⁹⁴

IV. Fejverések

Királyi Xavér József kéziratában csak a 'lefejezés' értelmű idiómák szerepelnek ebben a csoportban, ám Dugonicsnál szélesebb a jelentéskör, ide vette az 'agyba-főbe verés' és a 'főben járó bűn' eufemizmusait is. Nála egyébként igen gazdag és változatos szinonimáit találjuk a kriminális eredetű 'lenyakazásnak', 'fejvesztésnek'. Például: „Nyakán ütik el a' gombot”; „Nyakonn vágta a' hóhér pallossa”;⁹⁵ „Hóhér pallosára akadott”; „Kardra került rossz feje”; „Lába' elejébe hullott a' feje”; „Fejét szelték le, derekát épen hagyták”; „Egy fővel kisebb lett”; „A' tolvajnak hamar el ütik a' gombját”; „Lába közé tötték a' fejét”;⁹⁶ „Nem ugyan egy lábbal, hanem egész fővel kisebb”; „Feje vesztett ember”.⁹⁷

87 *Uo.*, I, 29.

88 *Uo.*

89 *Uo.*, I, 206.

90 *Uo.*, I, 29.

91 *Uo.*, I, 17; SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 402; BALLAGI, *i. m.*-ből is idézi.

92 DUGONICS, *i. m.*, I, 13.

93 *Uo.*, I, 19.

94 *Uo.*

95 *Uo.*, a *nyakverések* témacsoportban említi.

96 *Uo.*, I, 20.

97 *Uo.*, I, 21.

1. Örökre kötötték be szemeit⁹⁸

Bővebb változata: „Szem bé kötve állott a' halál elejébe.”⁹⁹

2. Úgy lecsapták a fejét, mint a káposztát¹⁰⁰

A fővesztést, lenyakazást gyakran egy másik kerti növényvel, a tökkel is összekapcsolja a nyelvi fantázia: „Vágták a' nyirtt fejeket, mint a' nyers tököt.”¹⁰¹

3. Fejét immáron nem vakarhatja¹⁰²

A szólásmondás hasonló fizikai lehetetlenséget kifejező topikus-változatai: „Nem fáj immár foga”; „Feje immár nem szédeleg, meg gyógyította a' hóhér”.¹⁰³

4. Fővel jött e világra, de fejetlen ment ki¹⁰⁴

V. Fölakasztás, kötél általi halál

A tolvajok, rablók, haramiák, gyilkosok és visszaeső bűnösök legáltalánosabb kivégzési módja a kora újkorban és az újkorban, amelyhez számos tréfás, gúnyos, öngigazoló és moralizáló szólásmondás, szóláshasonlat és megszépítő kifejezés kapcsolódik. Dugonics művében – melyhez leginkább hasonlít bemutatott kéziratunk – sokkal több, képileg különböző eufemizmus, metafora és szólás van, mint Királyinál. Például „Egy fára három tolvaj is fel fér”;¹⁰⁵ „A' paszamán nem illik úgy a' nadrágra, mint tolvaj a' fára”;¹⁰⁶ „Ebnek se köll a' tolvaj, ha a' fán meg szárítták”;¹⁰⁷ „Akasztó fa' sódora”; „Fel fűzték, mint a' koppót”; „Almának is a' szépét kötik fel”; „Meg adták a' lovak' árát”; „Néha akasztással is el hiresedik az ember”.¹⁰⁸ E két utóbbi kifejezés egyértelműen a lókötékre, betyárookra vonatkozik. Feltűnő, hogy a megnyúlt testű, lógó hulla I betű formájára, illetve a madarak prédájává vált tetemre utaló szóképeket Királyi Xavér József nem jegyezte fel, pedig Dugonicsnál jócskán találunk ilyeneket: „Hosszszú bötüt csinállottak

98 Uo.

99 Uo.

100 Uo.

101 Uo.

102 Uo.

103 Uo.

104 Uo.

105 Uo., I, 319.

106 Uo., I, 312. ugyanezt a szóláshasonlatot SZEMERKÉNYI (i. m., 1133) már BARANYAI DECSI János, *Adagiorum graeco-latinoungaricorum chiliades quinque c.* gyűjteményéből (Bártfa, 1598, 2, 312), majd ERDÉLYITŐL (i. m., 382) is idézi.

107 DUGONICS, i. m., I, 322.

108 Uo., I, 22.

belőlle”; „Egy egész bötűvé változott”; „A’ varjak, verebek társaságjokban lakozik”;¹⁰⁹ „Szemeit a’ hollók vágták ki”; „Hollók és varjak eledelévé lett”.¹¹⁰ Olykor a csoportos kivégzések megkönnyítésére kőből vagy téglából építettek négyszögletes, oszlopokon álló akasztóhelyeket a helységek határában.¹¹¹ Erre utal Dugonics egyik eufemizmusa: „Bé fogadta a’ hóhér oszlopos palotájába”¹¹² vagy rövidebben: „Bé illik a’ hóhér palotájába”.¹¹³ Szűcs Sándornak mesélték azt a betyármondát, amely szerint Kis Víg Miska sárréti betyár felkötése után a debreceni, négy téglaoszlopon álló akasztófát nem lehetett többé használni, mert az egyik oszlopa minden újjáépítés után leomlott.¹¹⁴

„Az volt a régi szokás, hogy az akasztott embert nem szedték le az akasztófáról, hanem elrettentő példaként ott hagyták lógni, amíg teljesen össze nem száradt. Amikor a kötele elrohadt, az akasztott ember teste összeszáradt, akkor az akasztófa alatt levő emésztőgödörbe tették és elföldelték” – írja a szólások magyarázataképp Szemerkenyi.¹¹⁵ Az akasztófát a népdalokban, -balladákban „kétágú” fának is nevezték. Például

Az acsádi puszta van egy kétágú fa,
A’ Barna Péternek nyugodalmas háza.¹¹⁶

Egy nagyszalontai népdal érzékletes képet fest a betyárok szokványos, dicstelen haláláról:

Falu végén van egy jegenyefa,
Arra van egy betyár felakasztva.
Ha leesik, megeszik a vadak,
Megsiratják az égi madarak.
Istenem, ha magam körül nízem,
Mit ír nékem az egész életem?
Akasztófa tetején száradok,
Mint a zöld fű, én úgy elhervadok.¹¹⁷

109 *Uo.*, I, 24.

110 *Uo.*, I, 23.

111 KÜLLŐS Imola, *Betyárok könyve*, Bp., Mezőgazdasági, 1988, 57 (11. ábra).

112 DUGONICS, *i. m.*, I, 24.

113 *Uo.*, I, 317.

114 KÜLLŐS, *Betyárok könyve*, *i. m.*, 43.

115 SZEMERKENYI, *i. m.*, 37.

116 RMKT XVIII/14, 602.

117 KÜLLŐS, *Betyárok könyve*, *i. m.*, 76.

1. Csiklandós a nyaka, nem szenved a kötelet¹¹⁸

Az akasztás ironikus eufemizálása. Szövegváltozata: „A' csiklandós nyakat is meg köthetik.”¹¹⁹ Dugonicsnál több hasonló „torokszorítás” képpel operáló kifejezés is találunk: a *Tolvajokról* szóló fejezetben: „Mint a' zsáknak, meg kötötték a' torkát”;¹²⁰ „Illik a' kender hám a' tolvaj' nyakára”; „Fél a' gonosz tolvaj nyakára valótúl”; „A' tolvajnak elsőben kezét, lábát azért kötözik meg: hogy azután torrához (ha mindgyárt csiklandós is) bátrabban férhessenek”.¹²¹

2. Nyakborbély a hóhér¹²²

A metaforikus szólásmondás megértéséhez nem árt tudni, hogy a kora újkorban a borbély nemcsak a szakáll és (férfi)haj ápolásával foglalkozott, hanem gyógyítással is. A falvakban, kisvárosokban, katonai táborokban működő, érvágáshoz, foghúzáshoz, köpölyözéshez is értő mestert, alkalmi sebészt nevezték így. Ezt a kivégzésre (fővételre, akasztásra) utaló jelentést egy hasonló szókép, a „Nyakán vágta meg az eret”¹²³ is megtámogatja.

3. A vármegye temettette el¹²⁴

Azaz: halálra ítélték és kivégezték. Ugyanezt mondhatták más szavakkal is: „A' város' költségén takarított el.”¹²⁵ Szirmay Antal *Hungaria in parabolis* című munkájában (1804, 1807) egy szokimondó átokvers után az „udvarias” könyörögs-formulasor utolsó „jókívánságaként” említi ezt az átokformulát: „Vármegye költségén temessék el!”¹²⁶

4. Kitötték a szellőre¹²⁷

Régies, kiveszett szólás, az akasztás, azaz „hús szárítás” megszépítő kifejezése, mely képileg azonos az V. 13. frázissal. Dugonicsnál rövid változatban is szerepel: „Szellőztetik” vagy „Szél fújja a' talpát”;¹²⁸ „Szél hanyogattya a' Cser fán”.¹²⁹ Ballaginál: „Feltették szellőzni”, azaz felakasztották. A betyárdalok gyakori, költői képekben gazdag motívuma a betyár kesergése elkerülhetetlen halála miatt:

118 DUGONICS, *i. m.*, I, 19; a *nyakverések* témacsoportban említi.

119 *Uo.*, I, 25.

120 *Uo.*, I, 317.

121 *Uo.*, I, 322.

122 *Uo.*, I, 20; a *nyakverések* témacsoportban említi.

123 *Uo.*

124 *Uo.*, I, 22

125 *Uo.*, I, 317.

126 Magyar nyelvű kiadás: SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképekben*, ford. VIETÓRISZ József, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008, 205.

127 SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 1276; BALLAGI, *i. m.*-ből idézi.

128 DUGONICS, *i. m.*, I, 24.

129 *Uo.*, I, 25.

Kár volna még nékem a fán megszáradni,
Lobogós gyócsgatyám szélnek bocsátani,
Szép sarkantyús csizmám szélnek összeverni...¹³⁰

Ez a motívum (az akasztott ember költői képe) először 1810 körül kiadott *Barna Péter, Tsuda Ferkó, és Sallai Pista kedves nótái* című váci ponyvanyomtatványban jelent meg és rövidebb-hosszabb változatokban burjánzott a XIX. századi népköltészetben. A nagyszalontai katonaszökevényből lett betyár, Fábián Pista nótájában is előfordul:

Túl a Kajlán van egy akasztófa,
Arra van a betyár fölakasztva.
Szél lengeti gyócs ingit, gatyáját,
Veri össze sarkantyós csizmáját.¹³¹

Lásd továbbá a Villon-verset a 13. eufemizmus magyarázatánál.

5. Úgy lóg, mint az akasztott ember¹³²

A magával tehetetlen embert ábrázoló szóláshasonlat. Látványra utaló, jósló jellegű párhuzama: „Két lába is akasztófának formájára mered.”¹³³ Szokatlanul realiztikus képet fest az akasztott emberről egy XVII–XVIII. századi erdélyi latorének három szakasza:

Másnap szegényt hogy kihozták,
Estig meg is akasztották.
Du dur duj nám, duj duj nám.

Tekéntek Ráduly fiamra,
Hát gangosan áll az nyaka.
Du dur duj nám, duj duj nám.

Kétfelé vette az lábát,
Kilehelte az szufláját.
Du dur duj nám, duj duj nám.¹³⁴

130 RMKT XVIII/14. 3/A. 602.

131 KÜLLÖS, *Betyárok könyve, i. m.*, 201.

132 DUGONICS, *i. m.*, I, 22.

133 *Uo.*, I, 312.

134 *Szegénylegények mulató éneke* = RMKT XVIII/14, 226. sz., 14–16. versszak.

Az utóbbi strófa formuláris szövegváltozatait más XVIII. századi kéziratos énekekben is megtaláljuk: „Két felé veti a lábát / Rámvicsorítja a fogát...”¹³⁵

6. Megfúlt a hóhér madzagán¹³⁶

Szemerkenyi gyűjteménye Baróti Szabó Dávidtól (1803) idézi: „Akasztó-fán szellőzik. (A' hóhér fojtó gombot kötött nyakára: meg-fúladt a' hóhér madzagán.) Vagyis: felakasztották.”¹³⁷ A kötél általi halál, pontosabban az olcsó madzag vagy kötél elvontabb s egyszersmind megszépítő kifejezése még Dugonicsnál: „Egy pótrán vették nyakára valóját”¹³⁸ vagy rövidebben: „Fel nyakra valózták”.¹³⁹ A kötél mint divatos ruhadarab szerepel az egyik ironikus, 1848-as Petőfi-versben is (*A mágnásokhoz*):

Dicsőséges nagyurak, hát
Hogy vagytok?
Viszket-e úgy egy kicsit a
Nyakatok?
Új divatu nyakravaló
Készül most
Számotokra... nem cifra, de
Jó szoros.

A madzag, kenderzsineg vagy kötél megkötésének képével operálnak még a következő szólások: „Meg kötötték a' torkát, mint a' zsáknak”,¹⁴⁰ rövidebben: „Bé kötötték a' zsák' szájját”; szókimondóbban: „Hurokra akadt a' torka”; „Nyakára fujtották a' kötelet”,¹⁴¹ „Bele keverődött a' kenderbe”; „Meg kötötték a' kender ingnek gallérját”.¹⁴²

7. Nem éri lába a földet¹⁴³

Azaz: felakasztották, s olyan magasan lóg, hogy „El lehet lába alatt járni”;¹⁴⁴ „Oly magosra emelték: hogy el se érhetni”. Topikus változata: „Fel emelték a' pócra”,¹⁴⁵ illetve a 4. kifejezésnél már idézett „Szél fújja a' talpát”.¹⁴⁶

135 Variánsaival együtt l. *uo.*, 225. sz.

136 DUGONICS, *i. m.*, I, 22.

137 SZEMERKENYI, *i. m.*, 37; BARÓTI SZABÓ DÁVID, *A' Magyarság' Virági*, Komárom, 1803, 320–321.

138 DUGONICS, *i. m.*, I, 22.

139 *Uo.*, I, 24.

140 *Uo.*, I, 25.

141 *Uo.*, I, 23.

142 *Uo.*, I, 25.

143 *Uo.*, I, 22.

144 *Uo.*, I, 23.

145 *Uo.*, I, 25.

146 *Uo.*, I, 24.

8. Ég és föld között lakik¹⁴⁷

Régies, kiveszett szólás, használatáról és jelentéséről „csak Dugonics András gyűjteményéből van némi ismeretünk, aki a *Föl akasztás* című fejezetben közölte. Feltehetően ugyanezt jelenti az »Ég föld között jártattya a' szellő« szólás is. Ez a példa a *Tolvajok* című fejezetben található, s valószínűsíthető, hogy a tolvajra is hasonló büntetés – vagyis a felakasztás – várt” – jegyzi meg Szemerkenyi a következő szólásmondás ismeretében: „Hosszú újjú. – Ágasra való.”¹⁴⁸ A *Tobzódóké* című XVIII. századi lator mulatóének záró strófájában hasonló eufemisztikus kifejezésekkel írják le az akasztást:

Azután felakadni, az egeket nézni,
Végzetlen csudára ég-föld között függni.¹⁴⁹

A magasban lógás érzékeltetésére szolgált egy földhözragadtabb szemléletű szólásmondás is Dugonicsnál az *Egyéb büntetések* között: „Oda tötték, ahhol a' kutyá ki nem kapja kezéből a' kenyeret.”¹⁵⁰

9. Lajtorján ment a sírba¹⁵¹

Dugonicsnál egy másik változata is van ennek az eufemizmusnak a *Tolvajok* című fejezetben: „Lajtorján vitték a' sírba.”¹⁵² Topikus változata ugyanennek a szóképek: „Föl hágott a' lépcsőn, de le nem jöhetett”,¹⁵³ vagy „Vezetni köllött a' sírba” – vagyis az akasztófához.

10. Kivitték, de a fán felejtették / felejtették¹⁵⁴

Felakasztották. Királyi egyetlen fonéma eltéréssel kétszer is feljegyezte ezt a megszépítő szólásmondást. Topikus variánsa: „Meg terhelte a' fát.”¹⁵⁵

11. Felmagasztalták az ég felé

Felakasztották. Dugonicsnál ugyanez az eufemizmus egy fonéma eltéréssel szerepel.¹⁵⁶ Bővebb változata a kivégzés nyilvánosságára is utal: „Ország világ

147 *Uo.*, I, 22.

148 *Uo.*, I, 318.

149 RMKT XVIII/14, 228. sz., 29–30. sor.

150 DUGONICS, *i. m.*, I, 32.

151 *Uo.*, I, 22.

152 *Uo.*, I, 314.

153 *Uo.*, I, 25

154 *Uo.*, I, 23.

155 *Uo.*

156 *Uo.*, I, 22.

láltára fel magasztaltatott.”¹⁵⁷ Topikus változata: „Föl vitték a’ fölleg várba.”¹⁵⁸ Petőfinél ezt olvashatjuk:

A jó öreg, a gondos nevelő!
Akasztófára kellett jutnia,
Ki annál sokkal több[et] érdemelt.

A szomszéd asszony ott vala
Fölmagasztaltatásán.
Látá, midőn a mester
Hurkot kötött nyakán, s ő
Nyelvét hosszan kiölté,
Mintegy csúfolva a világot,
Ki ilyen csúffá tette őt.

(Az apostol)¹⁵⁹

12. Fán száradt csuka¹⁶⁰

Az akasztott ember hullájának gúnyos megnevezése. Köztudott, hogy a gyorsan romló húsok és halak egyik legarchaikusabb tartósítási módja a napon való szárítás, szikkasztás volt. Az EMSzT 1681-ből „aszszú halat [...] Száraz halat” és 1710-ből „száraz csukát” emleget.¹⁶¹ Az akasztófát mint az emberi „hússzárítás” egyik „eszközét” bővebben magyarázom a következő, 13. szóképnél.

13. Kitették a szárítófára¹⁶²

Az akasztófa egyik megszépítő elnevezése volt a *szárítófa*. Képileg ugyanaz, mint az V. 4. frázis. Szemerkenyi szólásgyűjteménye az „Akasztófán száradjon”; „Akasztófán szellőzik” és a „Ki tötték a szellőre” régies, ritka szólások között említi egy Petőfi-verssel (*Három fiú*) és egy Móra-idézettel együtt: „Akkor olyan betyáros világ volt, sok szép tanyai legényt kitettek a szárítófára a városi urak” (Móra Ferenc: *Ének a búzamezőkről*).¹⁶³ Szirmay Antalnál (1804, 1807) egy átokversben szóláshasonlatként és eufemizmusként is megjelenik az akasztott ember látványa:

157 *Uo.*, I, 317.

158 Mindkét kifejezést l. *uo.*, I, 22.

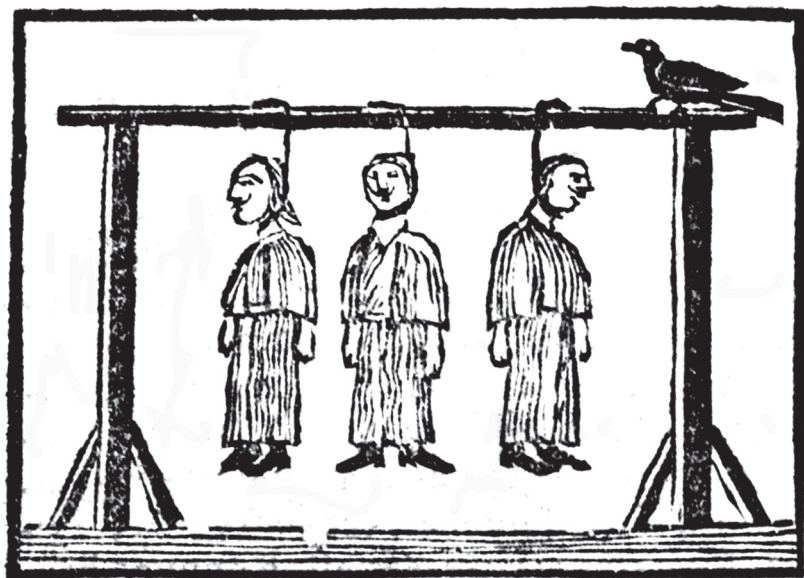
159 Mindkét Petőfi-idézetem a kritikai kiadás Kerényi Ferenc hagyatékában maradt 6., megjelenés előtt álló kötetének szövegállapotát tükrözi.

160 DUGONICS, *i. m.*, I, 23.

161 EMSzT XII, 150.

162 DUGONICS, *i. m.*, I, 24.

163 SZEMERKENYI, *i. m.*, 37.

Akasztfán fogsz száradni, mint kürtőbe füstös hús,
Varjúk fognak eltemetni, jut lelkednek pokoljuss!¹⁶⁴

A hasonló magyar eufemizmusok ismeretében Mészöly Dezső így fordította Villon *Hadova és Hamuka* című tolvaj-zsargonban írt ciklusának I. darabját:

Párizsban, a nagy irhaszáritón,
Hol *nyakravalót* kaphat a balek,
Öt-hat jó firma barnul a napon,
Ha dolgoznak a fogdmegek.
Zsiványoké a fölső emelet,
Hol legjobban hintáz a szél...

Egy másik Villon-vers (*Üzenet Garnier börtönparancsnok úrnak a sikeres föllebezés után*) ajánlásában is azonos az akasztott ember szóláshasonlatban megjelenített képe:

Herceg, ki nem próbál szerencsét,
Az ott szellőzik fönn a fán,
Mint bőr, ha szárítóra tették....¹⁶⁵

164 SZIRMAY, i. m., 205.

165 MÉSZÖLY, *Az igazi Villon*, i. m., 132 és 131.

Az akasztófa, illetve az akasztás ritkábban előforduló eufemisztikus szóképe: „Föl kötötték a' bú felejtőre”;¹⁶⁶ „A' fogasra akadt”.¹⁶⁷

14. Pap volt halálán, de nem temetésén¹⁶⁸

Gúnyos eufemizmus. Bár a kivégzéseken mindig jelen volt egy pap, hogy az elítélt bűnös az utolsó perceiben keresztény módon megbánhassa bűneit, ám mint az előző szólásmondásokból kiderült, tisztességes elföldelésére (teteme és sírja beszentelésére) már nem került sor. Ilyen kriminalisztikus, végtisztesség nélküli halálesetet idéz fel egy hasonló gúnyos szólásmondás is: „El temették szemfödél nélkül.”¹⁶⁹ A betyárdalokban is meg-megemlítik sajnálkozva, hogy „szegény betyár” koporsó – sőt tisztességes ruha és csizma – nélkül, mezítlábasan van eltemetve.

VI. Egyéb büntetések: szóbeli fenytés, nyilvános megszégyenítés, verés kézzel, pálcával, bottal

Az e csoportba feljegyzett szólásmondásoknak, formuláris kifejezéseknek többsége valóban büntetésre, fizikai bántalmazásra utal, kivéve a 4–6. frázisokat, ezeket azonban Dugonics is a *Más büntetések* között említi.

1. Megültették vele a piacon a falovat¹⁷⁰

A faló, vagyis szégyenlő (ném. *Schmach-* vagy *Schandpferd*) nyilvános megszégyenítésére szolgáló, jelentős fizikai fájdalmat okozó büntetőeszköz. Rendszerint olyan helyen állt, ahol a rajta ülő vétkest sokan láthatták. Az eufemizmus rövidebb formája: „Meg ültették vele a' fa lovat.”¹⁷¹

Az éles, keskeny faló (van, ahol egy lóbőrrel bevont, máshol pedig csak puszta gerenda) volt, de

nem szolgált eredetileg a testi fenyték végrehajtására, hanem oly megbecstelenítő rendeltetése volt mint a szégyen fának (pellengér), ráültették t. i. a bűnöst a falóra és ülve ott kellett maradnia, néha hosszabb ideig, mi által a közgúny tárgyává tették. Csak kivételesen verették meg eleintén a bűnöst a fa-lovon, azonban a XVII. század felé már sűrűen találkozunk ítéletekkel, melyek szerint a falovon

166 DUGONICS, *i. m.*, I, 24.

167 *Uo.*, I, 25.

168 *Uo.*, I, 24.

169 *Uo.*, I, 23.

170 *Uo.*, I, 15. Ugyanígy említi ERDÉLYI, *i. m.*, 2529. sz. hozzászólásával: „Községynnek tették ki, valamely fa lőféle alkotványra állítván a bűnöst.”

171 *Uo.*, I, 28, a VII. nagy csoportban, a *Más büntetések* között is említi.

való nyargalásra ítélt bűnös, midőn jelképes nyargalását elvégezte, leszálláskor a falovon megveretett.¹⁷²

A hazai, büntetést ábrázoló képek legrégebbje az az ábra, melyen egy mezetlen nő lovagol gerendaélen: a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban őrzött, 1377-ban készült misekönyv egyik kezdőbetűje.¹⁷³ Egy másik történeti adat:

A Hajdúkerület 1698. nov. 22-én hozott statutumának ide vonatkozó része: Valaki adtával, teremtettével káromkodik, elsőbben egész vasárnap fa-lovon üljön, elbocsáttatván keményen megveressék, 2-do ha ugyanabban compariáltatik: fa-lóra ültetessék, egész nap követ tartson a nyakában, elbocsáttatván megkiáltsa, hogy halált érdemelt volna: 3-tio ha ugyanazon vétekben találtatik: irremissibiliter megköveztessek.¹⁷⁴

A falóra ültetés szokását az EMSzT 1688-ból adatolja először és 1762-ből utoljára mint a tolvajok, káromkodók és istenkáromlók egyik büntetési módját. Adataihoz Szabó T. Attila hozzáfűzi még: „Az erdélyi régiségből csak Kolozsvárról, a közeli Tordáról és Kézdivásárhelyről van adalékunk arra a – hihetőleg egykor másutt is ismeretes – büntető szokásra, hogy a valamilyen bűnben/vétekben leledzőt a piacon felállított falóra kötözték, és az ítéletben meghatározott két óráig – másoknak elrettentő például, ország-világ csúfjára – ott tartották.” Előfordult az is, hogy a kiszabott idő lejárta után a bűnöst a faló alatt meg is botozták.¹⁷⁵ A XVIII. században a katonaságnál több személy együttes büntetésére is használták a falovat. Ehhez hasonló iskolai fegyelmező eszköz volt a faszamár.

2. Mogyorófa-olaj, furcsa olaj¹⁷⁶

Topikus változatait Dugonics a *Farverések* között jegyezte fel: „Fa olajjal gyógyították farát”; „Fa hájjal kenték meg a’ feneket”.¹⁷⁷ A kenéssel való gyógyításról már szóltam az I. 2. eufemizmusnál, e két utóbbi frázis nyilvánvalóan ironikus.

3. Úgy meg van verve, mint a csap

Szóláshasonlat, mely a boroshordó (fa)csapjának kiütögetését idézi. Szövegváltozata Dugonicsnál: „Úgy meg van verve, mint a’ zsup.”¹⁷⁸ Ez is munkafolyamatra, a (zsup)szalmából készült háztetők ütögetéssel való tömörítésére utal.

172 VAJNA, *i. m.*, II, 137.

173 Uo., II, 58. ábra.

174 Uo., II, 139.

175 Tulajdonképpen nem ebbe a csoportba való. Vö. EMSzT IV, 61–662.

176 DUGONICS, *i. m.*, I, 16.

177 Uo., I, 15.

178 Uo., I, 16.

4. Ott is vakarja, ahol nem viszket¹⁷⁹

– mármint az az ember, aki nagy bajban van vagy lesz. A régi, ismert szólás számos példáját idézi Szemerkenyi.¹⁸⁰ Ez és a következő idioma a kézirat *Fölakasztás* téma-csoportjában is szerepelt, jóllehet egyik sem volt odavaló.

5. Ott is tapogatja, ahol nem fáj¹⁸¹

E tréfásan csúfolódó népnyelvi szólással jellemezték azt az embert, akinek semmi sem jó, folyton panaszskodik. Számos példáját idézi Szemerkenyi gyűjteménye.¹⁸²

6. Elöl víz, hátul tűz¹⁸³

Azaz: mindenhol veszély fenyeget, az ember reménytelen helyzetben van. Szemerkenyi szerint először Baranyai Decsi János XVI. századi gyűjteményében fordul elő így ez a népnyelvi, közismert szólás. A főnevek cseréjével említi „Elöl tűz, hátul víz” alakban Kovács Pál 1794-ben kiadott összeállítása.¹⁸⁴

7. Úgy megérdemlette a verést, mint szűz a koszorút¹⁸⁵

Régies, kiveszett szóláshasonlat, amelyet „Lehet pozitívan elismeréssel vagy ironikusan alkalmazni”.¹⁸⁶ Esetünkben egyértelműen ez utóbbiról van szó. Dugonics feljegyezte bővített változatát is: „Megérdemli az akasztófát, mint szűz leány a koszorút”.¹⁸⁷ Kresznerics Ferencnél a szólás jelentése tágabb értelmű: „Megérdemli, mint szűz lány a koszorút”.¹⁸⁸ A szóláshasonlat értelmezéséhez azt is tudni illik, hogy a régiségben – a hagyományőrző vidékeken még a XX. században is – a már nem szűz leányok nem esküdhettek (mirtusz- vagy csinált virág)koszorúval vagy fátyollal a fejükön.

8. Felolvasták néki a leckét¹⁸⁹

Jelentése: megszidták, kioktatták, erkölcsi tanítást kapott.

179 *Uo.*, I, 31.

180 SZEMERKENYI, *i. m.*, 1420.

181 DUGONICS, *i. m.*, I, 31.

182 SZEMERKENYI, *i. m.*, 1340.

183 DUGONICS, *i. m.*, I, 31.

184 SZEMERKENYI, *i. m.*, 1379, vö. BARANYAI DECSI, *i. m.*, 1598; KOVÁCS PÁL, *Magyar példa, és Köz Mondási*, Győr, 1794, 149.

185 DUGONICS, *i. m.*, I, 32.

186 SZEMERKENYI, *i. m.*, 893.

187 DUGONICS, *i. m.*, I, 31.

188 KRESZNERICS FERENC, *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*, 1–2, Buda, 1831–1832 c. gyűjteményéből idézi SZEMERKENYI, *i. m.*, 893.

189 DUGONICS, *i. m.*, I, 25.

9. Megmosták szappan nélkül¹⁹⁰

Jelentése: megszídták. Mai szóhasználatban: „Jól megmosták a fejét”. Verés értelemben l. még a I. 6. szókép magyarázatát.

10. Jól megborsolták néki a levet¹⁹¹

A régies, kiveszett szólás általános jelentése: kellemetlenséget okoztak valakinek. (Vö. a „Borsot törni az orra alá” szólásmondással. A bors ugyanis a régi magyar konyha elengedhetetlen fűszere volt, ám ha túl sokat tettek belőle az ételbe csípőssé, ehetetlenné vált.) A szólást „Jól megborsolták néki / neki a levet” formában, derekasan elverték jelentéssel több gyűjteményben is feljegyezték. Dugonicsnál hasonló jelentésben ilyen (leves-)étellel kapcsolatos megszépítő szóképeket találunk még: „Rosz ízű falatokat tálalgattak elébe”;¹⁹² „Meg adták levét a’ koncnak”; „Oda várnak a’ fekete lévre”.¹⁹³ (Változatát lásd ugyanitt 12. számmal.)

11. Megtalálták az erét

Szemerkenyi megtalálták a fájó pontját, rájöttek arra, hol a gyengéje’ jelentéssel idézi ezt az ironikus, régies, kiveszett szólást.¹⁹⁴ Ugyanis az egyik legrégibb és leggyakoribb gyógyítási mód az érvágás volt. A jó borbély mindig a betegségnek vagy fájdalomnak megfelelő eret vágta meg. Erre utal ironikusan több más szólásmondásunk is: „Nyakán vágta meg az eret”, sőt: „Nyak borbély a’ hóhér”.¹⁹⁵ (Lásd a V. 2. idióma magyarázatát.) Dugonics a *Fejverések* között is megemlíti: „Jól meg tapogatták az erét, vér is jött belőlle.”¹⁹⁶

12. Feladták a fekete levest¹⁹⁷

Ezt mondták, ha valakivel baj, kellemetlenség történt. Változatai Dugonicsnál: „Oda várnak a’ fekete lévre.”¹⁹⁸ Szemerkenyi ’keserves sorsa van’ jelentéssel idézi ezt a sajnálkozó, kiveszett szólást Kovács Pál gyűjteményéből: „Jutott néki a fekete lévben.”¹⁹⁹ Fenyegető jelentésű közismert változata: „Hátra van még a’

190 Uo.; SZEMERKENYI (*i. m.*, 1253) ERDÉLYI (*i. m.*, 1851) gyűjteményéből idézi e régies, ismert szólást.

191 DUGONICS, *i. m.*, I, 28; SZEMERKENYI (*i. m.*, 902) még BALLAGI (*i. m.*, 273) és ERDÉLYI (*i. m.*, 264) gyűjteményéből idézi.

192 DUGONICS, *i. m.*, I, 28.

193 Uo., I, 26.

194 Uo., I, 29.; SZEMERKENYI (*i. m.*, 357) BALLAGITÓL (*i. m.*, 111) is idézi.

195 DUGONICS, *i. m.*, I, 20, a *nyakverések* témacsoportban.

196 Uo.

197 Uo., I, 29, „Föl-adták...” formában.

198 Uo., I, 26.

199 SZEMERKENYI (*i. m.*, 902) idézi KOVÁCS PÁL (*i. m.*, 168) és KRESZNERICS (*i. m.*, 14) gyűjteményéből.

fekete leves”,²⁰⁰ azaz csak ezután jön a dolgok kellemetlenebb része. A *fekete leves* nem a törökökhöz kapcsolható fekete kávé jelenti, hanem eredetileg egy sötét színű mártásféle volt a régi magyar konyhán, amit az étkezés végén tálaltak fel, s amely színét a beletört fekete vértől kapta. Ma közismert jelentését az magyar- rázza, hogy a *lé és leves* szavaknak más, átvitt értelmű szókapcsolatokban a ’kellemetlenség, baj’ jelentése fejlődött ki, például: *megissza a levét*, vagy a pofont jelentő *nyakleves* „Mivel a fekete leves a konyhai használatból eltűnt, az eredeti jelentése éppen az ellenkezőjébe fordult, s a gúnyos használat következtében a rosszalló értelem maradt meg” – írja Szemerkenyi.²⁰¹

13. Befűtötték a kemence száját²⁰²

Lásd a szólás rövidebb alakjának (II. 6) magyarázatánál.

14. Leforrázták, mint a kutyát²⁰³

Ez a régies, ritka szóláshasonlat Királyi kéziratában valószínűleg „megalázták” jelentésben szerepel, annál is inkább, mert a korabeli szóbeliségben van ilyen topikus változata is: „Alázatos, mint a leforrázott kutya.”²⁰⁴

15. Egy szálíg kifizették az adósságot²⁰⁵

Magyarán: megkapta, amit megérdemelt. Hasonló jelentésű gúnyos szólásmondás Dugonicsnál a „Farával fizette a’ bért”,²⁰⁶ mely egyértelműbben utal a verésre, illetve egy még nagyobb büntetésre: „Akasztófán rották le a’ rovást”.²⁰⁷ A rováspálcákat régen – egyebek között – a kocsmabeli adósságok nyilvántartására használták.

16. Az aranybúl se lesz gyűrű, ha meg nem verik²⁰⁸

Jelentése: még az értékes dolgokon is van javítani, formálni való, illetve túrni kell a rosszat, a kellemetlent is. „A gyermeknek mondatik a büntetés után.” Ez a szólás tulajdonképpen a régi pedagógia alapja, a fizikai bántalmazás megideologizálása, az a tévhit, hogy a verés megjobbít. Változata: „Az aranyból nem leszsz gyűrű, ha tsak öszve nem verik.”²⁰⁹

200 DUGONICS, *i. m.*, I, 31.

201 SZEMERKENYI, *i. m.*, 919.

202 DUGONICS, *i. m.*, I, 29.

203 *Uo.*, I, 30.

204 *Uo.*, I, 50.

205 *Uo.*, I, 31.

206 *Uo.*, I, 15.

207 *Uo.*, I, 216.

208 *Uo.*, I, 32.

209 SZEMERKENYI (*i. m.*, 65) számos változatát idézi, például KOVÁCS (*i. m.*, 65.), KRESZNERICS (*i. m.*, 24).

Függelék

A Királyi-kézirat eufemizmusai eredeti csoportosításban, betűhíven

A hát verések²¹⁰ (8a)

1. Megsimogatták a szömörcsös hátat
2. Somfa hájjal kengették a háti bőrt
3. Legyalúlták a háti dombot
4. Le se fektették, mégis jól megverték
5. A famennykő ütötte meg a hátát
6. Inge mocskát kiszappanyozták

A far verések (8a–b)

1. Meg lapították a farát
2. Farából fejébe verték az eszét
3. Ki poroszták [!] a nadrágot²¹¹
4. Meg atták bélését a posztónak
5. Farával fizette a bért
6. Be fűtettek néki²¹²
7. Nem szeretnék bolhája lenni
8. Nem szeretnék tetűje lenni gatyá ránczában
9. Nem szeretnék bőrében lenni
10. Meg ültették vele a piacon a fa lovat²¹³
11. Le tséptették, mint a tót búzát
12. Fa hájjal kenték meg a farát
13. Meg látogatták nemes fundussát
14. Ki bolházták a gatyát
15. Le fektették a deres lóra
16. Meg pirították a fár grofokat
17. Mogyorófa olaj, furcsa olaj
18. Ugy meg van verve, mint a tsap
19. Ki szelelték a nadrágot
20. Meg hamuszták fárát égetlen²¹⁴ hamuval

210 Jegyzeteimben sehol nem szerepel az 1. témacsoport. A szólásmondások felsorolása a 2-sel kezdődik.

211 Ugyanez teljesebb alakban, szóláshasonlatként szerepel a 13a oldalon, a *Más büntetések* között. Ugyanebben a csoportban szerepel egy másik, képileg azonos idióma a nadrág „kiszemezése” is.

212 Ugyanez teljesebb formában szerepel a 13a lapon is.

213 Tulajdonképpen nem ebbe a csoportba való, hanem a „más büntetések” közé.

214 Tollhiba: farát égetlen hamuval.

Nyakverések (9b)

1. Nyakra főre szakad a gonosz
2. Elkapta a nyaklevest
3. Csiklandós a nyaka, nem szenved a kötelet²¹⁵
4. Nyak borbély a Hóhér

Fej verések [értsd: lefejezés] (9b)

1. Örökre kötötték be szemeit
2. Úgy letsapták a fejét, mint a káposztát
3. Fejét immáron nem vakarhatta
4. Fővel jött e világra, de fejetlen ment ki

Föl akasztás (9b–10a)

1. A Vármegye temettette el
2. Ki tötték a szellőre
3. Úgy lóg, mint az akasztott ember
4. Meg fúlt a hóhér madzagán
5. Nem éri lába a földet
6. Ég és föld között lakik
7. Lajtorján ment a sírba
8. Ki vitték, de a fán felejtették
9. Ott is vakarja, ahol nem viszket²¹⁶
10. Ott is tapogattya a hol nem fáj²¹⁷
11. Elől víz, hátul tűz²¹⁸
12. Úgy megérdemlette a verést, mint szűz a koszorút

Fel akasztás²¹⁹ (13a)

1. A Vármegye temettette el²²⁰
2. Nem éri lába a földet²²¹

215 Tulajdonképpen nem ebbe a csoportba, hanem az akasztáshoz tartozik.

216 Jelentése: botozás, verés. Nem ebbe a csoportba tartozik.

217 Jelentése: botozás, verés. Nem ebbe a csoportba tartozik.

218 Jelentése: reménytelen, veszélyes helyzet. Nem ebbe a csoportba tartozik.

219 Sorszámozás nélküli csoport.

220 Ez a kifejezés már szerepelt a 9b lapon, a 6. csoportban is.

221 Ez az idióma már szerepelt az 6. csoportban is.

3. Lajtorján ment a sírba²²²
4. Fel magasztalták az ég felé
5. Ki vitték, de a fán felejtették [!]²²³
6. Fán száradt tsuka
7. Ki tettik a szárító fára
8. Pap volt halálán, de nem temetésén

Más büntetések (13a)

1. Fel olvasták néki a leczkét
2. Meg mosták szappan nélkül
3. Jól meg borsolták néki a levet
4. Meg találták az erét
5. Fel adták a fekete levest
6. Ki poroszták nadrágját, mint a lisztes zsákot
7. Be fütötték a kemence szájját
8. Leforázták, mint a kutyát
9. Ott is vakarja, a hol nem viszket²²⁴
10. Ott is tapogattya ahol nem fáj
11. Egy szálíg kifizették az adósságot
12. Az aranybul se lesz gyűrű, ha meg nem verik

222 Ez az idióma már szerepelt az 6. csoportban is.

223 Ez az idióma már szerepelt az 6. csoportban, de *í*-zés nélküli igealakokkal.

224 Ez és a következő idióma már szerepelt a 6. csoportban, jóllehet egyik sem volt odavaló.

VOIGT VILMOS

Georg von Gaal: *Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen* (Wien, 1830)

A kéziratos hagyatéék konkordancialistája

Bevezetés

A magyar és nemzetközi közmondáskutatás e klasszikus műve eddig a kellenél kevesebb figyelmet kapott. Georg von Gaal (Gaál György, 1783–1855) a reformkori magyar mese-és mondaközlések jeles szerzője, a kortársi magyar irodalom német nyelvre közvetítője, Joseph Hormayr bécsi magyar triászának első vezető egyénisége volt. Második németül közölt antológiája az 1830-ban *Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen. Deutsch, Englisch, Latein, Italienisch, Französisch und Ungarisch – von Georg von Gaal* címmel jelent meg (Wien, Friedrich Volke, 1830). Ez egy X, (2) 324 lapos hatnyelvű közmondásgyűjtemény. A címlap hátlapján ennek megfelelően két latin, egy angol és egy francia idézetet ad a közmondások fontosságáról. A német alapnyelvű művet akkori munkaadójának, Esterházy Miklós hercegnek ajánlja, felsorolva annak minden rangját és rendjeit, arra azonban nem tér ki: mi köze a hercegnek a közmondásokhoz? Az [V–VI.] lapokon megismétli alázatos hódolatát. Az előszó (*Vorrede*, VII–X) többet árul el Gaal szándékáról. A közmondások a világon mindenütt a bölcsesség kifejeződései, és érdemes a német megfogalmazások mellé egy-egy angol, latin, olasz, francia és magyar megfelelőt oda tenni. A különböző nyelvű megfelelések között vannak közeli, szinte szó szerint azonosak, máskor a megfogalmazás és az alapgondolat egyezik. Gaal a gondolatgazdag spanyol és portugál közmondások bevonására is gondolt, ám e szövegekkel együtt gyűjteményének terjedelme túl nagy lett volna. A hozzáértők tudhatják, milyen nehéz is lehetett a munka összeállítása, és a hiányosságokat is megértik. Főként a latin *adagia* esetében több, egymáshoz közeli példát említ, de jobb a több, mint a kevesebb.

Az előszó Bécsben, 1829. június 24-én kelt, és többet nem árul el a szerző céljairól, a felhasznált forrásmunkákról. Idézi August Zarnack könyvét (*Deutsche Sprüchwörter zu Verstandsübungen für die Schulen*, Berlin, Maurer, 1820), amely a jeles mondásoknak az oktatásban való hasznosítását tűzte ki céljául. A legegyszerűbb arra gondolni, hogy a *Spruchwort* (és nem *Sprichwort*!) írásmódot is tőle vette át.

Az első laptól kezdve már maguk a közmondások jönnek, egyenként beszámozva. E számokon belül mindig a német példa az első, ennek ábécérendbe szedett jellemző témaszavai külön, ritkán szedve és egy ponttal is elkülönítve állnak a szövegek előtt. Az egyes proverbiumok új sorban kezdődnek. Előbb a német példák következnek, ám ha több van, azok nem mindig kerültek egymás mellé vagy alá. Ez után (az egyes nyelveket külön nem is jelölve) a latin, olasz, francia, angol és magyar példák jönnek. A nyelvek sorrendje nem mindig azonos. Az angol példák jöhetnek a német után, a magyar példák a többi között is. Talán az egyes adatok hasonlóságára-különbségére gondolt az ilyen rendszerezés során. 1. és 2. számokon *A* és *Aal* a két első példa, a két utolsó (1807–1808. sz.) pedig a *Zwei* témaszóhoz tartozik. Igen ritkán az egyes adatok között utal más témaszavakra vagy más sorszámon közölt proverbiumokra is. Az egyes adatok forrásait nem jelöli, még igen közismert idézetek vagy mondások esetében sem. Semmilyen mutató nincs a kötetben.

Gaal általában 4–5–6 nyelvi adatot hoz, de vannak csak 3 (sőt ritkán 2) különböző nyelvi példát hozó tételek is. A közölt adatok „irodalmi” nyelvűek. Már a kéziratban is feltűnik, hogy a helyesírás gyakorlott kézre vall – az összes nyelvben, így a magyarban is, ahol szinte alig találunk sajtóhibát. Csak elismerésünket nyilváníthatjuk a poliglott szerzőnek és nyomdásznak gondos munkájukért. Ennél csak azt csodálhatjuk jobban, hogy az anyag összeállítása során Gaalnak milyen jól kellett ismerni a felhasznált nyelveket – hiszen egy proverbium szinte mindig többet is jelent, mint egy-egy mondat praktikus értelme. Gaal magyar példái közül a legtöbb igen jó nyelvérzékről, a szólások értelmének ismeretéről tanúskodik.

Megemlítem, hogy Gaal csak egy „műfaji” megnevezést (*Spruchwort*) használ, és nem említi például a *Redensart*, *Redewendung* stb. kifejezéseket. A francia, olasz, angol nyelvek esetében például a *proverbium* megfelelőit használhatta. A sokrétű latin közmondásra vonatkozó és frazeológiai terminológiát praktikus módon képzelhette el. Dolgozatomban magam a *proverbium*, *közmondás*, *szó-lás*, *frázis* szavakat szinonimaként használom, noha esetenként bizonyára van vagy volt köztük fontos, jelentésbeli és műfaji különbség.

Gaal művének utólagos értékelése

Gaal ugyan Bécsben élt, ám megvoltak a kapcsolatai az itthoni irodalmi élettel is. Közmondásgyűjteményét V. (vagyis Vörösmarty Mihály) röviden ismertette a Tudományos Gyűjtemény hasábjain (1831/VI, 117–119). Annál meglepőbb, hogy húsz év múlva Erdélyi János úttörő jelentőségű magyar közmondásgyűjteményében (1851) már nem tud róla, holott Gaal folklorisztikai tevékenységét Erdélyi nagyra értékelte. Margalits „kodifikáló” jelentőségű magyar közmon-

dásgyűjteménye (1896) sem említi. Paczolay Gyula (1997) kiváló „európai” összehasonlító proverbium-könyvének irodalomjegyzékében hivatkozik Gaal könyvére, de ő a magyar adatokat legrégebbiekkel kezdi, és a Gaalénál egy generációval korábbi közlésekre szorítkozik, s a Gaalnál olvasható (forrásadatok nélküli) nemzetközi párhuzamokra sem tér ki. Szemerikényi Ágnes (2009), ha ritkán használja, GGy jelzéssel és lapszámmal utal rá.¹ Napjainkig folytathatnánk e negatív listát – noha több mint egy évszázada Tolnai Vilmos mindmáig alapvető kutatástörténeti áttekintése² részletes és pontos beszámolót adott az 1830-as könyvről. Azzal kezdi, hogy Gaal műve a könyvészeti ritkaságok közé tartozik. Tolnai nyilván végigszámolta a kötet magyar adatait, mivel közli, hogy „Magyar közmondás összesen 804 van, 697 cikkben. [Gaal] Forrást nem említ, úgy látszik, hogy emlékezetből írta a magyar közmondásokat, amelyek közül nem egy eltér a hagyományos alaktól, legtöbbször kárára.” Vannak nyilván a németből vagy latinból készült fordítások, de van olyan német is, amit Gaal fordított magyarból. Tolnai azt is tudja, hogy K. F. W. Wander *Deutsches Sprichwörterlexikon*ához (I–V, Berlin, Brockhaus, 1866–1880) felhasználta Gaal könyvét, pontosabban a magyar adatokat. Mindmáig (!) ez az egyetlen nem-magyar proverbiumgyűjtemény, amelyben megvannak Gaal adatai.

Megemlíthetjük, hogy az Egyesült Államokban a Nabu Press a University of Michigan Library példánya alapján 2010-ben elkészítette a mű reprintjét,³ ugyanez a GoogleBooks portálon is elérhető. Ma tehát nem tarthatjuk többé megismerhetetlennek e könyvet.

A XX. században a szakkutatók közül jó hosszú ideig senki sem használta fel Gaal könyvét. Amikor az 1960-as évek elején elkezdtem foglalkozni Gaal egy másik, közismert művének létrejöttével (*Märchen der Magyaren*, Wien, 1822) – amely az első kinyomtatott magyar népköltési gyűjtemény, ráadásul német nyelven, s azóta is előkelő helyen tartja számon a nemzetközi és magyar folklór-kutatás –, hamar kiderült, hogy az MTA Kézirattárában hatalmas méretű szöveganyag található, köztük a *Sprichwörterbuch* legalább két, az 1830-as nyomtatott könyvet megelőző kéziratos fondja, ebben sok száz további magyar nyelvű közmondással. Néhány akkori egyetemi hallgatómmal együtt ugyan elsősorban a magyar nyelvű (!) meseszövegeket másoltuk, ám többször is elmondtam (magyar és német folkloristáknak egyaránt), hogy ez a hatnyelvű kéziratos proverbium-gyűjtemény több figyelmet érdemelne, mivel a maga korában is

1 ERDÉLYI János, *Magyar közmondások könyve*. Pest, Kozma Vazul, 1851; MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Bp., Kókai Lajos, [1896]; PACZOLAY Gyula, *European Proverbs in 55 Languages with Equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese*, Veszprém, Veszprémi Nyomda, 1997; SZEMERIKÉNYI Ágnes, *Szólások és közmondások*, Bp., Osiris, 2009, 1457.

2 TOLNAI Vilmos, *A szólásokról*, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1910, 51–52; 25. sz.

3 ISBN 1143004949 és 9781143004940.

társtalan, s térben és időben jól körülhatárolható módon az akkori közhasználatú proverbiumokból válogat.

Ám a hihetetlenül gazdag és bonyolult szövegtörténetű „Gaal-kézirattár” feldolgozása nem is olyan egyszerű. Egy részük ma alig olvasható, zsúfolt és gótbetűs szöveg, sőt nem is magyar vagy bécsi, hanem egyenesen „szász” gótbetűkkel! A nyilvánvalóan grafomán Gaal sok ezer oldalnyi kéziratot írt vagy másolt, de bizonyára voltak scriptorai és más segítői is.

Csak több mint három évtizeddel később kíséreltem meg, hogy nyomtatásban legalább némi áttekintést adjak a Gaal-hagyatékna erről a kéziratok anyagáról.⁴ Számunkra most leginkább az tanulságos, hogy máig fennmaradt egy korabeli áttekintés Gaal kézíratairól: *Verzeichniss der Manuscripten-Sammlung – Georgs v. Gaal* (MTAK Kézirattár, Vegyes 2r 31). Ebben a maga készítette jegyzék szerint 27 kötet van, három fő csoportra bontva: *A: Reale – B: Tropische und Didaktische – C: Sprachliche*. A *B:4* után a következőképp folytatja (idézett kézirat 6. lap):

[...] 5. *Sprüchwörterbuch* in sechs Sprachen enthaltend 4240 deutsche, und die meisten denselben entsprechenden lateinischen, italienischen, französischen, englischen und ungarischen Sprichwörter, von welchen im Jahre 1830 bei Volke in Wien bereits 1008 im Drucke erschienen sind [...] aus 5 Octavbänden bestehenden Sammlung [...] Registerband in sich schließt.

Az MTA Kézirattárában Vegyes 8r 13. jelzetten egy négy kötetbe kötött proverbiumjegyzék van, amely a példák ezreit hozza. Nincs külön címe e kéziratoknak, a gerincen már későbbi, az akadémiai Kézirattár kötésében aranynyomással felül *Sprichwörter* szó olvasható, alul kisbetűkkel pedig Gaal neve. Az első kötet az 1–1000 számig terjed (*A – Hans* címszavak). A második kötet 1001–2000 számokon a *Harfe – Ruf* címszavakat adja. A harmadik kötet a 2001–2941 számokon a *Rufen – Zwickel* proverbiumokat tartalmazza, s e kötet végén 2942 és 3001 között ezekhez képest új címszavakat ad, nem igazán ábécérendben. A korábbi címszójavaslatokat gyakran áthúzással jelöli, vagy utal arra, hová lett egy-egy proverbium áttéve. A negyedik kötet 3002-től 4000-ig (*Pferde*) jut el, legalább háromszor újrakezdve az ábécét, de ezt sem következetesen. Egészen más jelzettel (RUI 8r 32) található a befejező kötet, a 4001–4241. tétel (*Ernähren – Geld* címszavak) közötti példákat hozva. Ez a füzet sem egyetlen ábécésorrendet követ. Ellentétben az előbb említett négy nagy, bekötött kézirattal, ez csak fűzött, és nincs címlapja sem. Nem tüntették fel a

4 VOIGT Vilmos, Gaal György = *Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében: Tanulmányok Gaál Károly professzor 75. születésnapjára*, szerk. CSOMA Zsigmond, GRÁFIK Imre, Szombathely, Vas Megye Önkormányzata, 1997, 205–216.

Sprichwörter és a *Gaal* szavakat sem. Kétségtelen azonban, hogy ez az eredeti kézirat „ötödik” kötete.

Concordanz gerinccímsszóval egy újabb jegyzék található ismét más jelzettel (Vegyes 8r 14), külön kötetben, 323 (+ 2) levélen, azaz 646 lapon, a gerincen aranyozott nyomással *CONCORDANZ der deutschen SPRICHWÖRTER* megnevezéssel; ez alá is odaírták: *Gaal*. Vagyis a kötetet egyformára kötötték a négy szövegkötettel. Ez az anyag az egész ábécé beosztásában *A – Zwingen* (*Zwist*) címszavakat tartalmaz. Az első lapon az egyik kéziratosszerű bejegyzésben ezt olvashatjuk: „Eine Concordanz entfalt 48 Schreibbogen in 8° dem 8 junius 829 schrieb ich den 50ten Schulbogen”. Ez nem a nyomtatott kötet mutatója, nem is a kéziratok aprólékos áttekintése, hanem a német példákat sorolja fel, legtöbbször melléírva a kéziratok sorszámain az *A* (*wer A sagt muss auch B sagen*) adattól kezdve. Az ábécé-jegyzékben vannak más számokra utalások, illetve piros tintával javítások, áthelyezések. Az utalások egészen 4228-ig terjednek, vagyis a teljes öt kötetre – de nem a kinyomtatott számokkal, ilyen formán a nyomda számára készített rövidebb szöveganyag szerinti. Ez a *Concordanz* nehezen olvasható, zsúfolt, gót betűs szöveganyag. Minden eltérés ellenére ez lehetett az a Mutató (*Registerband*), amit *Gaal* említett, ugyanakkor ez nem egy nyomdában használható jegyzék. Mivel nem említi a magyar példákat, nem foglalkoztunk vele.

Az első négy kötetben tehát az 1–2941. szövegek a német ábécérendet tükrözik. Ám a harmadik kötet végétől az ötödik kötet közepéig (4241-ig) további, nem is ábécérendbe szedett proverbiumanyag található. Az öt kötet együtt a szövegek összegyűjtésének két fázisát mutatja. A 2941. számmal végződő szövegek a tisztázott, nyomdába küldendő kézirat közvetlen előzményei, ám a kiadás során ebből is kihagytak szövegeket. A további számozás a még tovább is összegyűjtendő anyagot tartalmazza. Több esetben csak a német címszó olvasható, vagy ehhez csak német megfelelőt írtak. Mind az öt kötetben több helyen vannak odaírt további számok is; ezek hol a kéziratokra, hol a nyomtatott kötetre vonatkoznak. A nyomtatott kötetben elég ritkán történik utalás más számon közölt adatokra. Sem a nyomtatott szöveg, sem a kéziratosszerű kötetek nem adják meg forrásaikat.

Gaal fentebb idézett nyilatkozata szerint tehát 5 octavo-kötetből és egy „Registerband”-ból állt a proverbium-gyűjtemény. Az Akadémia Kézirattárában az előbb felsorolt kéziratok tehát az egykori teljes közmondásgyűjteményt képviselik. Hogy *Gaal* a nyomtatott első kötet után további(aka)t is tervezett volna, nem tudjuk. Hihetetlenül gazdag életművében gyakorta volt folytatás nélküli publikáció, vagy olyan hatalmas adatgyűjtemény, amely sajnos még a nyomdai előkészítésig sem jutott el.

Gaal *Sprüchwörterbuch*jának magyar adatai a kéziratos gyűjteményben
az 1830-as bécsi nyomtatott kiadás számsorrendjében

A nyomtatásban megjelent adatokat nem ismétljük meg, csak az ettől eltérő magyar szövegeket írjuk ide, betűhíven. Ahol a nyomtatott szövegtől nem tér el a kéziratos kötetekben adatolt forma, csak a kéziratokban végül is szereplő számot adjuk meg. Ezek olykor magától értetődöek, ám igen gyakran meglepően tanulságosak, főként az egyes szólások jelentéseinek hasonlóságát vagy különbségét illetően. Egyébként is, minden két- vagy többnyelvű parömiológiai kiadványban ez az interkulturális pragmatikai és szemantikai háttér a leginkább tanulságos.

A Gaal kötetében kiemelten szereplő német címszót sem tüntetjük fel, csak akkor, ha a bemutatott magyar szöveg esetében a nyomtatott műben ez nem így volt. Egyébként Gaal proverbium-kéziratai jól jelzik, hogy több ízben és többféle „Stichwort” alá kísérelte meg csoportosítani a végül is általa közölt szövegeket – annál természetesebben, mivel voltaképpen egy többnyelvű szöveganyag német fogalom-tematikáját kellett kialakítania. A megadott hivatkozás-számokból kiderül, hogy az egész szöveganyagra csak itt-ott van nála keresztutalás. Ezek száma csekély, mindösszesen is csak a százas nagyságrendet éri el; csak külön indokolt esetben tüntetjük fel őket. Ugyanakkor a nálunk = jel két oldalán szereplő számok sorrendjéből az is kiderül, hogy (érthető módon) a ma nyomtatásban ismert fogalmi sorrend szerint az első, címszavak szerinti összeállítás, ezt megelőzően pedig a példák összegyűjtése és csoportosítása. A mostani közlésünkben ÚJ: jelzéssel közölt szövegeknek a nyomtatott kötetből való kihagyásának többféle oka is lehet. Az egyik – különösen ha már volt a német címszónál egy-két további magyar példa – az ismétlések és a „gyengébb” változatok elkerülése volt. A másik az, hogy egy-egy szöveg két vagy akár több fogalomhoz is kapcsolódott. A tartalmukban különböző, külön számmal feltüntetett szólások több ízben is azonos fogalomhoz kötődtek. Mindez tanulságos a proverbiumok akkori értelmezése és használata szempontjából is. A csoportosítás és kihagyások alapján jól érzékelhetjük, hogyan csökkent a több mint 4000 összegyűjtött adat a nyomtatásban 1808 tételre, továbbá hogy végül hány magyar proverbium van a kinyomtatott kötetben, illetve az összegyűjtött kéziratos rendszerezésben.

Jegyzékünkben először a nyomtatott kötetben levő számot tüntetjük fel, ez után = jellel utalunk a kéziratos kötetekben levő számokra. (Néhány esetben egyelőre nem találtam meg az eredeti számon szereplő szöveget; ott az ilyen szám hiányzik. Legtöbbször több helyre beosztott vagy beosztható proverbiumok ezek, és végül is nem az a fontos, melyik címszó melyik változatából került elő a közölt forma. Egy-két esetben arra gondolhatunk, hogy Gaal a kéziratba az utolsó pillanatban, emlékezetből vagy a nemzetközi párhuzamok hatására írt be egy-két újabb variánst.) Ha a mutatókban olyan szöveget találtunk, amely a nyomtatott szövegekben nem fordult elő, ezt teljesen közöljük. Ha a nyomtatott szövegtől igen csekély az eltérés, ezt nem jelezzük. Ha nagyobb, a különbséget ÚJ: megjelöléssel adjuk. A lehetőségig közel maradtunk a helyesíráshoz, amely azért némileg eltér a kiadott kötetben és a kéziratokban.

Megemlítjük, hogy ami a magyar adatokat illeti, Gaal elsősorban a teljes mondat értékű „közmondásokat” közli, ám hoz állandósult „szólásokat” is. Idézetek vagy maximák igen ritkák. Tanulságos az is, hogy bibliai idézet szinte nincs a gyűjteményben. A latin adatok sem az antikvítás példáit, hanem a kortársi szóhasználatban ismert szentenciákat képviselik. Meg kell jegyeznünk, hogy Gaal (akárcsak régi közmondás-gyűjteményeink bármely összeállítója) amikor leírta a közismert szólásokat, ezek szövegén olykor változtatott; nem „népköltészeti” gyűjteményt állított össze. Minthogy Gaal német és latin, francia és ritkábban olasz kifejezések szerint rendezte anyagát, értelemszerűen ugyanazt a proverbiumot végül csak egy helyen akarta közölni, de az adatgyűjtés eredményeként néhány adat többször, több helyen is megtalálható. Mi mindannyiszor figyelembe vettük ezeket.

6 = 2331
 10 = 2743
 15 = 3434
 16 = két adat 3882
 18 = 13
 22 = 1734
 24 = két adat 15
 26 = 17
 27 = 19
 31 = 30
 36 = öt adat 33 és még három adat 1244
 37 = 34
 38 = 36
 40 = 40
 47 = 45
 50 = 31
 52 = 47
 59 = *Andere* → *Tadeln* címszónál ÚJ: A' ki a' bénát szereti, maga ne sántikáljon 54
 61 = ÚJ: Kiki maga dolgához lászon 503
 63 = ÚJ: Boldog ember, a' ki a' más veszedelmén tanul
 66 = 59
 67 = 57
 69 = 3213
 71 = két adat 58
 73 = két adat 2588 ÚJ: Ki mindenbe kap, mindenbe himpellér 61
 73 után = *Angeln* címszónál ÚJ: Reménység, nyereség nintsenek mindég egy vágásban 62
 74 = 3194
 75 = 64
 82 = négy adat 26

84 = 3229 ÚJ: A' szép alma-is gyakorta keserű 3229 – A' leg szebb alma is feres 66
 86 = 912
 87 = 1666
 87 után = *Arbeit* címszónál ÚJ: A' hasznos fáradtság után esik a jó heverés 72
 88 = 74
 89 = 75
 90 = két adat 1227
 91 = 78
 94 = 85
 96 = 3255
 97 = 3265
 97 után = *Arm* címszónál ÚJ: Ki ölebe sokkal fog, keveset szorít 86
 98 = két adat 87 ÚJ: Szegény ember csupa vízzel főz 87
 99 = 88 ÚJ: A' szegény embert minden kerüli 88
 101 = 3247
 102 = 3258
 106 = 4225
 107 = 3274
 109 = 4077
 110 = 3273
 111 = 95
 115 (Naturam expellas furca; tamen usque redibit) Eredetileg itt volt ÚJ: Ki mutatja a' majom a' menyaszzonyságát 98. A nyomtatott kötetben az *Affe* címszó a 22. és 23. számon van (egy magyar adattal, lásd fentebb) de ez a szöveg ott nem szerepel.

122 = ÚJ: Puha húsban terem meg a' pondró 3882	220 = 188 A most olvasható adat előtt, áthúзва egy szövegvariáns: A vak is talál olykor egy patkót
126 = 310	222 = 1947
128 = ÚJ: Kinek mi vagy szívében, ki- tetszik szemében 3311	224 = 195
131 = 108	227 = 201
136 = 115	230 = 4102
140 = 116	232 = 205
141 = két adat, felcserélve 117	2(!)33 = 858
142 után = <i>Bach</i> címszónál ÚJ: Kis folyokból erednek a' nagy vizek 121	234 = 1660
145 = 3033	235 = 209
146 = ÚJ: A' hamar ért ész hamar el vész. [Vö. 572 előtt] A mi hamar érik, ha- mar el fogy 4005	237 = 3524
149 = 127	240 = 3528
150 = 128	247 = 221
154 = 3367	248 = 223
155 = 3368	249 = 222
156 = 134	253 = két adat 225 ÚJ: Jobb ízű a' szom- széd asszony kappannya 225
157 = két adat 133	255 = 1546
160 = 3986	257 = 234
161 = ÚJ: Nem jó teli hassal tanulni 137	258 = 233 ÚJ: Késő a kár után búsulni 233
162 = ÚJ: Nehéz két Urnak szolgálni 139	260 = 3545
163 = 2671	263 után = ÚJ: Száraz időben tetszik ki a forrásnak [befejezetlen] 3110
166 = 141	265 = 4228
167 = 105	268 = 241
170 = 3381	271 = 243
172 = 3385	274 = 4118
173 = 144	276 = Otthon lakjék, ki kedvére akar élni
175 = 147	278 = 248
177 = 146	279 = 251 A kéziratban X Dugon p. 6. (Egyetlen ilyen megjegyzés van a nyomtatott műben. Ez természetesen DUGONICS András, <i>Magyar példa be- szédek és jeles mondások</i> , I, Szeged, 1820, 6, felülről a 10. példa, Gaalnál a mondat kezdete eltér.)
181 = 145	282 [bis] = 3605 (a nyomtatott kötetben két 282. számú szöveg van)
183 = 151	285 = 260
185 = 154	287 = két adat 263
188 = ÚJ: Új seprő jól seper 156	288 = [körösztü] 266
196 = 2107	289 = 3612
198 = 3456	290 = 4203
200 = 3442	292 = 272
201 = 168	298 = 280
202 = 3441	
204 = két adat 173	
216 után = ÚJ: Rabja ne légy ha ura le- hetsz feleségednek 1627	
217 = 4214	

302 = ÚJ: Nem titok amit hárman tudnak 287	404 = 4084
305 = 289	406 = két adat 2981
312 = 296	412 után = <i>Fangen</i> címszónál = ÚJ: Könnyen gyült, könnyen hültt 422
314 = 300	414 = 425
320 = 3118	4[!] ¹⁷ = két adat 428
321 = ÚJ: Inkább életed mint sem jó híred vesszen el – ez 2552 [variáns, a nyomtatásban „oder” szó olvasható, de a változat nem lett kinyomtatva]	418 = 429
323 = 312	419 = 430
324 = 315	426 = 433
325 = 317	427 = 3696 röst
327 = 319	428 = 434
331 = 323	429 = két adat 435
333 = két adat 329	431 = 438
335 = 331	436 = 1353
337 = 148 ott <i>Baum</i> címszónál	441 = 447
338 után = <i>Eid</i> címszónál: Nem tetszik az Istennek az erőszakból való esküvés 338	445 = 462
342 = 2972 (javítgatott szöveg, korábban „eb” szóval)	446 = 459 ÚJ: Ki a’ füstöt nem szenved, meg nem melegszik 462
345 = két adat 349 ÚJ: Ki kontzát meg ette, levét is hörpéllye 349	447 = 457
345 után = ÚJ: <i>Einerlei</i> címszónál két adat: Eb vagy kutya mind egy tatár – Szűr dolmán vagy dolmán szűr mind egy 350	454 után = <i>Finden</i> címszónál ÚJ: Kinek Isten nem adott, attól ember nem várhat 3718
349 = 354	456 = két adat 468
350 = 355	458 = 472
351 = 356	462 = 476
353 = 363	468 = 481
355 = 3098	469 = 480
360 = 3657	471 = 479
360 után = <i>Ende</i> címszónál ÚJ: A jó vég köti koszorúját a munkának 368	472 = 3729
375 = 3664	473 = 490
383 = két adat 394	474 = 445
385 = 386	484 = 1738
388 = 3007	487 = két adat 504
389 = 385	489 = 1041
3[!] ⁹¹ = 399	494 végére = ÚJ: Ha korán házasodik [a mondatnak nincs vége] 1241
392 = 396	496 = 554
394 = 4126	498 = 518
	499 = két adat 519
	500 = 914
	502 = 525
	503 = 542
	508 = 540
	509 = 530
	514 = 547
	518 = 536

518 után külön = ÚJ: Kinek nints ellen-
 sége költsönözzön valakinek valamit,
 tüstént arra talál, ha kéri 538
 520 = 535
 521 = 3771
 522 = 3770
 523 = 4120
 524 = A' gazdag embernek sok a' baráttya
 526 = két adat 527 ÚJ: áthúzva: A szeren-
 cse hozza, de a szükség próbálja-meg
 a jó barátokat 527
 527 = 528
 530 = 553
 532 = ÚJ: A' Régi barátodtól, és a meg-
 sértett társadtól mindenkor őrizkedj
 2561
 533 = két adat 3773
 536 = 556
 547 = 3404
 549 = ÚJ: a' jó tselédes gazda koránt
 kellyen 's későn feküdjék le 937
 554 = három adat 583
 558 = 586
 559 = 581
 561 = 579
 562 = 580
 563 = 3777
 566 = 594
 567 = 2966
 569 = 597
 571 után = *Fuss* címszónál = ÚJ: áthúzva
 Nints annál jobb gané, melyet a' gazda
 maga lábán viszen ki a szántó földekre
 601
 572 elé = *Gabe* címszóval: Ung A' hamar
 ért ész hamar el vész 604 [vö. kézira-
 tok 146. szám az új adatot]
 572 = 606
 575 = 608
 578 = két adat 1242 ÚJ: Fiú tanítja az apját
 1242
 579 = 610
 581 = 3788
 582 = 624
 584 = 2362
 588 = 628

599 = 637
 601 = Meg tanít a' platz vásárlani
 604 = 257a, előtte áthúzva ÚJ: Senki
 gondolkodásául nem ad vámot 257a
 606 = két adat 648
 607 = 651, előtte ÚJ: A' békességes türes
 minden fájdalmat meg-győz 651
 611 után = áthúzva ÚJ: Lehet nagy várás-
 sal várakat is venni 3102
 616 = 657
 621 = két adat 2341
 624 = két adat 666
 625 = 667
 628 után = ÚJ: A' fösvénynek soha sem
 elég 3810
 629 = 3630
 630 = 671
 634 = ÚJ: A' ki mennél jobban gazdago-
 dik, annál inkább fösvénykedik 668
 637 = 694
 639 = 675
 641 = 681
 643 = 3829
 644 = 703
 647 = ÚJ: Ha hoztál, bójöhetsz, ha nem ki
 maradhatsz 647
 649 = 685
 650 = 680
 657 = 689
 659 = 3797
 660 = 3824
 663 = 706
 665 = két adat 3816
 666 után = *Gelehrte* címszónál ÚJ: Tűz és
 a' tudomány jó eledelt kíván 715
 667 = 3190
 670 = ÚJ: Jobb magán, mint rossz társsal
 720
 672 = (lónak) 3592
 675 = 4090
 676 = 724
 679 = két adat 733 ÚJ: Nem tsörög a levél,
 midőn nem fúj a szél 733
 681 = 3849
 684 = 740
 685 = 741

686 = 743	758 = 805
688 = 744	759 = 806
689 = 745	762 = 3071
693 = két adat 2210	768 = 819
696 = ÚJ: Kiki szereti a szépet 750	770 = 809
697 = 4048	772 = 2308
699 = 753	774 = 833
700 = 759	775 = 834
702 = 757	779 = 865
711 = négy adat 768	780 = 904
713 = 3872	781 = 851
714 = 3876	782 = két adat 859 ÚJ: Kinek Isten nyulat
716 = 3054	ád, füvet is ad hozzá 846. (Lásd még a
717 = 769	nyomtatott kötetben a 859. számon.)
718 = 771	784 = 844
720 = két adat 773	785 = 843, változat ÚJ: Kinek Isten barát-
720 után = ÚJ: A' tolvaj embernek nem	ja, semmi ellensége 843
lehet csendessége 770	788 = 864
723 = 3561 ÚJ: Könnyebb a' mihez szo-	794 = (el érkezik) 854
kunk/szoktunk 3561 Minden terh	798 = 892
szokással meg könnyedik 3561	799 = 3559
725 = 776 ÚJ: A' ki mihez szokott, azt	800 = 870
soha nem hadgya el 776	802 = 872
726 és 727 számú szövegek nincsenek a	806 = 4019
nyomtatott kötetben.	808 = 923
728 = két ÚJ adat: A' rossz szokás végre	816 = 935 A nyomtatott kiadásban nincs
természetté válik – A' szokás második	a szöveg hosszú eleje: Sok kevélyt és
természet 778	bolondot teszen a' gazdagság 935
729 = 779	817 = 936
732 = 782 ÚJ, áthúzva: A ki könnyen szo-	822 = 3003
kott mindent hinni, könnyen szokott	822 után = <i>Gut verloren unverloren</i> cím-
megtsalatkozni 782	szóhoz: Inkább vesszen el életed,
733 = 785	mint sem betsületed 940
734 = 1066	823 = 3906
736 = 787	825 = 949
738 = 789	828 = 951
742 = 800 ÚJ: áthúzva: Nem mindég ne-	831 = 961
vet a vak ló 800	834 = 962
743 = 821	837 = (Aki birja marja)
744 = 814	839 = (voltra) 3251
747 = ÚJ: Jobb egy marok szerentse mint	840 = két adat 969
egész puttony ész 822	841 után = <i>Hafer</i> címszóhoz ÚJ: Pénz
751 = 820	szüli a pénzt 2894
752 = 817	842 = 926 teljesebb: Nyúlj magad kebelé-
753 = 818	be – Ha jó orvos vagy, magadat gyó-
755 = (szerentse) 4137	gyítsad meg (áthúzva: előbb) 926

- 843 = 974
844 = 975
846 = 978
847 = 984
850 = 2581
851 = 985
853 = 991
854 = további változat: Varga a vargát gyűlöli 994 – ÚJ: Egyik mester ember a másikat gyűlöli 994
855 = 993
859 = 846 *Hase* címszó: A' hol a' nyúl fel nevelkedik, ott leg örömeztobb lakik 1004 (A nyúlról lásd még a nyomtatott kötetben a 782. számon.)
861 = 1003
864 = 1012
869 = 3912
870 = (A zárójelben két párhuzamos szövegre utal – 889, 914 számokkal.) 1027.
871 = 1026
872 = 1039
873 = 1672
875 = 1042. Variáns: Közelebb az ing a' tsuhánál 1042
876 = 1043
877 után = *Henne* címszónál ÚJ: Enyim a' tyúk tehát a' tojás is 1044
878 = 1030
880 = 1671
882 = 1055 ÚJ változat: Nem jó a nagy urakkal tréfálódni 1055
883 = Nehéz két úrnak szolgálni
884 után = *Herr* címszónál: Ha a' Királyok össze nem vesznének, a' katonának kapnának üstökbe. Akár miben vétnek a' nagyok, a' szegény embereket rántják elő 1062
885 után = *Herrengunst* címszónál: Az uraknak kérése parancsolat 1065
886 = 2028
890 végére = ÚJ: áthúzva: Addig hánts a' hársfát, még hámlik 3083
890 = *Heu* címszó: A' nagy asztag alatt meg nem tikkad az egér 1084
891 = 1087
895 = 4028
898 = 3080
899 = 1108
900 = 3262
902 = 1111
903 = 1112 ÚJ a szöveg vége: (A' reménység olly is, ki el foly mint a' víz) és hamar meg keserít 1112
904 után = *Honigrede* címszónál ÚJ: Igen mézes szőlás alatt alig ha fullánk nints 4101
907 = 1129
912 = 1131
913 = 1134
913 után = *Hühner* címszónál ÚJ: A' melly tyúk sokat kodátsol, keveset tojik 1135
915 végére = ÚJ: Ha az alvó ebet fel költöd és meg mar, azt nyerted vele a' mit kerestél 1154
916 = 1145
917 = két adat 1144
921 = 1140
922 = 1153
923 = 3036
924 = 1295
925 = 1164 ÚJ változatok: Két ebnek is lehet egy neve – Nem csak egy vörös kutya van a' világon. (Mindkettő 1164.)
926 = 1139
926 után = *Wer mit einem Hunde spielt* – Ha kutyával játszol, bot legyen kezdedben 1263
927 = 1159
928 után = ÚJ: A melly ebet bottal üsznek a' nyúl után, nehezen fogja meg 1147
929 = 1148
930 = Varga Pál 1149
931 = 3066 ÚJ (két, csak helyesírásban eltérő változat): A' ki ebbel fekszik bolhásan kél-fel
932 = két adat 2582, ÚJ változatok: Sok kutya nyúl halála – Sok darázs a' leg futóbb paripát is megöli

- 933 = 1188
- 934 után = *Hund* címszónál ÚJ: Egyik tehén a' másikat nyallja 4227 – A' mely kuttyát éri a' kő, az rivalkodik-el 4238
- 935 = 1171
- 936 = 3543
- 937 = 1168
- 939 = 1176
- 941 = 1175
- 942 = 1170
- 943 = 1174
- 944 = 1178
- 952 = 1186
- 954 = két adat 1190 ÚJ: Nintsen ám minden nap zabálló tsötörtök 1190
- 957 = 1198
- 959 = 1202 egyg
- 960 = 1200
- 960 után = két adat ÚJ: Boldog ember, a' ki a' más veszedelmin tanul – Szerencsés ki más példáján tanul 1210
- 963 = négy adat 1211, a negyedik kiegészítve: Rókának róka a' fia, Farkasnak Farkas
- 965 = három adat 1424
- 971 = 916
- 975 = két adat 1239, három ÚJ: Az ifjak a' mint kezdik úgy végzik – A mihez szokott a' Jancsi, azt tselekszi a János is – Mihez Pörke szokott, Örzse el nem felejt
- 976 = 1243, ÚJ, áthúzza: A' vén ember' elméje és az ifjúság ereje verheti meg az ellenséget
- 979 = 1251
- 980 = 1253
- 981 után = *Kartenspiel* címszónál áthúzza ÚJ: A' kártya mutatással a' leg jobb játék el vész. 1256
- 982 = 1257
- 983 = 1264, ÚJ, áthúzza: Ha az alvó ebet fel kelted és meg mar, azt nyerted vele a' mit kerestél
- 984 = két adat 1260 – vesd össze 1154 (a kéziratban, *Hund* címszónál)
- 985 = 1266, ÚJ: Akkor táncolnak az egek, mikor a macska nincs otthon 1266
- 986 = két adat = 1274 A könyvben: A' ki-nek egyszer a' kása meg égette a' száját, még a' tarhót is fújja. A kéziratban áthúzza: „tarhonyát”
- 986 után = ÚJ: Az el-vetett matskakölykek néha leg-tovább élnek 1261
- 987 = 460
- 988 = 1262
- 989 = 1259
- 990 = két adat 2937 ÚJ áthúzza: Ritkán egyeznek meg a' kontyok 1377
- 991 = 1270
- 991 után = a kéziratban: Man jagt die Katze zu spät – alatta *Ung.*, de nincs magyar szöveg
- 992 = 1322 A könyvben az utalás „az ivadék hasonló szülőihez” szólásra (S. 963)
- 996 = 2374
- 999 után = 3774 A' bánatos szívet akár mi szó-szele is könnyen meg-keserítheti. (Ez a proverbium egyébként a *Kind* címszónál van.)
- 1001 = 1299, ÚJ: Kit a' meleg vas meg égett, a' hidegtől is fél 1299
- 1003 = 1303
- 1004 = 1314
- 1004 után = Lieben Kindern gibt man viele Namen – áthúzza: A' kedvesnek igen sok a neve 1315
- 1005 = 1317
- 1006 = 1302 ÚJ: Néha a bolond is szól igazat 1302
- 1009 = 3633 ÚJ: Kevés vigasság vagyion kívánt magzatok nélkül a' házasságban
- 1013 = 1034
- 1014 = 1329
- 1016 = 1338
- 1017 = két adat 350
- 1018 = 1343
- 1019 = 1347
- 1020 után = *Kleider* (!) címszónál ÚJ: Az asszony embernek hosszú a' haja, rövid az elméje 4176

- 1021 = 1342
 1022 = 3994, ÚJ: Tsöppenként a' hordó is meg telik 3993
 1024 = két adat 1352
 1026 után = *Knecht* címszóval ÚJ: A' kotsis oda hajtja a' lovakat, a hová az ura akarja 1358
 1027 = Nincsen olly szakács, a' ki minden embernek szája izént tudna főzni
 1028 = három adat, az első végére betoldás zárójelben : (Nem mind szakács, kinek kezében a' nagy kanál) Kinek nagy a' kesse 1382
 1029 = két adat 1361
 1029 után = *Kochen* címszónál áthúzza két ÚJ: A' mint főzöd, úgy eszed – A' mint főztél, úgy laktál 1363
 1034 = 1374 ÚJ áthúzza: Ritkán egyeznek meg a kontyok 1377, másik ÚJ: Egy süveg alatt nehezen egyeznek meg két fejek 1378
 1034 után = Somfa izzasztóval oszlik a' lomha csömör 1379
 1035 = 1385
 1035 után = *Körner* címszónál ÚJ: Sok kitsinből származik a' nagy halom, apró homok porokból válik a nagy domb 1387
 1036 = 4121
 1038 = 1393
 1039 = 1398, ÚJ: Minden róka a' maga farkát dítseri 1398
 1040 = 3024
 1043 = két adat 3511
 1047 után = ÚJ, áthúzza: Annak tetszik a katonaság (a háború) a' ki nem próbálta 1410
 1048 = 3866
 1049 = 1418, ÚJ: Addig jár a tök a lékre, hogy egyszer odaszakad 1418
 1049 után = *Krug* címszó ÚJ két adat: Nem isszák a' mérget fa kupából. Bátrabb fa kannából innya mint aranyból 3879
 1051 után = *Kuh* címszó ÚJ: Minden ténén maga borját nyalja 3909
 1052 = 1438
 1053 = 1441
 1056 = 1452 ÚJ: A furtsaság néha többet végez a tsontos erőnél 1452
 1057 = 1453
 1058 = 1448
 1062 = 1481
 1062 után = *Lamm* címszónál áthúzza ÚJ: Ha a farkast Mi atyánkra tanítod bárány lábat kiált 1463
 1065 után = *Lang* címszóval ÚJ: A dús gazdag ember kövér ökröt hízlal 1467
 1066 = Mennél hosszabb, annál rosszabb
 1068 = 1469 (nincs a kéziratban) Lass(a)n járgy, tovább jutsz
 1070 = Vajudnak a' hegyek, de ime csak egeret szültek 240
 1071 = 1473 Utalás a könyv 1043. számára
 1078 = 3488
 1081 = 1654
 1082 = 1502
 1083 = Utalás a könyv 658. számára
 1086 = 1510
 1088 = 1512, ÚJ: Nintsen olly vén ember, kinek még a' tanulásra nem volna szüksége 1511
 1088 után = *Lernen* címszónál áthúzza ÚJ: A' vargaságot sem lehet egy nap meg-tanulni 1513
 1090 = ÚJ: áthúzza: Az utolsó – A' ki utolsó megy ki a' világból, tégy ebé az ajtót 1517
 1092 = 1532 ÚJ: Nem mindenkor édes gyökér a' szerelem
 1093 = 1534
 1101 = 1545
 1101 után = *Liebe* címszónál ÚJ: Nem állandó az erőszakos szeretet 1527
 1109 = 1739 két adat ÚJ: Kinek a' szalonna, kinek a' béka tetszik – Kinek kinek maga nótája – (mindkettő) 1214
 1110 után = *Loch* címszónál 2946 három adat ÚJ: Jobb a' fótos, mint a' semmi ruha – Jobb egy rongyos szűr két semnél – Jobb a' fótos, mint a' lukas zsák

- 1113 = 218
- 1114 = 1573, két adat ÚJ: A holt oroslántúl a' nyulak se félnek – A' le dültt fának fejét a gyermek is rántzígálja
- 1116 = 3073 ÚJ: nem illik más a hazugságra tsak a nyakon tsapás
- 1117 = két adat 1580
- 1118 = 1577 ÚJ: A hamis költeménynek hamar nyakok szakad 1577
- 1119 = 1582
- 1120 = 1585
- 1121 = 2405 hazúdnak
- 1122 = 1587
- 1123 = 1586
- 1125 = két adat 1592
- 1128 után = *Ein Mädchen ohne Liebe* címszóval: 1603 Ritka vásár tolvaj nélkül
- 1129 = 1367
- 1131 = 1615
- 1132 = 3278
- 1133 = 3279
- 1135 = 2755
- 1139 = 1646 ÚJ: Az egér se fut mindig egy lukba 1646
- 1140 = 1647
- 1144 = 4140
- 1145 után = *Meister* címszóval két adat 1658 ÚJ: Okos mesternek okos a' tanítványa – Minő a' mester, olyan a' tanítvány
- 1147 = 2732
- 1148 = 1665
- 1148 után = *Mensch* címszó, két különböző adat: 1667 Ki emberbe bízik, nádra támaszkodik – 3646 Tsak egy módon jövünk a' világra, ezer módunk a' ki-menetelben
- 1149 = 1678
- 1150 = 1680
- 1152 = 3157
- 1153 után = *Morgen* címszó ÚJ áthúzva: Néha reggel tántz, estve pedig lántz 1683
- 1157 = 1685
- 1158 = 1687
- 1158 után = *Mühe* címszó ÚJ: Néha a Fácánt is meg unnya az ember 1689
- 1160 = 1691
- 1163 = 3005
- 1165 = 3746
- 1167 = 2440 Hol a' poharak tsúsznak, sikámlanak a' titkok
- 1167 után = *Mund* címszónál ÚJ: Az aszszonynak fegyvere a' nyelve 4192
- 1168 = 1431
- 1170 = ÚJ: Lassan járd, tovább érsz 1706
- 1171 = 1707
- 1172 = 1708
- 1178 = 1717
- 1179 = 1718
- 1182 = 1720
- 1184 = 1725
- 1185 = 1726
- 1186 = 3373
- 1187 = 3415
- 1188 = 1732
- 1190 = 1740
- 1194 = 1751
- 1196 = 1735
- 1197 után = *Narren* címszónál ÚJ: Ha nem szólna a' bolond, okosnak tartának 1744
- 1199 = 1749
- 1202 = 1752
- 1203 = 312
- 1204 = 1756
- 1209 = 1758
- 1210 után = *Neid* címszónál ÚJ: Senki sem irigyli (a' nyomorúságot) a' szegénnek sorsát 4220
- 1211 = 1780 ÚJ, áthúzva: Jobb ha irigylik szerentsédet, mintsem ha szányák 1780
- 1213 = ÚJ: Az idegen ökör is hazafelé bög 1215
- 1214 = 2596
- 1214 után = *Nest* címszónál ÚJ: Ha kitsin' a' madár, kitsin a' fészke is 2597
- 1215 = 1770
- 1217 = 1776
- 1218 = két adat 4049

- 1219 = 1787
 1220 = két adat 1790
 1221 = két adat 1792
 1222 = ÚJ: A' szükség beteg ágyadbul is ki ugraszt 1794
 1223 = 1793
 1224 = két adat 1791
 1225 = 1782
 1226 = 1783 ÚJ: Nints' erősebb erő mint sem az, melyet a' szükség ád
 1227 = 1784
 1231 = ÚJ: Ha az irígy nyelveket el akarod kerülni: ne dicsekedj szerentséddel 2176
 1231 után = *Ochse* címszónál ÚJ: A vén katonának élesebb a' fegyvere a fáradt lónak patkója is nehéz A' fáradt ökör erősebben rakogattya lábát 1802
 1234 = 1031 ÚJ: Minden szegletnek szeme vagyon 1031
 1237 = 1035
 1237 után = *Pabst* címszónál A' Pápa is valaha tsak egy diák volt 1820
 1239 két adat = 1824 ÚJ: A' kenőcse [!] mellett könnyű meg piszkolódni 1824
 1240 = 4023
 1242 = 3924 két ÚJ: Nem mindenkor üt bé midőn menydörög 3924, Nem minden lövés találja a tárgyat 3924
 1243 = 1834
 1247 = 1830, ugyanez áthúzza 2474
 1248 = ÚJ: eleje áthúzza: Egyik bolond a' másiknak tetszik 1832
 1252 = 1843
 1254 = két adat 1857
 1257 után = két adat ÚJ: Ha az ökör tudná maga erejét fel nem törné nyakát az iga. Ha erejét tudná a' medve magát nem tántzoltatná 1849
 1259 = 1851
 1259 = *Pflaster* címszónál ÚJ: Okos borbély nem gyógyít minden sebet egy írral 1802
 1261 = 1870
 1266 = 1888
 1266 után = *Rabe* címszóval Nints a' bagolynak sólom fia 1890
 1267 = 1892 ÚJ áthúzza: Nem lesz kutyából szalonna, ha meg pörsölik is 1892
 1270 = ÚJ: Segétsséggel jár a' Tanács 3888
 1271 = 1557
 1272 = ÚJ: A' hamar tanács, hamar meg bánás 3959
 1277 = 3178 kórmányt
 1278 = ÚJ: Könnyű másnak tanácsot adni 3047
 1281 = 1907
 1283 = ÚJ: Mindenkor okosabbak a Tanácsnokok midőn a tanácsbúl fel kelnek 1911
 1284 = 1915 ÚJ: Nintsen a' füst tűz nélkül 1915
 1289 = 1924
 1294 = két adat 4061
 1294 után = *Reden* címszóval A' ki sokat beszél, örömet hazudik az 1930
 1295 = ÚJ: Ha ki mondog mindég a' mit akarsz; azt hallhatod a' mit nem akarsz 1932
 1295 után = *Reden* címszóval Ne bántsna hégák a' másét 1933
 1299 = 2976
 1308 = 1961
 1310 = 1963 (a „sok” szó nélkül)
 13 11 = ÚJ: Nehéz hirtelen és igazán meg gazdagonni 4240
 1312 = ÚJ: Mindenek el múlnak, de a böltsesség meg-marad 1960
 1315 után = *Richter* címszóval A maga ügyében senki sem hiteles tanú 1980
 1315 után = *Riss* címszóval Könnyű a' kis lukat bé dugni (a' kis feslést bé varni) 1985
 1316 = 1988 ÚJ: Nem egy nap építettet Róma várossa 1988
 1317 = 1991
 1318 = az első két adat 1990, a harmadik adat 3084
 1319 = 1992 ÚJ: Akár minő szép a' virág, de idővel el hervad 1992
 1320 = 1999

1322 = 2004
 1324 = 1405
 1326 = A' hasznos fáradság után esik a' jó heverés 72
 1329 = 2009
 1331 után = *Sack* címszónál Erőtlen az erős tsak a' zsákba rázza 2015
 1332 után = *Sack* címszónál Nem jó üres hassal tanátskozni 4209
 1332 után = *Sack* címszónál Ripsz rapsz, tsak az én zsákom tellyék 2018
 1333 = 4200
 1334 = ÚJ: Verik a kölköt, hogy a' medve érezze
 1335 = 2022
 1336 = 2023
 1337 után = *Sagen* címszónál Nem mind igaz az, a' mit az emberek mondanak 2027
 1339 = 2036
 1340 = 2039 (Bor nem issza) ÚJ: Ritka hegedüs, kit Bornemisszának ne hívjanak 2039
 1340 után = *Sau* címszónál A' mocsártul nehéz el szoktatni a' dísnót 2043
 1341 után = *Sauer* címszónál A'mi sokra betsültetik, sokba is telik 3958
 1345 = 2050
 1347 = 2049
 1348 = más ÚJ: Egyik tehén a másik után megy a' vízre 3732
 1349 = 2063
 1350 = két adat 2061
 1352 = ÚJ: áthúzza Eb a kutyát könnyen meg esméri 2074
 1353 után = *Schämen* címszónál: Hány-szor kellene meg pirúlni a kutyának, ha ortzája volna 2077
 1355 után = *Schatz* címszónál áthúzza: Hamar kárt vall ki látva tartya a' kintsit 2086
 1356 = 2087
 1361 = 894
 1361 után = *Scherben* címszónál Ollyan a Tserép, mint a' fazék 4164

1362 = 2098 ÚJ: A' játék mikor leg jobb akkor szakad félben 2098
 1365 után = *Schimpf* címszónál A' tsúfolodást leg-jobb heve = nyében félben szakasztani 4062
 1368 = ÚJ: Kiki jámbor midőn aluszik 2113
 1369 = 1025
 1372 = 207 ÚJ: Nintsen olly parlag, hogy jóra való fű nem teremne abban 207
 1375 = 2127 ÚJ: három adat A' hízelkedő nyelv nyalva ejti a' sebet 3480 Nem kell hinni az alázatos matskának Ne higgy annyit az ebnek, a' mennyit farka hízelkedik 2124
 1376 = 2128
 1377 = 2132
 1378 = 2143
 1381 = 152 (*beginnen* szónál)
 1382 = 3518
 1384 = 2148 ÚJ: Kiki maga bibéjét fájlalja 2148
 1388 = ÚJ: Vétkes a' büntetést tsendessen tőrje 2151
 1388 után = *Schwager* címszóval Margit aszszony, deres ló, ritkán válik abból jó 3501
 1390 = 2162
 1391 után = *Schwatzen* címszóval két adat A' ki sokat tsatsog sokat hazud – Inkább higgy az ebnek mint sem a fetsegőnek 2165
 1393 = 4055 két adat ÚJ: Ha halgattál volna Salamonnak tartottalak volna 3817
 1393 után = *Schweigen* címszóval Nem illik az adónak szóllani az ajándékról 4056
 1395 = 2183
 1398 = ÚJ: áthúzza Nagyobb a' látás a' hallásnál 2196
 1402 = 2202
 1404 = 2205
 1406 = 2206 ÚJ: Ritkán járj, jobb szívvel látnak 716
 1413 = 2222
 1414 = 1865

- 1415 = 2224 (már másutt is volt)
 1416 = 2431
 1422 = 2229 (Hasonló szöveg: 2036)
 1424 = 2231
 1425 = ÚJ: Nem titok az a' mit (áthúзва: egy) két aszszony tud 2172
 1428 = 2079
 1433 = 160 Jobb ma egy veréb, mint sem hólnap egy tűzok
 1436 = 3919
 1437 = 3756
 1441 = 2246
 1443 = 3564
 1447 = ÚJ: Aki sokat beszél, nem kell annak sokat hinni 177
 1447 után = *Sprichwort* címszónál Közmondás nem hazug szóllás 2256
 1447 után = *Sprung* címszónál A' hamarkodásnak el-változhatatlan társai a' hiba és a' megbánás 2259
 1451 = 2265 kinek „végtére” szó áthúзва
 1456 = 2170
 1457 = 2271
 1458 = két adat 1249
 1460 = 2275
 1461 = 2274
 1462 = 2278
 1463 = 2280
 1469 = 4235
 1477 = 2522
 1480 = ÚJ: Víz ellen nehéz az úzás 2311
 1483 = 2643
 1486 = 2315
 1488 = 2426
 1490 = 2094
 1491 = A' ki a bénát neveti, maga ne sántikáljon
 1494 = 2333
 1495 = ÚJ: Az idő néha anya, néha mostoha 1219
 1496 = 901
 1498 = 2330
 1508 = 2349
 1508 után = *Teich* címszónál Víznek öregében fogják a' nagy halat 3426
 1510 = 2354
 1513 = 2357
 1516 = 1522
 1517 = 3479
 1517 után = Wie die That, so der Lohn – Kutya tettnek eb a' jutalma 2360
 1522 = 3217
 1526 = 1714 ÚJ: Rossz anyának ritka jó leánya 1714
 1529 = 1406 ÚJ: Halál ellen nints bátor sáncz 1406
 1532 = két adat 2387
 1533 = 2383
 1534 = 2390
 1535 = két adat 2394
 1537 = 2386
 1539 = 2396
 1542 = 2401 és ugyanez más szórendben: Meg-esmérík a' szamarat rivásáról, a' bolondot szavairol ÚJ: Az ebet szőréről, a' szamarat füléről, a' rókát farkáról könnyen meg-esméríheted 2401
 1544 = két adat 2402 a kéziratban kiegészítésekkel: Tserép tálhoz, fa kanál, fűzfa hegedűhöz nád vonó illendő – botskorhoz fa páltza, szekérhez vessző kas illik – Sár fazékra sár, vasra vas fődő 2402
 1545 = 3171
 1548 = 2400
 1550 = 2407
 1551 = 2409
 1553 = 2410 nyomdahiba kijavítva: „farba rugja urát”
 1557 után = talán *Trauern* címszónál Valamint a' moly a' ruhának, úgy árt a' bánat a' szívnek 2413
 1558 = 734
 1559 = 2466 ÚJ: A' ki miről gondolkodik nappal, éjjel arról álmodik 2466
 1561 = 2429
 1562 = 2430 ÚJ: Sok csöpből ered az eső 3730
 1562 után = *Trunken* címszónál Nehéz a' részeg embernek szájára lakatot vetni – Hol a poharak tsúsznak, sikámlanak a' titkok 2440 (már volt)

1562 után = *Trunkener* címszóval, mindkét adat áthúzva. Részeg ember előtt Krisztus is ki tér – Részeg ember előtt terhes szekér kitér 2442

1563 = három ÚJ adat: A' jó erkölcs szenved, de soha nem senyved 2446 – Virtust az irigység noha nyomja de csak el nem nyomja soha 2446 – Körmetlen matskának nehéz a' fára hágni 2451

1566 = ÚJ: Jobb az útnak feléről vissza térni, mint el tévedni 2467

1568 = 2469

1574 = 2489 ÚJ: Nem jár egyedül a' nyomorúság 2489

1575 = 2476

1578 után = *Unglück* címszónál A nyomorúságot titkolva jó hordozni 3402

1579 = 2490 ÚJ: A' ki egyszer veszni indul, a' szél-is árthat annak – A'ki egyszer szerencsétlen, az egyenesen is el törheti lábát 2490

1581 = 3896 ÚJ: Könnyen felejtí ember a' más nyavalyáját 3896

1584 = két ÚJ adat: Meg-taní a' nyomorúság 2483 – Az a' szerencsét meg nem tudja becsülni, ki csak egyszer is szerencsétlen nem volt 2494

1587 után = *Unrecht* címszónál Soha báránnal a' farkas meg nem békélhet 2052

1589 két adat = (vö. a kéziratban 2588, a kötetben 73. számnál)

1590 = ÚJ: Üngednek se higgy 2507

1592 = 2512

1592 után = *Unwissend* címszónál Minden goromba otromba 2516

1594 = ÚJ: Mind a' két pöröst meg halgattja az okos Bíró 2364

1595 = 2523 ÚJ: Fösvénnek közönségessen tékozló a' fia 2523

1597 = 2527

1597 után = *Verboten* címszóval A' meg tiltott almára sokkal többen vágynak 2535

1598 = 4043

1599 = 2538

1600 = 2975

1601 = 2541 ÚJ: A' mit vissza-nem hozhatz, leg-jobb el-felejtened 2541

1602 után = *Vergesslichkeit* címszónál A' feledékenység nyilvánvaló jele a' rest-ségnek 2544

1603 = 2545

1605 = ÚJ: Ha azt akarod, hogy titkaidat más másnak ki-ne mondgya, azokat ki ne mondgyad 2556

1608 = 2921

1609 = 2923

1612 = 3392

1614 = 2565

1615 = 2566 ÚJ: A' tömött Tárház is apródonként el fogy 2566

1616 = 2567 Tsupán

1617 = 2568

1618 = 3789

1624 = ÚJ: A' ki a' tehenet erőssen feji, vörös tejet fej 2926

1626 = 2607 ÚJ: Rossz hollónak rossz a (áthúzva: fia) tojása – (áthúzva) Ebnek eb a' fia 2599

1627 = 2606 (mint az „orra” nőtt)

1631 után = *Wild* címszóval, de a *Vogel* címszóhoz tartozik ÚJ: Nem azé a' madár, a' ki utána jár 2766

1640 = ÚJ: Ha kutyával játszol, bot legyen kezeden 2618 (már volt)

1644 = 2623

1646 = ÚJ: áthúzva: Szerelem, bor és kotzka mindenekből ki-fosztók 2626

1647 = 2627

1654 = 2634 ÚJ: A' ki nem próbál, nem nyer 2634

1659 = 2644

1660 = 2645

1663 = 4130

1664 = 2662

1665 = 2663 ÚJ: Nints jég alatt gerenda, se a' vízen rakoncza 2663

1666 = 2651

1667 = 2665

- 1668 = ÚJ: A' műszerszám heverve rosdá-
sodik meg 2650
- 1672 = 2673
- 1675 = 2675
- 1679 = 2691
- 1682 után = *Weiß* címszóval Nem sok
betsületet nyer az ember, ha az
aszszonyt meg veri 2682
- 1683 = két adat 3628
- 1687 = ÚJ két adat, utalással: Leg később-
re érik a' mi legdrágább – Későre érik
a jó 944
- 1689 = két adat 2706
- 1690 = 2707 („jó bor” két szóban) ÚJ: Ám-
bár te szuszma légy, meg tanít a' bor
szóllani 2707 – ÚJ: Könnyen meg-lehet
a' bor mellett az embert esmérni 3866
- 1693 = 2700
- 1697 = 2695 („olly”)
- 1699 = ÚJ három adat: Az asszony és
a' bor sok jámbor ember fejét meg-
bolondították 2703 – Sokat tud a' bor
– Nagy mester a' bor 2704
- 1700 = ÚJ: Az okos embert is meg tánto-
rítja a' bor 3822
- 1701 = 2720
- 1702 = 2726
- 1703 = ÚJ: A' párnán nyújtózó rest ember
nevet magának nem szerezhethet 2728
- 1707 = ÚJ két adat: Vess kenyeret (az) a'
ebnek, meg harap érette – Ha a' Tót-
nak szállást adsz, még ő mutat utat
2738
- 1711 = 2740
- 1716 = ÚJ áthúzza: A tromfot tromffal
szokták le ütni 3345
- 1718 = 2452
- 1722 = három adat 2416 ÚJ: A' hogy ér-
demletted, úgy laktál 2416
- 1722 után = *Wild* címszóval Nem azé a'
madár, a' ki utánna jár 2766 (már volt,
lásd 1631 után, *Vogel* címszónál)
- 1728 = két adat 4017
- 1730 = ÚJ: Ki mindenben tudós, minden-
ben gyanós(!) 2789
- 1732 = két adat = 2792
- 1734 = 2794 ÚJ: Hamar el felejtí ember az
el-vett jót 2794
- 1736 = 2801 („eszik”)
- 1736 után = *Wolf* címszóval, áthúzza Eb
a' kutyát könnyen meg esmérí 2802
(már volt)
- 1737 = 2814
- 1741 = 2806
- 1743 = 2800
- 1744 = két adat 2804
- 1747 = 3701
- 1748 = ÚJ áthúzza: A kinek minden na-
gyon kedves, ott nints rövidsége 1662
- 1749 = 2126
- 1751 = 2818
- 1752 = 3018 ÚJ: Nints markolatnya a' szó-
nak meg-nem foghatni 3018
- 1753 = 2845
- 1755 = 2832
- 1758 = 3450 ÚJ: Nem mindenkor
gondollya azt az (áthúzza: az) em-
bernek a' szíve, a' mit beszél a' nyelve
2841
- 1759 = ÚJ: A fényes ígéretnek leg keveseb-
bet higgy 2843
- 1761 = 2824
- 1763 = 2822
- 1764 = ÚJ: Mondani és mívelni különbö-
ző dolgok 2845 (lásd előbb is)
- 1768 = 3765
- 1772 = 2854
- 1773 = két adat 2856
- 1774 = 1618
- 1775 = 2857
- 1782 = ÚJ: Az el-henyélt időt, az el-vesz-
tett szűz koszorút és a ki mondott szót
nem lehet vissza hozni 2875
- 1783 = 2874
- 1786 = 2883
- 1792 = 2872
- 1794 = 2870 ÚJ két adat: Űdővel mú-
lik a legnagyobb nyavalya is 2870 –
Űdővel, szalmával érik a nespula 2881
- 1796 = 2877
- 1797 után = *Zins* címszónál Pénz szüli a'
pénzt 2894

1798 = 2905 ÚJ három adat: A' ki magát haragjában meg-győzi, ezer ellenséget le-ütött 2898 – A' harag nem hagyja az embert sokáig élni 2894 – Nagyra viszi embert a' harag 2906
1799 = 2904 ÚJ (áthúzva): A' bosszú-ál-lásnak és a' haragnak tanátsa igen ve-szedelmes 2904
1799 után = *Zucht* címszónál Miként ne-veltetik a gyermek, úgy veszi az attya hasznát 2909
1800 = 2915 ÚJ: Ha malatzot ígérnek, zsákkal forgolódjál 2915
1802 = 3624 ÚJ: Gonosz fegyver a' nyelv 3624
1803 = 2920

1804 = ÚJ: Az eb-ugatás nem hallatszik Menny-országba 2903
1804 után = *Zukünftiges* címszónál A' holnap nap senkinek sins homlokára írva 2917
1805 = 2922
1807 = 2932
1808 = 2935 ÚJ öt adat: Két éles tör nem fér egy hüvelybe 2934 – a következő négy adat, mind áthúzva 2936 : Nem jó („jó” áthúzva) illik egy házba két gazda vagy egy jószágba két Úr – Nem jó egy kocsmába két dudás – Nem jó egy konyhába két szakács – Nem illik két dudás egy kortsmára. 2937: Nem jó egy hajlékba két gazdaaszszony.

Tóth István fülöpszállási kántor kéziratossalgyűjteménye

(*Áriák és Dallok Verseikkel, 1832–1843*)*

A XIX. század első feléből több jelentős értékű kéziratossalgyűjteményt ismerünk. Ilyen például – és éppen a legjelentősebb – Almási Sámuel (1807–1875) több mint 1000 dalt tartalmazó erdélyi anyaga, melynek feldolgozása kései leszármazottjára, Almási István kolozsvári népzenekutatóra vár.¹ A század elejéről származik az 1813-ban befejezett, jól ismert *Ötödfélszáz énekek* című gyűjtemény, melyet Pálóczi Horváth Ádám állított össze, sajnos nem a legjobb zenei ismeretek birtokában.²

Fontosak még Mindszenty Dániel, Udvardy Cserna János és Kiss Dénes kottás kéziratai, az első kettőből Erdélyi János közölt szemelvényeket *Népdalok és mondák* című sorozatában (1846–1848). Erdélyi saját „gyűjtése” (valójában a beküldött anyagokból készült válogatás) is igen jelentős; sajnos ő csak a szövegeket tudta közölni, csakúgy, mint Kríza János és a Döbrenteiével levelező, a csángó dalkultúráról elsőként számot adó Petrás Incze János. Az említett zenei gyűjteményeket röviden ismertette és szemelvényeket közölt belőlük Paksa Katalin gazdag példatárában (1988),³ ám teljes dallamanyaguk kiadása sok évet várta magára.

Számomra azonban (Horváth Ádám gyűjteménye után, amelyet már az 1960-as években módomban volt megismerni) igazán fontos egy „Kiskun Filepszállási” református orgonista kántor, Tóth István 1832-ben elkezdett, és 1843. július 7-én már újabb, végső állomáshelyén, Izsákon befejezett kézírata vált. Ennek oka főként az, hogy a gyűjtemény egyesíti népzenei és régi zenei

* Székfoglaló előadás a Magyar Művészeti Akadémián, 2014. január 10-én.

1 A gyűjteményről bővebben: ALMÁSI István, Almási Sámuel dalgyűjteménye = *Az Idő rostájában: Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*, szerk. ANDRÁSFALVY Bertalan, DOMOKOS Mária, NAGY Ilona, munkatársak LANDGRAF Ildikó, MIKOS Éva, Bp., L'Harmattan, 2004, I, 433–444.

2 Kritikai kiadása: *Ötödfélszáz énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből*, Kritikai kiadás, jegyzetekkel, s. a. r. BARTHA Dénes, KISS József, Bp., Akadémiai, 1953.

3 PAKSA Katalin, *A magyar népzene kutatás a 19. században*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1988 (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez, 9).

érdeklődésemet, s nélkülözhetetlen segítséget nyújt előadóművészi munkámban is. Egyaránt vannak benne a kor általános színvonalához képest nagyságrenddel tökéletesebb népdalfeljegyzések és a Petőfi előtti korszak népszerű költőinek (Csokonai, Fazekas Mihály, Verseghy, Kazinczy, Berzsenyi, Kisfaludy Sándor, Bajza, Fáy András stb.) megzenésített versei, vegyes közköltészeti anyag, közte történeti és politikai dalok, de találunk a gyűjteményben magyarra fordított operarészleteket is (Mozart: *Varázssíp*, Weber: *A bűvös vadász*), illetve néhány ariát korai magyar operákból (*Béla futása*).

Itt kell megjegyeznünk, hogy Tóth Istvánnak készült egy másik, szintén nagy terjedelmű kézirat anyaga is 1828–1832 között. Ez zongorakíséretes dalokat (több Csokonai-dalt is) éppúgy tartalmaz, mint verbunkos dallamokat Csermáktól,

Lavottától és ismeretlen szerzőktől, gitárkíséretes énekeket, illetve gitárjátékhoz készült útmutatót, továbbá a református zsoltárokhoz maga által készített orgonaleteket. A jelenleg Kolozsváron, az Egyetemi Könyvtárban őrzött gyűjtemény eleje sajnos elveszett.⁴

Az alábbiakban az egyelőre szintén kiadatlan,⁵ az MTA Könyvtárában (RUI 8r 83 jelzet alatt) őrzött kézirat gyűjteménynek, illetve Tóth István eddig ismert életrajzi adatainak rövid ismertetésére vállalkozom.

4 Kolozsvár, Egyetemi Kvt. Ms. 1668. (Mikrofilmje az MTA Mikrofilmtárában, 2/II.) A kézirat leírása: Stoll 780. sz.

5 A gyűjteményéből ez idáig csak szemelvények, egyes dallamok jelentek meg kritikai és forráskiadások jegyzeteiben (*Ötödfélszáz énekek*, *Arany János népdalgyűjteménye*, Csokonai kritikai kiadás; *Régi Magyar Költők Tára* XVIII. század, *Közköltészet 1–3*; *Bándi Péter énekeskönyve* stb.), a Magyar Népzene Tára egyes dallamcsaládjainak történeti adatai között, Paksa Katalin antológiájában (*i. m.*), továbbá Domokos Mária, Tari Lujza és Gupsó Ágnes cikkeinek kottamellékleteként. Egy újabb összefoglalás a kéziratról: Tari Lujza, *A megváltozó hagyomány Tóth István dallamgyűjteménye alapján = Folklorisztika 2000-ben: Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára I–II*, Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 2000, 456–468.

Tóth a 183 lapnyi, 307 dallamot tartalmazó gyűjtemény nagyobb részét más kéziratos vagy nyomtatott forrásokból másolta. Számos helyen találunk forrásutalásokat, pontos lapszámokkal – sajnos eddig egyetlen egy sem került elő ezekből. A magyar történelem viharos századainak ismeretében nem is lehet ezen nagyon csodálkoznunk. A Mindszenty-gyűjteményt maga Kodály találta meg egy árverésen, de volt olyan – jóval korábbi – anyag is, amely a szemétből került elő az 1950-es évek elején. A most tárgyalt kézirat megmentését Kálmán Farkas lelkésznek, a református értékek nagy kutatójának köszönhetjük, ő juttatta a kéziratot az MTA Kézirattárába. (A Kolozsváron őrzött gyűjtemény előélete tudtommal ismeretlen.)

Tóth István életéről sajnos egyelőre keveset tudunk. Fülöpszállási állomáshelyétől – ahová a lelkész, Báthori Gábor meghívására került, az új, korszerű orgona vásárlásával egyidejűleg – visszafelé csak néhány évet tudtunk nyomozni: Ráckevérről került a Kiskunságba. Tóth István egyébként lejegyezte Báthori orgonaszentelési prédikációját is; a fontos egyházzenei dokumentum a kolozsvári kéziratban található. Az orgonába pedig valaki beírta ceruzával: „első kántor volt jött Ráckevidől Tóth István kántor úr – lemondott”.

Érdekes módon – ahogy később Fülöpszálláson is – Tóth Istvánnal kapcsolatosan csak panaszok kerültek be az egyházi protocollumokba. Például 1822. január 28-án

Rector Tóth István némely Atyáktól e' képpen vádoltata a Presbyt[erium] előtt [...]. igen nagy szivünk fájdalmára esik ez hogy gyermekeink éppen tanulatlan maradnak a ref. tanítók miatt, mert vagynak olyan gyermekek a' kik már 4 vagy 5. esztendeje mi olta fel járnak és mégis igen tudatlanok, a' fizetést pedig megvárják a' Tanítók.⁶

1828-ban ismét:

Rector Tóth Istvány Úr ellen: [...] gyermekes atyák olly panaszt nyújtottak bé, hogy nem jól tanít [...] – minek előtte e' tárgyba a' kérdést elhatározó Végzés hozatna [...] iskolai szoros vizsgálat és próba fog tartatni [...].⁷

– de egy február 7-ei bejegyzés szerint a próbát kiállta, maradhat. Alig melegegett meg Fülöpszálláson, 1830. január 13-án máris ez a bejegyzés született:

[...] Tóth István kántor úrnak tudtára adasson minekutána semmi reménység nem lehetett ahhoz, hogy [...] a maga személyében és segéd tanító felvétele nél-

6 Ráckeve, református egyházközség irattára (köszönet Komlói Péter esperes segítségéért).

7 Uo.

kül a kisebb fiúgyermekeket szorgalmasan tanítja, azonba a kántori szolgálat mellett a tanítói kötelesség lévén a főbb cél, melyet minthogy Tóth István kántor úr egyáltalában nem teljesített, ezen oknál fogva kántori és tanítói hivatalából elmarasztaltatván tudtára adatott, hogy a jövő Szent György napra a maga állapotjáról gondoskodjon.

Ez nem volt üres fenyegetés, mert március 16-án a presbitérium a következőképpen határozott:

Folyamodó kántor úr jelen Ekklezsiai Gyűlés elébe hívatatván kéréséhez képest megengedettett az, hogy ezen Ekkleziában még 2 esztendeig hivatalát vihesse, oly móddal mindazáltal, hogy maga Tóth István úr az oskolai lakását meghívatandó Praeceptornak általadva kimegy az iskolából lakni és fog adni a Praeceptornak kosztot, 80 forint készpénzt és a gyerekek által fizetett szokott fűtőpénzt felvételezván az is, hogy a Kántor Úr az Ekklezsiai házon kívül fűteni valót nem fog kapni, mivel az a praeparator számára fog kiadatni.

1834. április 27-ei bejegyzés: „Mostani kántor Tóth István Úr több fogyatkozásai és beteges állapota miatt az előjáróság által csak a jövő év 1835-ik esztendei tavaszig hagyatván meg hivataljában.” (Ide illik a 125. lapon található ének: „E világ ravaszságát / Emberek álnokságát / Sokan tapasztalják / De gonosz fortélyait / És kerítő hálóit / Ki nem tanulhatják.”) Végül 1839-ben a szomszédos faluba, Izsákra került, ahol 1846. január 3-án elhalálozott, temetése január 5-én volt. Életkorát szerencsére bejegyezték a protocollumba, 68 évet élt, innen tudhatjuk, hogy 1777/1778-ban született. A halál oka: öregségi elgyengülés.

Sajnos egyelőre nem találtunk adatokat arra, hogy honnan került Ráckevére. Az első bejegyzés 1822-ből származik, ekkor Tóth már 45 esztendő volt, tehát valószínűleg korábban több helyen is szolgálhatott kántortanítóként. Arra vonatkozólag, hogy hol végezte iskoláit, szintén csak feltevéseink lehetnek: minden bizonnyal Kelet-Magyarországon, tehát Debrecenben vagy Sárospatakon. Magam a debreceni teória mellett teszem le a voksot – bár a pataki és a debreceni gyűjtemények sok helyen mutatnak párhuzamokat. (Mindenesetre Ráckevé is, Fülöpszállás is a debreceni kollégium partikulája volt, vagyis elsősorban Debrecenből kerültek ide tanítók.)

A gyűjteményünkben található Csokonai-versek nagy száma⁸ (42 dal van tőle, már az első is, a *Felfoházkodás* – amely egyébként sok református kollégiumban sokáig kedvelt ének lehetett; Áprily Lajos, az enyedi kollégium

8 Zenetörténeti összefüggéseikről: HOVÁNSZKI Mária, „Csokonai-dallamok” és forrásaik, Magyar Zene, 44(2006), 331–358, 439–479; Uő, *Csokonai és az érzékeny énekelt dalköltészet*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013 (Csokonai Könyvtár, 53).

ja. Tabert eddelő

17. 16.

Szent Istvenem! hányszor lá: . . . tam l'abai rab

fellegesen

l'án tea ie. . . l'abai rab l'án tea ie An nak a

ki nek i : . . mád tum Hűsé gének Söt jait . . .

Hűsé gének Söt ja it.

Técelkedés.

N.K. 145. l. 9. M. 10. 17. 17. lap 10.

Minden vem közt wak a' kikkel Sörtök ez bi-mindenek.

bel. Rék azé nek toltoragja. Ha semmi kőd nem boraja.

Tóth István két forrása a Színek vetélkedését (17. sz.) kimásolta.

Most pedig tekintsük át röviden a gyűjtemény gazdag anyagát.

A kezdőlapon az említett Felfoháskodás (a Békaegérharc első versszaka), a következő oldalon pedig a jól ismert, Kossovits-dallamra írt A Reményhez található, amely több, Tóth István által használt gyűjteményben is megvolt, mint lapszéli bejegyzése (N.K. [Nótás Könyv] 168. lap, ill. Phr. [Phrases] 13. lap). Ezután további tíz Csokonai-dal következik.

18. 21.

Humia keserve!

Humia nyög le a' porra. S'nak a' bú Magyarok! S'ny

Harajok! Réllal szorva' nyitjak a' egy: karok! Vértel

S'ut amas Sann.

ustag fust lom bokóá Gültnek ózve Varosok. Vör' tajeétkő pata: bók Buda Vára S'onek'él épüle halmaim Búxhódika Magyar

okba Fulladnak a' Lakosok! Megtellet már a' Magyarok vere s'oly a' zelek' ajarmainn.

S'om!

S'ival cötkőre poha ra. Tusza a' Béla udvara. -

Magyarország. B. Futásból. 11.

Nº 18.
Nr. 17. Hl.
Vigan

Magyart királyja ha hívja Hazáim a Szászra.

Ó a' Haza sorját hívja Vigan megja Stalálra.

Hörsöntés

Nº 19.
Dyda. 1.
Nr. 18. Hl.
Lindante
Cantolle

Itten tartad meg Ferencz Császár királyunkat, de benn!
Itten soká Ferencz Császár a boldogság fényében,

Vála hol jár, ngy jön nyo máni a fe je re so.

ros tyán, Itten tartad meg Ferencz Császár,

Ké rá lyun kat é let benn.

Vendes Éle. *Nigars.*

Be szendessem töltöm e' letem, It'a hűgéb kúfor.
rossinál A' Városi bizt taak novetem. It'est iz minden ó:
kömmel ki náll. It'ora cöllem zivároacok zivároacók bük,
vábanacok, ziv'e pestő' bük vábanacok. It'gyönyörűség
hor-joi-val It' álal o' lel en ge met it'raclon miflatsai o'
ja imit Ede si te e' le temes. It'a szép napot

21.

ti se telem, Törzeli hogy volgy jött velem, Sieteli hogy volgy
siet velem! A Zigelek Nő koncertek! Nyújtas nyel gávisi
Ahogy ijul kebelem Nyújtas e nyel gávisi re de
hogy ijul kebelem.
Fanni hat. Kőr Jós
I se tite! Cokona i enkel Saj de néponaid jödeani
Céti zene.
A paranyi, Isarel mekkel. Erzed e azt te Fanni. +

A 35. lapon találjuk az első helyi vonatkozású népdalt: *Verbung A Kúnságról* címmel, klavírkísérettel, a 37. lapra pedig a Petőfi-versben idézett *Cserebogár, sárga cserebogár* kezdetű dalt írta be Tóth István, két gyűjteményre („kis könyv” – v – és Phrases – phr) hivatkozva.

A Kúnságról.
N° 50.
Verbung.

sak azért szeretek a kúnság:
ba lakni, Alacsony a leány fel érem tőkölni –
Alacsony a leány fel érem sat többi.

This is a handwritten musical score for a piece titled 'Verbung A Kúnságról'. It is numbered 'N° 50.' and includes the word 'Verbung.' in a decorative script. The music is written on two staves, with a treble clef on the top and a bass clef on the bottom. The lyrics are written in Hungarian and are placed between the staves. The handwriting is in a cursive style typical of 19th-century manuscripts.

Csere bogárhoz.
N° 51.
(v. 100. l.)
Phr. Flap.
Moderato

Csere bogár, sárga csere bogár! Nem kérdem én tő:
led mikor lesz nyár? Úgy is hív nyár em csütü keblemet.
Mikta Rózsám bíza szivemet.

This is a handwritten musical score for a piece titled 'Csere bogárhoz'. It is numbered 'N° 51.' and includes the tempo marking 'Moderato'. The music is written on two staves, with a treble clef on the top and a bass clef on the bottom. The lyrics are written in Hungarian and are placed between the staves. The handwriting is in a cursive style typical of 19th-century manuscripts.

Itt megkockáztatnék egy igen bizonytalan feltevést. Petőfi Sándor apja, Petrovics István ugyanis 1833–1836 között bérelte a fülöpszállási Morgó csárdát. Hátha a kis Petőfi apját kísérve 12–13 évesen találkozott az „intézményt” feltehetően gyakran látogató Tóth Istvánnal, és ő oltotta belé a népköltészet szeretetét?

A 73. Szélmalom nóta (Taksonyi Úr a jó gazda), németes dallammal. A következő, a Jó kívánság a fülöpszállási társasági élet kedvelt dala lehetett,¹⁰ hiszen feltételezhetjük, hogy a jókedvű kántor, Tóth István minden alkalmat felhasznált az éneklésre és énektanításra.

Szélmalom nóta. Eleje: Sarkas öböl.

N. 73. 155. l.

Illusd.

Taksonyi Úr a jó Pataka, El kézült már a'
 szél malma; Kikontatit ei dörölyje tistta
 bútat nem jól járja.

Jó kívánság. Eleje: Nem adott az Isten.

N. 74. 156. l.

Kalkal.

Nem vagyok én adós neked, sem adós mégis: Kivorra
 Nem bántok én senkit engem se bántson más.
 Szanya ki irigylő jó kedvünket Tartsa meg a'
 Hegyelmés ég életünket !!!

10 A vers hajdani kezdősorát is megjelölte Tóth: Nem adott az Isten [nékem nagy palotát]; szerzője Vitkovics Mihály.

A 48. és 49. lapon egy-egy népies műdal található *Megégett a réten a nád* és *Nin-csen nekem jobb tanyám* kezdettel (lásd a következő lapon).

Magyar Tánca.

N° 32.

az 158. lap.

keveres

A tok fogta meg a Magyar, Hogy ő soha egygűt

nem tart: Igak az a régi mondai: Talahány ház

Szemi: Toldi lágy

anyai stókas.

Minden világotag kutyéle, hisz is
mas nóták is

Bárna.

Nº 87. 2/4
Viol. I.
Viol. II.

Hamarebb.

Bárnár: Hajja tritty trillaallom El ha:

gyott a' Sabaambom.

1. Sanyá.

Nº 87. 2/4
Viol. I.
Viol. II.

intsen nekem jobb Sanyám, jobb Sanyám, Mint a'

Babam udvaráim, udvaráim, de terízem a' Sábám, a' Sábám.

bám, Oda várom a' Babám, a' Babám.

A 91. dal számomra nagyon kedves: egy jól ismert Csokonai-vers, a *Jövendölés az első oskoláról, a Somogyban*, nagyon precíz kíséretet tartalmazó lejegyzésben. A verbunkos dallam egy másik ének bővített formája: a gyűjteményben 118. szám alatt található *Vigan élem világomat* a „Kis könyv”-ből idézi Tóth István. A 100. szám alatt Csokonai Csikóbőrös kulacsának egy kevésbé ismert dallamát találhatjuk, indokolatlan oktávugrással a végén, majd a gyűjtemény egyik legértékesebb darabja, a *Kis Kunsági Verbung* következik (e kottákat lásd a következő két lapon). Ez is a „Kis könyv”-ben található eredetileg, feltételezhetjük tehát, hogy ez a gyűjtemény helyi, kiskunsági keletkezésű.

57.

Als Rünwagi verbung.

Nr. 101. *4/4*
Kis Rünwaga verbuválnak, haj de szépen mu-
Ständes.
 sikálnak; Ott tántzol egy szép Savallér, Sudom katonalást
 ma még. Haj haj haj haj, hajja hajja hupp!-

A 105. dallam is szép verbunkos, a szövege:

Ha Magyar vagy takaros
 Tántzod legyen Magyaros
 Vagy minek szegett Német
 Ruhádra Magyar prémet.

Magyar tántl

Nr. 105. *4/4*
Ha Magyar vagy takaros, Tántzod legyen Magyaros
 Vagy minek szegett Német Ruhádra Magyar prémet.

Hasonló gondolatot fogalmaz meg Pálóczi Horváth Ádám jól ismert *Azt mondják, hogy nem illik a tánc a magyarnak* kezdetű dala, de itt (109. sz.) teljesen más dallammal, mint amelyet a költő saját dalgyűjteményében rögzített (kottáját lásd a következő lapon).

Fütlőmből külföldi féltékenyekről.

N. 100

Andante

Az mondják hogy nem illik a tantéx Hagynak. Nem
 ha neki trispellőt, fél nadrágot várnak; Lám somogy
 Vármegyében a Hagyat meg fájják, És hogy kila-
 gyat ránsanak, át is alig várják.

A 114. ének Fazekas Mihály életművéből lehet ismerős, ő *Hortobágyi dal* címmel ugyanennek a XVIII. század végi közköltészeti alkotásnak a mintájára írt saját verset, feltehetően azonos dallamra. Tóth István a debreceni Méhes-gyűjteményből idézi.

Hortobágyi Nő. tája.

Andante

Oh te város Kánahán, Hortobágy mezejébe!:/
 Be sok szegény Leggyónok Edes Anya vágja; Kénye-
 ret adod kekébe, Péntek alkonyfényébe!:/

A 129. ének egy újabb kun verbunk:

Áll a verbunk tántzoljunk nosza Kún Legények!
Tele tsordúltig borral várnak az edények!
Pántlikát süvegünkre majd osztogatnak,
Mentét dalmánt nadrágot is reánk szabatnak.

Nº 129
S. 1. 2.

Áll a verbunk tántzoljunk nosza Kún Legények!
Tele tsordúltig borral várnak az edények!
Pántlikát
süvegünkre majd osztogatnak, Mentét dalmánt nadrágot is reánk szabatnak.

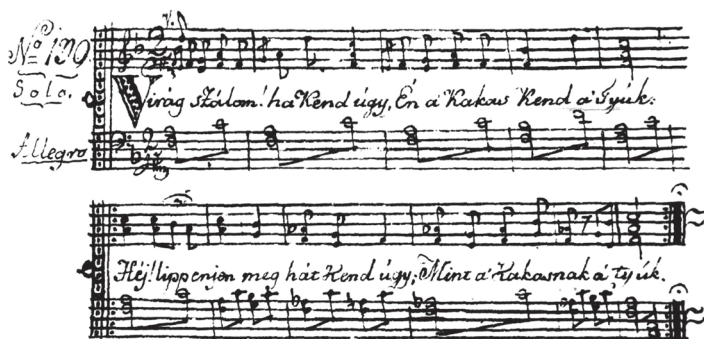
A 132. darab szintén helyi vonatkozású:

Nº 132
S. 1. 2.

Én vagyok én Rósiám beteg, Bak a' lo rákötö meg; A' kun:
sági leányoknak kérelme fogott meg: Becédes gyötrelém, melly
így vőrti kebelem, Ugrik, még is leg szébbem,
Bélé ejt a' nyeregbelem. —

A 139. dal Erdélyből hasonló latrikánus szöveggel ismert:

Virág száloom! ha Kend úgy,
 Én a' Kakas Kend a' Tyúk;
 Héj! lippenjen meg hát Kend úgy;
 Mint a' Kakasnak a' tyúk.

149. szám alatt találjuk a lengyel himnuszt, amelynek dallama és korabeli fordítása a XIX. század első felében nagyon népszerű volt – nyilván politikai okokból is. A következő darab Weber *Bűvös Vadász*-ból való (az utóbbi kottáját a következő lapon közöljük).

Nº 140
 M. H. C. L.
 Allegretto

Nincs még oda Lengyel ország, sorsa el bennünk
 s'ott hatalmas viszta szedi gyökere

Segyverünk: Skrytnicki Vekotónk, lobbana ha nekheve

bennünk: Népünk szabad lesz: Aik orszáka vést.

A gyűjtemény következő lapjain Speck János számos Csokonai- és Kisfaludy Sándor-megzenésítése, majd Lavotta- és Csermák-kompozíciók találhatók. Ezután – a 101. laptól – új számozás következik. Az új fejezetnek a *Némelly Nóták Tenorjai* címet adta Tóth István. A cím ellenére itt is általában négy-szólamú letéteket láthatunk. Ezek, illetve a következő egység számos műdala (Kisfaludy Sándor- és Csokonai-versekre írt Speck János- és Rózsavölgyi-kompozíciók) jelzik Tóth István tájékozottságát a bontakozó nemzeti zenei programban.

46. számmal egy szép fríg népdalt találunk:

Kecskeméti csárdába
Három betyár magába
Úgy megiszik bújába
Kifordított subába.

A 74. szám az ismert Csokonai-vers, *A Tihanyi Ekhóhoz*. 119. számmal jegyezte be Tóth a gyűjtemény egyik legértékesebb valódi népi dallamát, amely egészen a XX. század végéig fennmaradt, Somogyból jól ismert ugrós dallam. Itt a szintén kunsági Mátyási József közismert versével olvasható: *Nem bánom, hogy parasztnak születtem.* (Kottájukat a következő lapon közöljük.)

N° 74.
Allegro

Sikannak riadó leánya, (Eld. 97. old.)
Szűz kisl. hegyed.
Köszl: Im kis a soro eddig, amly is hánya; Partod ellenébe ül; Itt
a halvány; A dőlnél forogón; Szeged eszre el nyugvott rem amly com
Egy magános, sora kis.

119.

The musical score is written on two staves. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one sharp (F#), and a time signature of 2/8. It contains several measures of music, ending with a double bar line. The second staff continues the melody, also in 2/8 time, and ends with a final cadence marked by a double bar line and a repeat sign. The lyrics are written below the staves in Hungarian.

Nem bánom hogy Paraszor. 403. s k. dd.) nál ki-
lettem: * ott fekszem, hogy Káldia' lettem: Jgy r-
his kis dly szg. allapotom; Eliza sórvány szerelmis botom.

122. számmal a Liszt által is feldolgozott ismert népies műdalt találhatjuk: *Lágy a kenyér, pirítani nem lehet*. Más szöveggel: *Deres a fű, édes lovam, ne egyél*. A 177. dallam ismét régi stílusú ún. „Páva-dallam” (*Liliom, hol lakol...*).

122.

Paras: iss
d. lapon

Lany a kemper piri = N. N. 4/4 2. d. d. tan. nem. k. k.
lyenge & lany akor fethet nem ma het. Meg
kell elobb ud akorni a lanytol. Meg oleli e alagom + ma.

*Mén. Kili-
sól. mlt.*

*Illiom hol lakok? Lidiha tudatol; Seher virmagyébe; rias-
ra Helyesq be. —*

A 197. számmal megörökített Fazekas Mihály-vers (*Márs mezején*) dallama csak innen ismert. A 207. dallam szövege egy Schiller-vers: *Freude schöner Götterfunken Tochter aus Elysium*, vagyis az *Örömóda*, amelyet Beethoven feldolgozott a IX. szimfóniában. Itt azonban egy másik dallamot találunk a szöveg fölött. Tóth István a *Marseillaise* Verseghe által fordított szövegét is feljegyezte az ismert dallammal – talán már Csokonaival is énekelhette ezt diákként titokban, hiszen Csokonai éppen a fordítás születése évében, 1794-ben kapja meg a poétikai osztályt.

107
N° 67:6

Musi miihelyen E — get: Kikent epede elveto tus polk. Ma.

ba: hui coasolai at eak! Dar nyeregetet elix legyen is. Kine.
fajelebre maga tegeyn is: Kine! ne megert nalmat En kine:
nem Maas tram szalmat! De kine! kine! kine! at yoga dom
Eltem nyugalmasor nem dom. —

207.
 ♩ = 100: 4
 Fraide schöner götter - Kinder; Toben aus Elitum; No bere:
 ten fairer trinken; Hermitz fche dam
 haileichum; Deine trauber, binden wieder, was die mude stren:
 getheilt; Alle menschen vorden brüder (brider) Wo dann sößer

Otlegre
Masfeller

breg hazánknek bajnok sere. Engadd ki hi-
res kardok. Itérednek ephát ellen el ge Dühöd
ve hozza lántxodot Dühöde hozza Lántxodot
Ei ver papo gyarmus fázar melleddre fogxi fog ve.
rér vé reit mátyja nio kériet. Ha fogdugapranonbur:
vrol hat. Foguurre baj no kók. Le venne Magyarok

A 234. dal egy értékes dudanóta (kottáját lásd a következő lapon):

Azt akarnám a' Vén Asszony,
Mind pokolba ülne lántzonn:
Keze lába meg ne állna.
Örökkétig motollálna.

Úgy gondolom, hogy ez a vázlatos áttekintés is képet nyújt arról a gazdagságról, amelyet Tóth István gyűjteménye elénk tár. Hozzátehetjük, hogy mivel ezeket a dalokat nyilván nem az utókor számára jegyezték le, hanem mindennapi használatban voltak, ideje lenne revideálni a XVIII. század végi, XIX. század eleji – sok kutató által provinciálisnak gondolt – magyar vidéki zeneérettel kapcsolatos elképzeléseinket, tudásunkat.

Szövegösszevonás és tiszta szövegközlés a *Népdalok és mondákban*

A 200 éve született Erdélyi János emlékére

I. A népdalkutatás mint irodalmi és zenei program a reformkorban

A népdalgyűjtések megindulásának és a népdalfogalom kialakulásának hazai története az irodalom-, a folklór- és a zenetudomány részéről bár sokoldalúan feldolgozott, lényegében kimeríthetetlen témája e diszciplínának.¹ Horváth Jánosnak a legszorosabban értelmezett hazai kezdetekről, a magyar irodalmi népiesség kezdeteiről szóló munkája² óta különböző tanulmányok tárgyalják, hogyan indult meg Magyarországon jórészt J. G. Herder hatására, hagyománymentő szándékkal a népköltészeti szövegek gyűjtése Révai Miklós 1782-es felhívása, majd Kultsár István megismételt figyelemfelkeltése nyomán.³ Legfrissebben Csörsz Rumen István és Voigt Vilmos fordított figyelmet

- 1 Az Erdélyi János bicentenáriuma tiszteletére készült tanulmányok többnyire szintén foglalkoznak a témával. Például: KÜLLŐS Imola, *Szikra? Fatörzs? Forrás?: Adatok Erdélyi János néphagyomány-felfogásához és népköltészet-ismeretéhez*, ItK, 118(2014), 595–610, itt: 596–597; SZILÁGYI Márton, *Erdélyi János és az irodalmi népiesség*, ItK, 118(2014), 519–525.
- 2 HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfig, Bp., MTA, 1927 (1978²)*.
- 3 A bőséges irodalomból e helyen a következő népzene tudományi munkákat említjük: KODÁLY Zoltán, *Magyar zenei folklór 110 év előtt: Mindszenty Dániel és Udvardy János (1943)* = Uő, *Visszatekintés: Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*, II. s. a. r., bibliogr. jegyz. BÓNIS Ferenc, Bp., Argumentum, 2007 (Magyar Zenetudomány, 6), 155–183; Uő, *Előszó* = *Gyermekjátékok*, s. a. r. KERÉNYI György, Bp., Akadémiai, 1951 (A Magyar Népzene Tára, 1), VII–XVIII; TARI Lujza, *Beiträge zur Entstehung des Volksliedbegriffes und zum deutschen Material ungarischer Notenhandschriften vom Anfang des 19. Jahrhunderts* = *Festschrift Walter Wiora*, hg. Christoph-Hellmut MAHLING, Ruth SEIBERTS, Tutzing, Hans Schneider Verlag, 1997, 492–536. A XX. század második felében készült hazai és nemzetközi munkák arra is utalnak, hogy a néphagyomány klasszikus művei Európában többnyire a XVIII. században fogalmazódnak meg, de a folklór iránti érdeklődés jóval korábbi. A nemzetközi előzményekről: Giuseppe COCCHIARA, *Az európai folklór története*, bev., kieg. ORTUTAY Gyula, Bp., Gondolat, 1962; RAJECZKY Benjamin, *A népzene kutatás története*, Bp., OKK Módszertani Intézet, 1986 (Népzenei Füzetek); Doris STOCKMANN, *Wissenschaftsgeschichte und Forschungsmethoden: Volksmusiksammlung- und Forschung seit Herder* = *Volks- und Populärmusik in Europa*, hg. Doris STOCKMANN in Zusammenarbeit mit Andreas

a kezdetekre.⁴ Csörsz joggal hangsúlyozza, hogy a kezdeti népköltészeti érdeklődés nem folklór kiindulópontú, a korabeli szövegek vizsgálata sem ilyen, hanem irodalmi nézőpontból történt, maga az összegyűjtött szövegkészlet pedig – mely a maga korában részben kéziratokban maradt, részben megjelent kiadásban – elsősorban közköltészeti jellegű.⁵

E gondolat: „alten Nationalliedern” gyűjtése „becsületes honfitársaktól”,⁶ Herdertől indult, s a legközvetlenebb hatást a német nyelvterületre (azon belül az értelmiségi rétegre) gyakorolta.⁷

A nemzetközi kutatás már a XX. század első felétől kezdve törekszik a népdalkutatás történetének feltárására, s azon belül is elsősorban Herder hatásának és a népdal fogalmának megvilágítására.⁸ A népzene tudomány részéről jelentősek e témában Walter Wiora munkái, aki arra is felhívta a figyelmet, hogy Herder nem magát a *Volkslied* fogalmat találta ki, csak egy új nevet alkalmazott arra, ami különböző elnevezésekkel (*melos pastorales*, *cantus vulgi*, *musica vulgaris*, *musica inculta*, *musica trivialis* stb.) már az antik kultúrákban is élt. Véleménye szerint a népdalt (népzenét) azért nem volt szükséges egyetlen kötött

MICHEL, Laaber, Laaber-Verlag, 1992 (Neues Handbuch der Musikwissenschaft, hg. Carl DAHLHAUS, 12), 1–40. Az utóbbi kötetben kiemelik, hogy Angliában és Skóciában a XVII. század második felétől folyamatosan jelennek meg nyomtatásban népi tánczenék. Az egyik leghíresebb közülük John PLAYFORD *The English Dancing Master* címmel, 1651–1728 között megjelentetett sorozata; *uo.*, 7.

4 Csörsz Rumen István, *Kultsár István és a Hasznos Multságok „köznépi dall”-ai (1818–1828) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2013, 143–204; VOIGT Vilmos, *Rumy Károly György magyar népdalai – John Bowring számára = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2012, 217–243.

5 A váci *Énekes Gyűjtemény* kiadás- és recepciótörténetét vizsgálva joggal állapítja meg: „Az *Énekes Gyűjtemény* kutatásában a fentiek hangsúlyozása ellenére [hogy ugyanis e gyűjteményben nem népdalszövegekről, hanem általában az énekelt költészet darabjairól van szó] később is a folklorisztika szempontjai maradtak túlsúlyban, holott e forrás épp innen nézve a legkevésbé beszédes. Csörsz Rumen István, *Az első magyar lírai antológia: a váci Énekes Gyűjtemény (1799, 1801, 1803, 1823) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1*, i. m., 142.

6 Johann Gottfried HERDER, *Auszug aus einem Briefwechsel über Ossian und die Lieder der Völker* (1773). Idézi: Walter DEUTSCH, Gerlinde HAID, Herbert ZEMAN, *Das Volkslied in Österreich: Ein Gattungsgeschichtliches Handbuch*, Wien, Holzhauser, 1993, 8.

7 „Németországban, ahol Herder eszméi [...] a legkedvezőbb talajra találtak, [...] a népdalkiadványok a kutató szerkesztők számára magas állami elismerést hoztak.” RAJECZKY, i. m., 9–10. Vö. Walter WIORA, *Herders Ideen zur Geschichte der Musik* (1953) = W. W., *Historische und systematische Musikwissenschaft: Ausgewählte Aufsätze*, hg. von Hellmut KÜHN, Christoph-Hellmut MAHLING, Tutzing, 1972, 36–87. Herder eszméinek kiteljesedését L. A. Arnim és C. Brentano *Des Knaben Wunderhornja* jelenti: DEUTSCH-HAID-ZEMAN, i. m., 8. A „Kuhreihen”-től, Alphornblasen-től Beethoven egy zongoravariációjáig: TARI Lujza, *Schweizerlied*, Magyar Zene, 48(2010)/2, 225–236.

8 Kutatótörténeti összefoglalás pl. Rolf Wilhelm BREDNICH, Lutz RÖHRICH, Wolfgang SUPPAN, *Historische und systematische, interethnische Beziehungen – Musikethnologie = Handbuch des Volksliedes*, II, München, 1975.

terminussal megnevezni, mert a sokféle név alatt is egyértelmű jelentéstartalommal bírt az antik világ óta.⁹

Noha a színhagyományban élő, mindenki által használt zene és a szigorúan kötött, kultúránként változó időtől írásban is rögzített, professzionisták által gyakorolt zene különbsége köztudott tény volt, a gyűjtések megindulásakor sokféleképp értelmezték a népdal kifejezést. A tapasztalat birtokában mindamellett általában az alsóbb néprétegek körében keresték azokat. Osztrák területen például a népdalok iránti érdeklődés még térképészeti-statisztikai felmérések melléktermékeként is megjelenik. Így pl. egy steiermarki faluban 1803-ban készült felmérés mellékterméke a *Volksliedaufzeichnungen* című rész. Egy Tirol statisztikáját bemutató, 1807-ben készült munkában dallamfeljegyzések is vannak. 1811-ben már kérdőív készült a nép közt élő szokások, dallamok, hangszerek összegyűjtését segítő. 1818-ban a Gesellschaft der Musikfreunde in Wien titkára, Joseph von Sonnleithner (1766–1835) már a szisztematikus gyűjtést szorgalmazta, melyhez magas rangú politikusok támogatását is megnyerte. Osztrák területen az 1840-es évekig kiszélesedett a kérdőíves gyűjtési akció, melynek segítségével a közgyűjtemény létrehozását tervezték. Közben pedig, mint nálunk is, a felhívásoktól függetlenül, egyéni használatra szánt kéziratok kottás, illetve szöveges gyűjtemények is keletkeztek.¹⁰ H. E. J. von Lannoy osztrák zeneszerző 1837-ben egy írásában emelte ki a gyűjtések fontosságát, egyben pedig igyekezett meghatározni a nemzeti zene fogalmát. Ezen túlmenően jelezte, hogy hasznosnak tartaná egy európai dallamgyűjtemény összeállítását:

A nemzeti zene felöleli mindazokat a dallamokat, amelyek egy nemzet sajátjai, amelyekben kifejeződik az adott nép karaktere, melyeknek formája, dallammozgása, hangsora, hangneme különbözik a más országokban használatos dallamoktól [...]. A különböző nemzeti dallamok alapos összeállítása tanulságos és szórakoztató mű lenne, egyben pedig kincsesbánya lehetne a komponisták számára, akik azokban egy egész sor új gondolatot találhatnak [...]. Az igazi népdalok és néptáncok egyre ritkábbak lesznek. Azért sietni kell összegyűjteni a nemzet egyszerű hangjait.¹¹

9 Walter WIORA, *Das Alter des Begriffes Volkslied und Cantus vulgi*, Die Musikforschung, 23–24(1970–1971), 420–428, 299–301. Véleményét osztja Rajeczky Benjamin is: a középkori elméletírók is számon tartották és az „ars”-tól megkülönböztették a szabályokba nem foglalható „inculta” zenét. RAJECZKY, i. m., 6. Idehaza a zenével összefüggésben Kodály Zoltánnak köszönhetjük az első kutatástörténeti összefoglalásokat. KODÁLY, *Előszó*, i. m.

10 DEUTSCH-HAID-ZEMAN, i. m., 8–9.

11 Wolfgang SUPPAN, *Heinrich Eduard Josef von Lannoy (1787–1853) Leben und Werke*, Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1960 (Steirischer Tonkünstlerbund Musik aus der Steiermark, 4/2), 75–76.

Noha a kezdő lépések már több országban megtörténtek, az európai gyűjtemény gondolata még túl korai ekkoriban. Amely országban elkezdődik a száj-hagyományban élő dalok összegyűjtése, ott az adott ország közdalait, részben népdalait és istenes énekeit jegyzi föl, pontosabban gyakran csak a szövegeket.¹² A hangszeres zene bizonyos értelemben előbb jár: a XVIII. században és a XVIII–XIX. század fordulóján saját használatra készített, hangszeres darabokat tartalmazó kottás gyűjtemények, valamint a kottakiadványok aránylag bőven tartalmaznak európai tánczenei anyagot. Mindez az adott táncok, illetve dallamaik divatjával magyarázható.¹³ Az európai műzene történetén végigtekintve a XIX. századig lényegében több jelentős stíluskorszakban megfigyelhetjük a más-más európai nép dallamainak stilizált felhasználását zeneszerzők műveiben. A XVIII. század második felében különösen a bécsi klasszicizmus idején jellemző a saját, illetve a más népek zenéje – skót (*écossaises*), lengyel (*polonaise*), „Deutsch”, „Deutsche Tänze – sőt az „egzotikus” zenék iránti fogé-

12 A gyűjtések történetével foglalkozó munkák hangsúlyozzák, hogy bár a XIX. századi gyűjtők felismerték a népi, illetve műköltészeti alkotások különbözőségét (a népdal és műdal különbségét), de e felismerés inkább csak elméletben jelentkezett. Horváth János írja, hogy a XIX. század eleji népdalkiadványokban az előző korról megegyezően még mindig nem tesznek különbséget a „művészi népdal” és az „igazi naiv” népdal között, bár „műfajilag legalább egyneműt, ti. népi dallamban koncipiált dalokat igyekeznek közzétenni”. HORVÁTH, *i. m.*, 141. E véleményt 1977-ben Küllös Imola finomította többek között a Mindszenty Dániel, Gyulai Pál, Dugonics András és Szentmiklóssy Alajos írásaiból való, a különbségeket igazoló idézetekkel. KÜLLÖS Imola, *Adalékok a magyar népdalfogalom történetéhez* = Népi kultúra – népi társadalom, 9(1977), 111–138; itt: 111–113. Lásd még Uő, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szó-hagyomány), 15–30. Kották nélküli, imádságokat és egyházi népének-szövegeket tartalmazó XVIII. századi fatáblájú, díszes, színes betűkkel írt énekeskönyv az MTAK Kézirattárában: Ms 1383/1–3. Első kötetében 1769-es dátum, 2. kötetében 1786-os bejegyzés található.

13 TARI Lujza, *Lissznyay Julianna hangszeres gyűjteménye 1800*, Bp., MTA ZTI, 1990 (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez, 12); Uő, „Külömbb féle magyar Nóták...” a 19. század elejéről: *Allerlei ungarische Melodien von Beginn des 19. Jahrhunderts*, Bp., Balassi, 1998; Uő, *Ländler und Galopp in ungarischen Notenhandschriften um 1820 = Volksmusik Wandel und Deutung: Festschrift Walter Deutsch zum 75. Geburtstag*, hg. Gerlinde HAID, Ursula HEMETEK, Rudolf PIETSCH, Wien, Böhlau, 2000, 295–315; Uő, *Handschriftlichen Noten-Volksliedersammlungen in Ungarn in der ersten Hälfte des 19-en Jahrhunderts = Historische Volksmusikforschung, Studiengruppe zur Erforschung historischer Volksmusikquellen: Beiträge der 10. Arbeitstagung in Göttingen 1991*, hg. Doris STOKMANN, Anette ERLER, Göttingen, Edition Re, 1994 (Orbis Musicarum, 10), 321–337. A külföldi források közül tanulságos a dán Rasmus Storm hegedűs által készített kéziratos kottás könyvecske, amely az általános Dantz, *March* című dallamok mellett *Menueteket*, *Menuet de France*-t (15. sz.), *Polonoise*-t (41. sz.), *Polisch*-ot (48. sz.) tartalmaz. A dallamokhoz fűzött jegyzetekből kitűnik, hogy ugyane dallamok norvég, svéd, finn korabeli gyűjteményekben is megtalálhatók. Jens Henrik KOUDAL, *Rasmus Storm nodebog: En fynsk tjenestekarls dansemelodier o 1760*, København, Forlaget Kragen, 1987.

konyság (mint például *kozák* és a magyar, az utóbbi leginkább *all'ungherese, alla zingarese* jelzettel).¹⁴ Ilyenek népszerűsége, felhasználása a műzenében, továbbá előfordulásuk a kéziratos kottákban megelőzi a más népek folklórszövegeinek kiadását. Erre az egyik magyarázat magának a zenei stílusnak az alakulása, a másik, hogy a hangszeres dallamok spontán módon, szájhagyományos úton is terjedhettek (és terjedtek is) az egyes népek körében, míg a népdalszövegeket le kellett fordítani, hogy ismertté válhassanak más népek számára. A magyar népdalok (népdalszövegek) külföld általi megismerésével kapcsolatban Voigt Vilmos emlékeztet rá: már Révaiék

említik a nemzetközi (angol, francia, olasz, német) példákat, és minthogy pontosan csak a német *Volkslieder* szót idézik, nyilvánvaló, hogy Herdernek az egész világot felölelő (ma ismert címen *Stimmen der Völker in Liedern*, 1778) németre fordított népdal-antológiájára is gondoltak. Azonban sem ebben, sem a Herder-kötet 1807-es új kiadásban nem volt németre fordított magyar népdal, sőt más ilyen előzményekre, kéziratokra sem bukkantunk.¹⁵

A más népek költészete iránti figyelem egyik első jele – még a XVIII. század végén – a Fortis abbé által 1774-ben feljegyzett, majd Goethe fordításában németül kiadott szerb¹⁶ népdalszöveg sikere. A Herder által fordított „Szerbus”,¹⁷ „Oláh”, „Muszka” balladák kiadása óta a XIX. század első felében megélénkült az érdeklődés Közép- és Kelet-Európa népeinek szájhagyományos költészete iránt is.¹⁸ John Bowring – mint Voigt Vilmos részletesen ismerteti – ilyen érdeklődéstől vezéreltetve jelentette meg „1820-tól kezdve több európai költészet angol anto-

14 A bőséges irodalomból lásd SZABOLCSI Bence, „Egzotikus” elemek Mozart zenéjében = Sz. B., *A válaszfut és egyéb tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1963, 179–189.

15 „Ez az első magyar népdalgyűjtési felhívás nem sok eredményt hozott, és voltaképpen csak a Kultsár István (1760–1828) által 1817-ben, a *Hazai és Külföldi Tudósítások* című újság mellék-lapjaként megindított *Hasznos Mulatságok* jelentett fordulatot.” VOIGT, *i. m.*, 217. E téma további feldolgozása: CSÖRSZ, Kultsár István..., *i. m.*; VOIGT Vilmos, Toldy Ferenc tizenöt magyar népdala = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 2, *i. m.*, 205–230; TARI Lujza, Az igazi doromb és egyéb „musika-szer”-ek Kultsár István Hazai és Külföldi Tudósításaiban = *Uo.*, 125–142.

16 SZEMLI István, Székács József és műve = STOJAN VUJIČIĆ, Székács József, *Vuk Karadžić Szerb népdalok és hősrégék*, Újvidék, Forum Nyomda, 1986, 5.

17 Herder a *Volkslieder* közt (1778–1779; később: *Stimmen der Völker in Liedern*) négy szerb-horvát ének fordítását is közölte. *Uo.*

18 A magyar népköltészet iránti érdeklődést a külföldön megjelent következő munkák jelzik: 1822-ben Bécsben adták ki GAÁL György *Märchen der Magyaren* című népmesekötetét, majd 1825-ben MAILÁTH János gróf *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen* című népköltési átdolgozásait, valamint a hivatásos költők műveit tartalmazó *Magyarische Gedichte* című fordításkötetet (1825, Stuttgart–Tübingen). VOIGT, Romy Károly György..., *i. m.*, 217–218.

lógiaját”,¹⁹ köztük a *Poetry of the Magyars* című kötetet.²⁰ A szerb népköltészet iránt főleg Vuk Karadžić Lipcsében kiadott népköltészeti gyűjteményei²¹ keltik fel a figyelmet, melyekről a hazai sajtóban Kultsár István lapja is több ízben tudósít.²² A Hasznos Multságok 1824. évfolyama 44. száma mindhárom Lipcsében megjelent kötetéről hírt ad: „*Szerbus Népdalok* [...] Liptsében 1822, 1823 és 1824-ik esztendő folytában a’ Szerbus Népdalok három kötetben németül és Szerbusúl kiadattak.” A lapban jelzik, hogy az 1. kötet hősdalokat tartalmaz, a 3. szerelmi dalokat. „A’ tulajdonképp való szerelem énekek előtt sokféle menyegzői, pünkösdi, aratásbeli, böjti és essőért esedező Énekek vannak.”²³ 1825-ben egy, a balladáról szóló értekezés emeli ki „Wuk Szerbus Énekei” közül a második, balladákat tartalmazó kötetet.²⁴ Az első kötetet megszerezte és eredetiben olvasta az ifjú Székács József, a mű későbbi magyar fordítója.²⁵ Kultsár lapja a magyar fordítás megjelenéséről is hírt ad 1836-ban: „Elhagyá a sajtót [...] a Szerb népdalok és hősrégék [...], Székács munkája.”²⁶

19 Uo., 219.

20 *Hasznos Multságok. A’ Hazai ’s Külföldi Tudósításokhoz*. Toldalékul írta ’s kiadta Kultsár István. (A továbbiakban Hasznos Mul.) Erről 1828-ban a következő írás tájékoztatta az olvasókat: „Az *Europai népdall-tár Londonban*. [...] Bowring J. Úr derék Angoly Tudós azon felséges szándékra lelkesedett, hogy minden Europai Nemzetek népdallait öszveszedje, és angoly magyarázattal együtt kinyomtatva a’ világ eleibe terjessze.” Oroszt és „Szerbus”-t már adott is ki. A magyar kiadásra „T. D. Rummy Urat, buzgó hazánkfíát kérte meg”, hogy küldjön neki „hiv” fordításban népdalokat. Rummy „nékie 50 Magyar népdalt folyóbeszédbe foglalt magyarázattal, ethnographiai, és philologiai jegyzésekkel felkészülve küldött [...]”. *Hasznos Multságok*, 1828/I/33, 267–268. John Bowring (1792–1872) *Poetry of Magyars* kötete 1830-ban jelent meg Londonban. Kiadványa részére Rummy nem 50, hanem mintegy 85 magyar népdalt gyűjtött össze és küldött el eredetiben, valamint német fordításban, mint azt Voigt Vilmos részletesen bemutatta; VOIGT, *Rummy Károly György...*, i. m., 240. A több nyelvből fordító Bowring említett „szerbus” gyűjteménye, a *Narodne srpske pjesme: Serbian Popular Poetry* 1827-ben jelent meg. SZELI, i. m., 18.

21 Vuk KARADŽIĆ, *Srpske narodne pjesme*, Lipcse, 1823–1833.

22 E tényre Csörsz Rumen István is emlékeztet, Vitkovits Mihály közvetítő szerepét említve Fried István vonatkozó tanulmánya nyomán. Csörsz, *Kultsár István...*, i. m., 154.

23 *Hasznos Multságok*, 1824/II/44, 348–351.

24 Uo., 1825/I/7, 55.

25 Székács fordításáról lásd a jelen munka szerkesztésre átadásával szinte egy időben megjelent tanulmányt: PALÁDI-KOVÁCS Attila, *Erdélyi János és a Magyar Tudós Társaság / Tudományos Akadémia*, ItK, 118(2014), 461–467, itt: 463.

26 SZELI, i. m., 102. Ismertetik a három kötet tartalmát, melyből az 1. kötet hősdalokat tartalmaz, a 3. szerelmi dalokat. „A’ tulajdonképp való szerelem énekek előtt sokféle menyegzői, pünkösdi, aratásbeli, böjti és essőért esedező Énekek vannak” – írják. *Hasznos Multságok*, 1824, 349. Az essőért, esetleg a sok eső ellen énekelt pogány, rituális dalocskák, hanglejtéses mondókák, a *dodolék* a XX. század második felében még használatosak voltak. Radmila PETROVIĆ, *Serbian Folk Music: Song as an Expression of musical Thought*, Beograd, Serbian Academy of Sciences and Arts, Institute of Musicology, 1989, 13.

A Tudós Társaság által meghirdetett első, 1828–33 közti,²⁷ majd a második népdalgyűjtési felhívás hatására 1844-ig, illetve 1844–46-ban különböző gyűjtemények érkeztek be a Magyar Tudományos Akadémiára a nyelvterület különböző pontjairól, a népdalok kiadásának szerkesztésével megbízott Vörösmarty Mihályhoz, majd e munkában utódjához, Erdélyi János titkárához.²⁸ Erdélyi János 1846–1848-ban *Népdalok és mondák* címmel évente egy-egy kötetet adott ki a beérkezett gyűjtések dalszövegeiből, saját válogatásában.²⁹ Székács József fordítása éppen tíz évvel korábban jelent meg Erdélyi János I. köteténél. Így idehaza előbb látott napvilágot más nemzet népköltészeti gyűjteménye, mint magyar.³⁰ Az Európát bejárta Erdélyi János világlátottságánál fogva³¹ is jól látta a népköltészeti alkotások fordításban megjelentetésének fontosságát. A *Népdalok és mondák* II. kötetében, *Népdalköltészetünket elemző tanulmányában* így írt erről:

Mikor Goethe a szerb népdalokkal ismertette meg nemzetét, annak örült leginkább, hogy képzelődések és tudományok világa egy új nép ismeretével gazdagodott. Fog ezen világ gazdagodni a magyar népköltészet megismerésével is bizonyosan, mert olyan ez, mint mikor új képet függesztenek föl eddig nem tudott mestertől valamely műcsarnokba. [...] Nem a versek, mint műgondosan kikerekített remek darabok, noha illyek sem fognak hiányozni, hanem a zamat, képesség, és gondolatvilág, mellyben forog a nép képzelődése, főleg az a kitartó erő, melly magára hagyatva, iskola és minden nélkül, buzog idők óta, mint a forrás; az a hűség magához, melly népünket védé a felolvasástól, lesznek üdvös eredményül ezen tárgy feletti tanulmányainkból [...].³²

27 A korábbi szakirodalomban többféle évszámmal forgó első gyűjtési akció időpontját Pogány Péter hónapra, napra pontosította. Eszerint az akció 1832. szeptember 6-tól 1833. október 1-ig tartott. POGÁNY Péter, *Az 1828 után és 1843-ig lejegyzett közdaltermés*, Artes Populares: A Folklore Tanszék Évkönyve, 8(1982), 227–248. (Az adat: 228.)

28 Erdélyi Jánost 25 éves korában, 1839-ben választotta az Akadémia tagjai sorába. 1843-tól látta el a titkári teendőket. ERDÉLYI János, *Úti levelek, naplók, vál.*, szerk., bev. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Gondolat, 1985, 7. Megválasztásáról, ajánlóit és tekintélyes támogatóit is föl sorolva: PALÁDI-KOVÁCS, i. m., 463.

29 *Népdalok és mondák*, I–III, A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, Pest, 1846–1848. „Az első magyar népköltési antológia születésé”-ről: CSÖRSZ Rumen István, *A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai*, ItK, 118(2014), 611–628.

30 Osztrák népdalgyűjtemény még korábban megjelent: *Österreichische Volkslieder, mit ihren Singeweisen*, gesammelt und hg. von Franz ŽISKA, Julius Max SCHOTTKY, Pest, 1819 (Reprint: Wien, Hartleben, 1969). A gyűjteményt kottával adták ki, így az már a maga idejében nagy feltűnést keltett, ma pedig az osztrák népzene kutatás becses emléke.

31 ERDÉLYI J., *Úti levelek...*, i. m.

32 ERDÉLYI János, *Népdalköltészetünkről = Népdalok és mondák*, i. m., 2, 371–478; itt: 376–377.

Erdélyi válogatott a beérkezett kéziratokból, ám Kodály Zoltán nem találta annak nyomát, mit jelölt ki a beérkezett gyűjteményekből kiadásra ő, illetve már korábban Vörösmarty és Toldy-Schedel. „Erdélyi sem említi, így hát válogatása, szerkesztése a maga munkája”³³ – írta. Az első kötet megjelenéséről a Pesti Divatlap a következőképp adott hírt:

(Irodalmi újdonság.) E napokban kerültek ki sajtó alul, s minden könyvárusnál kaphatók a „Magyar népdalok”, kiadá a Kisfaludy-társaság, szerkeszté Erdélyi János; harmincz ív nagy nyolczadrétben; a díszkiadás bolti ára 4 huszas, a közönségesb szinte csinos kiadásé két huszas. E dalgyűjtemény a népköltészet minden ágaiból hoz mutatványokat. Ára, a kiadására fordított tetemes áldozat mellett is, igen csekély ’s ez oknál fogva reméljük, hogy az a legnagyobb részvételnek fog örvendeni, s így egyszerismind eszközösbe fog vétethetni, hogy a népdaloknak ezen első kiadásból kimaradt, szinte érdekes nagy része, egy második szállítványban, minél előbb a közönség elébe juthasson.³⁴

Az első kötet bevezetőjében maga Erdélyi számolt be arról, hogy a Kisfaludy Társaság 1843. december 2-án tartott ülésén egy újabb gyűjtési felhívásról határozott,³⁵ majd 1844 januárjában megtörtént a felhívás. 1846-ban a Pesti Divatlap hírt adott a Kisfaludy Társaságnak a „folytonosan tartatott megyei gyűlés miatt” február 6. helyett „csak febr. 8-án [...] a megyeház nagyobb termében, számos és mégis válogatott közönség jelenlétében” megrendezett közgyűléséről, melyet báró Jósika Miklós nyitott meg. Ezután „Következik a «titoknoki jelentés», Erdélyi Jánostól, a társaság multévi munkálatai, jutalmi, s pénztára mibenlétéről [...]”. Hangsúlyozzák: „a társaságnak különösen a classica (s itt névszerint a hellen) irodalom, s magyar népdalaink ügyében tett lépéseit magasztalva kell kiemelniünk”.³⁶

Az első kötet megjelenése után Erdélyi János valóban még 1846-ban egy újabb felhívást is közzé tett a társaság megbízásából a Pesti Divatlap *Hirdetések* rovatában. Ebben nem hallgatta el azt a csalódottságát, hogy az ország egyes részeiről semmilyen népköltészeti gyűjtemény nem érkezett be az Akadémiára.

Kisfaludy-Társaság.

A Magyar Népköltési Gyűjtemény folytatását, mellynek első kötete „Népdalok és Mondák” czim alatt nem rég került ki sajtó alul, legközelebbi ülésében elhatározván a társaság: annak gondjaival, mint előbb, alulírtat bizá meg, uj felszólítást ren dele kibocsátani az ikerházában a népi költészet ereklýeinek

33 KODÁLY, *Előszó*, i. m., IX.

34 Pesti Divatlap (a továbbiakban PD) 1846/I/11; Budapesti Szemle, 218.

35 *Népdalok és mondák*, i. m., I, VII.

36 PD 1846/I/7, 137–140; itt: 139.

további gyűjtése iránt, mert, mint a gyűjtemény előszavában közlött beküldésekből látható, igen nagy része Magyarországnak, honnan vagy semmi, vagy képzelhetlenül kevés jött be, s a társaság reményli, hogy azon hiány, melyet e miatt az egész népköltési gyűjtemény szenvedne, újabb küldések által kipótolható lesz. Ugyanis hazánk azon részéből melyet Szathmár, Bereg, Ugocsa, Mármaros, Ung, Abauj, Borsod, Torna; másfelől Zala, Somogy, Csongrád, Csánád, Arad elfoglal, csak egy betű sem jött; ide véve még, hogy Zemplén, Gömör, Heves, Szabolcs, Bihar, Pest megyékből is nagyon kevés érkezett, ahhoz képest, mit a dunántúli és inneni két vidék Vas és Nyitra középpontjaiból szolgáltatott. E körülmény után mind e mai napig azt kell gyanitnunk, hogy a legmagyarabbnak hitt, s nagy részt tiszai megyékben, – honnan legtöbbet vártunk – a népköltési ereklyék vagy ritkábban találtak, vagy inkább elhanyagoltak; oly két adat, melly mind addig, míg meg nem lesz czáfolva, árnyékot vet a legmagyarabb vidékekre, s mélyebbre mutat, mint egyelőre gondolnók, népünk műveltségének történetében.

Egy uttal figyelmezni kéretnek a t.cz. beküldő urak, hogy közleményeikben, melyeket a társaság úgy tekint, mint a népi életnek hiteles másolatait, ne vegyenek föl mindenféle verset, hanem pusztán s tisztán csak a népire méltóztassanak szoritkozni, s küldéseiket úgy intézni, hogy a szerkesztés alatt levő, nem sokára sajtó alá menendő második kötet hasznukat vehesse.

Költ Pesten, april 25. 1846.

Erdélyi János
titoknok.³⁷

Erdélyi időközben kapott újabb gyűjteményeket, amit a következőképp tudatott az olvasókkal:

A Kisfaludy-Társaság népköltési gyűjteményét küldésekkel szaporiták folyó szám szerint:

96. Magyar Mihály, 10 darab.

97. Sebesy Kálmán, premontrei kanonok és tanár Keszthelyről 109 db.

98. Fábíán Gábor Aradról, leginkább dunántúli dalokat 53 darabot küld.

Költ Pesten, junius 3. 1846. Erdélyi János titoknok.³⁸

A második kötet megjelenéséről kétszer is írtak a Pesti Divatlapban. Az első e rövid híradás:

³⁷ PD 1846/I/42, 819.

³⁸ PD 1847/II/50, 1016. Az aradi Fábíán Gábor dunántúli dalait Csörsz Rumen István jegyzete teszi világossá: a beküldő diákkori pápai kéziratából küldött dalszövegeket Erdélyinek. Vö. Csörsz, *A Népdalok és mondák...*, i. m., 628.

Irodalmi ujdonságok [...]:

Az Erdélyi által kiadott „Népdalok és Mondák” második kötete is közre van bocsátva, s itt már a helyek följegyzvék, honnan a népdalok beküldettek. E jeles gyűjteménynek nagy kelendőséget kívánunk.³⁹

A második külön felhívja a figyelmet Erdélyi tanulmányára:

(A „Népdalok és Mondák”) második kötete, miről egy pár szóval már multkor is megemlékeztünk, összesen 545 dalt és 12 mondát foglal magában. Az egész Erdélyinek egy igen alapos értekezése vezet be, a »Magyar népköltészetről«, melyben szerző történeti, pszichológiai és bírálati tekintetben egyaránt nagy avatottsággal elemzi e nagy fontosságú tárgyat. Ezen cikk minden jóra való magyar emberben vérré fog válni. – A könyv 35 ívre terjed, s ára csak 1 ft. 20. kr.pp. Minden magyar háznak meg kellene azt szereznie, épen úgy, mint a nélkülözhetetlen kalendáriumot.⁴⁰

A harmadik kötet megjelenésének hírének már háttérbe szorították a forradalmi események, a szabadságharc bukása utáni élet lassú normalizálódása közben viszont a háromkötetes gyűjtemény használatáról is van hír a sajtóban. Az író-olvasók körében arra is akadt példa, hogy a hazai németek is olvasták a gyűjtemény népköltészeti verseit, sőt ezekből le is fordítottak néhányat, melyeket megjelentettek.

Ilyenről olvashatunk a Pesti Divatlapban 1850-ben. Az újság Temesvárról közli Feldinger Frigyes ottani zenei kiadó – 1848-ban Petőfi *Nemzeti dalának* egyik megzenésítője⁴¹ – írását a tavaszi társasági életről:

Taborszky ur Nyitravármegyében keblezett Verbó mezővárosi születésű házánkfia, ki több esztendő előtt már Pesten mint művész tiszteltetett, most pedig saját vasszorgalma és szép tehetsége által, honi művészeink sorában mindenütt tündöklenni fog, nem rég hangversenyt adott, melyben megint alkalmunk

39 PD 1847/II/49, 977.

40 PD 1847/II/50, 1016. Ugyanebben a számban még egy, az Erdélyi-életrajz ismeretében meg nem valósult, érdekes tervről is szó van: „(Erdélyi János, jeles költőnk és aesthetikusunk,) jövő évben hihetőleg a pápai collegium tanítói karának sorában foglaland helyet. Nélkülözésével sokat fog veszteni pesti barátainak köre; de a magyar tanítási ügy, s a pápai collegium szinte sokat fog nyerhetni általa.” PD 1847/II/50, 1057.

41 SZINNYEY József, *Földényi (Feldinger) Frigyes = Magyar írók élete és munkái*, A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából írta Sz. J., Bp., I–XIV, 1891–1914 (reprint kiadás: Bp., Akadémiai, 1980–1981), CD-ROM: *Álmok álmodói. Világgraszoló magyarok*. Arcanum; mek.oszk.hu/03600/03630/html/f/f05853.htm. Feldingerről mint a *Nemzeti dal* egyik megzenésítőjéről: TARI Lujza, *A szabadságharc népzenei emlékei*, CD-ROM, Bp., MTA ZTI–Encyclopaedia Humana, 2000, ill. <http://www.48asdalok.mta.btk.hu>.

volt dicséretes művészetét érzelemdús előadását a hegedűn, méltányolni. A temesvári hetilap tisztelt szerkesztője, dr. Wachtel úr, már több dalokat hű s szép fordításban közölt az említett lapban, az Erdélyi által kiadott és mindenütt tetszéssel olvasott népdalokból, mit annyival is inkább dicsértettel kell említenünk; minthogy eddig idegenajku honosaink kevésbé ismerék költészetünk ez erőteljes ágát. Kíváncsok, hogy a tisztelt szerkesztő úr ezen szép s hálás foglalkozásba bele ne fáradjon, sőt később ezen igen szerencsésen választott és fordított dalkoszorút, más költeményekkel gazdagítva, leginkább a külföldi német olvasó közönség számára sajtó alá bocsássa.⁴²

A zenében jártas Erdélyi⁴³ a kortársaihoz hasonlóan jól tudta azt is, hogy a népdaloknak nemcsak szövege van, hanem azokat éneklik, hiszen „a népdalpublikációk kapcsán vitáztak is a dallam és a versszöveg fontosságáról”. Végül azonban anyagi okokból a szövegek javára dőlt el a vita.⁴⁴ E tény az akadémiai gyűjtésekkel kapcsolatban *A Magyar Népzene Tára* című sorozat megindításakor Kodály sem hagyta figyelmen kívül. Emlékeztetett rá, hogy az olvasó tábor ismerete alapján már a gyűjtések kiadását először lefektető 1833-as akadémiai határozat is kétféle formában tervezte a gyűjtemény megjelenését: „a) nép számára kisded füzetekben nyomtatva; s b) a 'mivelt' olvasók számára szebb nyomtatással és kótákkal egyszersmind.”⁴⁵ A kétféle kiadási terv (kottás és csak szöveges), eredetileg a kiadásra vonatkozóan véleményt adó Vörösmarty Mihályé és Toldy-Schedel Ferencé⁴⁶ volt, nem pedig Erdélyi

42 PD 1850/I/18, 576. A híradásban szereplő „Taborszky úr” Taborszky Mihály hegedűművész, vő. BROCKHAUS–RIEMANN, *Zenei lexikon*, III, szerk. Carl DAHLHAUS, Hans Heinrich EGGBRECHT, a magyar kiad. szerk. BORONKAY Antal, Bp., Zeneműkiadó, 1985, 480. Taborszky, az első hazai vonósnégyes együttes alapítója, úgy látszik, még idős korában is sikerrel koncertezett. Születési és halálozási adatait nem ismerjük pontosan, de az kiderül a cikkből, hogy Nyitra megyében született Verbón, mely ma Szlovákiában a nagyszombati járáshoz tartozik. Taborszkynek már korábban is lehetett kapcsolata Temesvárral, mivel Nándor nevű fia ott született 1805-ben. A cikkben szereplő másik személy nagy valószínűséggel az a dunántúli születésű, Pesten iskolázott és éveken át Temesváron működő Wachtel Dávid (1807–1872) orvos, aki orvosi témájú írásokon kívül kulturális témájakat is rendszeresen publikált, sőt német nyelvű kulturális és természettudományi lapokat is szerkesztett. SZINNYEI, *i. m.*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html>.

43 T. ERDÉLYI Ilona, *Erdélyi János a magyar zenéről*, Muzsika, 9(1973), 33–37. További korábbi adatok összefoglalásával lásd még PALÁDI-KOVÁCS, *i. m.*, 465; a dalszerzésben már pataki diákként jeleskedő Erdélyiről: CSÖRSZ, *A Népdalok és mondák...*, *i. m.*, 625.

44 KÜLLÖS, *Adalékok a magyar népdalfogalom...*, *i. m.*, 118.

45 Idézi KODÁLY, *Előszó*, *i. m.*, VIII.

46 BRISITS Frigyes, *Vörösmarty Mihály és az Akadémia* (Székfoglaló, 1935), Bp., MTA I. Osztály, 1937 (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből, XXV/8), 50; TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Bp., Akadémiai, 1974, 50. Hiába nevezték ki Vörösmartyt szerkesztőnek, pénz híján nem volt lehetőség a kiadás megkezdésére. Vörösmarty már 1834-ben panaszkodott Stettner György barátjának arról, hogy intézetükben máris láthatók a romlás

Jánosé, ahogy azt ma általában a közvélekedés tartja.⁴⁷ Az 1835-ös, harmadik akadémiai nagygyűlés megtartotta ezt az elképzelést, Erdélyi pedig, aki nagyon is fogékony volt a muzsikára és a népdalok dallamára,⁴⁸ tiszteletben tartotta a korábbi határozatot, s továbbvitte az elgondolást.

Kodály az akadémiai gyűjtések történetére néhány év múlva újból visszatért, s többek közt ezt írta:

A reformkor felismerte a mulasztásokat, a sürgős teendők tömkelegét, de sem ereje, sem ideje nem volt megvalósításukra. 1849 sok remek kezdeményt derékba tört, a népzene sorsára is megvolt a hatása. Erdélyi János tervbe vette a dallamok kiadását szöveggyűjteményéhez, meg is kezdte 1847-ben.^[49] Folytatásának már egy fizikai akadály is útját szegte: az Akadémia gyűjtötte kottaanyagot széthordták annyira, hogy egy-két kivétellel mai napig sem került elő.^[50] Pedig volt együtt olyan anyag, hogy ha akkor megjelenhetik, a nép hangja fél századdal előbb szólal meg a zenében is.⁵¹ Az 1851-től kezdve megjelent pár tökéletlen gyűjtemény ezt a hivatását nem tudta betölteni, és csakhamar megfeneklett azonos adatok ismételtetésében, ahogyan az Erdélyi által szerkesztett három kötet is a pénz hiányában meghiúsult „nagy nemzeti dalgyűjtemény”⁵² helyett látott napvilágot.⁵³

A nagy nemzeti dalgyűjtemény összeállításának, kiadásának gondolata végigkíséri a XIX. századot, a század közepétől főleg magyar népdalok egyetemes gyűjteménye címmel (Mátray Gábor,⁵⁴ Bartalus István,⁵⁵ s ezt a címet viszi tovább Bar-

tartós jelei, mert az akadémia „heverő, dologtalan, ingyen élőkét vett fel eredetkor és fizet, míg a munkásabbak fizetetlen húzzák az igát [...]”. BRISITS, *i. m.*, 26.

47 Helyesen közli PALÁDI-KOVÁCS Attila, *i. m.*, 462.

48 Erdélyi János zenei műveltségéről és a magyar zenére vonatkozó írásairól: LUKÁCSY Sándor, *Erdélyi János és a népzene*, Muzsika, 4(1961)/8, 28–31; T. ERDÉLYI, *i. m.*

49 Az alábbi gyűjteményről van szó: *Magyar Népdalok Éneke 's Zongorára* vagy egyedül Zongorára alkalmazták FOGARASI János, TRAVNYIK János a Kisfaludy-Társaság megbízásából, kiadja ERDÉLYI János, Pest, 1847–1848.

50 A részben megkerült két kivételről: KODÁLY, *Magyar zenei folklór...*, *i. m.*; Uő, *Előszó*, *i. m.*, X.

51 KODÁLY Zoltán, *A népzene kutatás jövője* = K. Z., *Visszatekintés*, II, *i. m.*, 198–200, jegyz. 514; itt: 198.

52 „1827-től, a könyve megjelenéséig terjedő időben ezzel kapcsolatban a magyar közvéleményben elterjedt egy nagy *Magyar Nemzeti Dalok* című gyűjtemény létrehozásának és kiadásának az ötlete. Ez a gondolat főként az írók és a formálódó értelmiség körében jelentkezett” – írja Voigt Vilmos Bowring hatását kiemelve. VOIGT, *Rumy Károly György...*, *i. m.*, 223.

53 KODÁLY, *A népzene kutatás jövője*, *i. m.*, 198.

54 *Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteménye*, I. 1. füzet, Rendezé 's kiadá MÁTRAY Gábor, Budán, 1852. a' cs.[ászári] kir.[ályi] magyar egyetemi nyomdában. I. 1. füzet, Pest, 1852; I. 2. füzet 1854., II. Pest, 1858.

55 BARTALUS István, *Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteménye*, I–VII., Bp., 1873–1896.

tók Béla is⁵⁶). Az 1830–40-es években a sajtóban megjelenő, reformeszméket népszerűsítő közéleti költészet, valamint a prózai műfajok mellé a nemzeti érzelmű dallamokat tartalmazó kottakiadványok is odakerülnek. „A népies érdeklődés kitágulása”⁵⁷ néhányakat magyar ízlést tükröző, népies hangulatú zenék írására, azok kottáinak kiadására, a zenében jártasakat a kiadott zeneművek előadására, megint másokat kottás dalgyűjtemények készítésére ösztönzi. A népdalgyűjtemények készítői és a kottás népdalgyűjtemények kiadói a népies mozgalmat is erősítik, egyben pedig a nemzeti zeneművészet megerteremtését támogatják.⁵⁸

A dallamok kottában történő rögzítésének fontosságát több gyűjtő hangsúlyozza,⁵⁹ köztük Szeberényi Lajos evangélikus lelkész, teológiai tanár, a Kisfaludy-Társaság tagja⁶⁰ is, aki maga is küldött szöveggyűjteményt Erdélyi Jánosnak.⁶¹ 1844. június 22-én, Vieszkán írt levelében az akkor 24 éves fiatalember melegen üdvözlí a gyűjtési akciót, s hozzáteszi: „[...] nem is marad egyéb kíváncs, minthogy ide még a népszokások is soroztassanak, a dalok pedig, ha nem is mind, legalább egy részben hangjegyekkel elláttassanak [...]”.⁶² Udvardy János az első felhívásra 1832-ben beküldött gyűjteményéhez mellékelte tanulmányában szintén nyilatkozik a kottákról: „[...] a’ danlok feljegyzésében feljegyeztem azoknak nótáikat is, mert nem tudom a’ danl bájolóbb-e, vagy a nótája?”⁶³ Ő a dallamot még a szövegnél is fontosabbnak tartja: „Engem, mondom a’ verse nem annyira érdekel, mint a’ nótája, – ezeket kellene tehát minden vármegyében össze szedni és gyűjteményünkben fenn tartani [...]”, hiszen „verset legkönnyebb csinálni, de ily tökéletes notátskát, mint a’ magyar paraszt nótátskák, mely mind thema a’ maga nemében, és a’ leg tökéletesebb simplicitás, – nem tudom mellyik Bécsi Componista képes elő állítani?”⁶⁴ 1865-ben megjelent kottás dalgyűjteménye előszavában Szini Ká-

56 *Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjtemény*, I, A 1. osztály 1–416. sz., A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1934–1940-ig szerk. BARTÓK Béla, s. a. r. KOVÁCS Sándor, SEBŐ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1991.

57 Ez Horváth János idevágó munkája IV. fejezete 1. alfejezetének címe, lásd HORVÁTH, *i. m.*, 219–249.

58 Mire a *Népdalok és mondák* I. kötete megjelenik, addigra már ismertek Egressy Benjamin Petőfi verseire készített első megzenésítései, a kötet kiadása évében pedig megjelenik SZÉNYF Gusztáv *Parlagi rózsák* (Pest, 1846) című kiadványa is.

59 Néhányuk leveléből idéz LUKÁCSY, *i. m.*, 28.

60 SZINNYEY, *i. m.*, XIII. 1, 487–488.

61 Erdélyi már a *Népdalok és mondák* I. kötetében jelzi a küldeményeket, pl. „14. Vieszkáról Szeberényi Lajos urtól 24 db.”, „28. Szeberényi Lajos ismét 32 dr. Maglód és Péczel tájékról.” *Népdalok és mondák*, *i. m.*, I, VIII.

62 MTAKK RUI 8r 206/14. 1874-ben a Kisfaludy Társaságnak küldött önéletrajza: MTAKK MS 699/8–9.

63 KODÁLY, *Magyar zenei folklór...*, *i. m.*, 172. Udvardy írásának teljes szövege *uo.*, 170–179.

64 *Uo.*, 175. Udvardy további érdeme, hogy az élő előadás fontosságára is felfigyel. Ezt aényt Rajeczky Benjamin is aláhúzza. RAJECZKY, *i. m.*, 19.

roly is úgy tartja: „[...] a dallamok félthetőbb, mert veszendőbb és becsesebb erekle, a dalok verseinél”.⁶⁵

Erdélyi két okból is szorgalmazza, hogy a Kisfaludy-Társaság a népdalok zenéjére is fordítson gondot. Az egyik ok a dalok megóvása az elfeledéstől, és „a’ mivelt közönség ismeretére” hozatala. A másik ok, hogy a hozzáértők „tökéletes magyar szellemben” dolgozhassák fel őket, nehogy „a nagy számban kijött s jobbára idegen hangművészek által elferdített dalok sorsára” jussanak.⁶⁶

A megfogalmazásból a reformkori ember nemzetföltő és saját nemzetet (zenével) teremteni akaró magatartása sejlik ki. Figyelemre méltó, hogy ebben a korban a nemzeti nyelv megteremtését a nemzeti zenei nyelv megteremtésével kapcsolják össze.⁶⁷ Ezt a népdalfeldolgozáson és „a magyar nyelv nagyobb megkedveltetésére alkalmas népdalok” készíttetésén keresztül vélik megvalósíthatónak.⁶⁸ Ám „a zene fejlődése messze elmaradt az irodalom mögött, s Arany, Petőfi fokát megközelítő jelenségek csak jó félszázad távolságban mutatkoznak [...]”.⁶⁹ Míg az irodalomban az út Petőfiig, Aranyig vezet, s az irodalom tekintélyes alakjai a folklór ügyét is eredményesen képviselik,⁷⁰ addig a népzene szempontjából jó félévszázad az eltolódás.

A feldolgozás nemcsak az „idegen hangművészek”-kel kapcsolatban és nemcsak idehaza vet fel kérdéseket már kezdetben. A szomszédos osztrák területen is megjelennek hasonló, osztrákok által készített, részben szépítő, stilizáló szándékú feldolgozások, amelyek ellen már 1837-ben szót emel a maga korában jól ismert Ignaz Jeittel (1783–1843) esztéta. Mint írja, a dallamokba való beavatkozással („javításukkal”, „megnemesítésükkel”) elvész a népi dallamok eredeti, tulajdonképpeni karaktere. Ahelyett, hogy úgy jegyeznék le a dallamokat, ahogyan azokat a vándorzenészek játsszák, vagy ahogyan a parasztlány énekeli őket, a feldolgozás vagy csak akár egyszerű átírás sokszor teljesen megváltoztat-

65 SZÍNI Károly, *A magyar nép dalai és dallamai*, Pest, 1865, 4.

66 Erdélyi *Népdalköltészetünkről* címmel 1843 decemberében elhangzott akadémiai székfoglalójából magát idézi a *Népdalok és mondák* I. kötetének előszavában, VII.

67 A népdalgyűjtésbe bekapcsolódó Mindszenty Dániel *A népdalok gyűjteményei ügyében* címmel az Akadémiára elküldött értekezésén kívül (1831, MTAK RUI 8r 206/56/a; ismerteti KODÁLY, *Magyar zenei folklór... i. m.*) egy másik írását is elküldte. Ez a magyar nyelvvel és annak tanításával kapcsolatos, címe: *A magyar nyelvtudomány eránt*. Mint írja: „Az én nyelvtudományom eránya: ’a’ sokkal könnyebb ’s’ rövidebb tanulás, és a’ magyar nyelv előmozdítása. (MTAK RUI 8r 206/56, 5.)

68 Erdélyi Komárom megyéből idézi egy ilyen kérést előterjesztő levél részletét, de hasonlóra Esztergom megyéből is hivatkozik. *Népdalok és mondák, i. m.*, I, VI.

69 KODÁLY, *A népzene kutatás jövője, i. m.*, 198.

70 Egy példa: a század második felében a népmesegyűjtésben, illetve a népmesék művészi átdolgozásában a legnevesebb írók vesznek részt. Kovács Ágnes, *A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai 1–2*, 1 = Népi kultúra – népi társadalom, 2–3(1969), 177–214, itt: 177; 2. = *uo.*, 9(1977), 139–188. Erdélyivel kapcsolatban: GULYÁS Judit, *Erdélyi János meseértelmezéséről*, ItK, 118(2014), 629–653.

ja azokat.⁷¹ Idehaza 1865-ben majd a XIX. században egyedülként egyszólamú dalgyűjteményt közrebocsátó Színi Károly teszi szóvá elmarasztalóan:

Mátray Gábor és Füredy Mihály, mindketten adtak ki egy-egy dal gyűjteményt, dallamot s szöveget, de zongorára, s itt hibázták el. Füredynek ugyan nem igen volt egyéb célja, mint épen a zongorajátzók számára az akkor divatos és közkedvességben állt népdalokat hangjegyre tenni, hogy zongorázhassák; és enyiben célját is érte. De Mátraynak igazán komolyabb célja volt. Ő az összes magyar népdallamokat akarta kiadni.⁷²

Nem tudjuk, milyen színvonalúak voltak és mennyire lehettek hitelesek azok a dallamlejegyzések, amelyeket lelkiismeretes összeíróik elküldtek az akadémiai felhívásra. A néhány megmaradt kézirat azt mutatja, hogy a XIX. századi gyűjtemények között különbség van a gyűjtési felhívásra érkezettek és az attól függetlenül létrejötték között. Összehasonlítva a gyűjtési felhívásra készültet az egyéb kottás kéziratokkal, megállapítható, hogy a XIX. század népies irányzatának előtérbe kerülésével 1844-re már elválnak egymástól a tradíció folytatásaként csak saját használatra készített, illetve a Kisfaludy-Társaság gyűjtési felhívása nyomán keletkezett gyűjtemények. Míg a tradícióhoz kötődést a kottás dalgyűjtemények esetében többek között a billentyűs hangszerkíséretes forma megválasztása, valamint a gyűjtemények tartalma és annak elrendezése jelzi, addig a felhívásra érkezett gyűjtemények a népdalfogalom tisztázatlansága ellenére is erősebben tükrözik a népzenei szellemet.⁷³ Ez többek közt abban is megmutatkozik, hogy a felhívásra készült gyűjtemények kíséret nélküliek. Az egyéni használatra szánt gyűjtemények – melyek közül a kottások leginkább billentyűs hangszerre készült letétek – elsősorban az összeíró saját tudásanyagát, illetve korának repertoárját rögzítik. Ezért a bennük található dallamokat (szövegeket) a műfaji, stílári és időbeli sokféleség jellemzi. A sokféleséget az összeíró már a gyűjtemény küllemében kifejezésre juttatja úgy, hogy tömbökben csoportosítva teszi egymás mellé a műzenei/műköltészeti, népzenei/népköltészeti, a magyar, illetve idegen darabokat, avagy a régi magyar, illetve az újabb magyar dal- és zenei termést. Ezzel szemben az 1828–1844 között összeírt ún. népdalgyűjtemények lényegesen egyöntetűbbek az előző évtizedek gyűjteményeihez képest, és feltűnően megnő bennük a mai értelemben vett népdalok, továbbá a népzenei szinten jelentkező népies műdalok, s egyéb köznépi dalok száma. (Kétségtelen, hogy az egységessé váláshoz, egyes versek terjedéséhez, variálódásához sokban hozzájárult a váci *Énekes*

71 DEUTSCH-HAID-ZEMAN, *i. m.*, 11.

72 SZÍNI, *i. m.*, 8.

73 TARI, „Külömbb féle magyar Nóták...”, *i. m.*, 7.

Gyűjtemény többféle kiadása, valamint Kultsár István lapja.⁷⁴) A bennük található, mai értelemben vett népdalok közül több fennmaradt a szájhagyományban, legalább a 20. század első feléig. Általában nem jellemző bennük a formai tagolás, de gyakori a földrajzi származási helyre és esetenként az adott műfajra való utalás.

A XIX. században a kottakiadások fellendülésével⁷⁵ kezd el lezárulni a kottás kéziratok gyűjtemények készítésének a korábbi századokat is átfogó történelmi korszaka. Ez éppen az 1832-es, majd az 1843-as gyűjtőakciók lezárásának ideje, az 1840-es évek vége és az 1850-es évek eleje. A kéziratok korszak legszorosabban vett végét körülbelül éppen 1846 jelenti, amikor megérkeznek Erdélyihez az 1843-as felhívás nyomán keletkezett utolsó kottás kéziratok: Dessewffy Virginia küldeményének második része,⁷⁶ Pécsi István⁷⁷ és Eperjesy Ferenc kéziratai.⁷⁸ Az utóbbi tényét még leírta az I. kötetben: „Pusztá Monostorról dalokat, hét mondát és rejtvényeket [küldött] Eperjessy Ferencz”⁷⁹ – de a gyűjtemény darabjaiból csak a II. kötetben adott közre.⁸⁰

1846-ban hagyta el a sajtót a *Népdalok és mondák* I. kötete. Ezeknek a népdalgyűjtési akció eredményeként létrejött gyűjteményeknek a kottás része azonban függetleníthető mind a korábbi kéziratoktól, mind pedig az egyre szaporodó, időközben kiadásokban megjelenő feldolgozásoktól.

Erdélyi a II. kötetben felsorolja, kik küldtek újabb anyagot az I. kötet megjelenése óta. Az előbbi neveket a következő sorszámok alatt találjuk:

117. Pécsi István, tanító Tisza-Vezsenyről 109. db. [...]

127. Kelecsényi József Barsi népdaltöredék.[...]⁸¹

143. Népdalok folytatása. Összegyűjté Gr. D.V.” [Dessewffy Virginia]⁸²

74 Lásd CSÖRSZ, *Az első magyar...*, i. m.; UÓ, *Kultsár István...*, i. m.

75 MONA Ilona, *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867*, Bp., MTA ZTI, 1989 (Műhelytanulmányok a Magyar Zenei Történethez, 11).

76 Erdélyi így jelzi: „Dessewffy Virginia *Népdal Gyűjteménye* 1844–46” (MTAKK RUI 8r 206/54). Erdélyi feljegyzése az I–II. részen: „Vettem april 15. 1844. E’ dalok gyűjtő küldője Grof Dessewffy Virginia Kisasszony”. A gyűjteményének III. részén ez áll: „érkezett Sept 16. 1846. 143. sz.”

77 „Népdalok összeszedte PÉCSI István t.[isza]-vezsenyi tanító 1846” (MTAKK RUI 8r 206/117).

78 EPERJESY Ferenc gyűjteménye (1846) (MTAKK RUI 8r 206/94). Gyűjteménye február 18-án érkezett meg Erdélyi feljegyzése szerint. Szöveges gyűjtemények még később is érkeznek az Akadémiára. Ilyen pl. Vajda Ferenc „Népköltési gyűjtemény”-e (1852–53, I–IV) (MTAKK RUI 4r 368).

79 *Népdalok és mondák*, i. m., I, XI; 94. sz. alatt.

80 *Uo.*, II, 230 (36. sz.), 238 (46. sz.).

81 Kelecsényi különböző gyűjteményei: MTAKK RUI 8r 206/1, 13, 26, 63, 127.

82 *Népdalok és mondák*, i. m., II, VII–VIII. Kelecsényi József gyűjteménye így szerepel a nyilvántartásban: „Kelecsényi József Barsi Népdal Töredékek 1846” (MTAKK RUI 8r 206/127).

Erdélyi, mint azt II. kötetének zárószavában közli, a kötet anyagát 1846. november 20-án zárta le. Az 1847-ben megjelent kötetben a variáció természetére is utal:

Ki e gyűjteményt így nézi nem fog felakadni apró külsőségen, nem főképp azon, hogy némelly dal itt másként adatott, mint énekeltek bizonyos vidéken. Nálunk a népdaloknak, mivel nyomtatva egy kettőn kívül soha nem voltak, nincs még megállapodott, bizonyos formája. Eme laza, bizonytalan s vidékek szerint változó életök azonban fölötté nagy fontosságu, kivált azon buvárnak, ki a dalok változataiból a különböző vidékek műveltségére akarna következtetni, s belőlök a nép erkölcsét, izlésének színezetét felvilágosítani [...]. Gyűjtemény ez a szó legszorosabb értelmében [...] alapul és anyagul szolgálendő későbbi vizsgálódásokra [...].⁸³

Előrelátó gondolkodóként jól sejtette, sőt talán épp a váci *Énekes Gyűjtemény* példáján látta, hogy a nyomtatás mintegy megmerevíti az adott dal szövegét, annak az „megállapodott” formát ad.⁸⁴ Ezért, vagy egyéb okból, de – mint az köztudott – azzal a módszerrel élt, hogy a különböző helyekről érkezett szövegvariánsokból egy új, a közölt formában nem létező verset készített. A kompiláció alapja főleg a hasonló vagy azonos szövegtartalom, az azonos szótagszám, amivel egyben mintegy a szövegtípus megragadására törekedett. Ma már nem állapítható meg teljes pontossággal, melyik részletet mely gyűjteményből vette át. Nemcsak azért, mert egyes gyűjtemények elvesztek. Nem kinyomozható ez a megmaradtakból sem, például olyan esetben, amikor megnevez ugyan egy falut, vagy tágabb területet az adott dalszöveg lelőhelyeként, vagy feltünteti a beküldőt, akinek fennmaradt gyűjteményéből azonosítani lehetne a közölt verset, ám annak gyűjteményében nincs meg az általa közölt vers, hiányzik az Erdélyi kötetében szereplő valamelyik versszaka, vagy nem az a helynév szerepel a gyűjteményben, mint amilyen helységnévvel ő azt közreadta. Lehet, hogy az ilyen utólagos nyomozás akkor sem járna sikerrel, ha valamennyi gyűjtemény fennmaradt volna. Némi fogódzónk azonban mégis van. A fennmaradt források anyagát átnézve néhány esetben legalább azt meg tudjuk állapítani, mely versszakokat nem írta le a beküldő, illetve, hogy ha valamit átvett, mit, hogyan változtatott meg Erdélyi az eredeti feljegyzéshez képest.

83 *Uo.*, II, V.

84 Ez történt az osztrák gyűjtéseket követően is. A felfedezett, idealizált „Volkslied” elszakadt valódi talajától. A kiválogatott példák a feljegyzések és nyomtatás révén a teljes lakosság számára elérhetőkké váltak, egyben pedig spontaneitásuktól megfosztva egy új dalhasználatot jelentettek a képzetek számára. DEUTSCH-HAID-ZEMAN, *i. m.*, 1.

II. A küldeménytől a népdalközlésig

Két gyűjteményt vizsgáltunk meg ilyen szempontból, melyek közül néhány példát mutatunk be.

Az egyiket Baki Gábor készítette, melyet még 1844-ben elküldött. Baki Gáborról csak annyit tudunk, hogy a gyűjtemény készítésének idején győri református tanár volt.⁸⁵ Három részletben küldte el anyagát, s Erdélyi a *Népdalok és mondák* I. kötetében jelzi, hogy „Győrből Baki Gábor prof. urtól 11 db.

A'ki szívesen szeretne akár venni
Háromszor kell az alé' frászni
A'ki szívesen szeretne akár szerezni
Nem kell az a' mesztör-híján.
Szászörsz. -

Legújabb. Győrből

27

+ Doland' volnék ha busulnék anyagban
Ha fészék nem szerezék gúmbom
Ha tarrék is ottas sárók
Kivel becsületes vallók
Güllagom

Leülök én' fej' paripém házára
Elhullagok kedvesem udvarára
Vár az engem vacsorára
Bűfő paplanos ágyára
nem bánom

Később az én' fűbám eljő is nem drága
De nem szerez minden gyászok hiába
Egy papát csókolt az éjzaka
Meg lefű az én' fűbám ara
anyagban

hangjegyekkel együtt” érkezett, továbbá „Baki Gábor Győrből folytatva 27-ig, kótákkal”, valamint „Baki Gábor Győrből folytatólag 28–44. számig, hangjegyekkel”.⁸⁶ Baki a dalok lelőhelyeként Pápát, illetve annak vidékét, Vas megyét és a Bakonyt jelölte meg. Református vallása, a megnevezett területek és a beküldés ideje alapján feltételezhető, hogy ő is a pápai református kollégium diákja

⁸⁵ MTAKK RUI 8r 206/23, 208–224, 225–241.

⁸⁶ *Népdalok és mondák, i. m.*, I, VIII, 23, 27, 86. sz.

volt, mint Kiss Dénes és Noszlopy Titusz, akik szintén küldtek gyűjteményt Erdélyinek 1844-ben.⁸⁷ Baki Gábor gyűjteményének kottái elvesztek, de a lekottázott dallamok fennmaradt szövegei tartalmaznak néhány olyan verset, melyek a szorosabban vett dunántúli népzene, illetve a tágabb nyelvterület népzenejének szövegkészletében máig jellemzők. A Dunántúlon fennmaradt például a gyűjtemény 27. dalának első versszaka.⁸⁸ Erdélyi a Baki által leírt vers első két versszakát adta ki a II. kötet 106. száma alatt, a tartalomjegyzékben pedig jelezte, hogy a 106. sz. „Bolond volnék, ha busulnék. Győr.”

A Baki Gábor által leírt vers

Erdélyi II. 106. sz.

Legújabb. Győrből

27

Bolond volnék ha busulnék angyalom
Ha szeretőt nem tartanék galambom
Ha tartok is olyat tartok,
Kivel becsületet vallok
Csillagom

--

Felülök én pej paripám hátára
Elballagok Kedvesem udvarára
Vár az engem vacsora
Czifra paplanos ágyára
Nem bánom

--

Kerék [!] az én subám alja 's nem drága
De nem takar minden lyánt be hiába
Egy pár csókot éjszakára
Meg lesz az én subám ára
Angyalom

Bolond volnék, ha busulnék, angyalom,
Ha szeretőt nem tartanék, galambom.
Ha tartok is olyat tartok,
Kivel becsületet vallok,
Csillagom!

Felülök én pej paripám hátára,
Elballagok kedvesem udvarára;
Vár az engem vacsorára,
Czifra paplanos ágyára
Nem bánom.

- 87 Kiss Dénes gyűjteménye (MTAKK RUI 8r 206/44) Erdélyinél a beküldők közti felsorolásban: „44. Páparól Kis Dénes urtól hangjegyekkel 122 db.”; „Noszlopy Titus pápai tanuló által beküldött dalok 1844” – jelezte Erdélyi Noszlopy gyűjteményén (MTAKK RUI 8r 206/45), valamint a kötetben „45. Noszlopy Titus urtól egy kisebb csomó hangjegyekkel.” *Uo.*, I, IX.
- 88 BAKI Gábor kis füzetekbe írta le a gyűjtött anyagot, az újbán folytatta a számsorrendet, s jelezte, hogy „Folytatás”. A *Bolond volnék...* a második füzetke utolsó előtti darabja (MTAKK RUI 8r 208–224). A 28. szám után odaírta: „összeszedte Baki Gábor n. győri ref: – iskola tanító. –” A 2. „folytatás:”-ban valószínűleg véletlenül megismételte a 28-as számot. Feljegyzett verseinek száma az ő számsorrendjében így 44, a valóságban 45.

Magas az én csizmám Sarka 's nem drága
 De nem kapok minden lányért hiába
 Adj egy csókot éjszakára
 Meg lesz az én csizmám ára
 Angyalom

Az első versszak kétféle régi stílusú dallammal is megőrződött a Dunántúl népzenejében. A régiesebb Bátán az 1950-es évek végén még megvolt lírai népdalként, az újabb Sárközben, Decsen pedig máig ismert, mint a karikázó egyik „Lépő” dallama.⁸⁹

A Baki által leírt versnek a lap alján lévő 3. versszaka és a következő lap tején lévő 4. (utolsó) versszaka középen függőleges irányban át van húzva, míg első versszaka mellett piros kereszt áll.

Erdélyi közölt egy *Kerek az én subám alja...* kezdetű verset az I. kötetben (160. sz.), de annak lelőhelyként Pöszért adta meg,⁹⁰ mely nem kapcsolható Baki gyűjteményéhez.

Érdemes összevetnünk Baki feljegyzését és Erdélyi közlését:

Baki Gábor 27. sz. 3–4. versszak

Erdélyi I. 160. sz. (3 versszak)

Kerek az én Subám alja 's nem drága
 De nem takar minden lyánt be hiába
 Egy pár csókot éjszakára
 Meg lesz az én Subám ára
 Angyalom

Kerek az én subám alja, de drága;
 Nem takarja be a leányt hiába.
 Adj egy csókot éjszakára,
 Az lesz az én subám ára
 Angyalom.

Magas az én csizmám Sarka 's nem drága
 De nem kapok minden lányért hiába
 Adj egy csókot éjszakára
 Meg lesz az én csizmám ára
 Angyalom

Kerek az én csizmám sarka, de drága,
 Nem jár az a leány után hiába.
 Adj egy csókot éjszakára,
 Az lesz az én csizmám ára,
 Angyalom!

Kerek az én kis kalapom, de drága,
 Nem köszön az a leánynak hiába.
 Adj egy csókot éjszakára,
 Az lesz a kalapom ára,
 Angyalom!

89 Az MTA BTK Zenetudományi Intézetének népzenei gyűjtéséből lásd az alábbi adatokat: AP 3197c) (Báta) és 10.358b) (Decs): www.zti.hu/online/adatbazisok/publikalt_nepzenei_felveletek.

90 *Népdalok és mondák, i. m., II*, 498.

Baki Gábor 2. sz. alatt jegyezte föl a következő verset, melyből Erdélyi csak a második versszakot vette át a II. kötet számára. Baki Gábor területi megjelölése „balatonmelléki”. Erdélyi viszont „Dudar”-t jelzett a tartalomjegyzékben,⁹¹ amely Baki Gábornál is előfordul a legelső szám utáni helymegjelölésként. Az első szám gyűjteményében: *A’ dudari utczán foly a’ víz / Ne menj arra ró’zám mert el visz;* utolsó, 4. versszaka után ez áll: „(:Dudari dal a’ Bakony vidékén:)”.

Baki 2. népdalszövegének második versszaka (*Már én nem beszélek nagyon*) mellett egy függőleges vonalat találunk, mely a közölt részletet figyelembe véve a kiadásra utaló kézjegy. Erdélyi a II. kötetben 176. számmal valóban közölte is a vers második versszakát, és ebben az esetben nem fűzött melléje további strófákat mások gyűjteményéből.⁹²

Baki Gábor 2. sz.

Erdélyi II. 176. sz., csak a 2. versszak
Bakitól:

Csak azt ugatja a’ kutya
Én vagyok a’ világ rossza
Más is van még a’ faluban
Még sem ugatja a kutya.

Már én nem beszélek nagyon
Mert kihallik az ablakon
Az én babám olyan csalfa
Mind az ablakon hallgatja.

Már én nem beszélek nagyon,
Mert kihallik az ablakon.
Az én babám olyan csalfa,
Mindig oda kün hallgatja.

Elmehetsz már házam előtt
Nem leslek már mint az előtt
Lám az előtt vigyáztalak
örült Szivem ha láttalak.
Balaton melléki dal.–

Baki Gábor gyűjteményének 18. darabja az *Erdő, erdő de magas vagy*⁹³ kezdetű népdalszöveg. Ezt Erdélyi két versszakkal, „Pápa, Rábaköz” területtel közli (II. 225. sz.),⁹⁴ Baki ellenben „Győrből” valóként jelzi a hét versszak-

91 *Uo.*, 507.

92 Vizsgálja és értelmezi Erdélyinek a kéziratokra írt különböző jeleit Csörsz Rumen István is, *A Népdalok és mondák...*, i. m., 626.

93 Legkorábbi előfordulását és kiadását Kultsár István lapjában lásd Csörsz, *Kultsár István...*, 159.

94 *Népdalok és mondák, i. m.*, II, 508.

ból álló verset, mely némileg eltér Erdélyi közlésétől (ami viszont a Hasznos Mulatságok egy 1825-ös közleményének részleteivel azonos, csak eltérő sorrendben):

Baki 18. sz.

Erdő, erdő de magas vagy
Én galambom de messze vagy
Ha az erdőt le vághatnám
Galambomat megláthatnám.

–

Az én rózsám szemöldöke
Többet ér mint a' hat ökre
A' hat ökre Szántó vető
Az én rózsám Szántóvető

–

Az én ró'sám Szeme Szája
Többet ér mint a' pajtája
A pajtája fekete gyász
Az én rózsám arany Kalász.

–

Kerek erdő sűrű levél
A' Szép asszony szép lyánt nevel
Miota felnevelkedtem
Mindig a Szépet Szerettem

–

Eszemadta teremtetten
Kék a Szemed nem fekete
Kék a' szemed piros a Szád
Huncfut a' Ki haragszik rád

–

Buzát arattam Keresztbe
Nem tudom hány van ezekbe
A' mennyi szem van ezekbe
Annyiszor jussak eszedbe

Erdélyi II. 225. sz. (2 versszak)

Erdő, erdő de magas vagy!
Tőlem kedves de messze vagy!
Ha az erdőt levághatnám,
Az én rózsám megláthatnám.

Erdő nincsen zöld ág nélkül,
Mező sincsen virág nélkül:
Az én szívem sincs baj nélkül,
Mert távol van kedvesétől.

Meglehet, hogy az egyes strófák tagolásának írásmódja csak következetlenség, a versszakok vízszintes vonallal való elválasztása pedig csupán a tagolást segítette, a versszakok számának jelzése helyett. Mégis nemegyszer az a mai olvasó benyomása (az Erdélyinek beküldött egyéb kéziratos gyűjteményeket is ideértve), hogy a feljegyző egy, az adott szöveg valamely más dallammal élő válto-

6.,

+ Minek az a 'pörge kalap
Ha a' legény csak egy darab
Haj haj hajnalban
meghalok bánaromban

Minek az a 'pörge paripa
Ha más nyargalóssák rajja
Haj haj hajnalban
meghalok bánaromban

Minek az a 'rózsa garga
Főven bánant rágnak rajja
Haj haj hajnalban
meghalok bánaromban

Minek az a 'főjem kénő'
Ha a' legény nem kénő'
Haj haj hajnalban fele

Minek a' farskuros székli
Ha a' legény kékli kékli
Haj haj hajnalban fele

Minek az a 'főnyer caléma
Főven fős vas erőg rajja
Haj haj hajnalban fele

71.

a refrén első sora után stb. jelzet) változatlanul. Ebben Dudart tüntette föl helynévként.⁹⁶ A hat versszakból álló dalszöveget Baki Gábor „Pápa táján” valóként jelezte.

Egy másik gyűjtő, Pécsi István 1846-ban küldte el gyűjteményét az akadémiai szerkesztőnek.

Szinnyei József többek közt ezt írta róla: „Péchy István, volt tanító és szőlőművelő, szül. 1817. okt. utolsó hetében Nagy-Kőrösön [...] atyja szegény sorsú földműves.” A gimnáziumot 1837-ben Kőrösön végzi el, „a bölceletit 1839-ben”, majd Debrecenben folytatja tanulmányait 1843-ig, ahol teológiát is végez. 1844-ben „innét április elején Ádám Mihály, akkori tiszta-vezsenyi lelkész meghívta tanítónak, mely állásban 1844–1870-ig maradt”. Azután a „tanítóság-

zatára is gondolt. E vers esetében a szájhangyományos továbbélés is valószínűsíti ezt, mert a Baki Gábor által leírt vers első két versszaka fennmaradt dallammal együtt, melyek közül az Erdő, erdő... a nyelvterület egészen igen változatos dallamokkal és különböző szövegekkel kapcsolódott össze. Előadásmódjára egyaránt jellemző a poco rubato és a tempo giusto. Ugyanakkor az Erdélyi által második versszakként közölt Erdő nincsen zöld ág nélkül recitatív dallamossággal és parlando rubato előadásmóddal jár, többek közt a bukovinai székelyek dalanyagában mint keserves.⁹⁵

Baki Gábor gyűjteményében a 6. dal a Minek az a 'pörge kalap, melyet Erdélyi a II. kötetben adott ki a 464. szám alatt, apró különbségeket leszámítva (pl. aposztróf nélküli a betűk, a Minek...-mondatok végén kérdőjel,

95 Így gyűjtötte Kodály Zoltán 1914-ben Andrásfalván, KF 226a). Erdélyi Magyarság: Népdalok, Közé teszik BARTÓK Béla, KODÁLY Zoltán, Bp., Rózsavölgyi és Társa, 1921 (Reprint: 1987), 51. sz., TARI Lujza, Hungarian Folk Music collected by Zoltán Kodály Phonograph Cylinders, Bp., Hungaroton Classic, HCD 18254–55, I/17. Megjegyzendő, hogy az alább tárgyalandó Pécsi István-féle gyűjteményben ezzel a versszakkal kezdődik a 45. szám: Erdő sincsen zöld ág nélkül.

96 Népdalok és mondák, i. m., II, tartalomjegyzék, 503.

117. Érkezése július 12. 1846.

Népdalok.

Összevettve
Pécsi István
társasági tanító.

117. 78

• 1

ról lemondva” szőlészkedett. Az Egyetemi Philológiai Közlönyt idézve azt írja továbbá, hogy „1882-ben szőlős gunyhójában tengeti nyomorult életét [...] a szőlőkapálás szüneteit arra használja, hogy a görög classikusokat magyarra fordítsa”. Pécsi nyelvtelhetség: a latin és a görög nyelv után megtanul németül, franciául, olaszul, sőt a héber nyelvben is jártasságot szerez. Népdalgyűjteményét két év gyűjtésére (vagy a népelet passzív megfigyelésére) alapozta: Tiszavezsényre érkezése után két évvel, 29 évesen készítette.⁹⁷ Gyűjteménye tartalma részben az összeírás helyét, az Alföld népdalszöveg-készletét képviseli.

Pécsi István gyűjteményének anyagát Erdélyi János a *Népdalok és mondák* III.

18. Látan lúls az ölébe
ama zivros öléserbe
A kis alacsony süvegbe.
Szőlőseke menyegyei,
Nagyit süven a szőlőre,
De megjokban a barnára,
Mint a borosü almára

40.

† Bival és bánamál élm világom,
Bival is sorik az én azzédom,
Ha nem vesesz rózsám csínálhasz roposon
Amak oldalára egy keszves jászón.
Író fel a neveset talapod szélre
Hogy mikor beveszed, jászok az ezredre

41.

† Elmenyget, elmenyget, mezőföldmenyget
Emek a falnak talosn nem lezet.
Ha elmeg, ha elmeg, csak korom igaz legy,
Igaz becsesed hamisra ne fordítod.
Niszei-el galambom csak a rapuig is,
Arason elmenyget magam egyfőrd is.

42.

Árók, árók keszény árók,
Babaim, uszónak nem járók:

39. Bár eddig se fánam volna,
Nem volkál moos világsüffia.
Nem kell nekem senki sejeja,
Senki megunt szeretője
Megértem a magaméval
Az én kedves galambommal.

43.

Mindenfelől bebónitak az eget;
Elzölkél tölem kedves szeretőm;
Még feljön még a fanyas nap az egre,
Ad az isten kinek nincs szeretője

44.

† Egorken a fűreit mind bánamál hajlít
Az én kedves rózsám rólam gondolkodik;
Rab vagyok, rab vagyok rabadulási nőről;
A jóisten tudja mikor rabadulok.
akkor lesem rózsám harajjövésélen,
mikor kapufelfed piros rózsát szén;
az pedig jót tudok, hogy voka sem terem
Így hát nem lesz nekem harajjövésélen.
Fűsüvöd-e rózsám rabadulásiomas?
Vagy jötkön kívánság csendes halálomra;
Csak a szívem csendes halálomra,
Rabsággal töltöd el fűsüvőségem.
(Hűt árók levetel nejes csak el engem, #
Már az én galambom vira teras engem.)

97 Szinnyei közli Pécsi fordításainak, irodalmi munkáinak jegyzékét is, vö. SZINNYEI, i. m., X, 1, 657–658.

kötetbe dolgozza be, melyben a 109 versből álló gyűjteményből huszonhárom verset közöl „Tisza-Vezseny” helynév-jelzettel.⁹⁸ E faluból más gyűjtemény nem érkezett, csak Pécsi Istváné, melyre Erdélyi feljegyezte „117. Érkezett julius 12. 1846” – ami szerint Pécsié volt a 117. küldemény, mely beérkezett az Akadémiára.

Az alábbiakban a *Népdalok és mondák* III. kötetében lévő, Pécsi István gyűjtéséből származó darabok közül veszünk sorra néhányat Erdélyi János szám-sorrendjében.

A 8. szám Erdélyi kiadásában Pécsi István gyűjteményének 85. darabja a 37. lapon, az első versszak mellett piros kereszttel (*Fölszántatom a kőrösi nagy utcát*). Néhány ortográfiai különbségtől eltekintve azonos a két vers.

A 9. kiadott szöveg Pécsi István gyűjteményének utolsó előtti darabja 109. szám alatt a 49. lapon (*Szeretnék én páva lenni*). Az ugyanitt található 110. dal (*Usz kutyám! Fogd meg ha vén...*) mellett is kereszt áll, de az nincs meg a kiadott kötetben.

Az eltérő szövegű, ismételt versorral egy versszakból álló 12. népdal a számos más gyűjteményben is feljegyzett *Csak azért szeretek falu végén lakni*, mely Pécsi gyűjteményében a 72. szám alatt található (32). Az előbbi szöveg, illetve a *Csak azért szeretem a magyar menyecskét*⁹⁹ kezdetű vers egy, a XIX. században igen népszerű *Krakowiak*-dallamhoz kapcsolódott, mely vokális dallamként több kottás kéziratos gyűjteményben megtalálható.¹⁰⁰ A dallam eddig ismert első hangszeres kottás feljegyzése 1818–1820 körüli, *Krakoviánka* címmel.¹⁰¹ 1827-ben Rothkrepf (Mátray) Gábor a Hunnia című lapban adta ki egy hangszeres feldolgozását (lásd képünkön a következő lapon; fődallam a 9. ütemtől kezdődően), majd több más kiadványban megjelent.¹⁰² Mind a jellegzetes lengyel ritmussal (Gömör megye, Moldva stb.), mind magyar ritmikával (Dunántúl) máig élő dallam,¹⁰³ mely a XIX. században számos más hasonló ritmusú szöveggel és dallammal összekapcsolódott (például a *Végigmentem egy asszonynak / embernek az udvarán* kezdetű dal *Szeretőmet látom...* szövegű 3–4. sora). Pécsi István alföldi feljegyzéséhez dallammal Kiss Dénes 1844-es dunántúli gyűjteményének két különböző dallamot rögzítő, *Csak azért szeretem a magyar menyecskét* szövegű feljegyzését állíthatjuk változatként.¹⁰⁴ Tóth István kottás gyűjtemé-

98 *Népdalok és mondák*, i. m., III, 8–9, 12–30, 164. és 260. sz.

99 Első előfordulásai: CSÖRSZ, *Kultsár István...*, i. m., 158.

100 Lásd KODÁLY Zoltán, GYULAI ÁGOST, *Arany János népdalgyűjteménye*, Bp., Akadémiai, 1952, 69. sz., 66., KERÉNYI György, *Népies dalok*, Bp., Akadémiai, 1961, 198. sz., 225; TARI, „Külömbb féle magyar Nóták...”, i. m., 42. sz., 45.

101 TARI, „Külömbb féle magyar Nóták...”, i. m., 45.

102 Megvan BARTAY Ede, *50 népies csárdás* című kiadványában is (Pest, 1850 k., 26. sz., 33).

103 Példák: www.zti.hu/online/adatbazisok/publikalt_nepzenei_felveletek.

104 Kiss Dénes kézirata, i. m., 1844, 11a–b.

nyéből a *Tsak azért szeretek a' Kunságba lakni* dallamfeljegyzés kínálkozik területi párhuzamként.¹⁰⁵

A két versszakból álló 13. szöveg Pécsi István gyűjteményében 70. számmal, a 31. lapon található (*Eszem a te istenedet*). Az első versszak mellett piros kereszt áll. A kötetben szereplő vers írásmódja megegyezik a kéziratával, a második versszaknak csak az eltéréseit jelöljük.

Erdélyi III. 13. sz.

Kimentem én a kis kertbe,
Arczczal borultam a földre,
Még se láttam a kit kéne,
Kit a szívem kedvelene.

Pécsi 70. sz.

kiskertbe
borúltam
Még se látom akit kéne
Kit a szívem kedvellene.

A két versszakos 14. szám Pécsi Istvánnál a 62., a 27. lapon: *Már én többet éjszaka nemjárok*. Erdélyi ezt is megjelölte az első versszak melletti piros kereszttel. Néhány ortográfiai eltérés:

105 Kis Kún Filepszállási Orgonista Kántor Tóth István által le kótázott Áriák és Dallok verseikkel 1832. A kézirat kottás része végén újabb évszám: „D. I. Vége. Izsák 7. Jul. 1843.” MTAKK RUI 8r. 63. *Tsak azért szeretek...*, 59. sz., 35. Tóth gyűjteményéről: PAKSA Katalin, *Magyar népzene kutatás a 19. században*, Bp., MTA ZTI, 1988 (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez, 9), 20–21; TARI Lujza, *A megváltozó hagyomány Tóth István dallamgyűjteménye alapján = Folklorisztika 2000-ben: Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*, I–II, Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 2000, II, 456–468; lásd még jelen kötetben Kobzos Kiss Tamás írását!

Erdélyi III. 124. sz.

Pécsi 62. sz.

Már én többet éjtszaka nem járok,
Mert megtudják hogy szeretőt tartok,
Rászokott a szemem az intésre,
Gyenge karom az ölelgetésre.

éjtszaka

Már ezután kis kalapot veszek,
És melléje rozmaringot teszek,
Szagos leszek a merre én járok,
Annál jobban szeretnek a lányok.

vészek,
tészek,
amerre én járok

15. szám alatt találjuk négy versszakkal Erdélyi kötetében Pécsi István gyűjteményének 57. darabját a 25. lapon, melyet a versnél *Ve'seny felé látok eget*, a tartalomjegyzékben *Vezseny felé...* formában találunk meg; Erdélyi ez utóbbit veszi át. Pécsi – jellel választott el minden versszakot. Erdélyi változtatásai:

Erdélyi III. 15. sz.

Pécsi 62. sz.

Vezseny felé látok eget,
Ott látok egy bús fölleget;
Ha Vezseny felé fordulok,
Talpig gyászba beborulok.

fordúlok,
Talpig gyászban béborúlok.

Álnok hitű, de megcsaltál,
De kedves szeretőm voltál!
Azt kívánom hogy az halál
Ragadjon el, ha rád talál.

Álnokhitű
voltál,

Eddig rózsám, enyém voltál
Csalárd szived nyugszik másnál,
Jobb-e hát más mint én voltam?
Pedig érted majd megholtam.

voltál,
szíved
más, mint én voltam,

Nem tudtam volna gondolni
Hogy egy álnok meg fog csalni,
De megcsalt egy gonosz lélek,
Már ezután mindig félek.

gondolni,
megfogcsalni,

mindég

16. szám alatt olvashatjuk Erdélyi III. kötetében a három versszakos *Búsul a gerlicze madár* kezdetű verset, mely Pécsinél 55. szám alatt a 24. lapon található.

A *Ve'seny felé...*-hez hasonlóan ennek versszakait is – jel választja el egymástól. A gyűjteményben piros kereszt van az első versszak mellett. Eltérések:

Erdélyi III. 106. sz.

Pécsi 55. sz.

Búsul a gerlicze madár,
Minden erdő szélén leszál,
Hát a szegény szolgálégény,
Mikor utra indul szegény?

leszál,
szolga legény
Mikor útra indul szegény.

Búsuljon már, ki nem élhet,
Búsuljon a kutya többet,
Bolond volnék, ha busulnék,*
Ha szeretőd nem tartanék.*

búsulnék,

Tartottam is egy kis barnát,
Kiért szólt az egész világ.
Egész világ rólam beszél,
De azt mind elfujja a szél.

szóll az egész világ,
elfújja

A vers első versszaka változatos formában fennmaradt a népzeneben, a csillaggal jelölt két sor pedig megvan Baki Gábor gyűjteményének fentebb jelzett részében.

17. szám alatt találjuk Erdélyinél három versszakkal, csakúgy mint az eredetiben Pécsi gyűjteményének 53. darabját: *Szóll a világ, mit hajtok rá* (23). Változtatás nélkül közli, kivéve a *szóll / szól* cserét, valamint az első versszak ékezetes és anélküli írásmódját. A gyűjteményben piros kereszt van az első versszak mellett.

Két versszakos az eredetihez hasonlóan a 18. szám, mely Pécsi gyűjteményének 52. darabja: *Ide kélik a Mátra* (22). Változtatás nélkül közli Erdélyi, kivéve a *nyilik* és *úgy* szavak ékezet nélküli írásmódját. A piros kereszt itt is megvan.

Egyetlen versszak a 19. szám, *Szép a csikó ha szépen fölnyergelik*, mely változtatás nélkül került át a kiadványba Pécsi gyűjteményéből. Ott a 49. számot viseli (21), kereszttel megjelölve.

Erdélyi 20. dalközlésének forrását Pécsi gyűjteményében a 45. szám alatt találjuk: *Minden bokor a szállásom* (20). Apró írásmódbeli eltéréseken kívül egyetlen eltérés a három strófán belül a 2. versszak második sorában van.

Erdélyi III. 20. sz.

Pécsi 45. sz.

Nincsen nekem édes anyám,
Ki szánó szemet vessen rám, Ki szánó szemeket vessen rám,
Idegenből lett mostohám,
Az is mindig haragszik rám. mindég

A három versszakos, 21. számmal kiadott dalszöveg Pécsinél a gyűjtemény 44. darabja a gyűjtő által számozott 19. lapon, mely mellett Erdélyi szokásos jelölését, a keresztet találjuk (*Egerben a fűszál mind bánatnak hajlik*). Az utolsó fél versszakot azonban nem közölte, azt zárójelbe tette (lásd a 408. lapon közölt képünk jobb oldalán).

Pécsi 44. sz.

Egerben a fűszál mind bánatnak hajlik,
Az én kedves rózsám rólam gondolkodik;
Rab vagyok, rab vagyok, szabadulást várok,
A jó isten tudja mikor szabadulok.

Akkor leszen rózsám hazajöveitem,
Mikor kapufélfád piros rózsát terem;
Azt pedig jól tudod, hogy soha sem terem,
Igy hát nem lesz nékem hazajöveitem.

Kivánod-e rózsám, szabadulásomat?
Vagy jobban kívánod csendes halálomat;
Csak azért kívánom csendes halálotat,
Rabsággal töltöd-el fiatalságodat.

Ezután következik az Erdélyi által zárójelbe tett fél strófa:

Húljatok levelek rejtsetek el engem
Mert az én galambom sírva keres engem.

Erdélyi III. kötetének 22. szövege Pécsi gyűjteményében a 41. sorszámmal olvasható (18): *Elmengyek, elmengyek, messze földre mengyek*. Változtatás nélkül, mindhárom versszakkal közli Erdélyi, kivéve, hogy a kéziratban az utolsó sorban is *mengyek* és nem *megyek* áll, a kezdő *Kisérv-el* pedig ebben a formában íródott (lásd a 408. lapon közölt képünk bal oldalát).

A szöveg a nyelvterület több pontján, de különösen a Palócföldön és a Székelyföldön fennmaradt, s a régi stílus különböző stílusrétegeihez, illetve daltípusaihoz kapcsolódik (a palóc területen például kedvelt dudanóta).

A három versszakból álló 23. kinyomatott szöveg Pécsi gyűjteményének 40. darabja: *Búval és bánattal élem világomat* (18).

Búval és bánattal élem világomat,
Búval is terítik az én asztalomat.

Ha nem szeretsz rózsam, csináltass koporsót,
Annak oldalára egy keserves jajszót.

Ird fel a nevemet kalapod szélire,
Hogy mikor leveszed, jussak az eszedbe.

Erdélyi III. kötetének 24. dala Pécsi Istvánnál a 37. szám: *Hogy tudott kend rózsám ide jönni idejönni*, mely néhány írásmódbeli különbségtől eltekintve azonos a közölt szöveggel. Eltérések Pécsinél az *idejönni* kétféle írásmódján kívül: a *ficamodnit* nem *cz*-vel írta, az 5. sorban a második *de nem merek* helyhiány miatt így rövidítette: *de ñ merek*, az *attól félek* végén pedig felkiáltójel áll.

A 25. számú a *Fekete pántlikám fujdogálja a szél* Pécsi kéziratában a 37. számot viseli, két versszakkal. Erdélyi mindkét versszakot közli, a második versszakban az alábbi eltéréssel: az eredetiben *az enyim elvetted* helyett *az enyém ... áll*.

Erdélyi az első versszakot már a *Népdalok és mondák* II. kötetében, 374. számmal (511) közölte, további három másik versszakkal, melyhez a tartalomjegyzékben „Nagy-Kőrös”-t adta meg.¹⁰⁶ Felmerülhet, hogy mivel Pécsi István nagykőrösi születésű volt, pótlólag elküldte még e vers egy másik változatát, vagy levelet mellékelte küldeményéhez, melyben ezt az eltérést például kiemelte.

Az antológia III. kötetében a négy versszakos 26. számot Pécsi gyűjteményének 13–14. lapján, a 29. szám alatt találjuk (*Este későn ne járj hozzám*). Erdélyi a teljes verset közölte a kéziratból. A szövegben egyetlen jelentésbeli eltérés a *szivből*, illetve a *színből*, a többi írásmódbeli eltérés:

Erdélyi

Pécsi

Este későn ne járj hozzám,
Mert nagy vigyázat van reám;
Ha eljössz is, lassan járjál,
Ablakomon hallgatózzál.

eljössz

106 *Népdalok és mondák, i. m., III, 511.*

Kopogtasd meg ablakomat,
Majd kinyitom az ajtómat,
Meg is vetem az ágyamat,
Rá fektetem galambomat.

Kopogtasd-meg
Meg-is
Rá-fektetem

—
Nem mind arany, a mi fénylik
Nem gyémánt, a mi tündöklök,
Nem szeretőd az mindegyik,
A ki szívből hízkelkedik.

Nem gyémánt a mi
Nem szeretőd a mind egyik,
A ki színből hízelkedik.

Hiába kelsz, hiába jársz,
Hiába taposod a sárt,
Mert én rózsám, gyenge vagyok,
Nem is kendhez való vagyok.

Hiába kelsz, hiába jársz!
Mert én rózsám gyenge vagyok,

Ennek a versnek egyetlen ismert korabeli dallamfeljegyzése (bár csak egy versszakkal) Tompa Mihály 1844-es, *Dalfüzér* című kottás gyűjteményében található.¹⁰⁷

22.

Estre késő ne jay hozám

*Estre késő ne jay hozám
Mert nagy vigyázni van szám,
A sarkantyúd ne pengjen
Hogy az anyám fel ne keljen.*

107 POGÁNY Péter, TARI Lujza, *Dalfüzér 1844: Tompa Mihály kéziratos, kottás népdalgyűjteménye*, Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, 1988, 32. sz.

Erdélyi III. kötetének 27. szövege Pécsinél a 15. szám alatt található (7, *Megérem még azt az időt*). Erdélyi a teljes verset közölte (az első versszak mellett kereszt), apró eltérésekkel:

Erdélyi

Pécsi

Megérem még azt az időt,
Sirva mégy el kapum előtt,
Megöleled kapufáját,
Ugy siratod a gazdáját!

Sírva mégy-el kapum előtt.

Úgy

Elmehetsz már házam előtt,
Nem vigyázlak mint ezelőtt.
Szólok hozzád egy vagy kettőt,
De azt sem úgy mint ezelőtt.

mint ez előtt.

Szóllok hozzád egy-vagy kettőt,
úgy

Elmehetsz már a kert alatt,
Nem kérdik hogy ki lánya vagy;
Ha kérdik is, csak azt kérdik,
Hány szeretőd lesz még őszig?

ki lánya vagy?

Elmehetsz már én előtttem,
Szeretőt is tarthatsz tőlem;
Meg is csókolhatd én tőlem,
Szemedre sem vetem, szívem.

Megis csókolhadd én tőlem,
Szemedre sem vetem szívem!

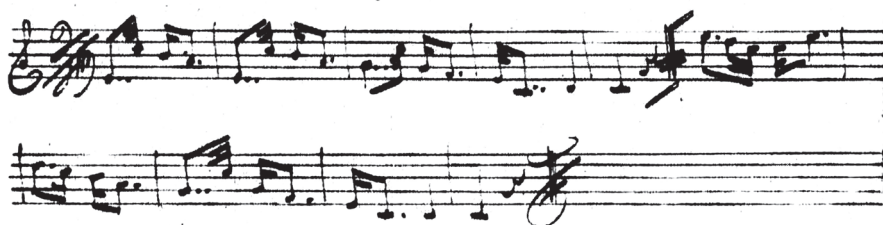
A korabeli kéziratos kottás gyűjtemények közül egyedül Tompa Mihályében van meg ez a vers dallammal együtt (lásd a következő lapon).¹⁰⁸ A versből csak az első versszak első két sora azonos.

Az első versszak többféle dallammal, főként lírai megfogalmazású lassú tempójú előadásmóddal társulva fennmaradt a nyelvterület sok pontján. Egyik legkorábbi felvétele a Tompa kottás feljegyzésével szinte teljesen megegyező formában a Pátria lemezsorozaton található, Mohácsról.¹⁰⁹ A második versszak más dallamokkal főleg tempo giusto előadásmóddal társul.

¹⁰⁸ Uo., 44. sz.

¹⁰⁹ Gr 105 Ba. Az 1941-es felvétel előadója, Balázs Pál 1865-ben született; idős korában is megőrizte a születése körüli kor zenei és előadói stílusát. Más dallammal emlékezetes szép előadás a visai Gáspár Péterné Fodor Sárié Kallós Zoltán 1964-es gyűjtésében AP 6211b), lásd www.zti.hu/online/adatbazisok/publikalt_nepzenei_felveteleek.

44.
Elégem még az az idő szag.

Elégem még az az idő
círja jött el kapunk előtt
főből hozzád egyet-kettőt,
Te az sem úgy mint az előt

Hullt immár a fálcsele
örömem is elhullt vele
sarkul orrad mint a leve,
szegény leány mint leve!

Híveim mindegyikén
egy csapodár csatárnal,

Gyenge szívem lépem alá
s' holt-kövön köze sírórakade,-
Elégem, megcsalt a hűségem!
Jaj életem békélen!
De meg kedvem bús dalra kél
elfújja majd az ősi szél.

Galamb-lepken hoztam virmes
Elégőle, s' hű kedvemre hullt,
Hogy én engemmel mondhatom,
Előző lettem is, neki adtam.

A 28. számú darab *De szépen megy az a hajó a vízen, a vízen* Pécsi István gyűjteményében a 3–4. lapon szerepel, 6. számmal. Erdélyi változtatás nélkül közölte. Korabeli kottás kéziratból nem ismerjük dallamát, ám ritmusképlete mintegy előlegzi az olyan későbbi kedvelt katonadalokat, mint a bukovinaiak által énekelt *Galac alatt most indult ki a hajó, a hajó, / Közepibe nemzetiszín lobogó* stb.¹¹⁰

A 29. számmal közölt *Sír a leány a kocsiba* Pécsi gyűjteményében a 2. lapon található (4. sz.). Erdélyi mindkét versszakát közölte; az első mellé piros keresztet tett, az elsőben apró változtatással: *az ő szülötte földiér helyett szülötte földéért* a közlésbeli szöveg. (A *Sírhat az az édesanya...* kezdetű második versszak máig él több területen, többféle dallammal.)

A III. kötet 30. darabja Pécsi István gyűjteményében a 2. szám, az első versszak mellett piros kereszttel. Néhány eltérés található a kézirat és a közlés között, például az egyes szavak ismétlésének elhagyása, melyet Pécsi %-vel jelölt, s amely ritmikai változtatást jelent a versben.

110 A Hadikfalváról Hímesházára (Baranya m.) került bukovinai székelyek közt 1983-ban Beréti Boldizsártól (sz. 1929.) gyűjtöttem, vö. MTA BTK ZTI Népzenei Adattár AP 13.256b). Jékely Zoltán Magyarvalkó énekgyománya kapcsán a Brüllából elindult a nagy hajó, / Négysarkában nemzetiszín lobogó kezdetű változatát illesztette be *Ősi földön, ősi jussal: Egy kalotaszegi falu élete* c. novellájába (1934–1935.. JÉKELY Zoltán, *Kalotaszegi elégia*, Bp., 2004, 49.

Szerettelek, kedves babám, a nyáron,
Fáradoztam tizenhárom határon;
Hol erdőben, hol mezőben, hol sáron;
Nem hagylak el, míg élek a világon.

Szerettelek, kedves babám, a nyáron, a nyáron
Fáradoztam tizenhárom határon, határon,
Hol erdőben, hol mezőben, hol sáron;
Nem hagylak el, míg élek a világon!

Kedves babám, ha azt tudnád, a mit én,
Jaj de igaz szívű leány vagyok én
Álnoksággal megcsaltad a szívemet,
A jó isten úgy áldjon meg tégedet.

Kedves babám! ha azt tudnád, amit én, amit én
Jaj de igazszívű leány vagyok én! vagyok én!
Álnoksággal megcsaltad a szívemet,
A jó isten úgy áldjon meg tégedet!

Már ha elmegy, kedves babám, kívánom
Hogy az út előtted rózsává váljon,
Még a fű is édes almát teremjen,
Az én szívem téged el ne felejtse!

Már ha elmegy, kedves babám, kívánom, kívánom
Hogy az út előtted rózsává váljon, váljon,
Még a fű is édes almát teremjen,
Az én szívem téged elne felejtse!

Az egy versszakos 164. dalszöveg Pécsinél a 21. lapon 50. szám alatt található: *Veres dinkaszöllő, avagy bajor*, amit változtatás nélkül közölt Erdélyi.

A 260. számú ballada Pécsi István gyűjteményében a 101. számot viseli (44–46). A *haláltáncz. – néprománc* – címet nem közölte Erdélyi. Pécsi István jegyzetét közölte viszont a gyűjtő nevével együtt. Erdélyi a szóbeli kiegészítés (46) mellé a szöveg bal oldalán piros hullámos vonalat rajzolt. Néhány szót, egyes szavakat és azok írásmódját megváltoztatta, így pl. a *jegyzés jegyzetre*, a *história történetre* változott, a *valamelly* szó eredetileg *ly*, *néje* helyett az eredetiben *nejét* áll, *boszüből* szó eredetileg két *sz*, *táncoltatta* pedig *cz* nélküli. Apróbb eltérések a *biró* az eredetiben hosszú *í*-vel, a *mint* pedig egy szó. Pécsi „jegyzés”-e Erdélyinél így jelent meg:

Jegyzet. Az egésznek ez a története: Szolnokban szeretett egy legény valamely leányt, kit a biróéna mondanak; ennek néjét Sárinak hívták, innen a Sári biróék nevezet, de a leány nem szerette viszont; ezért a legény boszüből egy lakadalom alkalmával halálig táncoltatta, t. i. a leány megszakadt; a mint ezt egy pór leánykától kivehettem.

Erdélyi még egy verset közöl Pécsi István gyűjteményéből a *Népdalok és mondák* III. kötet 269. száma alatt, ami Pécsinél a 23. szöveg: *Nincsen nekem jobb tanyám*, de „Zemplény”-t adja meg helynévként.¹¹¹ Természetesen lehetséges, hogy onnan is érkezett pontosan ugyanilyen szöveg, de a vers és írásmódja

111 *Népdalok és mondák, i. m., III, 509.*

egyezik a kéziratban és a közlésben. Erdélyinél, akárcsak Pécsinél, mindössze egy versszak.

Nincsen nekem jobb tanyám,
Mint a babám udvarán,
Leterítem a subám,
Oda várom a babám.

Tanulságos lenne további gyűjtemények anyagának átvizsgálása és darabonkénti összehasonlítása az Erdélyi János által közölt szövegekkel. Ám zenekutatóként eredetileg nem a szövegek összehasonlítása volt a célunk. Már korábban is azért foglalkoztunk az akadémiai gyűjtésekkel, mert többek közt arra próbáltunk választ keresni, hogy a versek alapján meghatározhatók-e feltételesen a hozzájuk tartozó dallamok, továbbá hogy milyen dallammal élhettek az adott versek a gyűjtések időszakában.¹¹² Baki Gábor és Pécsi István gyűjteményének egyaránt vannak olyan darabjai, melyekhez az adott népzenei dialektusterületről, illetve a tágabb nyelvterületről származó dallamokat illeszthetünk feltételesen. Bár ilyen lehetséges dallamokra jelen dolgozatunkban is utaltunk, e helyen ezt a feladatot alaposabban nem végezhattük el, sőt a két gyűjteményt be sem mutathattuk teljes egészében.

Remélhetőleg fontosabb eredményt jelentett a szövegvizsgálat, két szempontból is. Az összehasonlítás megmutatta egyrészt, mely versek származnak kimutathatóan a tárgyalt gyűjteményekből, s azokon mit, mennyit változtatott Erdélyi János. Még ennél is fontosabb annak felismerése, hogy az I–II. kötet megjelenéséhez képest megváltozott Erdélyi közlésmódja. Igaz, ezt valójában csak akkor jelenthetnénk ki biztonsággal, ha a III. kötetnek valamennyi darabját megvizsgáltuk és az egykori feljegyző verseivel összehasonlítottuk volna. Egyetlen gyűjtemény, Pécsi István anyagának felhasználása viszont kétségtávol azt sugallja, hogy Erdélyi János ekkor már eltért korábbi módszerétől, a különböző gyűjteményekből származó szövegek összepárosításától, s elindult a tisztább folklorisztikai szövegközlés irányába, legalábbis egyes források szövegállapotának érintetlenebb, „elfogadóbb” közlésére törekedett.

Hiába magyarázta meg a II. kötetben módszerét, sokan mégis „fennakadtak” szöveg-összevonásain, keresték a kiadott kötetekben a saját beküldött verseiket, s kifogásolták, hogy az adott dalszöveg nem úgy van a vidékükön, mint

112 E kérdésekre is próbáltam felelni 1992-ben megvédett kandidátusi értekezésemben: *Kézírtos kottás gyűjtemények a XIX. század első felében*. Lásd még: TARI Lujza, *Die Zusammenhänge von Musik und Text in 'Volkslieder Sammlungen' Manuskripten des frühen 19. Jahrhunderts = Latviešu folkloras krātuve. Folklore Conference Folksong: Text and Voice: Lielupe, September 20–24*, eds. Kārlis ARĀJS, Aldis PŪTELIS, Rīga, Literatūras un mākslas institūts, 1994, 18–22.

ahogyan megjelent, illetve mint ahogyan azt beküldték az akadémiára. Lehet, hogy az időhiány miatt egyszerűbb volt kimásolnia Pécsi gyűjteményének egyes darabjait, s azokat pontosan vagy apró változtatással közölnie, mint további megfelelő részleteket keresni hozzájuk. Egyre kevesebb gyűjtés érkezett be hozzá? Ez részben igaz, de még mindig elég sok olyan szöveg állt a rendelkezésére, melyeket nem használt fel. Azzal is hamar szembesülhetett, hogy az általa közölt versek a bizonyára nem túl nagy számú olvasóréteg körében a használat során elég gyorsan megmerevedtek, azaz úgy kezdték őket terjeszteni, ahogy ő közölte azokat, ahogyan pedig – ő tudta legjobban – a versek sosem éltek.

Nem tudjuk, miért választotta Pécsi István versei esetében az eredeti gyűjtés közreadását. Úgy gondolom azonban, hogy a felsorolt lehetséges okokon kívül fontosabb ok, hogy a III. kötet szerkesztésének időszakára már nem annyira a nép erkölcsére és ízlésére kívánt a versekből választ kapni. Sokkal inkább a szövegek szerkezete, ritmikája, felépítése és nem utolsósorban dallama kezdte foglalkoztatni.¹¹³ Ahhoz pedig 1846-ban egy olyan gyűjteményt kapott Pécsi Istvántól, az Alföldön született, ott működő, a néptől nem idegen, művelt falusi tanítótól, amelynek készítője a jelek szerint nem más gyűjteményekből vette a dalszövegekhez a mintákat. Gyűjteménye betöltötte azt a feladatát, hogy a nép köréből származó, elsősorban a pórosztály ajkán élő dalszövegeket tartalmazott. Ha Erdélyi Jánosnak módjában állt volna folytatni a kiadást, nagy valószínűséggel eltért volna a kompiláció módszerétől, a típusalkotáshoz pedig megtalálta volna a megfelelő módot. A hatalmas munkáért azonban, amit a kiadásokkal végzett (dallamok nélkül, szövegeket párosítva vagy tisztán), ma is fejet kell hajtanunk.

113 Jól mutatják ezt a szabadságharc leverése utáni bujdosásában írt jegyzetek. Vö. LUKÁCSY, *i. m.*; T. ERDÉLYI, *i. m.*

SZEMLE

KNAPP Éva, „A Lói Tanács Zabolázója”

Első kötés: *Berei Farkas András vándorköltő élete és munkássága*;

Második kötés: *Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája*,

Zebegegy, Borda Antikvárium, 2007.

Harmadik kötés: *Berei Farkas András vándorköltő társadalmi kapcsolatai és irodalmi elhelyezése; Mutatók és javítások*, Zebegegy, Borda Antikvárium, 2009.

Azok számára, akik rendszeresen kutatják a közköltészetet és a hozzá igen közel álló, belőle gyakran táplálkozó alkalmi költészetet, ismerősen cseng a kérdés: az általuk feltárt szöveg vagy valamely filológiai adat vajon miért nem tűnt fel másoknak? Hogyan kerülhette el a korábbi kutatók figyelmét? Knapp Éva háromkötetes monográfiája épp ezt az érzést sugallja. Félreértés ne essék: nem Berei Farkas András (1770–1832) költői értékei ragadnak magukkal, erre ugyanis talán a vándorpoéta sem nagyon építhetett. Annál beszédesebb maga a jelenség: az életrajz, a kapcsolatháló, az önmenedzselési készség, amelynek nyomán egy alternatív írói pálya(modell) képe rajzolódik ki az átalakuló, sokszor használt kifejezéssel „önelvűvé váló” magyar irodalomban. E mélyreható vizsgálatok nyomán viszont az elit kultúra önelvűsége is új fénybe kerül, hiszen egyre több érv szól amellett, hogy kétségkívül létezett „populáris önelvűség” is. Ennek kései, már-már komikusan termékeny képviselője, Berei Farkas András olyan komplex módon egyesíti az összes szóba jöhető szempontot, hogy szinte allegorikus alaknak tűnik, s Csokonai Tsikorgó-figurájának hű követőjeként lép színre (I, 120). Nemcsak róla szól tehát Knapp Éva hiánypótló kötettriársa, hanem a korszak számos jeles közéleti és irodalmi alakjáról is – e furcsa életút néha egyenes, néha görbe tükrében.

A három, gazdagon illusztrált kötet egymással szorosan összefonódik, s mindenképp párhuzamos olvasásra, böngészésre szolgál. Már csak azért is, mivel Berei Farkasról alig tudunk valamit más szakirodalmi forrásokból. Életrajzával még a *Magyar művelődéstörténeti lexikon* is adós maradt, holott vele kortárs, jelentős szerzők bőven szerepelnek benne, s a vándorpoéta leginkább művelődéstörténeti szempontból volna érdekes. Knapp Éva épp ezért vezeti végig az olvasót az alapoktól a mikrofilológiai és irodalomszociológiai elemzésekig. Az első kötet a szórványos adatok nyomán teljességre törekvően rekonstruálja a költő életrajzát, feltárja a kutatástörténeti előzményeket – egyúttal figyelmeztet azok számos hibájára, pontatlanságára és elfogultságára –, majd műhelytanulmányok sorozatával, egy-egy fontos szempontból vizsgálja Berei Farkas írói és üzletemberi módszereit. A második kötet repertóriumba rendezi a teljes

életművet, ide értve a szerény számú autográf kéziratot, a nyomtatott kiadások szövevényes hálózatát (Berei Farkas gyakran több változatban is kinyomtatta műveit), néhány elveszett vagy példányból nem ismert, de említésben szereplő művet is regisztrál, végül kitér a költő rézmetszői munkásságára is – ennek el-
lentmondásait az első kötet egyik fejezete oldja fel megnyugtató módon (I, 221–243). A harmadik kötet két évvel később, azonos tipográfiával jelent meg, benne egy összegző, tömör életrajzi és kapcsolattörténeti áttekintéssel és a három kötet mutatóival. Az Olvasónak azt javasolnám, hogy a harmadik kötet fejezeteivel kezdje az ismerkedést, utána ugyanis a részletgazdag, szinte feldolgozhatatlanul sok nézőpontú első kötet is áttekinthetőbbé válik. A második kötetet is tartsuk asztalunkon, hiszen a konkrét művek címlapképeit és kiadástörténeti adatait itt találjuk.

Aligha találunk recenziót e hazában, aki a terjedelmes monográfia minden részletéhez érvényes módon tudna hozzászólni, így szükségképp csak válogatni merek az itt felvetett új szempontokból. Különösen azokra hívnám fel a figyelmet, amelyek a magyar közköltészeti kutatás módszertanát, illetve tényanyagának integrálását segítik.

De ki is volt ez a majdnem ismeretlen versgyáros? Berei Farkas András nem-hogy az első vonalba nem tartozott soha, hanem még a másodikba is csak erős jóindulattal sorolhatjuk. Ez a minősítés nyilván szubjektív, s nem nélkülözi az eredetiségre rákérdező újabb, esetünkben talán valóban fölösleges szempontokat. Bevallom: a költő kvalitását szükségképp féloldalasán tudom csak megítélni, hiszen Knapp Éva kötetei nem szövegkiadás céljából készültek – bár sok, gondosan kiválogatott szemelvény érzékelteti Berei Farkas módszereit és stílusát –, de talán a mélyebb szövegismeret sem módosítana sokat e benyomásunkon. Knapp Éva mindvégig tapintatosan, előítéletektől mentesen nyilatkozik a szerzőről, annál részletesebben feltárva a *miért*eket. Mindaz, amit a korszak és a nagy költőelődök (Csokonai, Gvadányi) mérlegén gyenge félmegoldásnak minősíthetünk, az Berei Farkas saját koordinátái közt teljes értékű és releváns, hiszen a saját poétikai elveit tükrözi, s ez egyúttal a közköltészeti létmód bizonyos tipizálható elemeire is ráirányítja figyelmünket.

A folyamatszerűség, amelyre az irodalomtörténet-írás joggal törekszik, épp ilyen nehezen alkalmazható Berei Farkas életművére. Semminek sem volt a kezdeményezője, a betetőzője avagy lezárója. Kapcsolati hálója – amelyet a könyv teljes részletességgel feltár – nem a kölcsönös szellemi inspirációkról szól, mint sok nemzedéktársáé: költőnk csupán támogató tekintélyeket keresett, s néha kifejezetten rámenős önigazol(tat)ási kényszer mozgatta. Sajátos jelen időben dolgozott, s műveiben epigon vonások keverednek az önálló megszólalás, az írói egyéniség vágyaival és az üzleti szempontokkal. Ne legyünk igazságtalanok: az alacsony származású poéta sorsát ugyanolyan összeütközések és váratlan fordulatok jellemzik, mint formátumosabb kortársaiét, ugyanakkor mindenben

a kisszerűség, az esetlegesség, illetve azt ellensúlyozni hivatott tudatos, néha erőszakos sorsformálás tükröződik. Még névhasználata is csak egy változó márkajegy, hiszen Szinyei Farkasnak, Bujdosó Andrásnak és még sok egyébként titulálta magát műveiben (ezek jegyzéke: I, 255–256). Mintha ez is az ön-leértékelésnek és túldimenzionálásnak sajátos személyiségszavarát tükrözné. Knapp Éva joggal emeli ki tehát, Berei Farkas „önmagát költőből tudatosan irodalmi alakká, legendává átformáló alkata” (I, 11) szinte lehetetlenné teszi a hiteles, tényszerű kutatást.

Ezt a lehetetlen feladatot mégis megoldotta, méghozzá példás kutatói és szerzői fegyelemmel. Ma, a megjelenés után pár évvel később már világosan látható, hogy a komplex monográfia szépen beillik a legújabb magyar íróéletrajzok parádés sorozatába, ahol Radnóti Miklós,¹ Petőfi Sándor,² Balassi Bálint,³ Móricz Zsigmond,⁴ Dessewffy József⁵ és Csokonai Vitéz Mihály⁶ biográfiái, továbbá Erdélyi János megjelenés előtt álló pályarajza⁷ sorakoznak. E kötetekben a sokféle eltérés ellenére a legfőbb közös vonás, hogy először megpróbálják tényszerűbbé tenni az író-költő *életrajzát* (gyakran megtisztítással, anekdotamentesítéssel, mikrotörténeti szempontú ellenpróbákkal), ezt követheti az *életmű* (re)kontextualizálása, ennek nyomán pedig az alkotó szellemi és társadalmi *mozgásterének* kultuszmentes meghatározása.

Knapp Éva feladata egyszerre volt nehezebb és könnyebb a felsorolt írók monográfiáihoz képest. Nem kötötte meg a kezét egy, az olvasóközönség által fejből tudott szöveg- és adattömeg, s nem kellett egy grandiózus életmű értékrendszerét párhuzamosan képviselnie, hiszen az nem is alkalmas erre, mivel másodosztályú. Másrészt a körülmények és a motivációk alapos feltárása, majd tárgyilagos bemutatása épp elegendő ahhoz, amennyit Berei Farkasról tudományos nézőpontból érdemes elmondani. Ám a nehézségek legalább ekkorák: az efféle „méltán elfeledett”, de jól adatolható művészekkel tele van nemcsak az irodalmárok, hanem a zene- és művészettörténészek padlása is. E kismesterek kapcsolathálóját, „helyi értékét” reménytelen felderíteni, a „nagyok” elszórt, bár többnyire jogos véleménye viszont nem elegendő az objektív megítélésük-

1 FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete: Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2005 (Osiris Monográfiák).

2 KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor: Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2008 (Osiris Monográfiák).

3 KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész*, Bp., Balassi, 2008; Uő, *Balassi Bálint: Magyar Amphion*, Bp., Balassi, 2014.

4 SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2013.

5 VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Bp., Ráció, 2013 (Ligatura).

6 SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura).

7 A nemrég lezárt kötetről bővebben: T. ERDÉLYI Ilona, *Az Erdélyi János-életrajz és pályakép körvonalai*, ItK, 118(2014), 451–460.

höz. Berei Farkas András hiába kuncsgorgott Kazinczynál, csak Török Sophie szíve esett meg rajta, a széphalmi mester csupán egy-két bökverset pazarolt rá; Helmeczy Mihály pedig őt és tudatosan vállalt példaképét, Gvadányi Józsefet Berzsenyi ellenpólusaként jellemezte (I, 12). Ezek a célozgatások fontos dolgokra utalnak: az elit elhatárolódására – ám Berei Farkas valódi szerepéről keveset tudunk meg. Helmeczy vajon Gvadányi és a tanítvány régies, ekkor már kifejezetten poros összképű verses epikáját, kisszerű, monologizáló történeteit és ütemhangsúlyos, rímes verselését akarta szembeállítani Berzsenyi fennkölt, antik metrumú, nemzeti távlatú lírai ódahangjával? Vagy az alföldi, protestáns (illetve konvertita) költő szertelenségét, gyökértelen antiművész-életmódját ütköztette a niklai remete ihletett, Horatiust imitáló munkamódszerével és távolságtartásával? Nem tudjuk.

Knapp Éva többször hangsúlyozza, hogy Berei Farkas Andrást épp az el-lentmondások mögül kiszűrhető sajátos önértelmezés teszi érdekessé a kutatás számára. Berei szerény tehetsége ellenére állandó igényt fogalmazott meg egy konkrét írói programra, s a maga eszközeivel törekedett az ahhoz illő életformára (I, 12). A szerző által sokszor használt „polifunkcionális” (I, 119) jelző ugyan-ezt takarja, hiszen a költő egyszerre próbál talpon maradni mint országgyűlési nótárius, majd szinte kalandvágyból a nyári hónapokra vándorpoétává „változik”, versei nyomtatását szervezi, a kiadványokat (s metaforikusan önmagát is) termékként tukmálja a mecénásokra. Mintha a Csokonai *Tempefőijének* motóját („az is bolond, a’ ki poétává lesz Magyar országban”) akarná a saját bőrén megtapasztalni, sőt demonstrálni. Megverseli és országos élménnyé dagasztja önnön lecsúszását, a devianciától sem mentes sorsát – ki tudja, mekkora érdeklődésre tartva számot. A megélt kalandok s azok fikciós átstrukturálása egy ilyesféle, önmagáért érdekes, sőt szánandó én-konstrukciót eredményez (benn a Gvadányi-hősök számos, készen átvett vonásával). Költőnk ugyanakkor a kóbor életmód ellenére rendben tartott, magyaros, jelmezszerű viseletben járt (I, 12), mint amilyennek Petőfit akarta láttatni Vachot Imre. Mai fogalmaink szerint Berei Farkas inkább „mém” volt a kortársak szemében, mint megbecsült szerző. Versei épp ezért nem alkalmasak hiteles életrajzi adatok feltárására, hiszen tele vannak fiktív, túlzó kalandokkal, mindenekelőtt az imázsképzés jegyében (I, 33). A mendikáns rigmusmondó elődök ars poeticáját halljuk vissza e sorában: „Mikor nem hazudok; szavam is hagyd helyben.” (I, 34.)

A szerepkombináció nem járt teljes sikerrel, hiába próbálta a vándorló költő figurájában egyesíteni az önellátásért „önmagukkal fizető” hegedősök médiu-mát és a saját értékrendjében is magasabbra taksált, de leginkább csak a vágyai-ban létező *poeta doctus*. Ez abban is tetet ölt, hogy került az improvizációt (I, 125), s hogy műveit kényszeresen nyomtatásban akarta terjesztetni, de azokat érdekes módon szinte teljesen mellőzi a kéziratosságnak nyilvánosság. Csak egyetlen művéből ismerünk egykorú kéziratosságot; ez talán érdekesebb volt a kor-

társak számára, hiszen Napóleon életéről szólt.⁸ Ne feledjük: a kéziratok sajátos szűrőrendszere – amely hajdani elitizmusukból táplálkozik – tökéletesen útját állja mindennek, amit mesterségesen akarnak divatban tartani. Senkit nem lehet ugyanis arra kényszeríteni, hogy saját versgyűjteményébe saját szabadidejében olyasmit másoljon, ami nem tetszik neki. Berei Farkas András kéziratosszávaltságának komoly mérce, s minden másnál objektívebben jelöli ki a helyét a közköltészet értékrendjén belül is.⁹

A Hódmezővásárhelyről, alacsony sorból indult fiatalember valaha a debreceni református kollégium diákja volt, s az ott megszerezhető tudással sokra vihette volna, ha fegyelemsértés miatt el nem tanácsolják. Itt ismerhette meg a szerzőként egyelőre csak bizonytalanul azonosítható, de sokak által emlegetett Szél Gáspárt, akire elődjeként hivatkozik (I, 13). A példakép nemcsak Nagy István sokszor lemásolt *Lakadalmi játékának* (1796) versfaragója, hanem valós személy.¹⁰ A családjával és alkalmi környezetével éppúgy konfliktusokra hajlamos Berei Farkas ekkortól kísérletező, pseudo-értelmiségi életformát választott. Megélhetését azzal biztosította, hogy feltehetőleg már a XVIII. század végén a királyi tábla nótáriusa lett, emiatt év közben Budán élt, nyáron viszont folyamatosan vándorolt (I, 11). Az alkalmi poézis ekkoriban még jövedelmező pályának tűnt: 1793-ból ismerjük az első versét (I, 43). A kelet-magyarországi arisztokrácia főispáni beiktatásai, születésnapjai, menyegzői és temetései mind-mind versírói alkalmat jelentettek Berei Farkasnak, aki – feltehetőleg a konkurenciánál gyorsabban és rámenősebben – hamar kitermelte a szükséges versmennyiséget. Mindazáltal nem apadtak el körülötte a botrányok sem, Hajdúszoboszlón le is csukták, erre emlékeztet a kötetsorozat címét adó munkája, a „lói tanács” ugyanis e település igazságtalan bírát jelöli. A fiúk megrontásával, részegeskedéssel és egyébbel is gyakran vádolt, gyökeret eresztetni képtelen költő a vallását is többször váltogatta. Egyszerre tűnik ős-cinikusnak és kívülállónak, máskor egy lezüllófélben lévő, falusias környezetben élő premodern mihasznának, akinek életútja remek tárgyul kínálkozott volna valamelyik *Schelmanroman*hoz. Önmagát ironikusan szemléli, mintha szándékosan irodalmi antihőst akarna magából faragni. Én ide sorolom az *Izé* álnevet is, amelyet egy túlvilági utazásról szóló történet (II, II/13. sz.) hőseként adott magának – Kazinczy pedig jó eséllyel erre utal az *Izéhez* című gúnyos epigrammájával (I, 20).

Röviden szólnunk kell a monográfia kritikátörténeti és filológiai tanulságairól is, bár ezek köre kimeríthetetlen. Berei Farkas folyton átdolgozta a munkáit

8 *Csokonai és mások versei* (1815) STOLL 1208. sz., 69a–70a.

9 Ne gondoljuk, hogy a hosszabb terjedelmű műveket nem másolták! A XIX. század első felében számtalan Csokonai-, Mátyási-, Szalkay Antal-, Csenkeszfai Poóts András-másolat (például a *Házi Kereszt*) forgott közkézben, de Gvadányi és Himfy-másolatok is akadnak.

10 Nem volna meglepő, ha a korabeli, szintén debreceni Szeel György és Szeel Imre kézíratai (a kettő ugyanattól a kéztől való!) az ő verseit is tartalmazzák.

az újrakiadások alkalmával, így a „sajátos, közbenső állapotban” hagyott szövegek (I, 78) eleve az újrahasznosítást indukálták. Ez az állandósult félkésztség ellentmondásban áll az explicit, néha kifejezetten díszes nyomdai megjelenéssel – a kortársaknak is szemet szúrhatott ez. A könyv tanulmányozása ráébreszthet, hogy ez szemléletesen párba állítható a cifra gúnyában járó irodalmi „farkasember” életmódjával, eltorzult énképével.

Knapp Éva szerint Farkas „életműve az alkalmazott irodalom, a mesterkedő költészet és a világi tárgyú ponyvairodalom hármassága, egymást részben metsző körein belül helyezhető el, de néhány ponton túl is nyúlik azokon” (I, 11). Ez annál inkább így van, mivel e kategóriák határait aligha lehet pontosan meghúzni. Az alkalmazott irodalom véleményem szerint ebben az esetben átfogóbb és érvényesebb halmaz, mint a másik kettő. A „mesterkedés” ennek csak velejárója, egy korábbi költőeszményhez kapcsolódó, jól bevált technikai és gyakran poétikai attitűd, de önálló irányzatnak én éppúgy nem nevezném, ahogy a szerző sem. A ponyvairodalom kapcsán is joggal vet fel kételyeket Knapp Éva. Attól, hogy e kiadványokat esetenként vásári körülmények közt is árulták (tehát ponyváról), még nem sorolnám oda, s ettől a szerző is óv. A ponyva tömegcikk jellege és részleges vagy teljes anonimitása, nem beszélve a teljesen eltérő olvasóközönségről elég sok szempontból eltávolítja Farkas munkásságát ettől a rétegtől. Még akkor is, ha ő maga feltehetőleg jól ismerte a ponyvaszöveget, s merített is belőlük, de a viszony nem kölcsönös. Farkas jórészt magasabb köröknek szánta munkáit, bár egyes kiadványokra nyilván akadtak közrendű olvasók is, például a hódmezővásárhelyi tűzvészről vagy egyéb aktuális témákról írt hírverseinek. Az említett „túlnyúlásokat” épp a fenti szerepvegyítésben és -tévesztésben látom, noha ezekért nem volna méltányos elmarasztalnunk a költőt. A Csokonaihoz képest csaknem kétszeres élethosszú Berei Farkas (akár csak a sok szempontból hasonló helyzetű Mátyási József; I, 120) megérte a stílusváltások, ezzel együtt az irodalmi élet átszerveződésének korát, s ehhez a maga módján megpróbált idomulni. Talán egy kicsit az irodalmi folyóiratok sikerére is áhítozott, amikor rendszeres megjelenésre törekedett, előfizetőket szervezett, tiszteletpéldányokat küldözgetett – ezek korántsem ponyvaköltői szerepek. Még akkor sem, ha a kiadványok színvonala Farkas kései korszakára igencsak lecsúszik: önreflexív írói szerepe és igénye egyre alacsonyabbá, a szövegek közköltészetiessé, a kiadások pedig ponyvaszerűvé váltak (I, 78). Knapp Éva alaposan átrostálta a költő személyéhez tapadó szakirodalmi tévedéseket: tisztázta, hogy Berei Farkas nem volt vándornomdász (I, 188–212), sőt még a neki tulajdonított rézmetszetek többségét sem ő készítette (I, 221–243). Ez épp azért fontos, mivel önállóságát immár mindezen feladatok *megszervezésében*, a kiadói-terjesztői-szövegipari *vállalkozás* fenntartásában kell látnunk.

Knapp Éva több helyen kitér Berei Farkas stílusesszkezeire és szókincsére, amelyek jórészt a korábbi évtizedek alkalmi költőinél, illetve a közköltészetben

csiszolódtak, ő pedig nagy tudatossággal alkalmazta őket. A stiláris szinkretizmust azonban, amely valóban jellemző ekkoriban, nem tudta Gvadányi gördülékenységevel, még kevésbé Csokonai szellemességével tálni (I, 126). Szintén összeköti a nemzedéktársakkal és nagy elődökkel a proverbialis beszédmód, hiszen verseit gyakran tarkítják szólások és egyéb, közbeszédet imitáló fordulatok (I, 123). Knapp Éva egy csokorra valót ki is gyűjtött belőlük (I, 257–261), s ez a különleges szemelvénytársítás számos adalékot rejt Beniczky Péter, Dugonics András, Szirmay Antal vagy Kovács Pál recepciójához, sőt a *Doromb* jelen kötetében bemutatott Gaal György-féle kézikönyvhöz. Berei Farkas maga is beharangozott egy készülő közmondástárat (*Száz Deák és Magyar Közmondások*; I, 125), ám ez se nyomtatott, se kéziratos alakban nem került elő eddig.

Berei Farkas írói módszertana, retorikai-poétikai forrásai önálló kifejtést érdemel – mi itt csak vázlatosan szólnánk róla, de a monográfia nem marad adós velük. Knapp Éva az utóbbi évtizedben több magyar író, költő (Zrínyi Miklós, Esterházy Pál, Listius László, Mikes Kelemen stb.) életművében tárta fel mindazokat a retorikai és poétikai elveket, amelyeket az alkotók még diákeveikben sajátíthattak el, s amelyek így a legalapvetőbb művészi eszköztárukhoz tartoztak.¹¹ A szerényebb tehetségű, de az iskolai alapokhoz épp ezért görcsösebben ragaszkodó Berei Farkas András verseit vizsgálva ugyanígy kimutatható a Debrecenben évtizedeken át használt tankönyvek és irodalmi mintaszövegek hatása. Hasonló elemzések az anonim közköltészet reprezentatív műfajainál is időszerűek volnának. Nemcsak Farkas merített bátran „Názó”, azaz Ovidius, illetve Vergilius, Seneca, Aesopus és Horatius műveiből (I, 98), hanem korabeli névtelen kollégái is. Farkas legalább ennyit ollózott azonban a nagy példaképek, Gyöngyösi István és Gvadányi József módszereiből, bár nélkülözte az előbbi veretességét csakúgy, mint az utóbbi humorát és informativitását. Nem vitás, hogy a költő jártas volt a XVII. századi irodalom közkézen forgó darabjai közt is, pl. beépíti a Balassi–Rimay-féle *Istenes énekek*ben kiadott moralizáló Rimay-verseket (I, 100), azt azonban kétlem, hogy Balassinak azon verseit is ismerte volna, amelyek csak a *Balassa-kódex*ben maradtak fenn (*Mire most, barátom...; Idővel paloták...; uo.*), ezeket ugyanis ekkor még tudomásunk szerint nem fedezték fel; sokkal valószínűbb ezek Rimay-féle visszhangjának ismerete. Akadnak beépített frázisok a nagyra becsült Csokonaitól (közös, talán debreceni diákkolk-lór gyökerű „Pendelberga”, illetve „pendel fejér-vár” említése; I, 104), Pálóczi Horváth Ádám *Hunniásából*, Csenkeszfai Poóts Andrástól és természetesen az

11 E tanulmányai közül kiemelendő: KNAPP ÉVA, *A Törökországi levelek retorikájához = Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, mts. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, LENGYEL Réka, Bp., Universitas, 2012 (Historia Litteraria, 28), 169–186; UŐ, „Volucris rota, vertitur anni”: Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti hátteréhez, ItK, 118(2014), 3–30.

azonos régióban mozgó Mátyási Józseftől (I, 105–106) is. Az utóbbitól sebtében el is kölcsönözte a Teleki Sámuel nevét boncolgató kénrímekeket (I, 131).

A *Doromb* profiljának megfelelően gyors ízelítőt adnék Berei Farkas közköltészeti idézeteiből, már amennyit a szemelvények látni engedtek belőlük. A kortárs, popularitással kacérkodó költők – Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai vagy Fazekas – mintájára Farkas is szívesen vett át alluzív, mindenki által felismerhető félsorokat, rímekeket, frázisokat. Ezek többségét Knapp Éva már regisztrálta, hiszen a stílusvegyítés eszköztárába tartoznak. Nem meglepő, hogy az ún. *Querela Hungariae*-rímtoposz (*nép – lép – kép – tép* stb.), illetve az arra épülő *Rákóczi-nóta* részletei is beszűremkednek a közéleti tárgyú szövegeibe (I, 101–102) – alig értem viszont, hogy a cenzor hogyan engedhette át ezeket (egyikhez Farkas még jegyzetet is írt!), miközben magát a rebellis éneket csak egy külföldi kottás kiadás, majd 1848-ban egy hazai alkalmi kiadvány merte első ízben publikálni. A poéta talán mégiscsak bátrabb volt, mint gondolnánk. A jegyzetben idézett verziót ráadásul nem is kellett a metrum miatt átfaragnia: „Haj Rákótzai Bertsényi! Országunknak régi híres Magyar Vitézi” ([1806]; II, II/16. sz., idézet: I, 102).¹²

A *Mit búsulsz, kenyeres...* kezdetű, XVII. századi szatirikus bujdosóverset akár Gvadányitól átvehette, akár a nagy számú egykorú ponyvakiadásból (I, 101) – az előbbi azért valószínűbb, mivel Berei Farkas is csak felütésként használja a sort, akárcsak a generális. Alpáríbb hangnemű, a mendikáns és iskolai színjátszó hagyományból átszűrődő formulák is akadnak (I, 137). A közköltészet mélyebb ismeretét tükrözi viszont egy hosszabb, részben rímeiben is hű idézet:

Esik a fergeteg, a bőröm-is fázik,
A mély havasoktól a lábom-is ázik. (I, 128)

Ennek háttérszövege egy népies karakterű szerelmi búcsúdal, amelyet már az 1780-as években feljegyeztek Sárospatakon (gazdag népköltési variánskörrel, főleg Erdélyből és Moldvából):

Az esső is esik a szűröm is ázik
Rongyos a tsizmámis a Lábam is fázik

Hidegen fú a szél esik a ferneteg
Botsáss bé Aszszonyom meg veszen a hideg.¹³

12 A 2. sor szerkezete egy viszonylag ritka típussal rokon: Csokonai *Culturájában* épp egy ilyen verzió hangzott el Csurgón.

13 *Kozma-énekeskönyv* (1777–1781) STOLL 327. sz., 47b–48a; a *Kísérj el engemet ha csak Regmecig (?)* is kezdetű dal 2–3. szakasza.

Egy másik idézetben Farkas a populáris szerelmi lírára kacsint:

El-lopták szívemet, el-lopták jól érzem,
Bujdosom utána azért szörnyen vérzem [...] (I, 136)

Összevege (*Ellopták szívemet, jól érzem*) legkésőbb a XVIII. század közepére kialakult, tehát Berei Farkas már valódi régiséggként idézhette. Hasonló toposz a gyakran *Ha a tenger vize mind tinta volna is* kezdetű, már a XVII. századból ismert keserves-szövegrészlet, melyet Berei Farkas így parafrázelt:

Ha száz szemeim mint Árgusok vólnának
Ennyi Esetimre azok mind sirnának.
Száz kezem száz Író tollakkal jegyezne
Szívem panaszszait írni nem érkezne. (I, 139)

Farkas az alkalmazott irodalom egyéb háttérszövegeivel is jól gazdálkodik. *Kelj fel, vitéz magyar* kezdetű indulójának (I, 130) rímei és retorikája tökéletesen beilleszkednek a korabeli marsok közé – ennek architextusát a *Marsolj már, vitéz magyar* kezdetű dalban gyanítom (RMKT XVIII/14, 77. sz.),¹⁴ amely az 1788-as török elleni háborúban keletkezett, Berei Farkas pedig a kor szokásához híven travesztálta a franciákra. A XVIII. század végi katonafolklórból egy rövid szövegbe két idézetet is beemelt (jobb oldalon a közköltési változatok, melyek egyazon szövegcsalád távoli tagjaiból valók):

Tölts kotsmáros az ittzébe	
Elég van még a Pintzébe,	
A katona Isten Fia,	A katona Isten fia,
Úgy mondja a História	De a paraszt csak mostoha. ¹⁵
Ha le-vágom a Frantziát	Ha levágjuk a franciát,
Véggel hozom az Angliát.	Véggel hozzuk az angliát [...] ¹⁶

A második kötet erényei a másik két tomosra épülnek, s átszövik azokat. Knapp Éva a tőle megszokott precizitással tárta fel Berei Farkas András műveinek összes fellelhető kiadását a magyarországi közgyűjteményekben, illetve néhány külföldi könyvtárban is. Az impozáns lista nyomán kirajzolódik Farkas földrajzi mozgástere (a harmadik kötetben egész térképsorozatot kapunk róla, évenkénti bontásban; III, 16, 21, 27–34), a példányok lelőhelyei ezzel jórészt korrelálnak.

¹⁴ RMKT XVIII/14, 77. sz.

¹⁵ *Uo.*, 121/I–II, 6. versszak.

¹⁶ *Uo.*, 506. *K. R. gyűjteményéből* (Debrecen, 1839–1843).

A kutatás több okból lezárhatatlan, hiszen rendszeresen tűnnek fel új Berei-források az antikváriumi árveréseken vagy magánkézben. A kötet sorozatot szintén egy szenvedélyes magángyűjtő, Pál Ferenc (1903–1989) hagyatéka inspirálta, amely a Borda Antikváriumba került, s így minden idők legteljesebb (noha még így sem teljes!) Berei Farkas-korpusza vált egy helyen kutathatóvá. Kérdés, hogy vajon egyes, itt nem felsorolt erdélyi és felvidéki könyvtárak anyagában, illetve a budapesti Piarista Könyvtárban nem bukkannánk-e még néhány új nyomtatványra – azért nehéz erre választ adni, mivel az aprónyomtatványok zöme mindenütt katalogizálatlan, vagy szerencsés esetben csak kolligátumként írták le, ami (tapasztalatból tudom) akármilyen meglepetéseket rejthet. E sorok írója ígéri tehát (ugyanerre kérve a *Doromb* kutató-olvasóit), hogy akár valamely, még nem azonosított Berei Farkas-kiadványra, akár az ismert kiadások valamely példányára bukkan, az adatokat feltétlenül megküldi Knapp Évának. Személyében a költő gondosabb bibliográfust és monográfust kapott, mint amilyen sok, nagyobb formátumú kortársnak jutott.

Berei Farkas András ironikus önjellemzéseiben gyakran kitért arra, hogy saját családneve feljogosítja a „ragadományra”, vagyis a zsákmányra, s ez a ragadozó életforma viszi előre az érvényesülés röögös útján. Azt hiszem, nem sértené meg a vándorpoéta, ha a recensens ehhez hasonló hangnemet használna összegzőként. Knapp Éva aprólékos, tényszerű, de egyúttal összegző karakterű munkájával olyan összefüggésrendszert tárt fel, amely nemcsak hősünkre érvényes. A tiszteletére azonban – ha már girbegurba életútja által ennyi mindent kezünkbe adott – e tapasztalatokat nyugodtan emlegethetjük a korszak irodalmi Farkas-törvényeként...

Csörsz Rumen István

Summary

☛ Gábor VADERNA (Budapest)

The Research on Popular Poetry and History of Literature

In the last decades, research of Hungarian popular poetry, thanks to the persistent work of a handful of scholars, has displayed some greatly important achievements, including three volumes of critical edition, several monographs, and numerous essays. This paper analyzes how these studies and their research results on the basic concepts of literary theory, i.e. author, text and variant. First, it examines the traditions the study of popular poetry has grown out of and addresses the question of how literary history is linked to folklore studies, particularly how folkloristic research has turned into a variant of new cultural history. The second half of the essay presents the circulation of the material of popular poetry between elite and popular cultures, from manuscripts and oral tradition to print editions, and from print editions back to its foundations in folklore.

☛ Csaba SZIGETI (Köszeg/Budapest)

The Hungarian contrainte and French riddle poems

The present paper sheds light on a group of phenomena that has been known in literary history for a long time, but it offers a different viewpoint. It is based on a book written by Étienne Tabourot, first published in 1572, that examines 20 types of poetic riddle. These riddles left the literary context and entered everyday use, finding their way to Central and Eastern Europe from the Early Modern period onwards. The change of view I promote is necessary, because the critical edition of 18th Hungarian popular literature is well under way, and in order for scholars of *contrainte* poetry not to have unexpected interpretational obstacles, this type of literature needs to be studied in a way at variance with the derogatory attitude it is usually subjected to. The *contrainte*, i.e. the riddle

is usually tied to a given sociopoetical context and register but for a short time, and it is neutral to the split of the aristocratic from the popular register. The first half of a larger essay, the paper adopts the over half a century old methodology of the French-centered OuLiPo school, but while its main representatives, such as Queneau, Perec and Roubaud study the Western European *contrainte*, I give at least equal emphasis to its Hungarian relations.

- ☛ István VADAI (Szeged/Budapest)
The Author of the Rogues' Song

The Rogues' Song (*Pajkos ének*) is an important piece of 16th century Hungarian poetry. Known from a manuscript written about 1610, its text is hard to interpret, for the order of the individual verses does not show clear structure. Former studies on the Rogues' Song explain this structure with contamination and its connection to oral poetry. This paper, however, argues that the structure can indeed be revealed and a coherent narrative be detected. It suggests that the author was a *minstrel* who relied on written literature. Moreover, relying on its provenance, it identifies the author as Sebestyén Hegedős.

- ☛ Péter BOGNÁR (Budapest)
The Source of a prognosticon (Kolozsvár, 1592)

The *Cisio* printed in Kolozsvár (Cluj-Napoca, Klausenburg) in the year 1592 contains a *prognosticon* that describes how to predict by the moon. The paper is an attempt to identify the origin of the Hungarian text.

- ☛ Rumen István CSÖRSZ (Budapest)
"Exile on narrow paths": The Poetics of Old Hungarian Exile Songs, I.

The Hungarian word *bujdosás* originally referred to both exile and travel in general; thus, peregrination was understood as "*bujdosás* or travel in foreign lands". This was not without a reason, as public safety, harsh travel conditions and unfamiliar foreign customs made exile and travel similar to each other. The genre of the exile song, which deals with wandering and leaving one's homeland, was already in the Middle Ages connected to the image of hopelessness caused by leaving and saying farewell as well as with the encounter with the unfathomable nature of one's fate. The real model for later Hungarian farewell and exile songs is two poems by Bálint Balassi (cca. 1589).

17-18th century complaint songs became increasingly concerned with the private sphere, turning more and more towards the lyric self. This is the experience that connects political and religious refugees, people in exile for private reasons as well as travelers and peregrines. Therefore, the complaint song and the exile song as genres became very much present in early modern popular poetry. The genre of exile song occurs with an increasing frequency already in the first half of the 17th century ('In the whirlpool of my sorrow', *Exile lament of a dismissed soldier* etc.) In the early 18th century, the emigration waves following the end of the Rákóczi insurgence made exile an everyday experience for both the exiled and those staying behind. Biblical reminiscences and the exodus motif known from the Old Testament became increasingly frequent, at times even at the expense of description of personal life. In this period, the prototypes of the genre were two songs: 'The times of my exile' and 'Holy Father, my guardian'.

The exile song is an important and complex genre in Hungarian migrational literature. These songs discuss central questions of several centuries, from running away from private problems to religious and political persecution to the peregrine student's desire for freedom to the risks taken for one's world-view. They present all this in an empathetic, personal and re-writable way, constantly modifying the model at the same time.

☞ Gábor PETNEHÁZI (Budapest/Kulmbach)
An unknown version of the 'Mic bán' legend

The story of Mic bán's wife, who wants to kill her children, but the father rescues and hides them, has many variants in European folk-tales and literature. In the Hungarian tradition, it is known as the ancestral legend of seven noble families; its earliest textual document is Gábor Bocskai's Latin epitaph from 1573. This short epigram was copied in an eighteenth-century manuscript which contains a poem of 98 verses in Hungarian. Though the author is still not known, the poem is clearly a bridge between the seventeenth-century versions of the story as found in the works of István Szamosközy, Péter Alvinczi and Sámuel Diósze-gi on the one hand, and the ones imbued with nineteenth-century national romanticism from József Katona's *Bánk Bán* to the novels of Kálmán Mikszáth and Mór Jókai.

☛ Gyula PERGER (Tata)

The rhymed chronicle of the “bloody attack” at Vadosfa” in 1751

On 20 August 1751 large groups of pilgrims from the villages of Rábaköz (Western Hungary) arrived at Vadosfa for the consecration of the newly built catholic sanctuary. However, in Vadosfa, a place where Protestants were also legally entitled to hold services, the local people, who frowned at the construction of the sanctuary, forcefully interfered and blocked the consecration. Upon the order of Queen Maria Theresa the organizers and perpetrators of the “bloody attack at Vadosfa” were sued, convicted and punished.

Based on the documents of the lawsuit, a rhymed chronicle was written about the incident; it was printed around 1760 under the title “Vadosfai újság” (“News of Vadosfa”), which was handcopied were down to the 19th century. Unfortunately, the print has been lost and manuscripts only survived in fragments. At the parish of Osli village, a manuscript from 1881 has been found; based on another copy from 1851, I have managed to reconstruct the original chronicle of 218 verses composed by Pál Szekfű, who was also involved in the lawsuit. Since the complete legal material of the events in Vadosfa is extant, the publication of this chronicle may contribute to a better understanding of the connection between the actual events and their rhymed reports.

☛ János NAGY (Budapest)

“If I look at the clergy, they are all against us”

The deputies of the capitulars in the description of the pasquinade

The paper deals with the pasquinades of three important 18th-century Hungarian Diets (Parliament of Hungary) from the years 1728-29, 1751 and 1764-65, especially the role of the clergy in the Lower House. It pays particular attention to the topoi, clichés and symbols that can be found in the poems. The poets of noble origins described these deputies as enemies to the secular estates and promoters of the government’s law proposals. The authors of the poems characterized them as corrupt, Germanized clerks of humble origins given to luxury, who were seduced by the Viennese court. Quoting a few such poems, the paper endeavors to present a new venue for Hungarian aristocratic studies, stating that the increasing number of pasquinades against clergyman indicates the importance of this class in the parliamentary debates in siding with the government.

☛ Piroska BALOGH (Budapest)

*Contribution to the Anatomy of Some “Communicating Vessels”
The Ephemerides Budenses and Popular Poetry*

Ephemerides Budenses was a Hungarian political journal published between 1790 and 1793, in Buda, written in Latin. Surprisingly, the editors of this journal, Mihály Tertina and Pál Spielenberg published not only news, reports, and readers' letters, but also poems. My study examines all of the poems published, mentioned and reviewed in the Ephemerides. Some of them are representatives of popular poetry, such as funeral inscriptions, others are poems written by well-known poets like János Krizosztom Hannulik or Miklós Révai. I argue that the editors selected the poems not because of their aesthetic values, but because of their close attachment to the main topics of news and reports. These poems appear in the *Ephemerides* in a special role: they represent the conscience of specific communities (community of Hungarians, a local population, etc.) My paper exhibits the main types of these communities, giving examples, and tries to draw attention to the relationship between popular poetry and the practice of publishing poems in political journals.

☛ Mária HOVÁNSZKI (Debrecen)

*The Inheritance of Verseghy-Songs' Manuscript
– or Where has Steffan, the Imperial court composer gone?*

In his various studies, and especially in his aesthetic summary, the poet and scholar Verseghy explains his own unique way of artistic creation together with its aesthetic, rhetorical, grammatical and prosodic context. The author's intention and realization are thus traceable; it is his prosody that makes it most clear how innovative and extraordinary his methods were. In order to promote the Hungarian *art song* as well as appropriate ways of singing verse, Verseghy published some of his individual songs in the form of *Klavierlied*, borrowing tunes from the four-volume song album *Sammlung Deutscher Lieder* written by Josef Anton Steffan between 1778 and 1782. With the view of identifying how much these Steffan-Verseghy songs influenced Hungarian literature and how they entered the lower registers of Hungarian popular poetry, I have analyzed more than one hundred and fifty manuscript songbooks (*Notenbüchlein*). Remarkably, I have found very few data, just four early Verseghy pieces with tune from the late 1780s and from the beginning of 1790s (*Thirizis és Kloé, A' Nefelets, A' Szabadság, Lilla*). Surprisingly enough, none of them had the original Steffan or Raffael melody. It seems that the prosody of the early pieces was not utterly definite, and they did not strictly

follow the rhythmic melody; in addition, their structure was very close to traditional poetry.

Steffan, the court musician in Vienna had a clear, classical style except in the case of simple melodies, which were very much dissimilar from the tunes and motifs of traditional poetry. Therefore, the Verseghy's songs were connected to a more popular structure with a more or less adequate tune. In most cases, the chosen tunes were almost but not entirely perfect. The adaptation of these specific, well-received structures unfortunately obscured the original metric prosody used by the poet. There is no trace found of Verseghy's favorite composer, Joseph Anton Steffan in the lower registers of Hungarian popular poetry. The Viennese court composer's beautiful, metric melodies do not seem to have appeared in popular poetry.

✪ Arnold TÓTH (Miskolc)

Printed Wedding Usher Books and Chapbooks in the 19th century

The paper treats a particular chapter of the history of typography in Hungary, giving an insight into the types of printed wedding usher books, a popular category of 19th century chapbooks, and their role in folklore. The wedding usher verse, a genre typical of rural weddings in Hungary, was born in the late 18th century. Wedding ushers, called *vőfély* [vø:fe:j] in Hungarian, acted as 'masters of ceremonies' at rural weddings, reciting rhymes written for the purpose of directing the wedding proceedings and entertaining participants. Publishers and printing houses were quick to recognize the potential of this genre. Chapbooks are the earliest known sources of wedding scenarios and wedding dinner related verses. The first printed usher book in Hungarian appeared in about 1793. Such cheap booklets published under various titles throughout the 19th century fall into eight different categories. Most of them borrowed content from each other, often resulting in some 18th century verses appearing even in 20th century chapbooks. It is particularly important that the paper offers a 'family tree' depicting how eight types of publications evolved from each another.

Chapbooks can be used to study temporary phenomena of folk poetry, as they represent the transition from oral to written culture, with transitional phenomena also being manifested between manuscript and print. Authors, on the other hand, represent transitions between social classes. Usher chapbooks are one of the earliest signs of the rise of a single popular culture in Hungary.

☛ Imola KÜLLÖS (Budapest)

Wooden thunderbolt, dogwood sausage, drying stick

Euphemistic names for punishments from an early 19th century manuscript

The article presents a Hungarian-language manuscript with mixed content intended for personal use that I found and copied in the Bratislava University Library in 1981. In addition to a few public poetry texts, in the 1830s the possessor/author, József Xavér Királyi recorded 61 sarcastic, humorous euphemistic sayings and expressions referring mainly to judicial punishment or execution. This rare linguistic material is published here for the first time in the *Annexe*, arranged in thematic groups. Unfortunately, Királyi did not mention his sources, but I am convinced that these euphemisms were still in common use in contemporary popular culture and vernacular language, and that Királyi recorded those that were known and used in connection with punishments in his own region (the vicinity of Bratislava, and Upper Hungary). The closest parallel to this collection of “Sayings” is found in the “Magyar példabeszédek és jeles mondások” [‘Hungarian Parables and Sayings’] of András Dugonics (1820, vols. 1-2). This is the source I most frequently mention for variants of the euphemisms presented and analyzed in the paper. In order to illustrate the meaning of euphemisms that are no longer readily understandable, I draw on a few examples from 17th to 19th century court documents, public poetry and literature.

☛ Vilmos VOIGT (Budapest)

Georg von Gaal: Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen (Wien 1830)

G. von Gaal (1783–1855), chief librarian of Duke Esterházy’s Vienna library, was a prominent Hungarian writer who had a key role in introducing Hungarian literature on an international scale. He published many Hungarian literary works in German, and was the editor of the first book-length publication of Hungarian folk tales (*Märchen der Magyaren*, Wien 1822). After many years of collecting the material, in 1830 he has published a collection of proverbs (*Sprüchwörterbuch...*) in six languages: German, Latin, English, French, Italian and Hungarian. The book contains 1,808 entries, in all cases starting with German variants, and very often with parallels from all the other five languages. Gaal often includes several variants or similar sayings. The entries are arranged in the alphabetical order of German keywords. The material itself, including the Hungarian texts, is not from old scholarly publications, but reflect the colloquial use of proverbs in Gaal’s time in Vienna. Hungarian philologists have occasionally referred to the collection, particularly to the

approximately 800 Hungarian items it contains, but to date it has not subject to systematic study.

The *Manuscript Archive of the Hungarian Academy of Sciences* in Budapest houses a five-volume manuscript of Gaal's proverb collection, containing 4,241 entries, on which the printed book was based. The proverbs with numbers 1 to 2,941 are arranged according to the order of German keywords, then up to number 4,241 there are several additional collections or references. Another manuscript, entitled *Concordanz der deutschen Sprichwörter* lists in an alphabetical order the proverbs in German but has no Hungarian data. The printed edition contains about 804 Hungarian proverbs. The present paper offers at least 500 more Hungarian proverbs from the manuscript volumes.

We do not know the actual history of collecting and printing Gaal's proverbs. There are no references to the proverbs in any of the languages. Nevertheless it is an important and in his time unparalleled international collection of actual proverbs in Europe. For Hungarian paremiographers it is very important to realize the affinity of several Hungarian variants. And Gaal's collection is the first scholarly publication of Hungarian proverbs in a multilingual paremiography, providing a great deal of information about the variability and semantics of proverbs.

✪ Tamás KOBZOS KISS (Budapest)

The Manuscript Songbook of a Fülöpszállás Calvinist Cantor, István Tóth
(Áriák és Dallok Verseikkel, 1832–1843)

The paper analyzes a hitherto unpublished and largely neglected manuscript copy of songs collected and edited between 1832 and 1843 by István Tóth of Fülöpszállás (1778?–1846). Aside from a survey of the 183-page long collection of 307 songs, many of which are carefully written and contain musical accompaniment, I present new biographical data pertaining to István Tóth that I have uncovered from the various locales where he was stationed during his career as a cantor. The songs contained in the manuscript are largely copies and not original works, and they include folk songs, poems of popular poets of the period set to music, popular airs, e.g. compositions by Haydn and Mozart. As the songs were put down for practical and not merely for preservational purposes, they offer a fascinating picture of the musical interests and popular song repertoire of Hungarian provincial literati in the first half of the 19th century.

☛ Lujza TARI (Budapest)

Text-contraction and Text Edition in János Erdélyi's Népdalok és mondák
(‘Folk Songs and Legends’)

The paper analyzes the texts published in the *Népdalok és Mondák* (‘Folk Songs and Legends’) János Erdélyi (1814-1868) against the background of folk music and folk poetry collection in Hungary in the first half of the 19th century. Describing the period, it provides the larger European context, examines the differences between the editing methodology of textual and instrumental melody collections, and provides data about how Erdélyi’s collection was publicized and propagated in the contemporary press. The author investigates how Erdélyi’s methodology during the process of editing the “folk song collections” (in fact, mostly popular poetry collections) sent with or without musical notation to the Academy from various regions of Hungary changed from text compiling to the establishment of textual categories. Relying on contemporary folk song collections accompanied by musical notation, she shows that individual texts could and were accompanied by different melodies, comparing them to the poems found in Erdélyi’s collection. In addition, she touches on what part of the collection has been preserved in oral tradition.